

БАКОТА

І.Винокур
П.Горішній

БАКОТА

ЛИТВА

ПОЛЬЩА

РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА

Полоцьк

Рязань

Володимир

Новгород-Сіверський

Чернігів

КИЇВ

Переяслав

Галич

Бако та

ЗОЛОТА ОРДА

ОРДА

УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

(з 40-х років XIII ст.)

САРАЙ

БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

КОСТЯНТИНОПІЛЬ

ГРУЗИНСЬКЕ ЦАРСТВО

Інститут археології АН України

Кам'янець-Подільський державний
педагогічний інститут ім. В.П.Затопського

Учбово-методичний центр культури Поділля
Хмельницького обласного управління культури

І.С. Винокур, П.А.Горішній

БАКОТА

Столиця давньоруського
Пониззя

*Шановному Сергію
Олексійовичу на добру
згадку і з найкращими
пожеланнями.*

*І. Винокур.
15.08.95р.*

Центр Поділезнавства
Кам'янець-Подільський
1994 р.

Серія:
ДУХОВНІ ВИТОКИ ПОДІЛЛЯ.

Наукове видання.

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук
П.Я. Слободянюк.

ВІД РЕДАКТОРА

Український народ протягом своєї багатовікової історії створив чимало неповторних культурних цінностей. Відшукати, зберегти і, по можливості, відродити ці історико-культурні надбання, ознайомити з ними громадськість — таке важливе завдання науковців. Серед історико-культурних цінностей Поділля значне місце, поряд з іншими, займають пам'ятки археології і архітектури, в яких певною мірою матеріалізовані основні напрями давньої і середньовічної історії краю.

Одним з визначних історико-археологічних комплексів Середнього Подністров'я є залишки давньоруського міста Бакота, яке ототожнюється за територією з колишнім селом Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, затопленим водами Дністра після спорудження Могилів-Подільської ГЕС. Перші археологічні обстеження в Бакоті були проведені 100 років тому В.Б. Антоновичем, К.М. Мельник, Ю.Й. Сіцинським. Протягом ХХ ст. археологічні дослідження в Середньому Подністров'ї, і зокрема в регіоні Бакоти, — були продовжені.

Багаторічними були і розкопки, проведені археологічними експедиціями Кам'янець-Подільського педагогічного інституту та Інституту археології Академії наук України на місці давньоруської столиці Дністрянського Пониззя XII-XIII ст. міста Бакота.

Стаціонарні археологічні розкопки в Бакоті, а також розвідкові роботи, проведені в її окрузі, дали можливість авторам цієї книги відтворити історію заселення мікрорегіону з найдавніших часів, простежити соціально-економічні, культурні і політичні передумови формування одного з головних міських осередків XII-XIII ст. у Середньому Подністров'ї. З'ясувалося, що в мікрорегіоні майбутньої давньоруської столиці Пониззя відбувався процес еволюції і консолідації значних угруповань східнослов'янських племен, що знайшло свій вияв у функціонуванні «гнізд» поселень першої і другої половини I тисячоліття нашої ери. Це, зокрема, селища черняхівської культури II-V ст. н.е., ранньосередньовічних слов'ян V-VIII ст. н.е. і епохи Київської Русі IX-XIII ст.

Матеріальна і духовна культура східнослов'янського населення всього I і початку II тисячоліть нової ери у Середньому Подністров'ї найяскравіше відображені саме в старожитностях Бакоти. Археологічні матеріали не тільки зафіксували поступальний соціально-економічний розвиток суспільства, а й дали можливість визначити процес формування в Бакоті та її окрузі важливого східнослов'янського язичницького центру. Саме на місці останнього і виник в кінці

Винокур І.С., Горішній П.А.
БАКОТА. СТОЛИЦЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОНИЗЗЯ.

Рецензенти:

доктор історичних наук О.М. Приходнюк,
доктор історичних наук, професор Ю.М. Тарасов.

Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський. Центр Поділлезнавства. 1994. — 362 с.: карти, іл.

У монографії представлено історію давньоруського міста Бакоти XII-XIII ст. на основі матеріалів археологічних досліджень, даних літописів і спеціальних історико-археологічних праць. Подано і окремі сторінки історії міста XIV-XV ст. В роботі зроблена спроба з'ясувати і передісторію міста над Дністром на основі археологічних пам'яток першої і другої половини I тисячоліття нової ери.

Для істориків, археологів, краєзнавців.

ISBN 5-7707-5569-5.

© Винокур І.С., Горішній П.А.
© Обкладинка: Трубочанінов С.В.
© Комп'ютерний набір та макет: Віш О.М.

XI - на початку XII ст. давньоруський християнський скельний печерний монастир, який відіграв чималу роль в поширенні і перемозі християнської релігії в Середньому Подністров'ї і водночас сприяв формуванню давньоруської столиці Пониззя — міста Бакота.

Автори зробили вдалу спробу відтворити історичну топографію давньоруської Бакоти — міста XII-XIII ст., яке складалося з дитинця, центральної міської забудови і посаду (окольного града), а також феодального замку і скельного печерного монастиря. В книзі показано столицю Пониззя, яка виросла на основі високорозвинутої сільської округи. Разом з цим, археологічні дослідження дозволили зафіксувати залишки залізобних і гончарних майстерень, що, природно, як і вигідне розташування місцевості на водному торговельному шляху, сприяли розвитку міста.

Комплексне історико-археологічне вивчення давньоруської Бакоти XII-XIII ст. з залученням свідчень літопису дозволило з'ясувати місце і роль столиці Дністрянського Пониззя у зв'язках з стольним Галичем, іншими давньоруськими містами Галицько-Волинського князівства. Цікаві, зокрема, і епізоди історії Бакоти у зв'язку з Волохівським князівством XII-XIII ст., яке було розташовано на порубіжжі земель Київського і Галицько-Волинського князівств. Певна увага приділена авторами пізньосередньовічній історії Бакоти та її периферії XIV-XV ст. За даними археологічних та історико-архітектурних досліджень з'ясовано причини перенесення центру міста після подій ординської навали в середині XIII ст. На цьому новому місці відкрито залишки палацової кам'яної пізньосередньовічної споруди XIV-XV ст.

Книга подає всі основні матеріали, які були відкриті в Бакоті та в її окрузі під час археологічних розкопок і розвідкових робіт 60-х — початку 80-х років XX ст. Це робить її своєрідним зібранням першоджерел з історії одного з мікрорегіонів Середнього Подністров'я.

Таким чином, історіографія давньої і середньовічної історії повповнюється важливим монографічним дослідженням про Бакоту в контексті історії всієї Південно-Західної Русі-України. Бакота, як адміністративний і культурний центр Дністрянського Пониззя, була історичним попередником пізньосередньовічних міських центрів Поділля — Смотрича і Кам'янця-Подільського. Отже, нерозривний зв'язок покоління в історичному процесі від східнослов'янських племен, епохи Київської Русі, і до пізнього середньовіччя досить рельєфно простежується за матеріалами Бакотського мікрорегіону. Якоюсь мірою це відбулося і в історичній пам'яті народу.

Книга про Бакоту (столицю давньоруського Пониззя) буде сприяти задоволенню широкого інтересу людей до глибин історії краю. По-бажаємо ж книзі доброго шляху до зацікавленого, історією читача.

П. Я. Слободянюк.

ПЕРЕДМОВА

Давньоруське місто Бакота - столиця Дністрянського Пониззя XII-XIII ст., як засвідчили літописи і підтвердили археологічні матеріали, була розташована на мальовничому лівому березі Дністра там, де до затоплення в зв'язку з будівництвом Могилів-Подільської ГЕС (до початку 80-х років) знаходилося одноймене село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Місцевість в регіоні Середнього Подністров'я, і зокрема, його лівого берега, - характеризується надзвичайно зручними для населення природними умовами. Як відзначають дослідники - геологи, географи і археологи, у середній течії Лівобережжя Дністра досить розвинута гідрографічна сітка. На вказаній ділянці характерна значна кількість річок, що впадають зліва в Дністер: Збруч, Жванець, Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця, Ушиця, Калюс. До цього можна додати й інші, більш дрібні лівобережні притоки. Зокрема, у мікрорегіоні Бакоти - це невеличкі притоки-річечки Рудка і Градівка.

Ландшафт середньої течії Дністра і, зокрема в мікрорегіоні Бакоти, - відзначається, перш за все, тим, що Дністер протікає у порівняно вузькій долині, яка місцями має вигляд каньйону. Круті, скелясті береги де-не-де відступають від течії Дністра, і до них прилягають надзвичайно родючі перші і другі надзаплавні тераси. Такі ж родючі землі знаходяться не тільки безпосередньо вздовж течії річки, а й на берегах її притоків.

Що торкається місцевості у самій Бакоті, то тут течія Дністра робить крутий поворот, наче упираючись у скелястий лівий берег, у південно-східній частині якого височать залишки печерного скельного давньоруського монастиря, а на північ і північний захід від течії річки (з боку поля) виступає підкововидна в плані скельна гряда, яка наче замикала родючі землі першої та другої надзаплавних терас, прикриваючи їх від північних вітрів.

Ще далі у північно-західному напрямку височить Теремецька Гора, а на захід - тягнулися родючі наддністрянські тераси аж до с. Студениці та її околиць.

Історико-топографічною особливістю Бакоти було те, що тут у Дністер впадало дві невеличкі річечки - Рудка і Градівка, з устями яких були пов'язані терасовидні уступи дністровської заплави і надзаплави. Отже, йдеться про один з мікрорегіонів Середнього Подністров'я, надзвичайно придатний для осілого життя людей. З цього погляду цікавий і лінгвістичний аналіз самого найменування - Бакота. В перекладі з давньоруської на сучасну українську мову ця назва означає: бажане, чудове місце*. І дійсно, природа тут щиро наділила людей можливостями для зручного заселення і освоєння дністровського берега.

Тепер, після затоплення у зв'язку з спорудженням Могилів-Подільської ГЕС, місцевий бакотський ландшафт дещо змінився. Всі ділянки перших і других надзаплавних терас опинилися під водою. На місці колишнього села (а значить і залишків давньоруського міста) розлилося рукотворне море. Тільки високі щодо топографії ділянки корінного берега, на щастя, не затоплені. У зв'язку з цим вони доступні для подальших археологічних досліджень.

Пропонована увазі читачів книга : комплексним історико-археологічним дослідженням, яке присвячено не тільки самій літописній Бакоті, а й предісторії її створення, тобто вивченню археологічних старожитностей різних епох і культур і, особливо, тих, що відносяться до I - початку II тисячоліть нової ери у Бакотському мікрорегіоні.

До основних розділів книги додані описи всіх головних археологічних пам'яток, які зафіксовані і досліджені на території Бакоти та в її найближчій окрузі.

Ми сподіваємося, що запропоноване дослідження послужить справі дальшого поглибленого вивчення археології і історії Середнього Подністров'я та Правобережної України в цілому. Книгу, поряд з спеціалістами, можуть використати історики-краєзнавці та широкий загал шанувальників давньої і середньовічної історії України.

* Таку етимологію назви - Бакота - запропонував кандидат філологічних наук, доцент Кам'янець-Подільського педагогічного інституту С.Є. Вайн-туб. Він порівнює приставку "ба" з подібним за змістом "бахвал", корінь же слова "кот" означає, на його думку, "хотеніє". Звідси Бакота - "бажане місце". Аналогічна за своїм змістом і етимологія іншої середньодністровської давньоруської назви - Хотень (Хотин).

*

*

*

Передмова, вступ, розділи I, II, IV, VI, висновки та огляд археологічних пам'яток написані І. С. Винокуром; розділи III, V — І. С. Винокуром і П. А. Горішнім.

Автори вдячні М. Б. Петрову, С. В. Нечитайлу, Н. М. Купрієнко, В. П. Мегею, Ю. О. Савіну, С. В. Трубочанінову за допомогу в оформленні ілюстрацій для цієї книги. Ми вдячні науковцям В. Д. Барану, Б. О. Тимошуку, О. М. Приходнюку, Л. В. Вакуленко, С. П. Пачковій, А. Т. Сміленко, М. П. Кучері, О. П. Моці, Р. О. Юрі, О. І. Журку, С. Е. Баженовій, А. Ф. Гуцалу, М. Б. Петрову, Г. М. Хотюну, Є. М. Пляменицькій, А. Д. Тюпичу, В. І. Якубовському, С. В. Трубочанінову, Б. М. Кушніру, І. І. Щегельському, В. П. Мегею, А. А. Слободяну і всім студентам Кам'янець-Подільського педінституту та інших вузів і шкіл — учасникам археологічних експедицій на території Бакоти та її округи в 1961–1980 р.р.

ВСТУП

Землі Середнього Подністров'я IX - першої половини XIV ст. відігравали надзвичайно важливу роль в історії Південно-Західної Русі. Вони входили з кінця IX ст. до складу Київської Русі, з середини XII ст. - до Галицького, а з 1199 р. - до об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Лісостепова територія між Південним Бугом і Дністром виступає в давньоруському літописі під назвою "Пониззя". Перша літописна згадка про Пониззя відноситься до 1226 р. Ця назва, очевидно, використовувалася й раніше і широко побутувала аж до середини XIV ст. З 1362 р. вперше згадується нова назва цієї території - "Поділля". Однак, назви "Пониззя" і "Поділля" не слід повністю ототожнювати з погляду величини території, яку вони відображали в різний історичний час. Очевидно, що давньоруське Пониззя було лише невеликою частиною майбутнього Поділля. Основна територія Пониззя розташовувалася в гирлі лівих притоків Дністра - річок Ушиці, Смотрича, Збруча і Серета. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії Бар-Солобківці-Гусятин¹.

Адміністративним і культурним центром давньоруського Пониззя XII-XIII ст. було місто Бакота, що привернула до себе увагу літописців поряд з іншими населеними пунктами Середнього Подністров'я (Василів, Хотин, Ушиця, Каліус, Кам'янець). Слід відзначити, що серед названих літописних осередків на Середньому Дністрі Бакота найчастіше згадується в літописі. І це природно, оскільки будучи столицею Пониззя вона знаходилася в орбіті важливих соціально-політичних і військових подій середини XIII ст., що відбувалися на землях Галицько-Волинського князівства.

Перша літописна згадка про місто Бакоту, яке було розташоване на лівому березі Дністра на території колишнього однойменного села Кам'янець-Подільського району Хмельницької області до затоплення його в зв'язку із спорудженням Могилів-Подільської

ГЕС, відноситься до 1240 р. Це був період, пов'язаний з нашествям монголо-татарської орди Батия на Південно-Західну Русь. В той час Бакота і все Пониззя входили до складу Галицько-Волинського князівства. Пониззя, що приєдналося до галицьких володінь, неодноразово служило приводом й ареною інтриг боярства, яке сильно розвинулося в Галицькому князівстві і постійно вело боротьбу з великокнязівською владою². Наприкінці XIII - на початку XIV ст. на землях Пониззя утворився татарський улус. Монголо-татарські баскаки обклали давньоруське населення даниною, безпосереднє збирання якої здійснювали місцеві давньоруські феодалі - отамани - правителі волостей.

Верховна влада була тоді в руках ординських темників, кочів'я яких розкинулися на землях Південного Поділля. Монголо-татарські правителі вимагали від місцевих давньоруських феодалів-отаманів, щоб були знищені всі оборонні фортифікації на територіях міст і замків Середнього Подністров'я. За даними літопису XIV ст., коли появилися на Поділлі литовські феодалі, то "в подільській землі не було жодного міста, ні деревом рубленого, а ні каменем будованого". Посилаючись на ці відомості історики XIX - початку XX ст. робили необгрунтовані висновки наче б то на Поділлі в XIV ст. зовсім не було міських осередків. Проте мова тут - у літописному списку XIV ст. - йде не про наявність міст, а лише про їхні укріплення, які дійсно були значною мірою зруйновані за наказом монголо-татарських завойовників у 50-60-х роках XIII ст. Повідомлення літопису фіксують ці події³.

Очевидно, що дитинець-кремль та інші фортифікації Бакоти були дійсно зруйновані в середині XIII ст. Але місто і його сільська округа продовжували існувати в другій половині XIII і в XIV ст. У другій половині XIV ст. Бакота і придністровські землі перейшли під політичну владу феодальної Литви. Це сталося після того як великий князь Литовський - Ольгерд розбив у 1362 р. на Синіх Водах загони трьох татарських ханів - Хочибея, Кутлубугу і Дмитра, володарів "Подільської землі".

Після перемоги над татарами Ольгерд передав Поділля в управління своїм племінникам - братам Коріатовичам. Щоб зміцнити своє панування на подільській землі і організувати подальшу відсіч татарам, які не маючи сил повернути втрачений подільський улус, починають спустошливі набіги, Коріатовичі, опираючись на місцевих "отаманів" (феодалів), широко розгортають будівництво

нових міських укріплень і особливо - фортець. Оборонні фортифікації були частково відновлені й споруджені в Бакоті, Смотричі й Кам'янці. Отже, литовські феодалі з часом "всі подільські міста умуровали і всю землю подільську осіли". Серед інших міст, що мали фортеці, крім Бакоти й Кам'янця, літопис згадує Брацлав, Сокоlecь, Вінницю, Божський і Меджибіж, Червоноград і Скалу. Виявлено також залишки оборонних укріплень XIV ст. в Смотричі, Зінькові, Летичеві, Чорному Острові⁴ та в інших населених пунктах Поділля.

На 60-ті роки XIV ст. припадає й згадка в литовському літописі про Бакотський печерний скельний монастир. Як свідчить літопис, литовські феодалі застали тут ченців і монастир в горних скелях. Монастир, як показали археологічні дослідження, був заснований ще в XI ст. і існував протягом тривалого часу - аж до кінця XIV-XV ст.

На протязі другої половини XIV ст. Бакота й землі її округи були своєрідною південно-західною провінцією Литовського князівства. Літописні відомості дають можливість приблизно визначити межі тодішнього Поділля. На сході межа подільської землі проходила від Брацлава до Дністра, на заході - до річки Стрипи, на півдні - по р. Дністер, на півночі - по р. Південний Буг. Це підтверджує акт передачі 12 червня 1395 р. польським королем Ягайлом краківському воеводі Спитку земель Поділля, які йому перед тим уступив за 20 тисяч грошей литовський князь Вітовт. Серед одержаних краківським воеводою фортець з округами згадуються Бакота, Кам'янець, Смотрич, Скала і Червоноград. Округи Меджибожський, Божський і Вінницький Ягайло зберіг за польською короною. Східна ж частина Поділля з Брацлавом і Сокильцем залишалася за литовським князем Вітовтом.

У другій чверті XV ст. продовжується боротьба польських і литовських феодалів за володіння Поділлям. У цій боротьбі Бакота, як головне місто округи чи волості, займала своєрідне, проміжне щодо території положення між земельними володіннями Литви і Польщі. У 1431 р. було укладено перемир'я між шляхетською Польщею і феодальною Литвою, за умовами якого Бакотська волость була визнана нейтральною прикордонною зоною між обома державами. Скориставшись з вказаної конкретної ситуації жителі Бакоти та її сільської округи вигнали у 1431 р. з своїх маєтків українських, польських і литовських феодалів й оголосили себе вільними людьми. Лише у 1434 р. переважаючим силам

польсько-шляхетського війська вдалося придушити запеклий опір повсталих селян Бакотської волості і загарбати більшу частину Поділля. З 1434 р. Поділля було перетворено в провінцію Польщі під назвою Подільського воеводства. Бакота з навколишньою сільською округою увійшла до складу королівських володінь і становила окреме староство, як це засвідчують різні тогочасні люстрації.

На жаль, безпосередньо про Бакотський замок в цих люстраціях ніяких згадок немає. Очевидно, в процесі подій 1431-1434 рр. цей замок був зруйнований і більше не відновлювався. Протягом XVI ст. Поділля складалося з кількох повітів, які неодноразово міняли свої назви і межі. Зокрема, в середині XVI ст. відзначаються такі повіти: Кам'янецький, Меджибіжський, Летичівський, Хмельницький, Зінківський (з 1542 р. - Барський) і Червоноградський. В кінці XVI ст. встановилося три повіти: Кам'янецький, до складу якого увійшла й Бакота, Летичівський і Червоноградський.

Отже, як свідчать літописні та інші матеріали, інтерес до історії Бакоти на Дністрі проявився вже за часів оформлення давньоруського Галицько-Волинського літопису, а потім продовжувався у зв'язку з Литовсько-руським літописом та іншими історичними документами XIV-XVI ст.

Науковий інтерес до історії літописної Бакоти фіксується ще у першій чверті XIX ст., коли В.Марчинський опублікував працю, присвячену статистичному, топографічному та історичному опису Подільської губернії. В цій роботі приведені й деякі загальні історичні відомості про Бакоту⁵. О.Яблоновський, аналізуючи королівські люстрації першої половини XVII ст., згадує й про землі Бакоти⁶. У до-

Володимир Боніфатійович
Антонювич

відковому географічному виданні 80-х років XIX ст. та в польській енциклопедії знову знаходимо відомості про Бакоту⁷. Початок 90-х років XIX ст. пов'язаний з публікаціями подільського історика А.Ролле про Бакоту, яка спеціально вивчалася дослідником на основі письмових ждерел як столиця Пониззя XIII ст.⁸

Археологічні дослідження на території Бакоти розпочалися лише наприкінці XIX ст. У 1883 р. професор В.Б.Антонович оглянув і обстежив рештки скельного печерного монастиря в Бакоті. Він звернув увагу на доцільність проведення подальших розкопок в урочищі "Монастирсько"⁹. Тоді ж К.Мельник обстежила окремі пам'ятки язичницького часу на території руїн колишнього монастиря¹⁰. Розкопки на місці руїн Бакотського монастиря були проведені В.Б.Антоновичем у 1891-1892 рр. Місцеві селяни відкрили тут залишки кількох келій у скелях, а також залишки скельної монастирської церкви та ряду ніш-гробниць в скелях для захоронень. Поблизу входу до монастирської церкви, на скельній стіні було виявлено давньоруські написи XI-XIII ст., в яких йдеться про заснування монастиря ігуменом Григорієм на честь Святого Михайла.

Всередині церковного приміщення при розкопках було виявлено залишки штукатурки з фресковим розписом. Поряд з руїнами церкви археологи відкрили й розчистили три штучні печери-коридори, в яких були виявлені давньоруські поховання, що знаходилися у спеціальних висічених у скелях нішах. Під час археологічних досліджень 1891-1892 рр. було зібрано значний речовий матеріал. На жаль, повні наукові звіти про розкопки В.Б.Антоновича в Бакоті не збереглися. І тільки перелік знайдених при розкопках речей ми знаходимо в одній з праць Ю.Й.Сіцинського¹¹, а також в книзі В.К.Гульдмана¹². Крім того, Ю.Й.Сіцинський присвятив Бакоті і свої спеціальні праці. У "Подольских епархиальных ведомостях" в кінці XIX ст. публікувалися окремі матеріали, пов'язані з вивченням історії та археології літописної Бакоти. Зокрема, у вказаній серії вийшла праця Ю.Й.Сіцинського "Бакота, древняя столица Понизья" (Подольские епархиальные ведомости. 1899. № 46-49. Окремий* відбиток: Кам'янець-Подільський, 1893.34 с.)¹³

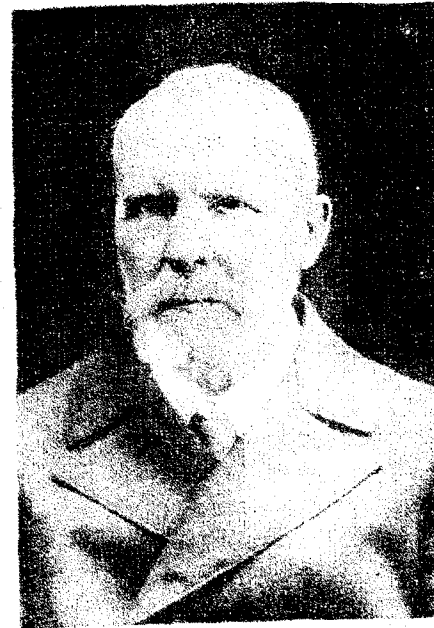
На початку XX ст. певний інтерес до пам'яток Бакоти і, зокрема, - до решток скельного монастиря проявили К.В.Широцький¹⁴ та Д.І.Дорошенко¹⁵. К.В.Широцький звернув увагу на те, що "в долині під горою треба б шукати слідів старої Бакоти"¹⁶. А вже дослідження В.Б.Антоновича в Бакоті торкнулися лише

верхньої скелястої тераси з монастирем, а першої та другої надзаплавних дністровських терас вони не зачіпили.

Грунтовне дослідження, присвячене історії Поділля до 1434 р., залишив у 80-х роках XIX ст. Н.Молчановський¹⁷. У цій праці знайшли висвітлення головні віхи історії краю, і зокрема, - столиці Пониззя - Бакоти¹⁸. На початку 90-х років XIX ст. було опубліковано працю М.І.Петрова, М.І.Городецького "Подолія. Историческое описание", видану П.Н.Батюшковым¹⁹. В ній знайшли висвітлення й головні сторінки історії Бакоти на основі письмових історичних документів²⁰.

В узагальнюючих працях М.С.Грушевського²¹, І.П.Крип'якевича²² висвітлюються й головні історичні події, пов'язані з Бакотою в контексті тодішньої внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації, що склалася на землях Придністров'я і Галицько-Волинського князівства XII-XIV ст. в цілому.

В кінці 50-х і на початку 60-х років XX ст. розпочався новий етап археологічного обстеження й дослідження пам'яток літописної Бакоти. Старожитності Бакоти привернули до себе увагу тодішнього директора Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Г.М.Хотюна. У 1962 р. Кам'янець-Подільський історичний музей запросив для керівництва археологічної експедиції в Бакоті Б.О.Тимощука. Під його керівництвом співробітники музею обстежили й склали карту-схему головних археологічних пам'яток Бакоти та її околиць. В процесі цих обстежень Б.О.Тимощук відкрив в одній з печер поблизу скельного монастиря залишки жертовного місця доби бронзи -

Юхим Йосипович
Сіцинський

II тис. до н.е. Г. М. Хотюн тоді ж натрапив на залишки фундаментів пізньосередньовічної споруди в Бакоті (в урочищі Двір).

З 1963 р. в Бакоті почала працювати об'єднана археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського і Хмельницького музеїв під керівництвом І. С. Винокура. Крім обстеження давньоруських пам'яток скельного монастирського комплексу і продовження розкопок в урочищі Двір, тоді ж було звернуто увагу на археологічні пам'ятки, розташовані на першій і другій надзаплавних терасах Дністра. В результаті було виявлено й обстежено ряд пам'яток черняхівської культури, слов'янські старожитності V-VIII ст. і давньоруського періоду IX-XIII ст. Було відкрито і обстежено залишки городища-дитинця літописної Бакоти в урочищі Скельки (на місці, при впадінні в Дністер р. Рудки). У 1964 р. роботи в Бакоті були продовжені.

Для вивчення історії Середнього Подністров'я і зокрема - регіону Бакоти у I тисячолітті нової ери важливе місце зайняли розвідкові і стаціонарні розкопки, проведені у 60-70-х роках І. С. Винокуром, О. М. Приходнюком, Л. В. Вакуленко, А. Т. Сміленко, В. Д. Бараном, О. І. Журком і іншими археологами. Йдеться про відкриття у Середньому Подністров'ї східнослов'янських пам'яток середини I тис. н.е. і про вивчення наступного етапу історії краю V-VIII ст. н.е. (Бакота, Устя, Городок, Сокіл, Лука-Каветчинська, Бернашівка, Теремці та ін.)²³

Цими дослідженнями було заповнено територіальну і хронологічну лакуни, на які вказували у 50-х роках М. І. Артамонов і І. І. Ляпушкін²⁴. У контексті цих досліджень були залучені і матеріали V-VII ст. н.е., відкриті ще у 1946-1948 рр. М. О. Тихановою на багаточаровому поселенні в Луці-Врубловецькій.

З 1969 р. розпочалися широкі стаціонарні розкопки в Бакоті (в урочищі На клині). Це було пов'язано з початком будівництва Могилів-Подільської ГЕС на Дністрі і майбутнім затопленням надзаплавних терас в Бакоті та в її околицях. Дослідженнями 1969-1980 рр. в урочищі На клині, а також в інших урочищах літописної Бакоти (І. С. Винокур, О. М. Приходнюк) було простежено історичний процес формування "гнізд" слов'янських поселень першої і другої половини I тисячоліття н.е. і виникнення на їх основі важливого міського давньоруського осередка, яким стала столиця Пониззя - Бакота XII-XIII ст. У цьому процесі, як показали дослідження, важливу роль відіграв й Бакотський скельний

давньоруський монастир, споруджений на місці попередніх давніх язичницьких пам'яток.

Бакотське давньоруське городище в урочищі Скельки досліджувалося експедицією Інституту археології АН України в 1973-1975 рр. під керівництвом Р. О. Юри і П. А. Горішнього. Тоді ж вивчалися й рештки фундаментів пізньосередньовічної церкви в Бакоті. Крім того, під керівництвом П. А. Горішнього були здійснені розвідкові роботи поблизу й над скельним давньоруським монастирем. Важливе місце зайняли і дослідження на території посаду літописної Бакоти (І. С. Винокур, П. А. Горішній, О. М. Приходнюк).

Таким чином, в результаті археологічних досліджень 60-х - початку 80-х років в Бакоті, на лівому березі Дністра, з'ясувалася й вималювалася загальна історична картина формування та розвитку давньоруської столиці Пониззя та її подальша доля в період пізнього середньовіччя.

До давньоруської і пізньосередньовічної історії Середнього Подністров'я у 50-х-80-х роках зверталися, крім археологів, й дослідники-історики. В. Т. Пашуто, наприклад, присвятив історії Галицько-Волинської Русі спеціальну монографію²⁵, в якій знайшли своє висвітлення й окремі події, що відбувалися у XII-XIII ст. на землях Пониззя. Спеціальне дослідження з історії Галицько-Волинського князівства здійснив І. П. Крип'якевич²⁶. Галицькій Русі присвятив свої праці і М. Ф. Котляр²⁷.

У книзі Б. О. Тимошука "Давньоруська Буковина" приводяться і деякі археологічні матеріали давньоруських пам'яток XII-XIII ст. на південному пограниччі Галицького князівства, зокрема в регіоні літописних Каліуса та Ушиці, які входили до складу Пониззя²⁸. Коротку характеристику літописної Бакоти знаходимо й у розділі, написаному Б. О. Тимошуком, книжки "Давні слов'яни на Дністрі"²⁹. У працях І. С. Винокура знайшли відповідну історико-археологічну характеристику літописні міста Подністров'я і, зокрема, - Бакоти³⁰.

До історії Південно-Західної Русі в контексті історичної географії Золотої Орди XIII-XIV ст. звернувся В. Л. Єгоров³¹. Історії земель Південно-Західної Русі у складі Литви присвятив спеціальну монографію Ф. М. Шабульдо³². У вказаній праці знайшли відображення і події 40-60-х років XIV ст., коли землі Поділля, і зокрема Пониззя, потрапили під владу литовських князів Кориатовичів³³.

Цікаву характеристику історичних подій у Середньому Подністров'ї XII ст. знаходимо у книзі П.П.Толочка "Історичні портрети" в зв'язку з діяльністю Івана Берладника³⁴.

Здійснено й окремі публікації за матеріалами археологічних досліджень останніх років на території Пониззя й Бакоти зокрема³⁵.

Отже вже постала потреба синтезувати й опублікувати матеріали історико-археологічних досліджень літописної Бакоти та її периферії. Монографічне дослідження, яке пропонується увазі читачів, є першою спробою з'єднати історичну, літописну традицію про Бакоту з матеріалами археологічних досліджень. Автор книги звертають увагу на археологічні пам'ятки Бакоти та її периферії, де представлені старожитності всього I тисячоліття нової ери; на дослідження в урочищі На клині; на вивчення Бакотського городища-дитинця й посаду; на опис давньоруського скельного монастиря. Крім того, приводяться і окремі об'єкти XIV-XV ст.

Саме на основі комплексного вивчення письмових історичних документів і досліджених археологічних комплексів, історико-архітектурних пам'яток вдається сьогодні опублікувати цю книгу, з'ясувати місце Бакоти в історії Південно-Західної Русі. Монографія завершується коротким описом досліджених археологічних і історико-архітектурних пам'яток літописної Бакоти та її округи.

Сподіваємося, що книга буде позитивно зустрінута науковцями та істориками-краєзнавцями, всіма, хто цікавиться давньою і середньовічною історією Поділля і України в цілому.

Примітки

- ¹ Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля. // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Хмельницький, -1965-С.48.
- ² Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. -К, 1989. -С.398-400, 413 (далі при посиланнях - Літопис Руський...).
- ³ Літопис Руський. -С.421-422.
- ⁴ Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля...-С.49.
- ⁵ Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. T. 1-3. -Wilno, 1820-1823. T. 1.-S.34.
- ⁶ Lustracye krolewszczyzn ziem Ruskich, Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku (Wyd. A.Jablonski. -Warszawa, 1877. -S.226-(Zrodla dziejowe. t.5).
- ⁷ Bakota. -Słownik geograficzny. -1880, t.1. -S.85; Bakota, wies polozona nad

- Dniestrem. -Wielka encyclopedia powszechna ilustrowana. T. 5 i 6. -Warszawa, 1891. -S.740-741.
- ⁸ Rolle A. Bakota jako stolica Ponizia w XIII stuleciu. -Biblioteka Warszawska, 1891. -t.4. -S.524-537; Його ж. Bakota jako stolica Ponizia w XIII w. -In: Sylwetki historyczne. -Ser. VIII, Krakow, 1892. -S.269-293.
 - ⁹ Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. -т.1. -Одесса, 1886. -С.100-103.
 - ¹⁰ Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI археологического съезда. -т.1. -Одесса, 1886. -С.120-122.
 - ¹¹ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда. -т.1. -М, 1901. -С.294-296; Його ж. Бакотский скальный монастырь // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. -в.5. -Каменец-Подольский, 1890-1891. -С.217-227; Його ж. Раскопки древнего скального монастыря в с.Бакоте Ушицкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. -1891. -№ 46. -С.1-9; Його ж. Бакота, древняя столица Понизья // Подольские епархиальные ведомости. -1899. -№ 46-49. Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1899. -С.34.
 - ¹² Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. - Каменец-Подольский, 1901. -С.86-88.
 - ¹³ Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья...-С.34.
 - ¹⁴ Широцький К. На руїнах Бакоти (З подорожніх вражень) // Літературно-науковий вісник. -Львів, 1912. -кн.1. -С.71-79.
 - ¹⁵ Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. -Кам'янець-Подільський, 1919. -С.5.
 - ¹⁶ Широцький К. На руїнах Бакоти...-С.77.
 - ¹⁷ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. -Киев, 1885. -С.322.
 - ¹⁸ Там же. -С.156-174 та ін.
 - ¹⁹ Петров Н.И., Городецкий М.И. Подолия: Историческое описание. Изд. при М-ве внутр. дел П.Н.Батюшковым. -Спб, 1891. -XXXII. -С.100, 264, с ил.
 - ²⁰ Там же. -С.2-25, 30-31 та ін.
 - ²¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. т.3-1905. - С.587 та ін; Його ж. Опис Подільських замків 1494 р. -К, 1903.
 - ²² Крип'якевич І.П. Історія України. -Львів, 1990. -С.78, 320 та ін.
 - ²³ Винокур И.С., Приходнюк О.М. Раннеславянское поселение на р.Смотрич // У кн. Раннесредневековые восточнославянские древности. -Л, 1974. -С.227-242; Винокур И.С., Приходнюк О.М., Смиленко А.Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Зб. Археологические исследования на Украине в 1968 г., В.Ш. -К, 1971. -С.218-223; Винокур И.С., Приходнюк О.М., Смиленко А.Т. Ранньослов'янське поселення Устя на Середньому Дністрі // У зб. Середні віки на Україні, в.2. -К, 1973. -С.56-63; Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) -К, 1975. -С.155; Вахуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с.Сокол на Среднем Днестре. -К, 1984. -С.108; Баран В.Д., Винокур И.С., Журко О.І. Поселення середини I тис. н.е. біля с.Бернашівка на Дністрі // Археологія, № 39. -К, 1982. -С.87-100; Баран В.Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и

проблема расселения славян // У кн. Славяне на Днестре и Дунае. -К, 1983. -С.14-22.

²⁴ Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі. -К, 1975. -С.8.

²⁵ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. -М, 1950.

²⁶ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. -К, 1984.

²⁷ Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV-першій чверті XV ст. -К, 1968. -С.143; його ж Данило Галицький. -К, 1979. -С.186.

²⁸ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. -К, 1982. -С.86-87, рис.48.

²⁹ Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. -Ужгород, 1977. -С.92-95.

³⁰ Винокур І.С. Історія висостепового Подністров'я та Південного Побужжя. -Київ-Одеса, 1985. -С.93-103; його ж. Розділ "Формування і розвиток феодальних відносин" у кн. Нариси історії Поділля. -Хмельницький, 1990. -С.31-54.

³¹ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. -М, 1985. -С.33-37, 187-189.

³² Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. -К, 1987. -С.183.

³³ Там же. -С.42-48, 85-86 та ін.

³⁴ Толочко П.П. Историчні портрети. -К, 1990. -С.187-241.

³⁵ Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. -К, 1972. -С.54, рис.21; С.65, рис.24; С.114, рис.39; Винокур І.С., Приходнюк О.М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // Археологические открытия 1969 года. -М, 1970. -С.284-285; Винокур І.С. Работы Подольской экспедиции // Археологические открытия 1970 года. -М, 1971. -С.295-297; Винокур І.С. Поселение у с.Бакота на Днестре // Археологические открытия 1971 года. -М, 1972. -С.364-365; Винокур І.С., Гуцал А.Ф. Работы Подольской экспедиции // Археологические открытия 1974 года. -М, 1975. -С.264-265; Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки у с.Бакоты на Днестре // Археологические открытия 1974 года. -М, 1975. -С.268-269; Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII-XIII вв. у с.Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Приднестровья. -К, 1983. -С.62-97; Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // Археологические открытия 1975 года. -М, 1976. -С.317-318 та ін.

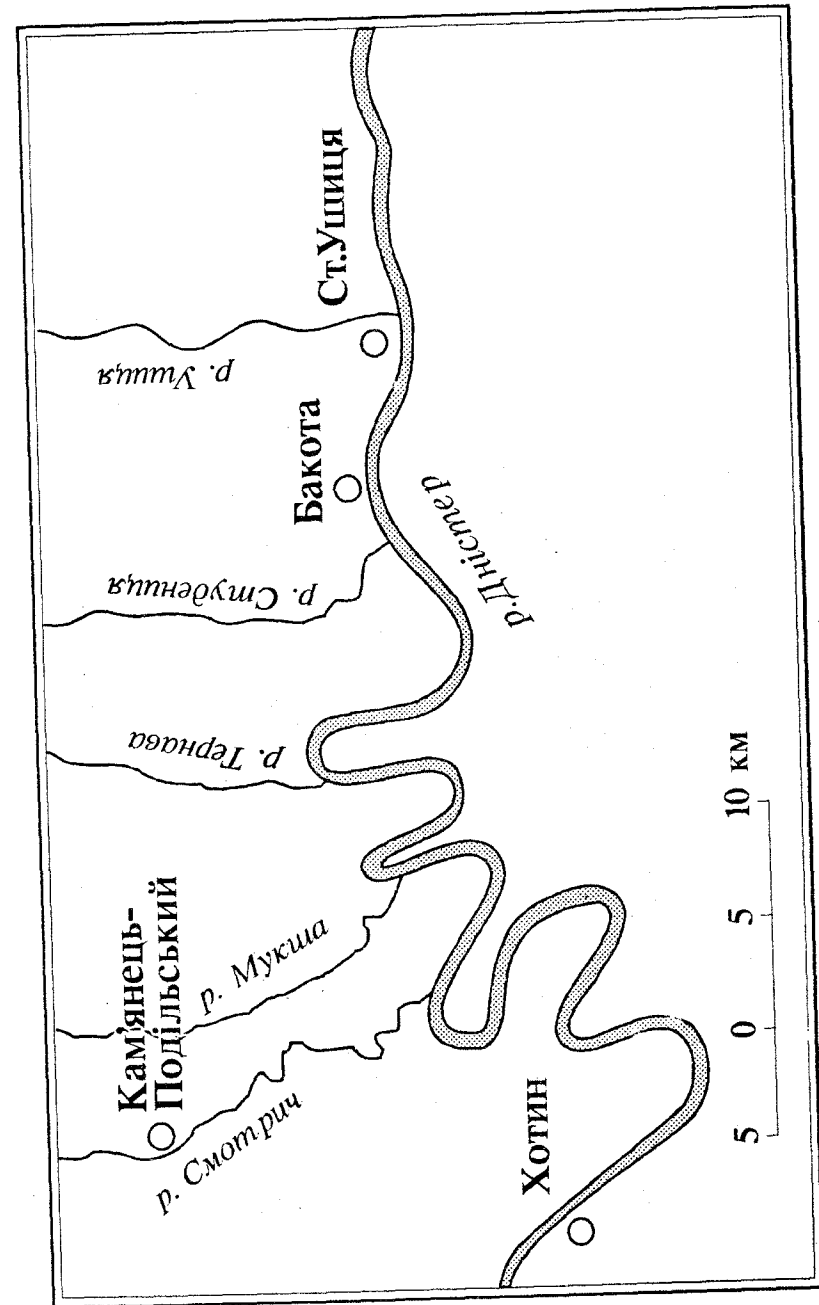

Рис. 1

Карта-схема загальної ситуації розміщення літописної Бакоти.

РОЗДІЛ I

**АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
БАКОТИ ТА ЇЇ ПЕРИФЕРІЇ**

Місто Бакота - давньоруський центр Пониззя¹, як важливий адміністративний осередок краю, виникло в процесі соціально-економічного і культурного розвитку населення певної території Середнього Подністров'я. Природно, що процесу створення у XI-XII ст. столиці Пониззя передували поступальні економічні, соціальні і культурні зрушення суспільства, що відбувалися протягом всього I тисячоліття нової ери. Це знайшло, безперечно, відображення і у формуванні певних особливостей щодо історико-етнографічного комплексу регіону як в XI-XIII ст., так і у період пізнього середньовіччя XIV-XV ст. Археологічні пам'ятки дають також можливість проникнути і у ті глибинні пласти давньої історії, які фіксують загальну еволюцію заселення Середнього Придністров'я починаючи від давнього кам'яного віку і аж до середньовіччя.

Рештки стійбища ашельської епохи було відкрито П.Й.Борисковським і С.М.Бібіковим у 1946-1948 рр. поблизу с.Луки-Врубловецької. Тут, на лівому березі Дністра, знайдено ашельські ручні рубила, які вода, що розмивала берег, винесла з шару гальки у заплаву. Ручні рубила з Луки-Врубловецької вважаються одними з найдавніших на території України². Тут же, у середньодністровському регіоні, О.П.Чернишом у 1948-1960 рр. досліджені й пам'ятки мустьєрської культури, які стали еталонними для Південно-східної Європи. Йдеться, зокрема, про унікальний комплекс в с.Молодове (на правому березі Дністра)³. Поблизу с.Сокіл, на плато лівого берега Дністра, у 1931 р. М.Я.Рудинським відкрито залишки стоянки мустьєрського часу. Тут зібрано мустьєрські крем'яні і кістяні знаряддя⁴. Мустьєрські стоянки зафіксовані також поблизу с.Атаки⁵, Нагоряни, Ожеве

(правий берег середньої течії Дністра).

У Бакотському мікрорегіоні, як і у Середньому Подністров'ї в цілому, представлено й серію пам'яток пізнього палеоліту (ориньяк, солютре, мадлен). Це залишки пізньопалеолітичних стоянок поблизу сіл Калюс, Лисківці, Патринці, Сокіл, Стара Ущиця і Бакота. У північно-західній частині плато, яке підіймається над колишнім селом (нині територія Бакоти затоплена після спорудження Могилів-Подільської ГЕС на Дністрі), за 600-650 м на північ від бакотських печер і на такій же приблизно відстані від дороги, що вела до с.Стара Ущиця (останнє також затоплено водами Дністра), - розташована стоянка пізнього палеоліту⁶.

Важливими еталонними стали пізньопалеолітичні стоянки Молодове, Кормань IV, Оселівка, Вороновиця⁷. Опірними пам'ятками у вивченні доби мезоліту в Середньому Подністров'ї є: Молодове V (шар 1а), Молодове I, Оселівка I, III, Кормань IV, VII, Атаки VI. З лівобережних пам'яток мезоліту назвемо Сокіл, Студеницю і Бакоту. Не дивлячись на те, що останні вивчалися тільки в розвідувальному плані, разом з стаціонарною дослідженню вони дають можливість уявити певну концентрацію давнього населення в регіоні.

Населення кам'яного віку у Середньому Подністров'ї мало досить солідні природні сировинні ресурси для виготовлення знарядь праці. Мова йде, перш за все, про потужні виходи кременю, які наявні поблизу сіл Рогізна, Теремці, Бакота, Студениця. Печери на горі Білій, що поблизу с.Студениця, були відомі науці ще з кінця XIX ст. Однак, тільки в 1964 р. вони були детально вивчені С.М.Бібіковим. Як з'ясувалося, в печерах розроблявся кремій, потужний - до 2 м, шар якого прикритий пізнішими відкладами. Розчищення виходів кременю в печерах, східчасті виїмки в кремневій породі показують, що кремій тут добували з материкової породи. Як показали дослідження, тільки в одній з печер в давнину було вибрано й вироблено понад 70 кубометрів крем'яної породи⁸. Це засвідчує значні, як на ті часи, масштаби видобування кременю й виготовлення з нього різноманітних знарядь праці. Над печерами з кремневими покладами зафіксовано залишки давніх майданчиків, де з кременю виготовляли знаряддя для полювання й повсякденного побуту.

Наявність кремневої сировини, а також сприятливі фізико-географічні умови краю (зокрема, йдеться про ліси, луки, родючі землі, потужні джерела питтєвої води) сприяли подальшій

концентрації населення Середнього Подністров'я в епоху неоліту та енеоліту. Мікрорегіон Бакоти представлений цілою низкою (групою) поселень трипільської культури IV-III тисячоліть до н.е., яка сформувалася на основі місцевих традицій племен буго-дністровського неоліту і припливу нового, задунайського за походженням, населення. Рештки поселення буго-дністровського неоліту (VI-V тис. до н.е.) відомі на лівому березі Дністра в околицях с. Велика слобідка. А в Луці-Врубловецькій стаціонарними дослідженнями 1945-1950 рр. було відкрито кілька житлово-господарських комплексів з типовим для раннього трипільля речовим інвентарем⁹. Раньотрипільські поселення досліджувалися в селах Бернове і Ленківці¹⁰ (правий берег Дністра), а на лівому березі - в с. Бернашівка¹¹.

Досить щільно була заселена середньодністровська територія в період розвинутого і пізнього трипільля (III тисячоліття до н.е.) Вказаний етап історії краю представлений цілим рядом поселень (Кадиївці, Жванець, Цвіклівці, Баговиця, Боришківці, Брага, Голосків, Завалля, Китайгород, Сокіл, Бакота). В Бакоті, в урочищі Біла паралельно із збиранням підйомного матеріалу в 1962 р. були проведені й розвідувальні розкопки. В процесі досліджень тут виявлено рештки житла з глинобитною пічкою. Зібрано серію уламків поліхромної кераміки, в тому числі - й біноклеподібних посудин. З кам'яних і кремневих знарядь цього бакотського поселення представлені зернотерка, кремневі сокири, ножевидні пластини, а також кам'яна недосвердлена сокира-молот¹².

Залишки трипільських поселень зафіксовані і в інших урочищах Бакоти (Вертеп, Пушкарівка), де знайдені серії типової кераміки і кремневі сокири з добре зашліфованим робочим лезом. Поруч з Бакотою, на полі с. Гораївка, розвідкою простежено ще одне досить велике поселення розвинутого трипільля із значними залишками глиняної обмазки, кераміки, уламків кам'яних зернотерок, кремневими сокирами й ножевидними пластинами.

Залишки трипільського поселення простежені в с. Кривчани, на північний-схід від двору відділення радгоспу лікарських рослин, на правому березі безіменного струмка (притоки р. Ушиці). Тут на протязі 1 км вздовж струмка виявлено скупчення глиняної обмазки, обпалених каменів й чимало трипільської розписної кераміки.

В с. Теремці, в 2,5-3 км на захід від Бакоти, в районі Теремецької гори, що має в плані овалну форму і панує над

навколишньою місцевістю, також простежено залишки трипільського поселення. Окремі ділянки цього підвищення, звернуті до безіменного струмка, який оточував основу гори, мають родючі чорноземні ґрунти. На цих ділянках і знаходилися фрагменти трипільської кераміки, глиняна обмазка, відщепи кременю. Тут же знайдено крем'яну сокиру.

Відзначимо, що у часи побутування трипільської культури на території Середнього Подністров'я з'явилися і перші укріплені поселення - городища. Одне з них досліджувалося Т.Г. Мовшею поблизу с. Жванець¹³.

Крім трипільських поселень, розташованих у безпосередній близькості до Бакоти, необхідно мати на увазі аналогічні селища поблизу сіл Грушка, Демшин, Дерев'яне, Княгинин.

На схилах берега р. Ушиця, на території с. Чугор виявлено трипільське поселення. Розкопками 1975 р. тут досліджено рештки житла і хрестовидного в палні глинобитного жертівника. Знайдено уламки кількох трипільських посудин, глиняну антропоморфну статуетку¹⁴. В скелі, над річкою, знаходиться кілька природних печер, в яких було в свій час простежено залишки культурного шару¹⁵.

Отже, територія Бакоти та її округи у III тисячолітті до нової ери була своєрідним "гніздом" поселень трипільської культури, пов'язаних своєю господарською діяльністю з рядом інших одночасних селищ Середнього Подністров'я. Населення часів трипільської культури в Середньому Подністров'ї ми розглядаємо як частину індоєвропейської мовної спільності, яка включала на вказаній території з одного боку предків фракійського, а з другого праслов'янського населення.

У добу бронзи (II тисячоліття до н.е.) Бакотський середньодністровський мікрорегіон був також досить щільно заселений. Про це свідчать залишки поселень в урочищах Біла, Монастирище, Пушкарівка. Населення пізньої бронзи знало розвинені, як на ті часи, форми землеробства та приселищного скотарства. Воно продовжувало історико-культурні традиції носіїв трипільської культури і племен тшинецько-комарівської етнокультурної спільності. Йдеться, зокрема, про дальший розвиток орного і мотичкового землеробства. Місцеві праслов'янські землеробські племена продовжували обожувати сили природи, від яких залежало господарське благополуччя суспільства. Значне місце відводилося обожуванню сонця. Поблизу с. Гораївка, що

розташоване поруч з Бакотою, у 1963 р. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту було досліджено великий курганоподібний насип. Він мав 25 м завдовжки, 16 м завширшки, а висоту - 1,6 м. У центрі та в основі (по периметру) насипу були виявлені спеціально викладені кам'яні вимостки. Центральне кам'яне коло обмежувало воронкоподібну яму глибиною 4,5-5 м. Яма була заповнена прошарками попелу, деревного вугілля, кістками тварин та уламками керамічного посуду доби пізньої бронзи. Гараївська споруда була, очевидно, місцем принесення жертв. Землеробське населення обожувало сонце і тому кам'яні вимостки мали в плані форму кола.

Поблизу вказаного жертovníка, в урочищі Серлівка, зафіксовано рештки поселення доби пізньої бронзи. На місці селища знайдені глиняна обмазка, різні кремінні відщепи, а також фрагменти ліпної кераміки (вінчики з "перлистим" орнаментом), кістки тварин.

Жертвоне місце доби пізньої бронзи було досліджено Б.О.Тимощуком в 1961 р. у печері, поблизу решток давньоруського Бакотського скельного монастиря. У цій печері (висота її біля входу - 1,3 м; ширина - 3,7 м), розташованій на висоті біля 70 м над водним рівнем Дністра, було поставлено пошукову траншею. У траншеї 2x1,5 м на глибині 2,6 м були виявлені уламки ліпної глиняної посудини з ручкою-вушком, а також миски з шнуровим орнаментом і конічне керамічне прясло, орнаментоване заглибленими крапочками. Разом з описаними речами виявлено і щелепу дикого кабана.

Нагадаємо також, що ще в кінці XIX ст. К.Мельник, яка разом з В.Б.Антоновичем здійснила обстеження ряду пам'яток, звернула увагу на чотири глиби вапняка, які були відколоті у формі неправильної піраміди і мали висоту 2 м. На одній з них дослідниця виявила малюнок, вибитий у камені: людська голова, шия, тулово і руки розставлені горизонтально. До пам'яток типу мегалітів вона віднесла і великий камінь висотою 3 м, який лежав у 1883 р. на краю берега Дністра, а гострим кінцем спирався у дно річки¹⁶. Поверхня каменю була вкрита круглими заглибленнями на зразок чашок різної величини. Одне з цих заглиблень було довгастим і нагадувало стопу людини. Вказані об'єкти К.Мельник віднесла до мегалітичних споруд, пов'язавши їх з жертвниками. Зображення людської постаті й заглиблення, вибиті в камені, мали на думку дослідниці, символічне значення, пов'язане з давніми язичницькими віруваннями¹⁷.

В Бакоті та на її периферії відкрито ряд пам'яток раннього залізного віку. Це залишки поселень передскіфського і скіфського часу. В урочищі На клині, розташованому в 2 км на південний-схід від Бакоти, під час розкопок, які були розпочаті тут експедицією Кам'янець-Подільського педінституту і проведені протягом 1969-1980 рр., було виявлено культурний шар передскіфського і скіфського часу. У східній частині урочища на площі 6x2 м було відкрито залишки глинобитної будови. Це був розвал глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, з домішками у глині січеної соломи й полови. На місці споруди знайдено ліпний керамічний посуд (два горщики і кухлик), а також уламки кераміки з так званим "перлистим" орнаментом. Судячи з форми й орнаментативної кераміки, об'єкт належить до передскіфського часу VIII ст. до н.е.¹⁸

Поблизу с.Теремці, в урочищі Веприк під час польових робіт було виявлено унікальну пам'ятку передскіфського часу - бронзові кінські вудила. Вони суцільно литі з псаліями, являють собою комбіноване з'єднання двопетельних вудил з підвісами для повода і псаліями, що мають загнуту широку лопать. Вудила складаються з двох рухомо сполучених за допомогою кілець ланок (мундштуків). Один бік стержнів мундштуків вкритий двома рядами рельєфних чотирикутних рубців. Інші сторони гладкі. З зовнішнього боку щитка підвісу є рельєфне зображення напівовалу очевидно, це схематичний знак кінського копитця.

Бронзові вудила належать до досить компактної групи вудил передскіфського часу. Це перший за межами Північного Причорномор'я виріб подібного типу. Пам'ятка датується, очевидно, IX-VIII ст. до н.е. і відноситься до пізньокіммерійського, доскіфського історико-культурного комплексу¹⁹.

В урочищі На клині відкрито й залишки трьох жител скіфського часу. Вони являли собою рештки наземних споруд (площею 25-30 кв.м) з глинобитними печами. Об'єкти супроводжувалися типовою ліпною керамікою VI-V ст. до н.е. (миски з загнутим до середини краєм, кухлики з високою ручкою, горщики з наліпним валиком і т.п.)

Поселення скіфського часу було зафіксовано на лівому березі Дністра в с.Бакота (при впадінні в Дністер невеличкої річки Рудка, на її правому березі), поблизу дороги на с.Студеницю. Тут зібрано уламки глиняної обмазки і типову ліпну кераміку VI ст. до н.е.

У 2 км на південний захід від с. Бакота, на протязі 700 м вздовж лівого берега Дністра простежено два ряди зруйнованих оранко жител. Тут зібрано типову кераміку VI-V ст. до н.е.²⁰

Навпроти Бакоти, на правому березі Дністра біля с. Комарів, ліворуч від невеликого яру, в береговому зрізі на глибині 0,5 м виявлено культурний шар поселення скіфського часу. Потужність шару 30-40 см²¹

У с. Наддністрянка, поблизу Бакоти, на лівому березі Дністра, біля неглибокого яру було зафіксовано рештки поселення скіфського часу. Підйомний матеріал представлений уламками ліпних типових мисок і горщиків, VI-V ст. до н.е.²²

В с. Стара Ушиця на місці давньоруського городища знайдено й черепки посуду скіфського часу²³. Аналогічні матеріали походять з ділянки другої надзапавної тераси при впадінні р. Ушиці в Дністер.

На північному схилі Пижівської гори, біля с. Стара Ушиця, є залишки великого городища, нижній культурний шар якого відноситься до раннього залізного віку.

Поблизу с. Вороновиця, на правому березі Дністра, навпроти земель Бакоти-Студениці зафіксовано залишки трьох поселень скіфського часу²⁴.

Отже, в Бакотському мікрорегіоні у ранньому залізному віці продовжувалося інтенсивне життя місцевих праслов'янських землеробських племен, які унаслідували традиції побуту і культури від своїх попередників доби пізньої бронзи. Додамо до цього, що в територіально ширшому ареалі Середнього Подністров'я в цілому досліджені залишки городищ, селищ і могильників передскіфського і скіфського часу.

Городище передскіфського часу VIII-VII ст. до н.е. вивчалось експедицією Кам'янець-Подільського педінституту поблизу с. Рудківці Новоушицького району Хмельницької області, на лівому березі Дністра протягом 1972-1980 рр. Воно було розташоване на крутих схилах лівого берега, при впадінні в Дністер невеличкої річечки Маціорської. Городище, разом з прилеглими укріпленими ділянками на плато, мало площу понад 30 га. Сьогодні воно затоплено після спорудження Могилів-Подільської ГЕС. Розкопками на городищі відкриті складні дерев'яні і кам'яні конструкції давніх фортифікацій. Досліджено близько 40 жител, ряд господарських споруд і ям. Житла були наземними і злегка заглибленими в ґрунт. Площа їх становила в середньому 25-30

кв.м. Опалювальні пристрої в житлах представлені глинобитними печами і відкритими вогнищами. Керамічний комплекс Рудковецького городища поєднує в собі елементи чорноліської та фракійської культури. Пам'ятка датується за речовим комплексом і, зокрема, - за специфічними формами бронзових наконечників для стріл VIII-VII ст. до н.е.²⁵

Городища передскіфського і скіфського часу зафіксовані і в інших пунктах Середнього Подністров'я (Гуменці, Княгинін, Маціорське та ін.)

Поблизу с. Дністровка Кельменецького району, на правому березі Дністра, експедиція Державного Ермітажу під керівництвом Г.І. Смирнової досліджувала у 1978-1980 рр. залишки селища і кургані поховання ранньоскіфської доби. Поселення цього ж часу вивчалось експедицією Інституту суспільних наук АН України під керівництвом Л.І. Крушельницької у 1974-1980 рр. поблизу с. Непоротове Сокирянського району Чернівецької області (на правому березі Дністра). Відкрито серії житлово-господарських об'єктів, а також жертovníки та окремі поховання.

Вказані пам'ятки Середнього Подністров'я, очевидно, фіксують даліше проникнення носіїв чорноліської культури у середовище фракійських племен²⁶.

Поблизу с. Луки-Врубловецької дослідженнями І.Г. Шовкопляса в 1947, 1949-1951 рр. вдалося відкрити житлово-господарські комплекси на поселенні, а також поховальні пам'ятки передскіфського часу VIII-VII ст. до н.е.²⁷

Останнім часом (1987-1992 рр.) експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом А.Ф. Гуцала відкрила й дослідила понад 30 захоронень на могильнику передскіфського часу поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Захоронення були ґрунтовими, а також під курганами насипами. Узагальнення здобутих розкопками матеріалів дають можливість з'ясувати нові явища у поховальному ритуалі місцевих праслов'янських племен Середнього Подністров'я IX-VIII ст. до н.е.

Таким чином, Середнє Подністров'я і Бакотський мікрорегіон в ньому представлені великою групою археологічних пам'яток раннього залізного віку (передскіфського і скіфського часу), що вказує на проживання тут значного контингенту праслов'янського населення на стику з північно-східним ареалом давніх фракійських племен.

Починаючи з рубежу і перших століть нової ери в Бакотському мікрореєоні, як і на території всього Середнього Подністров'я значно збільшується кількість населення. Про це незаперечно свідчать пам'ятки рубежу нової ери і черняхівської культури II-V ст. н.е.

Селище рубежу і перших століть нової ери досліджувалося у 1980-1984 рр. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту поблизу с. Велика Слобідка. Тут відкрито рештки 38 жител. Це були наземні і напівземлянкові будівлі прямокутної і підквадратної форми. Середня площа жител 15-20 кв.м. Конструкція стін жител - стовпова або зрубна. Стіни обмащувалися рідкою глиною, про що свідчить глиняна обмазка, зафіксована на місці жител. Опалювальні пристрої у приміщеннях представлені відкритими вогнищами, глинобитними печами і печами-кам'янками. У господарсько-речовому комплексі селища присутні серія кам'яних зернотерок і окремі круглі ротаційні кам'яні жорна, залізні ножі, серп, кам'яні точильні бруски, глиняні пряслиця, грузила від ткацьких верстатів і риболовних сіток, кістяні лошिला, проколки і т.п.

Історико-етнографічні особливості найбільш рельєфно зафіксовані в керамічних формах посуду, у яких представлені елементи ліпної зарубинецької і місцевої пізньоскіфської кераміки. Крім того, наявні й зразки гончарного посуду. Про це ж свідчать залишки гончарного горна двоюрисної конструкції. Матеріали розкопок свідчать про значну протяжність функціонування селища. Про це ж говорять і датуючі речі: фрагменти залізних і бронзових фібул, бронзова шпилька рубежу і перших століть н.е., а також бронзова фібула ранньоримського часу - II ст. н.е. Отже, селище Велика Слобідка існувало, очевидно, від III-II ст. до н.е. до I-II ст. н.е.²⁸

Велико-Слобідське селище є сьогодні однією з еталонних пам'яток, яка фіксує ті інтеграційні процеси, що відбувалися в регіоні Середнього Подністров'я - на стику зарубинецької і гето-фракійської культур рубежу і перших століть нової ери.

Безпосередньо в Бакоті, в урочищі На клині було простежено під час досліджень рештки культурного шару рубежу і перших століть нової ери. Цей шар представляють уламки типового ліпного посуду I-II ст. н.е. На поселенні в с. Конилівка, поблизу Бакоти, також було виявлено кераміку перших століть нової ери. Аналогічний керамічний посуд у фрагментах походить з території

першої надзаплавної тераси лівого берега Дністра, між сс. Бакоєю і Теремцями.

Під час розкопок селища черняхівської культури в с. Лука-Врубловецька М.О.Тиханова виявила й окремі житлово-господарські об'єкти з керамікою рубежу і перших століть нової ери.

Цікаві пам'ятки рубежу і перших століть нової ери досліджувалися в сс. Круглик і Долиняни Хотинського району Чернівецької області (на правому березі Дністра). У Круглику виявлено селище, на якому розкопками 1957-1959 і 1973 рр. виявлено 5 наземних жител з стовпвою конструкцією стін. Середня площа будівель 30-40 кв.м. Опалювальні пристрої в житлах: відкриті вогнища і глинобитні печі. У господарсько-речовому комплексі Кругликського селища представлені залізний наральник латенського типу, залізні коси, серпи і ножі, кам'яні зернотерки, точильні бруски, кістяні проколки, лошिला і т.п. Кераміка селища включає в собі форми гето-фракійського і зарубинецького посуду. Привозна амфорна тара, а також фрагмент фібули I ст. до н.е. - I ст. н.е. датують селище II ст. до н.е. - I ст. н.е.²⁹ Тут же, поблизу Круглика, було досліджено й захоронення-трупопалення в урні II-I ст. до н.е.³⁰

У 1965-1966 рр. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту проведені дослідження на поселенні в с. Бережанка Чемеровецького району Хмельницької області. На селищі виявлено речовий скарб II-III ст. н.е. Аналогії речами цього скарбу зафіксовані серед пам'яток слов'янського, кельтського, сарматського й фракійського світу на землях Південно-Східної та Центральної Європи³¹.

Могильник II-I ст. до н.е. досліджувався експедицією Державного Ермітажу при участі Кам'янець-Подільського педінституту в 1977-1978 рр. поблизу с. Долиняни Хотинського району (правий берег Дністра). Відкрито 23 поховання-трупопалення (в ямах і урнах). Крім кераміки, виявлено залізні фібули середньо-і пізньолатенського типів, а також залізні ножі, бритву, бронзовий браслет з нанизаними скляними намистинами, глиняні пряслиця. За характером матеріальної культури Долинянський могильник включає елементи пшеворської, гето-фракійської та зарубинецької культур³².

Поселення східнопшеворської культури латенського часу досліджено С.П.Пачковсю поблизу с. Горошова Борщівського району Тернопільської області (лівий берег Дністра). Виявлено житла-

напівземлянки, вогнища, господарські ями. Кераміка представлена уламками ліпних кухонних горщиків, а також зразками столового посуду (чорнолощені миски з гранованими вінчиками). Знайдено також глиняні пряслиця та грузила³³.

Поблизу с.Бернашівка Могилів-Подільського району досліджено напівземлянку рубежу нової ери. Кераміка представлена формами, які увібрали в себе елементи східнопшеворської та гето-фракійської культур. Житло датовано пізньолатенською фібулою I ст. до н.е.³⁴ В розкопачних сезонах 1987-1991 рр. в Бернашівці виявлено ще кілька об'єктів з аналогічною керамікою I-II ст. н.е.

Розвідковими роботами у Середньому Подністров'ї зафіксовані й інші пам'ятки рубежу та перших століть нової ери (Малинці, Клішківці, Оселівка, Пашківці, Курівка, Сокиринці, Возилів та ін.)

На фоні порубіжжя місцевих субстратних культур (зарубинецької, гето-фракійської та східнопшеворської) у Середньому Подністров'ї виділяються й пам'ятки сарматів, досліджені в сс.Ленківці, Буряківка, Киселів, Острівець та ін.³⁵ Це означає, що історико-культурне підґрунтя черняхівської культури в Середньому Подністров'ї, і зокрема в Бакотському мікрорегіоні, було досить строкатим. Очевидно, формування черняхівської культури в регіоні відбувалося на основі порубіжжя вказаних субстратних культур. В процесі їх інтеграції відбулася й часткова асиміляція прийшлого сарматського населення у місцевому середовищі.

Археологічні матеріали рубежа і перших століть нової ери Середнього Подністров'я дають, таким чином, можливість простежити початок формування черняхівської культури, яка, безсумнівно, склалася в результаті взаємодії та інтеграції субстратних культур: зарубинецької, гето-фракійської і східнопшеворської при значному впливі з боку культури Північного Причорномор'я та римських провінцій.

Черняхівські старожитності Середнього Подністров'я і, зокрема Бакотського мікрорегіону, - представлені цілою серією добре досліджених пам'яток II-V ст. н.е. Це, наприклад, черняхівське поселення поблизу с.Лука-Врубловецька, яке досліджувалося в 1946-1948 і 1957 рр. під керівництвом М.О.Тиханової. Відкриті залишки наземних жител відносяться до хат-мазанок з деревоглинобитними конструкціями стін. Були тут і напівземлянки з стінами стовпової конструкції, які також обмащувалися глиною.

І ті, і інші мали, очевидно, двоскатну покрівлю з дерева, покриту соломною або очеретом. В західній частині селища було досліджено два ряди жител, довгі стіни яких стояли перпендикулярно до течії Дністра³⁶. На селищі у 1957 р. відкрито залишки великої наземної так званої шахтної металургійної печі, а також сліди другого аналогічного залізобробного горну³⁷. З поселенням пов'язані і три гончарні печі³⁸.

Поселення з рештками скляного виробництва дослідив М.Ю.Смішко в с.Комарів у 1956-1957 рр.

Протягом 1969-1980 рр. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту було досліджено черняхівське селище, розташоване в урочищі На кліні, на південно-східній околиці Бакоти. Тут відкрито залишки 54 житлових споруд (16 наземних і 38 напівземлянок). На поселенні простежено залишки залізобробного виробництва, а також відкрито чотири гончарні печі. На місці поселення відкрито й досліджено залишки жертовника.

На Бакотському урочищі Пушкарівка у 1964 р. І.С.Винокуром досліджувалися залишки ще одного черняхівського поселення. Поряд з рештками жител, тут виявлено й місце з уламками кам'яного тесаного стовпа-ідола.

У 1979-1980 рр. експедицією Інституту археології АН України під керівництвом В.Д.Барана були проведені розкопки на поселенні черняхівської культури поблизу с.Теремці. На вказаному селищі відкрито 29 черняхівських напівземлянок³⁹.

Протягом 1974-1975, 1977-1979 рр. Л.В.Вакуленко були проведені розкопки на черняхівському селищі поблизу с.Сокіл. Відкрито залишки 12 жител, 27 господарських споруд, 24 ями і 6 вогнищ за межами жител⁴⁰.

Матеріали вказаних черняхівських селищ можна вважати еталонними для Середнього Подністров'я. Вони дали такі матеріали житлово-господарських і керамічних комплексів, які знаходять своє безпосереднє продовження у ранньосередньовічних східнослов'янських старожитностях корчаксько-празької культури V-VII ст. н.е.

Поряд з дослідженням селищ і жертовників-капищ в регіоні Бакоти і Середнього Подністров'я в цілому вивчалися й могильники черняхівської культури. Вони досліджувалися в сс.Устя⁴¹, Романківці⁴², Бернашівка⁴³, Думанів⁴⁴, Малинівці⁴⁵.

Якщо до матеріалів стаціонарних розкопок поселень, жертовників-капищ і могильників додати дані розвідок, то

з'ясовується значна концентрація черняхівських пам'яток в Бакотському мікрорегіоні і в Середньому Подністров'ї в цілому. Залишки поселень II-V ст. н.е. зафіксовані в сс. Бабшин, Баговиця, Брага, Великозалісся, Велика Слобідка, Вербка, Врублівці, Гелетина, Гуменці, Довжок, Думанов, Жванець, Завалля, Залісся Перше, Збруч, Каветчина, Кадіївці, Калиня, Кам'янка, Колубаївці, Конилівка, Кривчани, Кудринці, Ластівці, Нагоряни, Нігин, Оленівка, Оринин, Панівці, Пудлівці, Ріпинці, Слобідка-Кульчинецька, Стара Ушиця, Студениця, Шутнівці, та в інших пунктах⁴⁶. Вказані пам'ятки належать безпосередньо до оточення Бакотського мікрорегіону. Коли мати на увазі черняхівські старожитності всього Середнього Подністров'я, то кількість цих пам'яток за даними на 1972 рік становила біля 300 пунктів⁴⁷. А за останні двадцять нових польових пошуків кількість пам'яток черняхівської культури зросла приблизно до 400.

Спостереження за топографією поселень черняхівської культури у Бакотському мікрорегіоні і в Середньому Подністров'ї в цілому показують, що одночасно тут функціонували великі, середні і малі за площею і кількістю житлово-господарських споруд селища. Це цілком узгоджується з історико-етнографічною ситуацією на території краю у першій половині I тисячоліття нової ери.

Середина I тисячоліття н.е. вважалася донедавна своєрідною лакуною в історії слов'янських лісостепових племен. Справа в тому, що після завершення функціонування черняхівської культури на вказаній території з'являються пам'ятки, морфологічні ознаки яких значно архаїчніші ніж ті, що були характерні для носіїв черняхівської культури. В значній мірі зникає гончарний посуд, який домінував у черняхівській культурі і склався безперечно під впливом провінціально-римської культури. Місцеве населення V-VII ст. н.е. повертається до більш давньої (зарубинецько-пшеворської традиції) виготовлення керамічного ліпного посуду (до речі і в черняхівській культурі частина кераміки була також виготовлена від руки). "Архаїзація" масового керамічного матеріалу V-VII ст. н.е., як і інших окремих рис побуту, може бути пояснена специфікою історичної ситуації, яка склалася у середині I тис. н.е. З падінням Римської імперії значно змінилася історична обстановка в Європі (в тому числі - і на території Лісостепу сучасної України). Перервалися на певний час традиційні зв'язки з Північним Причорномор'ям, римськими провінціями. Гуннська навала кінця

IV - початку V ст. н.е., безперечно, негативно вплинула на економічні зв'язки лісостепового слов'янського населення з Півднем. Все це позначилося на загальній "архаїзації" матеріальної культури населення Південно-Східної і Центральної Європи.

Як наслідок об'єктивних історичних процесів, за археологічними матеріалами складалося враження про відсутність прямих спадкоємних зв'язків між населенням першої і другої половини I тисячоліття нової ери. Дослідження, проведені в останні 20 років у Середньому Подністров'ї, дозволили, нарешті, заповнити уявну лакуну і виявити археологічні пам'ятки середини I тис. н.е., які з'єднують старожитності черняхівської культури - з наступними ранньосередньовічними слов'янськими V-VII ст. н.е.

В кінці 60-х і на початку 70-х років в Бакоті (в урочищі На клині) експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І.С.Винокура виявила групу житлових комплексів кінця IV - першої половини V ст. н.е., які були введені в науку як перехідні пам'ятки середини I тисячоліття н.е.⁴⁸, що продовжують в нових історичних умовах традиції черняхівської культури⁴⁹. Пам'ятки цього ж кола були досліджені І.С.Винокуром, О.М.Приходнюком, А.Т.Сміленко в дністровському с.Устя⁵⁰.

Безпосередньо поблизу с.Бакота, на порубіжжі з с.Теремці (вже на теремецьких полях) у 1979 р. експедиція Інституту археології АН України під керівництвом В.Д.Барана відкрила і дослідила ряд напівземлянок, які датуються своїм ліпним і гончарним керамічним комплексом, а також бронзовою трьохпальчастою фібулою серединою V ст. н.е.⁵¹ Аналогічні за характером пам'ятки середини I тис. н.е. вивчалися Л.В.Вакуленко в с.Сокил і О.М.Приходнюком в урочищі Лука-Каветчинська поблизу с.Каветчина на Середньому Дністрі у 1974-1977 рр. Тут досліджено 27 напівземлянкових жител, 10 господарських споруд, 32 господарські ями і т.п.⁵²

В с.Лука-Врубловецька, на місці попереднього черняхівського поселення, М.О.Тихановою були досліджені і житла-напівземлянки ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е.

Поблизу с.Бернашівка протягом 1977-1978; 1987-1992 рр. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту досліджується селище середини і третьої чверті I тис. н.е. Відкрито понад 40 житлових комплексів, ряд господарських приміщень і ям. Керамічний комплекс включає типовий ліпний посуд східних слов'ян VI-VIII ст. н.е., а також - у перехідних за часом об'єктах середини I

тис. н.е. - гончарний посуд черняхівської культури. Серед цих перехідних об'єктів виділяється напівземлянка № 36, в якій знайдено залишки ювелірної майстерні (64 кам'яні ливарні форми і глиняний тигель-ллячка). Серед ливарних форм виділяється та, яка була призначена для виготовлення пальчастої (п'ятипалої) фібули. Це перша знахідка такого роду на території Південно-Східної і Центральної Європи.

При вивченні вказаних пам'яток ранньосередньовічних слов'ян було простежено цікаву закономірність топографічного співпадання поселень черняхівського і післячерняхівського етапів. Це означає, що історія населення Середнього Подністров'я в цілому і Бакотського мікрорегіону зокрема у V-VII ст. н.е. була спадкоємним продовженням життя на черняхівських селищах регіону II-V ст. н.е. Разом з цим в означеному регіоні зафіксовані й селища V-VII ст. н.е., які не співпадають за своєю конкретною топографією з попереднім черняхівським етапом. Це можна пояснити появою поселень на нових, не обжитих раніше, місцях. Отже, йдеться про розширення заселення території Середнього Подністров'я у третій чверті I тисячоліття нової ери.

Дальша концентрація населення у Бакотському мікрорегіоні, як і на території всього Середнього Подністров'я, фіксується і за матеріалами проведених тут розвідок. Залишки поселень ранньосередньовічних східних слов'ян корчаксько-празької археологічної культури представлені в сс.: Бакота (у різних урочищах), Велика Слобідка, Врублівці, Голосків, Гораївка, Горошова, Гринчук, Думанів, Завалля, Ісаківці, Козлів, Конилівка, Малинівці, Наддністрянка, Оринин, Патринці, х.Покос, Ріпинці, Сокіл, Стара Ушиця, Студениця, Субіч, Суржинці (лівий берег Дністра); Атаки, Брага, Гордівці, Горішні Шерівці, Дністрівка, Задубрівка, Комарів, Кормань, Корнешти, Малинці, Митків, Мусорівка, Нагоряни, Оселівка, Перебиківці, Пригородок, Самушин, Хотин, Чепони та ін. (правий берег Дністра)⁵³.

Наступний важливий етап історії населення Середнього Подністров'я пов'язаний безпосередньо з формуванням економіки, соціальних взаємин і культури напередодні і в процесі створення Київської Русі. Вхідження у IX ст. території лісостепового Подністров'я до складу Київської Русі значно прискорило економічний і культурний розвиток східнослов'янського населення цього регіону. В Бакоті та на її периферії зафіксовані археологічні пам'ятки східних слов'ян VIII-X ст. н.е. Так, в урочищі На клині було

виявлено кілька житлово-господарських об'єктів, керамічні комплекси яких відносяться до типу Луки-Райковецької VIII-IX ст. н.е. Зафіксовані вони також на межі полів сс. Бакоти та Теремців, а також в урочищі Пушкарівка. Аналогічні пам'ятки були відкриті під час розвідкових і розкопачних робіт і на периферії Бакоти. Йдеться, перш за все, про дослідження Л.В.Вакуленко і О.М.Приходнюка комплексу типу Луки-Райковецької в урочищі Острови, поблизу с.Сокіл, де було виявлено кілька житлово-господарських об'єктів з типовою східнослов'янською керамікою VIII-IX ст.⁵⁴

На селищі Рашків I (правий берег Середнього Дністра) під керівництвом В.Д.Барана досліджено 80 жител, понад 100 господарських ям і гончарний горн, які відносяться до типу пам'яток Луки-Райковецької VIII-IX ст. До цієї ж групи пам'яток належить поселення Чорновка, на якому Б.О.Тимощуком зафіксовано сліди 160 будівель⁵⁵. Отже, йдеться про те, що у Середньому Подністров'ї, як і у інших суміжних землях Правобережної України, протягом VIII-IX ст. в процесі дальшого соціально-економічного розвитку територіально-сусідської общини відбувалася подальша концентрація населення на селищах, які розташовувалися окремими групами або "гніздами". В цей же час набувалися значного поширення укріплені поселення - городища. При наявності городищ навколишні селища, як правило, тяжіють до них⁵⁶.

У вказаній ситуації важливо з'ясувати, яким чином продовжувалося заселення мікрорегіону Бакоти, яким було співвідношення неукріплених селищ і городищ краю на ранньому етапі Київської Русі (тобто у IX ст.). Цей аспект можна певною мірою розкрити при врахуванні матеріалів розкопок і розвідок в самій Бакоті, а також в її безпосередньому оточенні і на периферії (в Середньому Подністров'ї в цілому).

Вивчаючи структуру гнізд-общин VI-VII і VIII-IX ст. на землях Українського Прикарпаття, Б.О.Тимощук прийшов до висновку, що в середньому гніздо-община за територією займала біля 70 кв.км. При цьому в межах кожного такого гнізда у VIII-IX ст. відбувалися дальші соціально-економічні зрушення. Це виявилось у різкому збільшенні на території гнізд-общин VIII-IX ст. числа поселень. З'являються селища нового типу, яких не знала община VI-VII ст. До них належать, наприклад, мініатюрні селища - малі сім'ї. В цей же період з'являються общинні центри більш складної структури, городища-святилища і пам'ятки інших

типів, що є показником нового етапу еволюції східнослов'янської общини. Структура общинних центрів у значній мірі визначалася головними - поруч з адміністративними і військовими функціями цих центрів. Деякі з них здійснювали широкі торговельні функції ("відкриті торговельно-ремісничі поселення"), інші могли бути "племінними" (надобщинними) центрами, тобто загальними центрами для кількох гнізд-общин і т.п.⁵⁷

Звернемося до лівобережної частини Середнього Подністров'я, населення якої, очевидно, складало соціально-економічну основу формування в подальшій історії центру, столиці Пониззя - м. Бакоти. У цій лівобережній частині, на території нинішніх Кам'янець-Подільського і Новоушицького районів Хмельницької області, маємо ряд пам'яток (відкритих поселень, городищ і могильників IX-XIII ст.). За основу можна взяти модус в середньому приблизно 70 кв.км. на гніздо-общину, виведений, як зазначалося, Б.О.Тимошуком за матеріалами Прикарпаття. До речі географічний рельєф та кліматичні умови лівобережної частини Середнього Подністров'я надзвичайно близькі до регіону Українського Прикарпаття. При такому модусі на території нинішніх Кам'янець-Подільського, Новоушицького і частини Дунаєвського районів, загальна площа яких становить 2,6 тис. кв.км., могло розміститися 34-35 більш-менш значних східнослов'янських гнізд-общин.

На вказаній території археологічними розвідками зафіксовано 34 городища і 39-40 відкритих селищ. Якщо врахувати, що не всі неукріплені поселення виявлені (вони можуть знаходитися частково і під лісовими масивами, розвідки в яких ускладнені), то ще 20-25 селищ можна мати на увазі. Оскільки йдеться про центр Пониззя - Бакоту, то саме стосовно неї можна виділити три групи городищ і пов'язаних з ними селищ, які відповідно територіально зв'язані з Бакотою.

Перша група городищ розташована безпосередньо у Бакотському мікрорегіоні - давньоруської столиці Пониззя. До них відносяться Бакотське городище, розташоване при впадінні в Дністер р.Рудки. Друге Бакотське городище локалізується над печерним скельним монастирем, в урочищі Біла або Білянська стінка. Третє, так би мовити, природне городище - на високій Теремецькій горі. Сама назва - Теремці пов'язується у народних переказах з літньою резиденцією бакотських феодалів. До городищ Бакотського мікрорегіону прилягають ряд відкритих, неукріплених селищ (в Бакоті - 4 поселення, в теремцях - 2 поселення, в

Студениці - 1 поселення, у Конилівці - 1 поселення, при в'їзді в бакоту з боку с.Грушка - 1 поселення). Таким чином, у Бакотському мікрорегіоні відомо три городища і 9 відкритих, неукріплених селищ.

Навколо Бакоти, на відстані 3-15 км, розташовані давньоруські городища у сс.Ст.Ушиця, Пиживка, Подільське, Дерев'яне, Калюс, Пилипи Хребтіївські, Куча, Хребтіїв, Лоївці. До кожного з городищ цієї групи прилягають відповідно по 2-3 неукріплені селища. Цікаво, що крім самої Бакоти, розташованої безпосередньо на лівому березі Дністра, Староушицьке, Калюське та Лоївське городища також зв'язані безпосередньо з береговою лінією Дністра. Інші городища цієї групи і зв'язані з ними відкриті селища локалізуються в стороні від Дністра, переважно на його притоках.

В радіусі 15-30 км від Бакотського мікрорегіону розташовано 11 городищ і 20 селищ, пов'язаних з ними. Це городища в сс.Брага (два городища), Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Гуменці, Кадиївці, Княгинін, Княжпіль, Малинівці. З вказаних городищ безпосередньо на лівому березі Дністра розташовані городища в сс.Брага, Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук. Всі інші городища цієї групи локалізуються в стороні від Дністра (переважно на його притоках). Цікавими для історії давньоруського періоду Середнього Подністров'я є назви сіл - Княгинін і Княжпіль, з якими пов'язані давньоруські городища XI-XIII ст. вказаної групи.

Нарешті, в радіусі 30-45 км від Бакотського центру відомо ще 10 давньоруських городищ і 23 селища, пов'язаних з ними. Це залишки городища в м.Кам'янці-Подільському (на місці пізньосередньовічної фортеці XIV-XVII ст.), а також в сс.Кадиївці, Колубаївці, Ластівці, Оринин, Супруньківці, Гарячинці, Глибівка, Маціорське, Зелені Курилівці.

Які ж головні причини того, що саме Бакота стала центральним містом давньоруського Дністрианського Пониззя у XII-XIII ст.? Відповідь на це запитання дає саме її природно-географічне розташування на місцевості. Придністровські перша і друга надзаплавні тераси обмежувалися тут підкововидною в плані грядою підвищень, що переходять у плато з напільного боку. Утворений таким чином природний "амфітеатр" з виходом до Дністра та його приток Рудки і Градівки був надзвичайно вигідний для розміщення гнізда поселень, на базі яких в процесі подальшого соціально-економічного розвитку сформувалися різні частини

майбутнього давньоруського міста. Важливу роль відіграли землеробство, а також розвиток ремесел (на посаді відкриті залишки залізоборного і гончарного виробництв). Розташована на важливій водній артерії, Бакота у XII-XIII ст. розвиває інтенсивну торгівлю. Остання йшла не тільки по Дністру, а й по сухопуттю (особливо з другої половини XIII ст.), коли центр Пониззя був пов'язаний і з сухопутними торговельними шляхами, які вели в країні Заходу і Сходу: Старий Татарський шлях вів з Польщі до Львова, а далі, через Кам'янець і південні степи - у Крим. Другий, Молдавський, проходив із Львова і через Кам'янець та Яси виводив до Чорного моря.

Не останню роль у формуванні міста Бакоти, як центра Пониззя, відіграв і релігійний центр, який сформувався спочатку на основі язичницьких жертвників-капищ, а потім перетворився на широко відомий у давньоруський час печерний, скельний монастир.

Таким чином, цілий комплекс природно-географічних факторів, інтенсивний розвиток землеробства й ремесел, вигідне розташування для розвитку торгівлі по Дністру і сухопуттю, створення значного давньоруського релігійного центру сприяли тому, що саме Бакота з її мікрорегіоном стала центральним адміністративним, ремісничим, торговельним і культурним осередком Дністрянського Пониззя XII-XIII ст.

Археологічні та історико-архітектурні матеріали XIV-XVII ст., які були відкриті в Бакоті (в урочищі Двір і в деяких інших частинах міста) та на її периферії (Студениця, Китайгород) показують, що і у пізньому середньовіччі місто Бакота продовжувало відігравати певну роль в системі території Поділля. Однак, з 60-х років XIV ст. на передній план виступають нові адміністративні, ремісничі, торговельні і культурні центри, якими стали Смотрич, а потім - і Кам'янець-Подільський.

Примітки

- ¹ Пониззя - це давньоруська назва лісостепової території межиріччя Дністра та Південного Бугу. З XIV ст. для означення вказаної території з'являється нова назва - Поділля.
- ² Археологія Української РСР, т. 1.-К, 1971.-С.14-15.
- ³ Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V.-К, 1961.-С.173.
- ⁴ Рудинський М.Я. З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 р. // АП УРСР.-К, 1949.-т. 2.-С.299-314.

- ⁵ Анісюткін М.К. Варіант мустьє з листоподібними гостроконечниками на Середньому Дністрі // Матеріали другої Подільської історико-красознавчої конференції.-Львів, 1968.-С.108-110.
- ⁶ Борисковський П.И. Палеолит Украины.-М, 1953.-С.422; Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя.-Київ-Одеса, 1985.-С.16.
- ⁷ Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (Каменний век).-К, 1987.-С.28-43.
- ⁸ Бибииков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доповідей Подільської історико-красознавчої конференції.-Хмельницький, 1965.-С.62-64.
- ⁹ Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА, № 38.-М-Л, 1953.-С.410.
- ¹⁰ Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА, № 84.-М, 1961.-С.228; Черниш К.К. Раннетрипольське поселення Ленківці на Середньому Дністрі.-К, 1959.-С.108.
- ¹¹ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре.-К, 1980.-С.178.
- ¹² Винокур І.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году.-Каменец-Подольский, 1964 (Архів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника).
- ¹³ Мовша Т.Г. Городище трипольской культуры Жванец-Шовб // АО 1973 года.-М, 1974.-С.310-311.
- ¹⁴ Дослідження проведені під керівництвом В.І.Якубовського.
- ¹⁵ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Тр. XI АС.-М, 1901, т. 1.-С.298.
- ¹⁶ Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Тр. VI АС, т. 1.-Одесса, 1886.-С.103-134. У 1886 році камінь було зірвано під час очистки руслу річки.
- ¹⁷ Там же.-С.103-134.
- ¹⁸ Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье.-К, 1961.-С.74-75.
- ¹⁹ Горішній П.А. Бронзові вудила з с.Теремці // Археологія, 27.-К, 1978.-С.55-57.
- ²⁰ Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія, 1979.-в. 31.-С.72.
- ²¹ Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку на Середньому Дністрі...-С.72.
- ²² Там же.-С.73.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же.-С.72.
- ²⁵ Узагальнення всіх здобутих при розкопках в Рудківцях матеріалів передбачається у спеціальній роботі А.Ф.Гуцала.
- ²⁶ Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя...-С.45.
- ²⁷ Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957).-К, 1957.-С.157-160.
- ²⁸ Винокур І.С., Мегей В.Ф. Об историко-культурной интерпретации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков новой эры // 36. Древние славяне и Киевская Русь.-К, 1989.-С.14-22.

- ²⁹ Тимошук Б.А., Винокур И.С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине // КСИА АН СССР. — 1962. — в. 90. — С.74.
³⁰ Там же. — С.76.
³¹ Винокур И.С. Бережанський скарб // Зб. Слов'яно-руські старожитності. — К, 1969. — С.14-21.
³² Смирнова Г.И. Могильник типа Поянешты-Лукашевка у с. Долиняны на Буковині // СА. — 1981, № 3. — С.193-208.
³³ Пачкова С.П. Раскопки пшеворского поселения у с. Горошева на Днестре // АО 1978 года. — М, 1979. — С.383.
³⁴ Баран В.Д., Винокур И.С., Журко А.И., Козак Д.Н., Мегей В.Ф., Шегельский И.И. Раскопки селища Бернашевка. Там же. — С.295-296.
³⁵ Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953, в. 51. — С.65-67; Винокур И.С., Вакуленко Л.В. Киселевский могильник I-II вв. н.е. // КСИА АН СССР. — 1967. — в. 112. — С.126-132; Смишко М.Ю. Сарматські поховання біля с. Острівцеь Станіславської області // МДАПВ, — 1962. — в.4. — С.54-71; Малеев Ю.М., Піоро І.С. Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині // Археологія. — 1973. — № 12. — С.73-77.
³⁶ Тиханова М.А. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецкой Хмельницкой области // КСИА АН УССР. — К. 1955. — в.4. — С.45-46.
³⁷ Її ж. Про металургію у Подністров'ї в черняхівські часи // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970. — С.122-124.
³⁸ Зильманович И.Д. Гончарные печи Луки-Врублевецкой // КСИА АН СССР. — М, 1967. — в.112. — С.112-118.
³⁹ Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К, 1981. — С.148.
⁴⁰ Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н.е. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К, 1984. — С.6-44.
⁴¹ Винокур И.С., Приходнюк О.М., Смиленко А.Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1968 году. — К, 1971. — в.3. — С.218-222.
⁴² Никитина Г.Ф. Могильник черняховской культуры у станции Романковцы // АО 1974 года. — М, 1975. — С.331.
⁴³ Матеріали досліджень 1987-1991 рр. зберігаються в фондах археологічного кабінету Кам'янець-Подільського педінституту.
⁴⁴ Кропоткин В.В., Кропоткин А.В. Раскопки Думановского могильника // АО 1978 года. — М, 1979. — С.351.
⁴⁵ Пачкова С.П., Петращенко В.А., Яковенко Е.В. Работы на Среднем Днестре // АО 1975 года. — М, 1976. — С.374-375.
⁴⁶ Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області, — К, 1984. — С.42-59.
⁴⁷ Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е. — К, 1972. — карта між С.32-33.
⁴⁸ Винокур И.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя... — С.82-83.
⁴⁹ Винокур И.С. Черняховские традиции в памятниках середины и третьей четверти I тыс. н.э. лесостепного Днестро-Днепровского междуречья // Rapports du III Congres International d'Archeologie Slave, — t. 1. — Bratislava, 1979. — С.867-877.

- ⁵⁰ Винокур И.С., Приходнюк О.М., Смиленко А.Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре... — С.218-223.
⁵¹ Баран В.Д. Черняхівська культура... — С.148.
⁵² Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол... — С.44-89.
⁵³ Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі. — К, 1975. — С.83-109.
⁵⁴ Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол... — С.89-99.
⁵⁵ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К, 1990. — С.261.
⁵⁶ Там же.
⁵⁷ Тимошук В.А. Восточнославянская община. — М, 1990. — С.78, 79, 95.

Рис. 2
Карта-схема розташування археологічних пам'яток Бакоти та її найближчої периферії

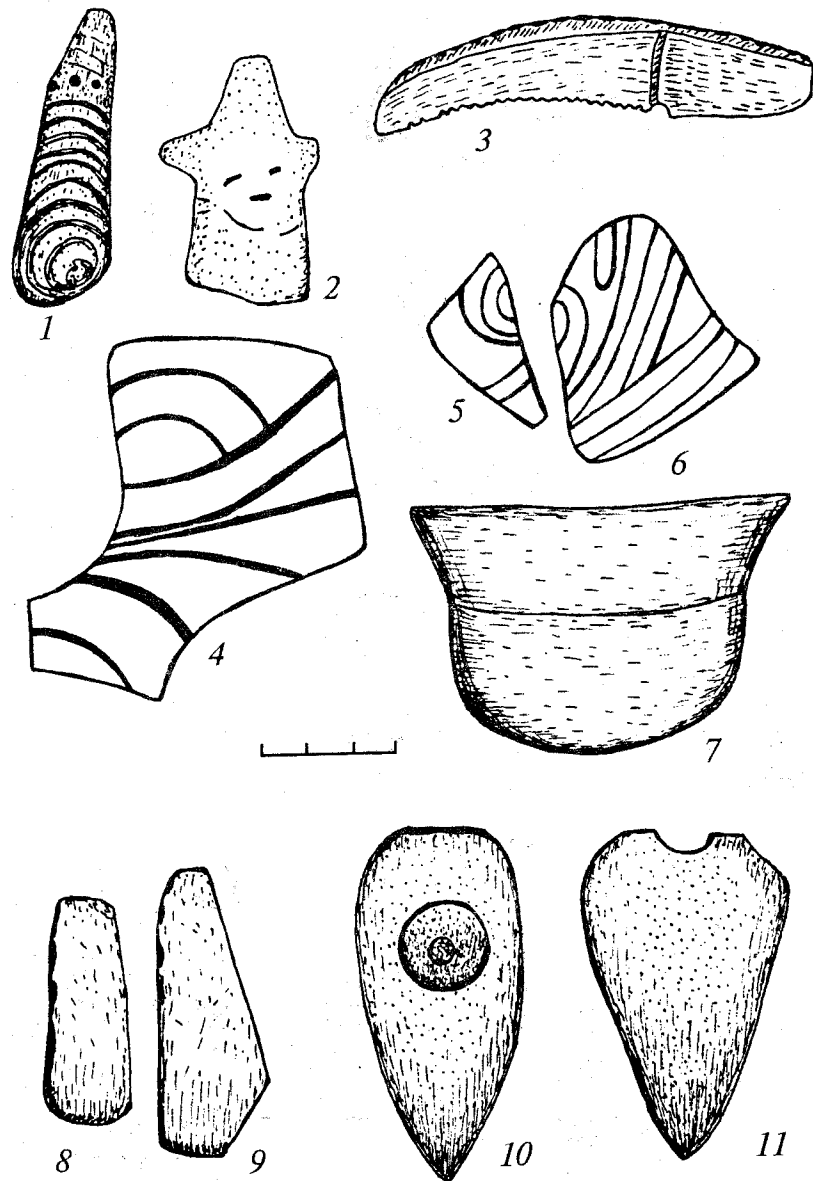
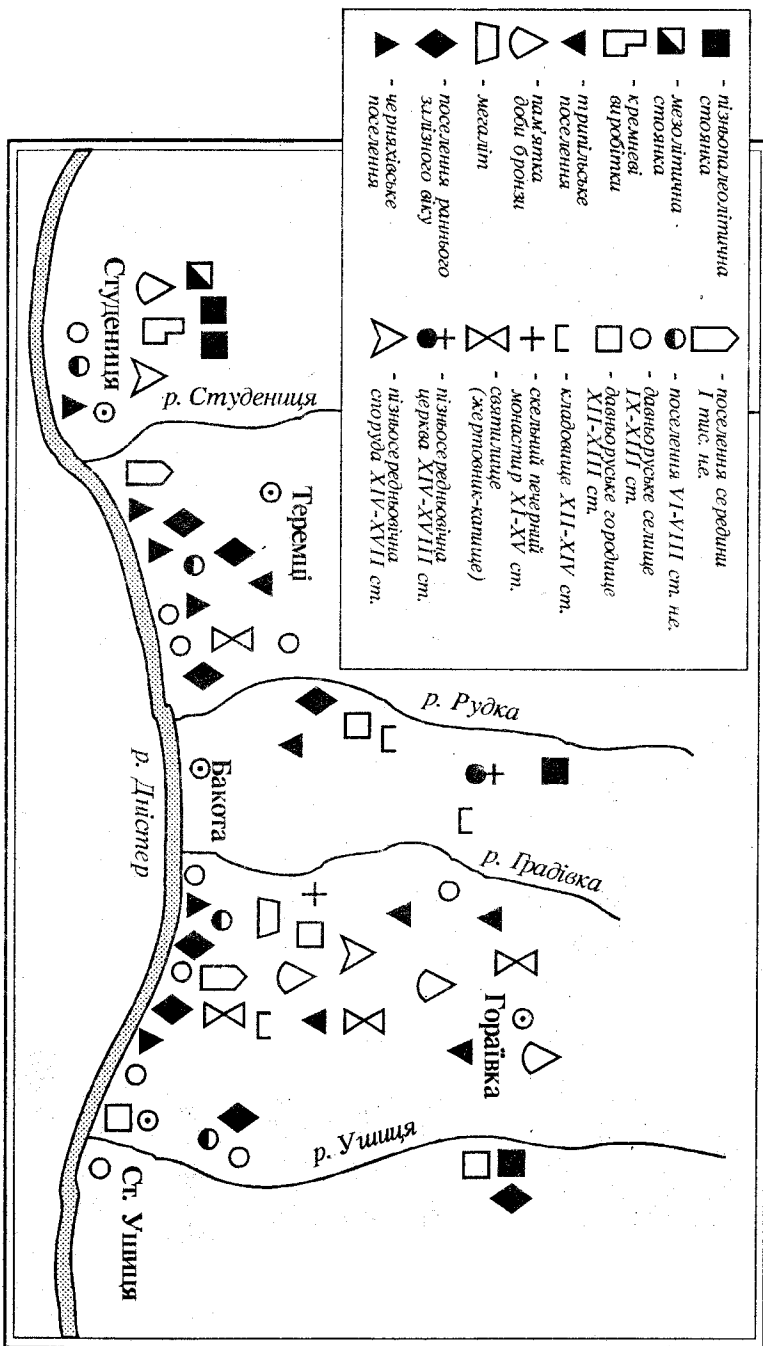

Рис. 3
Знахідки з трипільських поселень Бакоти:
1, 2 - глиняні фігурки; 3 - кремневий серп; 4-7 - кераміка; 8, 9 - кремневі сокири; 10 - кам'яна сокира з недосвердленим отвором; 11 - уламок кам'яної просвердленої сокири.

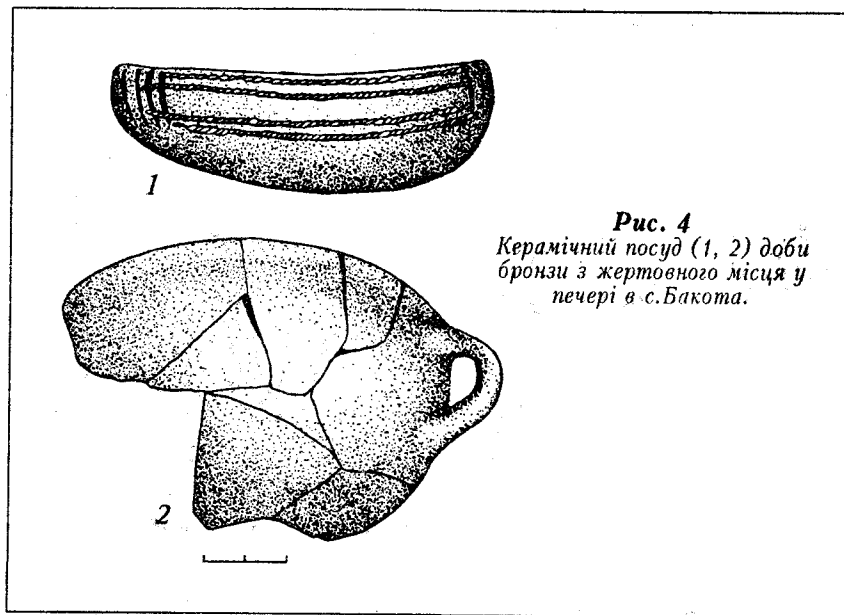

Рис. 4
Керамічний посуд (1, 2) доби
бронзи з жертвного місця у
печері в с.Бакота.

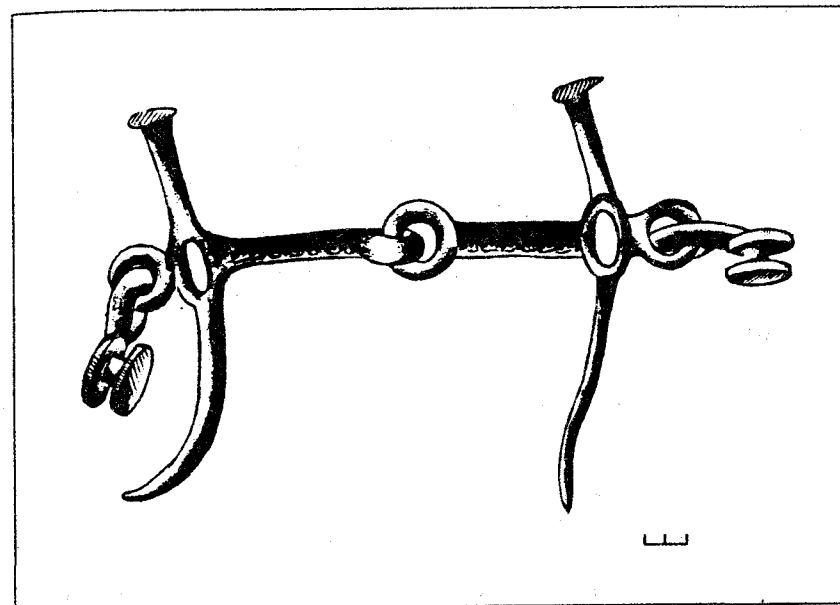
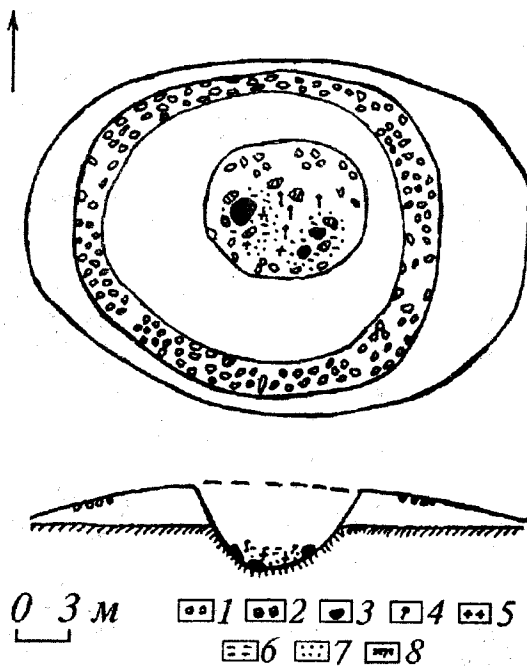

Рис. 6
Бронзові кінські вудила IX-VIII ст. до н.е. з Студениці.

Рис. 5
Жертвник доби бронзи
поблизу с. Гораївка:
1 - камені; 2 - обпалений
камінь; 3 - вогнище;
4 - кістки тварин;
5 - кераміка; 6 - деревне
вугілля; 7 - попіл;
8 - материк.

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
В УРОЧИЩІ НА КЛИНІ

Протягом 1969-1980 рр. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту провела широкі стаціонарні розкопки в урочищі На клині. Тут розвідкою Середньодністровської експедиції Інституту археології АН України в 1968 р. було зафіксовано багатошарове поселення, яке стало об'єктом наших досліджень. У 1969-1970 рр. роботи велися спільно з Інститутом археології АН України, а в наступні розкопні сезони - аж до завершення розкопок - роботи здійснювала експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І.С.Винокура.

Селище було розташовано на лівому березі Дністра, приблизно в 2 км на південний-схід від с.Бакота. Воно займало першу надзаплавну терасу, яка піднімалася над літнім рівнем річки на 6-7 м. Площа поселення 650-700 м на 100-120 м була обмежена зі сходу і заходу двома природними ярами, спрямованими перпендикулярно до течії Дністра. У південно-східній частині поверхня тераси поступово понижувалася й мала невеликий уклін в напрямку до течії річки. В даний час територія урочища, як і село Бакота в цілому, затоплені водами Дністра після спорудження Могилів-Подільської ГЕС. Рокопки, таким чином, були рятівними і велися за кошти будівництва ГЕС з метою розкрити якомога більшу площу і врятувати для науки всі наявні тут об'єкти.

Відкрита археологічними розкопками 1969-1980 рр. площа складає понад 6000 кв.м. На цій площі відкриті об'єкти, які відносяться до скіфського часу, черняхівської культури II-V ст. н.е., середини і другої половини I тис. н.е. і Київської Русі IX-XIII ст. Були виявлені також виробничі комплекси (гончарні печі черняхівської культури і залишки залізобного виробництва першої половини і третьої чверті I тис. н.е.). Крім того досліджено

рештки черняхівського жертovníка-капища. Оскільки основу історико-культурного розвитку Бакотського давньоруського мікрорегіону було закладено у першій половині та середині I тис. н.е., то огляд здобутих розкопками матеріалів в урочищі На клині ми розпочинаємо з житлово-господарських об'єктів черняхівської культури¹.

Культурний шар на дослідженій розкопками площі мав товщину 0,3-0,5 м. Він складався з сірочорного гумусованого ґрунту з включенням вугликів, кісток тварин і кераміки. Глибина залягання культурного шару від сучасної поверхні становила 0,3-0,4 м. На глибині 0,85-0,90 м простежувався перехід до материкової глини. З черняхівським культурним шаром пов'язано рештки 54 житлових і господарських споруд. У їх заповненні, на долівці та у розвалах опалювальних пристроїв зафіксовано в середньому від 40 до 60% черняхівської гончарної кераміки, а також від 2 до 7% імпоротної амфорної тари. 35-40% у цих спорудах складає ліпний черняхівський посуд. Відзначені, крім кераміки, знахідки бронзових і залізних фібул, кістяних і залізних гребенів, а також різноманітних інших металевих і скляних виробів, які разом з усім речовим комплексом датують селище від кінця II до середини V ст. н.е. Фіксація кераміки та всіх інших знахідок велася за принципом визначення "закритого" комплексу. Йдеться про знахідки на долівці приміщень (наземних і напівземлянкових) під шаром глиняної обмазки стін, у розвалах печей, господарських ямах і т.п. Отже, знахідки речей *in situ* у "закритих" комплексах становили основу при визначенні приналежності досліджуваних об'єктів до черняхівської культури. Той же принцип був використаний і стосовно об'єктів середини I тис. н.е., V-VII ст. н.е., VIII-IX ст. н.е. і Київської Русі IX-XIII ст. Такий методичний підхід для археологічного вивчення багатошарового селища є цілком виправданим. Разом з цим проводилися спостереження і за стратиграфією відкритих об'єктів. Зокрема, в кількох випадках вдалося зафіксувати житла, які стратиграфічно перерізали одне одне. Цікаві стратиграфічні спостереження здійснені завдяки наявності надворних вогнищ, які розташовувалися за межами жител. Фіксація надворних вогнищ дозволила в багатьох випадках чітко визначити рівень давньої денної поверхні.

Отже, звернемося до аналізу й систематизації головних житлових комплексів черняхівського культурного шару. В процесі розкопок на селищі були відкриті різночасні житла та господарські будівлі, яким було дано суцільну польову нумерацію.

Об'єкти II-V ст. н.е.

В урочищі На клині до черняхівської культури належать 16 наземних і 38 напівземлянкових жител. Рештки наземних жител виявлялися, як правило, на глибині 0,40-0,50 м. Що ж до залягання від сучасної поверхні напівземлянок, то вони розподілені нами на дві групи. 31 напівземлянка мала глибину залягання від сучасного рівня 0,8-1,1 м. 6 напівземлянок було заглиблено на 1,2-1,5 м від сучасної поверхні. Найбільш поширеними в Бакоті були напівземлянки першої групи. В цілому, якщо врахувати наміви ґрунту в окремих частинах урочища На клині, глибина залягання 6-ти напівземлянок (друга група) не повинна нас дивувати. Тому загалом відкриті під час розкопок житла з глибиною котлованів від сучасного рівня на 0,8-1,5 м віднесені до напівземлянок. Адже їх заглиблення від давньої денної поверхні становить в середньому 0,5-0,95 м. Окремі ж напівземлянки заглиблені від давньої денної поверхні всього на 0,25-0,30 м.

Дослідженнями встановлено паралельне, синхронне побутування в Бакоті черняхівських наземних і напівземлянкових жител. Ця закономірність відзначена й іншими дослідниками черняхівських старожитностей². Проведені нами топографічні спостереження, які торкаються обох типів жител (наземних і напівземлянкових), свідчать про трьохрядну систему забудови Бакотського селища³. Серед наземних перший ряд утворюють житла №№ 8, 12, 19, 28, що були розміщені вздовж південного краю тераси. Між ними були розташовані напівземлянки №№ 9, 10, 7, 14, 15, 1, 17, 11, 70, 71. Наземні житла №№ 24, 25, 26, 27, 84 склали другий ряд забудови. Вони розташовувалися вздовж центральної лінії селища. До цього ж ряду належать і напівземлянки №№ 47, 46, 50, 51, 48, 61, 59, 57, 75, 79, 80. У третьому ряду було розташовано сім наземних (№№ 38, 56, 62, 68, 73, 74, 83) і шість напівземлянкових (№№ 41, 40, 44, 43, 52, 45) жител.

Визначення жител з стійкими, так би мовити, стандартними розмірами дещо ускладнено. Тому умовно наземні і заглиблені будівлі ми розподіляємо за площею на відносно великі, середні й малі. До групи великих належать чотири наземні житла (№№ 8, 12, 24, 27), площа яких складає від 35 до 55 кв.м. П'ять споруд (№№ 19, 25, 56, 81, 83) площею від 18 до 20 кв.м віднесено до групи середніх. Нарешті, чотири житла (№№ 38, 62, 73, 74) площею 7-15 кв.м характеризуються як невеликі. Серед наземних

будов, таким чином, переважають житла з розмірами приміщень від 12-15 до 18-23 кв.м. Напівземлянкові житла площею від 15 до 21 кв.м (№№ 15, 46, 49, 50, 52, 59, 70, 71) утворюють першу групу будівель. До другої групи відносяться напівземлянки №№ 7, 9, 11, 14, 41, 44, 46, 47, 48, 51, 57, 75, 79, 80 площею 10-15 кв.м. Житла №№ 10, 17, 40, 61, площею 7-10 кв.м складають третю групу - невеликих будівель. Проведені підрахунки показали, що напівземлянки середніх розмірів (площею 10-15 кв.м) були найбільш поширеними серед заглиблених споруд на поселенні.

Наземні житла першої і другої груп були орієнтовані своїми довгими стінами по лінії з заходу на схід. Кутами по сторонах світу були орієнтовані невеликі наземні будівлі. Частина напівземлянок також була споруджена своїми кутами за сторонами світу, решта напівземлянок орієнтована меридіанально. Цікаво, що довгі стіни будинків, орієнтованих за сторонами світу, зводилися наче паралельно до течії Дністра.

Долівка наземних і заглиблених в землю споруд, як правило, була земляною, в більшості випадків утрамбованою. У частині наземних і напівземлянкових жител розчищені ямки від опорних стовпів стін. Вони були заглиблені в середньому на 0,20-0,30 м від рівня долівки. Діаметр опорних стовпів - 0,20-0,35 м. Найбільш вірогідно, що стіни будинків обох типів зводилися з використанням каркасно-глинобитної техніки. Про це незаперечно свідчать відбитки дерев'яних колод і жердин на глиняній обмазці, яка представлена у розвалах стін наземних споруд і окремих напівземлянок.

В решті жител ямки від вертикальних стовпів-опор не простежено. Контури наземних будівель в таких випадках визначалися за розвалами каміння та глиняної обмазки. У напівземлянках, де ямок від опорних стовпів не виявлено, важливою, з нашого погляду, є така деталь як наявність рівних вертикальних стінок у їх котлованах. Вірогідніше всього, що у котлованах таких жител-напівземлянок дерев'яні стіни зводилися при допомозі техніки зруба. Цілком можливо, що зрубна техніка спорудження стін була властива і для деяких наземних жител, на місцях яких по контуру їхньої основи зафіксовані кам'яні підпори.

Підпільні господарські ями відкриті тільки у заглиблених будівлях. В плані вони округлі, діаметр ям, як правило, не перевищував 1,3 м. Деяке виключення становила яма з житла середини I тис. н.е. №65, контури якої виходили за межі будинку. Діаметр цієї ями - 2 м, глибина від рівня долівки - 1,1 м. Глибина

інших ям 0,8-1,5 м від рівня долівки. У вертикальному розрізі ями опуклі, рівні та конічні. Дно їх плоске і напівовальне. Цікаво, наприклад, виглядав вертикальний переріз ями з житла середини I тис. н.е. №63. Її параметри: верхній діаметр - 0,65 м, середній - 1,15 м, діаметр дна - 0,45 м при загальній глибині - 2,4 м.

Всі ями, що були розташовані під долівкою жител, використовувалися як господарські погріби. Про це свідчить і характер знахідок, виявлених в них. Цікаво, що господарські ями-погріби в наземних житлах майже відсутні. Вони споруджувалися, як правило, за межами наземних жител.

Опалювальні пристрої в наземних будинках представлені глинобитними печами і кам'яними вогнищами. У напівземлянках, головним чином, зафіксовані печі-кам'янки, глинобитні печі, рідше представлені відкриті вогнища. У дев'яти наземних будовах (№№ 8, 12, 25, 27, 28, 56, 62, та ін.) відкриті залишки глинобитних печей. Такі ж печі характерні і для п'яти напівземлянок (№№ 45, 48, 49, 52, 59). За формою глинобитні печі з наземних будівель підрозділяються на овальні та округлі в плані. Глинобитні печі з напівземлянок овальної і прямокутної в плані форми. Найбільший діаметр таких печей з наземних жител не перевищує 1,6 м, з напівземлянок - 1,3 м. Опалювальні пристрої прямокутної форми, в свою чергу, витримані в межах 1,4-1,7 на 0,8-1,1 м.

Збереженість глинобитних печей в наземних і напівземлянкових житлах фіксується в середньому на висоту 0,10-0,25 м від рівня долівки. Єдина пічка з наземного житла №38 простежена повністю лише на рівні долівки. Вона мала злегка заглиблений черинь. У наземних будинках найбільш поширеною формою глинобитної печі була округла в плані, що характерна для великих, середніх і невеликих жител. Аналогічні печі були і в деяких напівземлянках. Окремі глинобитні печі з напівземлянок №№ 47, 57 були розташовані значною мірою за межами жител, виходячи своїми устями до середини приміщень. Зафіксовані поруч з ними керамічні шлаки дають підставу передбачати виробниче призначення вказаних печей.

Техніка спорудження глинобитних печей в обох типах жител Бакотського селища була однаковою. Спочатку нівелювали певну ділянку долівки, потім насипали землю та утрамбовували її. Далі слідувала вимостка з дрібних плескатих каменів, іноді з домішками уламків керамічного посуду. Потім вимашували рідкою глиною черинь, що просушувався і випалювався. Судячи по збереженням

глиняним бортикам в основі печей, а також за обпаленими уламками глиняної обмазки з відбитками дерев'яного каркасу можна вважати, що печі мали у вертикальному перерізі куполоподібну, склепінчасту форму.

Такі опалювальні конструкції досить ефективно і протягом тривалого часу використовували в приміщеннях. Про це яскраво свідчать періодичні ремонти печей. У житлі №27, наприклад, при дослідженні було зафіксовано три рівня чериня, що залягали один над одним.

Дослідження показали, що глинобитні печі у наземних будівлях були розташовані головним чином у північній, а в напівземлянках - і у південній частині приміщень. В обох типах будівель виявлені й вогнища, складені з каменю. В плані вогнища прямокутні або округлі. За своїми розмірами прямокутні вогнища розподіляються на дві групи. До першої належать вогнища з розмірами 1,4-1,5 на 1,2-1,4 м. До другої - 1,1-1,3 на 0,8-1 м. Для першої групи розташування вогнища від рівня долівки складає 0,20-0,30 м. У другій - коливання в межах 0,12-0,20 м.

Кам'яні вогнища у напівземлянках були споруджені на земляній підсипці, в наземних житлах земляна підсипка використовувалася рідше. У будівлях наземного типу вогнища, викладені з каменю, в своїй більшості були розташовані у західних частинах приміщень. У напівземлянках вогнища з каменю розташовувалися переважно в південній і в північній частинах жител. Встановлено, що основним опалювальним пристроєм наземних жител (як правило у їх північній половині) виступає глинобитна піч. Вогнища з каменю, будучи допоміжними, займали в більшості випадків західну частину цих будинків. Таким чином, простежується певне прагнення до більш ефективного розміщення опалювальних пристроїв у наземних житлах Бакотського селища.

Вогнища з глини відомі тільки у заглиблених будівлях. В плані вогнища прямокутні або округлі. Діаметр округлих не перевищує 1,1 м. Розміри прямокутних - 0,5х0,7 м. Над рівнем долівки такі вогнища піднімалися в середньому на 8-10 см. Найчастіше вогнища з глини були розташовані в північній половині жител.

Але найбільш стійким і традиційним опалювальним пристроєм у напівземлянках виступають печі-кам'янки. Вони відкриті у 18-ти житлах черняхівського Бакотського селища. За своєю формою печі-кам'янки розподіляються на прямокутні і підквадратні. За

розмірами прямокутні в плані печі розподіляються на кілька груп. До першої групи належать печі-кам'янки з розмірами 1,4-1,7 на 1,1-1,4 м; другу групу складають печі 1,2-1,3 на 0,9-1,2 м; печі з розмірами 0,8-1 на 0,7-0,9 м відносяться до третьої групи.

Над рівнем долівки рештки стінок печей-кам'янок піднімаються на 0,25-0,30 м. З цього ряду випадає кам'яна пічка житла №40. Її нижня частина була заглиблена у долівку на 10 см, а верхня - збереглася над рівнем долівки на висоту 7-10 см. Конструкція цієї печі за технікою спорудження близька до кам'яного вогнища з житла №41. У приміщеннях котлованів печі-кам'янки розміщувалися, як правило, в північній частині будинків з незначними відхиленнями на захід чи схід. Таким чином, чітко фіксується техніка спорудження печей-кам'янок, яка виросла в Середньому Подністров'ї на давній місцевій основі (традиції) використання в опалювальних пристроях каменю-вапняка, який досить широко представлений в цьому регіоні⁴.

У цілому ряді заглиблених жител, як і в деяких наземних будинках Бакотського селища, спостерігалось співіснування двох однакових або різних за структурою спорудження опалювальних пристроїв. Так, наприклад, у черняхівській напівземлянці №1 і напівземлянці середини I тис. н.е. №23 було виявлено по два вогнища з каменю, а у житлі №23 було ще й глинобитне вогнище. У напівземлянці середини I тис. н.е. №58 паралельно використовували піч-кам'янку та вогнище з каменю; у житлах середини I тис. н.е. №№ 33 і 47 - функціонували пічка-кам'янка і глинобитне вогнище; два глинобитних вогнища було і в житлі середини I тис. н.е. №63. У житлі №45 паралельно (одночасно) користувалися глинобитними пічкою та вогнищем. У шести напівземлянках розчищені тільки кам'яні вогнища.

Приведені спостереження, очевидно, свідчать про однакові можливості щодо спорудження на селищі кам'яних і глинобитних печей з одного боку і глинобитних вогнищ, а також вогнищ, складених з каменю - з другого. Пічка-кам'янка, безсумнівно, виникла на основі традиції кам'яного вогнища, техніка спорудження якого була добре відома жителям Середнього Подністров'я в скіфський час і на рубежі нової ери⁵.

Широке використання печей-кам'янок простежується у пізньочерняхівських напівземлянках Середнього Подністров'я і, зокрема, - на Бакотському селищі. Пічка-кам'янка стала з рештою характерною саме для напівземлянок. У заглиблених в землю

приміщеннях вона використовувалася, очевидно, найбільш ефективно.

Спорудження печі вимагало значно більших затрат праці, ніж при зведенні глинобитної печі чи вогнища. Винос печі-кам'янки за межі приміщення у літній час, як це часто робили з вогнищами чи глинобитними печами, не практикувався. Засоби ж спорудження кам'яних вогнищ, так само як і інших приведених вище опалювальних пристроїв, продовжували і далі успішно втілюватися як у наземному, так і в напівземлянковому домобудуванні черняхівських племен.

Аналогічні за формою, площею та конструкцією наземні і напівземлянкові черняхівські житла відкриті і в інших регіонах: на Волині⁶, у Подніпров'ї⁷, в Молдові⁸, у Карпато-Дунайських землях⁹. Звертає на себе увагу, зокрема, - наявність на території Румунії напівземляночних жител з глинобитними печами та вогнищами¹⁰. Це зафіксовано частково і для черняхівських поселень Подністров'я.

Таким чином, відкриття й дослідження цілої серії черняхівських наземних і напівземлянкових жител на Бакотському селищі, як і на інших вже згадуваних поселеннях першої половини I тис. н.е., фіксують досить важливі риси черняхівського домобудування. Дослідники вже робили спроби щодо з'ясування причин паралельного існування на черняхівських селищах наземних і напівземлянкових жител. Е.О.Симонович, наприклад, вважав їх різночасовими: напівземлянки відносно більш ранніми, а наземні житла - пізнішими¹¹. Г.Б.Федоров, аналізуючи співвідношення обох типів жител на черняхівських селищах Молдови, показав, що речовий матеріал, який виявлено у вказаних приміщеннях, ідентичний і говорити про різночасність обох типів жител не доводиться¹². Речовий матеріал із цих жител, на думку М.О.Тиханової, не дає підстав протиставляти їх і в соціальному плані¹³. М.О.Тиханова і Г.Б.Федоров висловили ще одне припущення відносно співіснування черняхівських наземних і напівземлянкових жител: наземні будинки могли бути літніми, а напівземлянки - зимовими приміщеннями черняхівців.

Ми вважаємо, що формування принципів черняхівського домобудування пов'язано з цілим рядом причин. Крім фактора природно-географічного, слід мати на увазі і пов'язані з ним конструктивні особливості наземних і напівземлянкових жител, а також речовий інвентар, виявлений в них. Наявні матеріали

дають всі підстави вважати, що паралельне співіснування наземних і напівземлянкових жител було типовим для поселень черняхівської культури Середнього Подністров'я. Споріднені конструктивні особливості обох типів жител розкриваються у таких рисах. Всі відкриті на Бакотському поселенні наземні і напівземлянкові житла були орієнтовані стінами або кутами за сторонами світу. У наземному і напівземлянковому домобудуванні втілена одна і та ж принципова схема. І наземні житла, і напівземлянки зводилися головним чином за стовповою дерев'яною конструкцією стін. Були, як відзначалося, й зруби в наземних і напівземлянкових будинках. І наземні, і заглиблені в землю будівлі мали, як правило, двоскатну покрівлю. Підкреслимо також, що відносно невелика заглибленість бакотських напівземлянок не дає підстав для протиставлення їх наземним житлам. Таким чином, у техніці спорудження наземних і напівземлянкових будинків у племен Середнього Подністров'я постежується в принципі єдина схема, одні й ті ж будівельні засоби, використання аналогічних опалювальних пристроїв і т.п.

У вказаному зв'язку слід відзначити, що за археологічними матеріалами середини і другої половини I тис. н.е. у Середньому Подністров'ї також простежується аналогічна з попереднім (черняхівським) етапом конструктивна схема спорудження жител. Зокрема, напівземлянки черняхівської і ранньосередньовічної культури східних слов'ян V-VII ст. н.е. у Середньому і Верхньому Подністров'ї представлені ідентичними спорудами зі стовповою та зрубною технікою зведення стін. Аналогічні й опалювальні пристрої (печі-кам'янки, глинобитні печі й відкриті вогнища).

Крім наземних і напівземлянкових жител першої половини I тис. н.е. в урочищі На клині при розкопках виявлені залишки залізоробного виробництва, гончарні печі, окремі господарські приміщення і капище-жертвник черняхівської культури.

Залишки залізоробного виробництва серед об'єктів черняхівської культури представлені, головним чином, скупченнями залізних шлаків і кричного заліза. Останні було простежено вздовж берега Дністра, у південно-західній і центральній частинах селища. В цій же південно-західній частині, у яру, було відкрито й залишки виробничої залізоплавильної печі V-VII ст. н.е.

За межами черняхівського напівземлянкового житла №47 на розкопі було виявлено пічку з рештками залізоробного виробництва. Напівземлянка №47 підпрямокутної форми 3,8x3,1 м. У північно-

східній частині приміщення знаходилася прямокутна в плані пічка-кам'янка 1,7x1,6 м. Під розвалом каменів від стінок печі розчищено глиняний черінь 0,7x0,6 м. За межами північно-західного кута будівлі було відкрито черінь глинобитної пічки - округлий в плані діаметром 1,1 м. При розчистці цього черіня ліззовидної у вертикальному перерізі форми були виявлені шматки залізної болотної руди і окремі уламки залізних шлаків.

За своїми конструктивними деталями напівземлянка №47 виділяється серед інших черняхівських будівель. Звертають на себе увагу досить масивні опорні стовпи, що утримували стіни й перекриття будинку (діаметр ямок від цих стовпів 0,35-0,45 м, глибина - 0,45-0,55 м.) Цікаве також і співіснування печі-кам'янки у житлі і глинобитної печі, що прилягала до будинку ззовні. Очевидно, що остання є пічкою виробничого призначення. Її функціонування було, очевидно, пов'язано з підготовкою залізної болотної руди (з її агломерацією) для дальшого виробництва - сиродутного процесу. І у самому приміщенні на рівні долівки біля печі-кам'янки, і при розчистці глинобитної печі були виявлені окремі фрагменти черняхівського ліпного і гончарного посуду.

До виробничих залізоробних комплексів належить і напівземлянка №58. В ній, крім печі-кам'янки, було вогнище, викладене камінням. При розчистці тут знайдені залізні шлаки.

Гончарні горни черняхівської культури були також виявлені у південно-західній і центральній частинах селища, у смузі, що безпосередньо прилягала до зрізу берега Дністра. Всього досліджено залишки чотирьох гончарних печей. Їх детальний опис ми подамо у додатках при описі всіх головних об'єктів селища. Тут же відзначимо лише, що три горни належали за конструкцією до печей з центральним опорним стовпом, а один - до горнів з опорною стінкою. Вказана конструктивна схема гончарних горнів може вважатися досить стійкою для пам'яток черняхівської культури лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя.

До об'єктів черняхівського культурного шару в урочищі На клині відноситься капище-жертвник. У центрі капища містилися навмисно принесені і покладені великі камені, деякі з слідами обробки і дії вогню. Поблизу них лежав уламок тесаного каменю прямокутної форми, очевидно, - нижня частина антропоморфного ідола. Навколо залишків ідола, на площі понад 125 кв.м, були простежені залишки жертвних ям з кістками тварин та уламками черняхівського посуду й кераміки середини I тис. н.е. Крім того,

неподалік від основи ідола, у заглибленні, відкрито два людських роздушених черепи. Простежено, таким чином, принесення в жертву не тільки тварин, а й людей - звичай, який міг побутувати у язичницького дністрянського населення II-V ст. н.е. лише у виняткових випадках. Детальний опис цього капища-жертвника подано у додатках-описах головних об'єктів селища.

Відзначимо, що біля скупчення каменів жертвника було виявлено кам'яний точильний брусок, а в житлі №58, яке датується серединою I тис. н.е. і було розташоване неподалеку від жертвника, знайдено залізний ніж з есовидними завершеннями (z wolutami). Такі ножі, як показав польський дослідник В.Шиманський, широко використовувалися у слов'ян середини і другої половини I тис. н.е. при здійсненні жертвоприношень¹⁴.

Крім коротко описаного жертвника-капища серед черняхівських об'єктів в урочищі На клині виявлено й жертвне місце (споруда №60). Вона являла собою порівняно невеличке округле в плані заглиблення - 3,2-3,5 м у продольному діаметрі. В центрі була кам'яна вимостка на земляній підсипці, поруч - рештки вогнища. На всій площі дослідженого об'єкту виявлено уламки черняхівського ліпного і гончарного посуду, а також вкраплення попелу і вугликів разом з кістками тварин¹⁵. Описане жертвне місце знаходиться неподалеку від напівземлянки №58, в якій, крім залізних шлаків, ножа з есовидними завершеннями рукоятки, знайдені біконічне прясло, бронзова фібула, залізне шило, частина коромисла від ваги-безмена (?), а також амулети з клика кабана і морської раковини. Набір предметів досить своєрідний. Йдеться, мабуть, про житло, в якому мешкав майстер залізобробної справи, який водночас виконував функції волхва-жерця.

Для з'ясування зв'язків у житловому будівництві населення першої і другої половини I тис. н.е. певний інтерес складає речовий комплекс (переважно кераміка) з черняхівських жител Бакотського селища. І в наземних, і у напівземлянкових будинках селища були представлені гончарні і ліпні форми кераміки. Підкреслимо, що зібрана ця кераміка на долівках, а також у розвалах печей та вогнищ жител, часто під розвалами глиняної обмазки стін будівель, тобто в закритих комплексах.

Так, наприклад, у напівземлянці №10 разом з типовими формами кухонного й столового гончарного посуду (горщики, миски) представлені і зразки ліпної (переважно кухонної) кераміки. Це горщики з ледь загнутим до середини, прямим і злегка

відігнутих вінцем. У наземному житлі №27 паралельно з масовим кухонним і столовим гончарним посудом виявлена й ліпна кераміка - верхня частина горщика біконічної форми та уламок миски з ледь загнутим до середини рівним краєм вінця.

У напівземлянковому житлі №33, на долівці та в розвалі печі-кам'янки, виявлені типові форми гончарних черняхівських горщиків і верхні частини ліпних горщиків з прямим і злегка відігнутих вінцем. Цікавий керамічний комплекс виявлено на долівці та в розвалі пічки-кам'янки напівземлянки №35. Тут представлені горщики передкорчакських і ранньокорчакських форм разом з гончарними черняхівськими керамічними виробами. У напівземлянці №41 виявлено верхню частину великого гончарного зерновика, уламки кухонного і столового гончарного посуду. Разом з ними знайдено верхню частину ліпного горщика передкорчакської форми.

У злегка заглибленому житлі №45 (на його долівці та у розвалі печі) виявлені столові й кухонні гончарні вироби та нижня частина великого ліпного кухонного горщика. Цікаві й інші знахідки вказаного речового комплексу. Це горловина амфори типу кінця IV ст. н.е., чотири глиняні біконічні пряслиця, залізні якоревидний ключ, коса та кований цвях.

З напівземлянки №47 (з долівки та розвалів печей: кам'янки і глинобитної) походять уламки типового гончарного черняхівського кухонного і столового посуду, а також верхня частина ліпного горщика з прямим, заокругленим краєм вінця і ліпна сковорідка.

З речового комплексу напівземлянки №65 (з долівки та розвалу печі-кам'янки) походять уламки гончарного кухонного й столового черняхівського посуду, а також фрагменти ліпних горщиків ранньокорчакських форм. Звертає на себе увагу та обставина, що разом з ранньокорчакським ліпним горщиком тут *in situ*, на долівці приміщення, знайдено залізну двохчастку фібулу з сильно вигнутою дужкою, яка має в розрізі прямокутну форму. Такі фібули характерні для кінця IV - першої половини V ст. н.е.¹⁶

Підкреслимо, що стратиграфічні спостереження підтверджують наявність в Бакоті перехідних житлових комплексів середини I тис. н.е. Досить звернути увагу на житла, які по вертикалі перерізають одні одні. Це житла №№ 33 і 37, 35 і 36, 46 і 50.

Отже, на селищі в Бакоті (в урочищі На клині) відкриті перехідні від черняхівської культури до культури ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е. житлові комплекси,

які чітко зафіксовані щодо речового комплексу та стратиграфічно і мають добре датуючий матеріал. Ці перехідні житлові й речові комплекси, продовжуючи та завершаючи традиції черняхівської культури, вже мають і риси, які характерні для матеріальної культури ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е. Поряд з Бакотським селищем, аналогічні перехідні пам'ятки відкриті й зафіксовані дослідниками і в інших пунктах Середнього Подністров'я. Це, наприклад, селище Лука-Каветчинська, де в житлі-напівземлянці (у розвалі печі-кам'янки) знайдено залізну фібулу з дуговидною дужкою (спинкою), яка датується кінцем IV-першою половиною V ст. н.е.¹⁷ На поселенні в с.Устя було відкрито кілька перехідних комплексів-напівземлянок з гончарною черняхівською та ліпною ранньокорчакською керамікою¹⁸. При дослідженнях Теремецького поселення, розташованого приблизно в 2,5-3 км вверх за течією Дністра від Бакотського селища в урочищі На клині, В.Д.Бараном було відкрито кілька жител-напівземлянок з печами-кам'янками і речовим перехідним комплексом від черняхівської культури до культури ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е. У житлі №14 цього селища було знайдено трьохпальчасту бронзову фібулу, яка датується від кінця IV - до середини V ст. н.е.¹⁹ Аналогічні перехідні комплекси середини V ст. н.е. відкриті й досліджені І.П.Русановою і Б.О.Тимощуком на селищі Кодин-І, недалеко від Чернівців на Буковині. А в житлах-напівземлянках №№ 10 і 21 цього поселення виявлено залізні фібули з високою дуговидною дужкою (спинкою), що датується від кінця IV до середини V ст. н.е.²⁰

Подібні перехідні пам'ятки середини I тисячоліття н.е. відкриті і румунськими археологами. При дослідженнях В.Теодореску в районі м.Плоешті на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках (у напівземлянках) разом з керамікою типу Корчак виявлено зрештою гончарного посуду провінціально-римського типу²¹. На проблему співвідношення черняхівської та ранньосередньовічної східнослов'янської культури V-VII ст. н.е. звернув увагу і Е.А.Рікман, який також зафіксував деякі зв'язки у місцевій культурі між населенням першої та другої половини I тис. нової ери²².

Цікаві і спостереження Е.О.Симоновича, які він зробив при дослідженнях селищ Авдеево, Воробійовка 2 поблизу м.Курська. На поселенні Воробійовка 2 - у комплексах (вогнища, а також господарські ями) черняхівська гончарна кераміка знаходилася разом з ліпним посудом, який дослідник відносив до прототипів

ранньосередньовічної східнослов'янської кераміки VI-VII ст. н.е. У Авдеево на ранньому етапі співіснувала кераміка двох типів - гончарна черняхівська й ліпна - прототипи посуду VI-VII ст. н.е.²³

Нагадаємо у цьому зв'язку також і деякі інші випадки, коли на пам'ятках середини I тис. н.е. археологічно фіксувалося співіснування черняхівського гончарного посуду й ліпної кераміки пердкорчакського і корчакського типів. Так, наприклад, при дослідженнях С.С.Гамченка могильників корчакської культури у двох захороненнях (трупоспаленнях) були виявлені поряд з ліпною керамікою дві гончарні миски черняхівської культури²⁴. Відзначимо також, що перший дослідник корчаксько-празьких старожитностей в Центральній Європі І.Борковський, який відкрив пам'ятки празької групи, виділяє в них групу посуду, яку відносить до періоду від IV до V-VI ст. н.е.²⁵ Під час розкопок Ружичанського могильника (у захороненні-трупопокладенні №21) були виявлені черняхівські гончарні миска і горщик, а також ліпний горщик із заціпами по вінцю, який за морфологічними і типологічними ознаками відноситься до ранньосередньовічних східнослов'янських старожитностей²⁶.

Таким чином, матеріали Бакотського селища в урочищі На клині і згадані інші поселення Середнього Подністров'я, Прикарпаття, Румунії та Лівобережжя Дніпра, могильні комплекси Східної Волині дають можливість простежити співіснування на певному етапі середини I тис. н.е. черняхівських і післячерняхівських традицій. Особливо показові в цьому плані напівземлянки з відкритими вогнищами і печами-кам'янками, а також керамічні матеріали з вказаних споруд.

В регіоні Середнього Подністров'я для середини і третьої чверті I тисячоліття нової ери зафіксована досить значна кількість типів і форм посуду. Така ж закономірність відзначена і за матеріалами Молдавії²⁷. Співставлення ліпних керамічних матеріалів черняхівської культури з керамікою ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е. показує, що між ними простежується певна спадкоємність. На Бакотському селищі це простежується й стратиграфічними спостереженнями. Справа в тому, що тут ми маємо цілу групу жител, які стратиграфічно перерізають одне одне. Це незаперечне свідчення тривалого і безперервного часу існування селища в першій половині і середині I тисячоліття нової ери, коли відбувалися перебудови й ремонти житлових приміщень. Хронологічний розрив між черняхівськими і ранньосередньовічними.

пам'ятками (поселеннями) на території Середнього Подністров'я, по суті, заповнений сьогодні конкретними перехідними житловими комплексами середини I тис. н.е. Така ж картина вималювалась і за археологічними пам'ятками Верхнього Подністров'я²⁸. Хронологічний розрив між черняхівськими і ранньосередньовічними східнослов'янськими пам'ятками буде, очевидно, поступово заповнюватися і в інших районах лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя в зв'язку з новими археологічними дослідженнями.

У вказаному плані цікаві пам'ятки середини I тис. н.е. досліджені Н.М.Кравченко в Обухівському районі на Київщині²⁹. Якщо до цього додати вже згадані матеріали, відкриті Е.О.Симоновичем і іншими археологами на Лівобережжі Дніпра, то стане зрозумілим загальний напрям поступової трансформації черняхівської культури: трансформації її головних компонентів (тип житла, масова ліпна кераміка) у старожитності ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е. Очевидно, протилежні точки зору дослідників-славістів з вказаної проблеми в недалекому майбутньому повинні зблизитися. Запорукою тому є конкретні археологічні комплекси середини I тис. н.е., які є проміжними або перехідними від черняхівських старожитностей II-V ст. н.е. до пам'яток ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е.

Систематизовані з розкопок Бакотського селища матеріали, як і з інших пунктів Середнього Подністров'я і лісостепового межиріччя Дністра-Дніпра в цілому, показують, що наземне житлове будівництво так само, як і спорудження напівземлянкових жител, були на протязі першої половини I тис. н.е. поширені і типові для селищ черняхівської культури Лісостепу. У співіснуванні наземних жител і напівземлянок відносно великих, середніх і малих розмірів щодо їх площ (про що ми вже говорили) слід, очевидно, вбачати матеріалізовану еволюцію сімейних і суспільних відносин. Адже більшість європейських племен у першій половині I тисячоліття нової ери переживала процес поступового розкладу, а потім - і розпаду великої патріархальної сім'ї. Перехід до індивідуальної сім'ї, пов'язаний з новими умовами виробничої діяльності землеробського населення, не міг здійснюватися швидкими темпами. Цей процес протікав досить повільно й поступово. На селищах європейських племен першої половини I тисячоліття нової ери, очевидно, повинні були співіснувати елементи великої патріархальної та індивідуальної сім'ї³⁰.

Племена Південно-Східної Європи, які залишили черняхівські старожитності, не могли бути в цьому відношенні якимось винятком. Вони також переживали перехідний етап від великої патріархальної сім'ї до індивідуальної. Це знайшло, мабуть, своє відображення у одночасному побутуванні в Бакоті, як і на інших черняхівських поселеннях, відносно великих, середніх і малих жител (наземних і напівземлянкових). Процес дальшого соціально-економічного розвитку черняхівських племен призводить в середині I тис. н.е. до перемоги принципів територіально-сусідської общини. Особливо наочно це видно при вивченні матеріалів селищ Середнього Подністров'я середини і третьої чверті I тис. н.е. (Бакота, Бернашівка, Лука-Каветчинська, Устя, Теремці та ін.) На цих поселеннях принципи територіальної сусідської общини добре зафіксовані в пануванні невеликих і середніх за площею жител-напівземлянок індивідуальних сімей. Черняхівське Бакотське селище за матеріалами свого домобудування, як свідчать наведені нами дані, типологічно, хронологічно й генетично, безсумнівно, пов'язано з дальшою історичною традицією спорудження масових жител на селищах ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е.

Отже, фіксуючи співіснування наземних і заглиблених різних за площею жител в Бакоті, як і на інших черняхівських селищах лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя, ми враховуємо різні фактори найголовнішими з яких, безсумнівно, є чисельний склад насельників (мешканців) житла в умовах розкладу патріархальної родової сім'ї і соціально-економічного розвитку суспільства на шляху створення територіальної сусідської общини³¹.

На території Середнього Подністров'я маємо сьогодні цілу групу пізньочерняхівських пам'яток, верхня дата яких добре визначається серединою V ст. н.е. Йдеться про залишки поселень в сс. Бакота, Бернашівка, Устя, Сокіл, Лука-Каветчинська, Теремці та ін. Матеріали вказаних селищ типологічно і хронологічно заповнюють ту лауну, яка начебто існувала, на думку окремих вчених, у V ст. н.е. в заселенні регіону Південно-Східної Європи.

Порівняння типів пізньочерняхівських жител з житлами селищ ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е. показує, що у Середньому Подністров'ї був наявним поступовий розвиток у домобудуванні, що привів до усталених форм житла східних слов'ян третьої чверті I тисячоліття нової ери. Маємо на увазі підквадратні в плані напівземлянки з печами-кам'янками. При спорудженні пізньочерняхівських і ранньосередньовічних

напівземлянок на Середньому Дністрі використовувалася стовпова або зрубна дерев'яна конструкція стін. Стіни обмащувалися рідкою глиною з рослинними домішками, про що свідчить наявність на місцях жител глиняної обмазки з відбитками колод, хмизу і т.п.

На поселенні в Бакоті, в урочищі На клині відкрито 38 напівземлянок. З них 28 мали площу від 10 до 15 кв.м., а 10 - відповідно від 15 до 20 кв.м. У напівземлянках виявлені печі-кам'янки, які за своїми розмірами та конструктивними особливостями не відрізняються від аналогічних опалювальних пристроїв ранньосередньовічних східнослов'янських жител V-VII ст. н.е. Разом з цим в окремих житлах Бакотського селища виявлені порівняно невеликі печі з каменю, які можна розглядати як такі, що виникли на основі попередньої традиції спорудження відкритих вогнищ на кам'яній вимостці.

Аналогічні спостереження маємо й на селищах в сс. Устя та Велика Слобідка. При розкопках селищ в Теремцях, Соколі та Луці-Каветчинській В.Д. Баран, Л.В. Вакуленко і О.М. Приходнюк також зафіксували формування типових жител-напівземлянок середини I тис. н.е. на основі попередньої черняхівської традиції домобудування. Дослідження останніх років на пізньочерняхівському селищі в Бернашівці дали нову серію підквадратних напівземлянок з печами-кам'янками, які датуються серединою I тисячоліття нової ери.

Цікавим і своєрідним є керамічний комплекс пізньочерняхівських пам'яток. Йдеться про співіснування типових черняхівських гончарних форм з переважно ліпним керамічним посудом ранньокорчакського типу (горщики з прямим вінцем, сковорідки з невеликим бортиком і т.п.) Фіксація кераміки та інших знахідок, як вже зазначалося вище, велася за принципом визначення "закритих" комплексів. Маємо на увазі знахідки на долівці приміщень під шаром розвалів глиняної обмазки, у розвалах печей, в господарських ямах тощо. Таким чином, ліпна і гончарна кераміка, знайдена у "закритих" комплексах, дає нам можливість виділити пізньочерняхівські старожитності Середнього Подністров'я і віднести їх до середини I тис. н.е. Це підтверджують і безпосередньо датуючі речі (у житлових об'єктах Бакоти, Сокола, Луки-Каветчинської, Теремців виявлені залізні і бронзові фібули кінця IV - першої половини V ст. н.е. Їхня дата повністю узгоджується з керамічним комплексом пам'яток, які ми вважаємо перехідними від черняхівської культури до культури ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е.

Матеріали досліджень показують, що в Бакоті, які в інших археологічних пам'ятках середини I тисячоліття нової ери Південно-Східної Європи, простежується певна "архаїзація" окремих елементів матеріальної культури (зокрема в кераміці). Це явище характерне і для старожитностей Центральної Європи в період після гуннської навали. Разом з цим на Середньому Дністрі простежується дальша еволюція у техніці землеробства та у розвитку залізобного і ювелірного ремесел.

Значний інтерес у цьому зв'язку має комплекс майстерні ювеліра, відкритий експедицією Кам'янець-Подільського педінституту при розкопках 1990 р. в одному з напівземлянкових жител селища Бернашівка на Середньому Дністрі. Будівля вказаного напівземлянкового житла з пічкою-кам'янкою загинула в пожежі. Під розвалом глиняної обмазки стін, на долівці й поблизу печі було виявлено 64 кам'яні ливарні форми для виготовлення ювелірних прикрас. Форми виготовлені з місцевих порід каменю (вапняк, мергель). Разом з ними у приміщенні знайдено керамічний тигель-ллячку.

Бернашівський ювелірний комплекс добре датується як "закритий". Він включає ранні форми корчакської кераміки, а також фрагменти гончарного черняхівського посуду кінця IV - першої половини V ст. н.е. Самі типи ювелірних прикрас, які відтворюються за наявними кам'яними ливарними формами (пальчаста фібула, накладки для пояса і кінської збруї, пряжки, підвіски-лунниці, підвіски у формі дзвоника) указують на кінець V - початок VI ст. н.е. Разом з цим, серед ливарних форм Бернашівської ювелірної майстерні наявні речі, які характерні для черняхівської культури (підвіски типу ведерець, підвіски-дзвоника, пряжки і т.п.). Це означає, що Бернашівський ювелірний комплекс фіксує зв'язок традицій ремесла першої і другої половини I тисячоліття нової ери.

Вражають масштаби ювелірного виробництва середини I тис. н.е. Дослідження показали, що так само як у залізобному виробництві (наприклад, Гайворонський металургічний центр) у суспільстві східних слов'ян середини I тис. н.е. функціонував і середньодністровський центр по виготовленню ювелірних прикрас. Аналогічні центри були, очевидно, й у Південному Побужжі, в Подніпров'ї, а також у Центральній Європі. Майбутні польові археологічні дослідження, очевидно, відкриють аналогічні пам'ятки у вказаних регіонах.

Отже, у середині I тисячоліття нової ери у населення регіону Бакоти, як і в цілому у Середньому Подністров'ї, відбувалася певна трансформація матеріальної культури давніх східних слов'ян, яка добре проявляє себе за перехідними пам'ятками від черняхівських до ренньосередньовічних східнослов'янських старожитностей V-VII ст. н.е.

Об'єкти ранньосередньовічного селища V-VII ст. н.е.

Крім черняхівських пам'яток і перехідних старожитностей середини I тис. н.е. в урочищі На клині досліджені залишки цілої групи житлово-господарських комплексів V-VII ст. н.е. До неї входять 10 відкритих розкопками об'єктів (дев'ять напівземлянок, одна наземна споруда, а також господарські ями). Цілком вірогідно, що ранньосередньовічних житлово-господарських споруд у вказаному урочищі було в давнину значно більше. Частина цих споруд, безсумнівно, загинула внаслідок підмивання дністровської берегової тераси. Разом з цим відносно менша, в порівнянні з черняхівським етапом, кількість жител і господарських об'єктів V-VII ст. в урочищі На клині засвідчує, очевидно, й певні соціально-економічні зрушення і закономірності в розвитку тогочасного суспільства. Йдеться про розсередження у V-VII ст. н.е. і утворення нових порівняно менших селищ не тільки в урочищі На клині, а й в інших урочищах Бакотського мікрорегіону.

Це явище фіксується і для пізніших етапів (VIII-IX ст.) історії даної місцевості. Йдеться, таким чином, не тільки про продовження функціонування слов'янських селищ на місцях попередніх черняхівських поселень, а й про утворення - нових. Простежується, таким чином, розширення заселення Бакотського мікрорегіону як і всього Середнього Подністров'я в цілому.

Основним типом житла на селищі V-VII ст. н.е. виступає напівземлянка підквадратної форми. Заглиблення основи приміщень від давнього денного рівня становить в середньому 0,5-0,6 м. Стіни будинків стовпової і зрубної конструкції. У окремих з жител стовпової каркасної конструктивної схеми простежено на основі ямок опорних стовпів наявність двосхилого даху. Паралельно з напівземлянками використовувалися й наземні будівлі. В урочищі На клині такі окремі об'єкти виявлені³².

Опалювальні пристрої у житлах-напівземлянках представлені печами-кам'янками, глинобитними печами і відкритими вогнищами. До жител V-VII ст. н.е. прилягали господарські будівлі та ями.

Цікавим у плані розміщення і співвідношення житла і господарської будівлі є комплекс напівземлянки №4 і господарської споруди №1. Вказана напівземлянка 3,7x2,6 м, долівка її була заглиблена на 0,9 м від сучасної поверхні і 0,46 м – від давнього денного рівня. Приміщення було орієнтовано своїми кутами по сторонах світу. В східному кутку виявлено піч-кам'янку (1,1x0,9 м). Глиняний плоский черінь знаходився на рівні долівки приміщення. У верхній частині печі знайдено уламки трьох ліпних горщиків.

Господарська споруда №1 була розташована поруч з південно-західною стінкою житла №4. Основу будови 4x2,6 м було простежено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Майже в центрі приміщення розчищено глинобитне вогнище 0,7x1 м. У північному кутку на рівні долівки стояла округла кам'яна ступа діаметром 0,55 м з робочим заглибленням у центрі (14-16 см). На долівці вказаної господарської споруди виявлено велику кількість ліпної ранньосередньовічної кераміки (горщики і сковорідки), прикрашеної по вінцях пальцевими вдавленнями, а також уламки двох керамічних жаровень, бронзову платівку, кістяні проколки. Звертає на себе увагу і фрагмент сковорідки, виготовленої, на відміну від інших, з щільної глини за традицією черняхівських гончарів.

У житлах-напівземлянках VI-VII ст. н.е., в порівнянні з черняхівськими, простежуються й нові конструктивні елементи, пов'язані з інтер'єром приміщення. Зокрема, з'являються вирізані в материковій основі поблизу однієї з стін лежаки. Таким є, наприклад, житло №5. Рештки його було відкрито на 20 м на південний-схід від напівземлянки №4. Напівземлянка №5 – 4x2,7 м була заглиблена на 0,7 м від сучасної поверхні і на 0,5 м – від давнього денного рівня. Вона була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. У північному кутку – виявлено піч-кам'янку (1,7x1 м). Її конструкція піднімалася над рівнем долівки на 0,5 м. Плоский глиняний черінь знаходився на рівні долівки приміщення. Вздовж північно-східної стіни розчищено вирізаний материковий лежак шириною 0,5-0,6 м і висотою 0,2 м від рівня долівки. На долівці приміщення та в основі печі-кам'янки виявлено типову ліпну кераміку VI-VII ст. н.е.

Аналогічні конструктивні особливості інтер'єру мають і деякі інші бакотські напівземлянки V-VII ст. н.е. Продовження цієї ж традиції наявні і в окремих більш пізніх житлах VIII-IX ст.

З культурним шаром V-VII ст. н.е. пов'язані й окремі виробничі комплекси. Піч №1 виробничого призначення було виявлено в яру за скупченням перепаленого каменю та залізних шлаків на глибині 1 м від сучасної поверхні. Пічку було викладено в давнину з необробленого (рваного) каміння й гальки. Вона овальна в плані (1x1,1 м) і мала кам'яну основу, опущену в материк на 0,3 м. Збереглася частина склепінчастого перекриття, скріпленого глиною, що знаходилася на висоті 0,8 м від основи. У печі при дослідженні виявлені попіл, шматки залізних шлаків, фрагмент стінки глинобитного, сильно ошлакованого, залізоплавильного горну та вуглики. Серед каміння знайдено фрагмент ліпної сковорідки з пальцевими вдавленнями по краю. Піч, очевидно, пов'язана з обробкою кричного заліза.

Відкриті й інші виробничі комплекси по обробці заліза. Напівземлянка середини I тис. н.е. №22 – 3,8x3,5 м була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Біля північної стінки, вже за межами напівземлянки, розчищено округле в плані глинобитне вогнище (1,4x1,1 м), яке у вертикальному розрізі мало лінзовидну форму. Долівка й стіни напівземлянки були викладені камінням, яке поступово (похило) опускалося до центру приміщення. На рівні основи приміщення при розчистці виявлено залізні шлаки, окремі шматки кричного заліза, вуглики і попіл. Тут же знайдені фрагменти ліпної (40%) і гончарної (60%) кераміки. На долівці знайдені й дві кістяні проколки.

Напівземлянка середини I тис. н.е. №23 – 4,1x3 м була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Біля північно-східного кута споруди (за межами приміщення) розчищено округле в плані глинобитне вогнище – 1,1x1,3 м з обпаленим черінем, який мав у вертикальному розрізі лінзовидну форму. В центральній частині напівземлянки відкрито рештки вогнища (0,8x0,7 м). Поруч з ним знайдені шматки залізного шлаку, вуглики, попіл. На долівці споруди були уламки ліпної і гончарної кераміки (65% - гончарної і 35% - ліпної). Тут же виявлено бронзову литу пряжку з пластинчастою обоймочкою.

Таким чином, об'єкти селища V-VII ст. н.е. в урочищі На клині свідчать про дальшу еволюцію житлового будівництва - напівземлянкового й наземного. Використання наземних і напівземлянкових будівель є характерною рисою для землеробського населення Південно-Східної Європи. Воно фіксується не тільки за археологічними матеріалами, а й за даними етнографії XIX -

початку XX ст. на територіях України і Молдови. Характерною особливістю є продовження черняхівських традицій щодо існування літніх господарських споруд, які розташовувалися за межами жител. Ми вже вказували на цю обставину стосовно старожитностей Лісостепу України першої половини I тис. н.е. в цілому³³. На Бакотському селищі в урочищі На клині формування й дальший розвиток наземного і напівземлянкового житлобудування протягом всього I тис. н.е. знаходять своє яскраве підтвердження.

Вдосконалюється виробнича діяльність (зокрема, - в галузі металургії та обробки заліза). Далі розвивається й техніка орного землеробства, про що свідчить залізний наральник трикутної форми довжиною 18 см, виявлений поблизу житла VI-VII ст. н.е. №2. Широко використовували кам'яні круглі ротаційні жорна для перемелення зерна на борошно, виявлені в кількох житлах, а також кам'яна ступа (господарська споруда №1) та, очевидно, й дерев'яні ступи. Останні реконструюються гіпотетично.

Отже, в середині I тисячоліття нової ери за даними археологічних комплексів Бакотського селища в урочищі На клині продовжується еволюція продуктивних сил землеробського східнослов'янського населення. Очевидно, і за умов гуннської навали, яка зачепила в кінці IV- на початку V ст. н.е. головним чином південні, порубіжні зі степом слов'янські землі, на території Середнього Подністров'я, як і в інших районах Лісостепу України, продовжувалося стабільне життя місцевого населення³⁴.

Цікавими є й деякі спостереження за складом керамічного комплексу пам'яток урочища На клині першої половини, середини і третьої чверті I тисячоліття нової ери. З'ясовується, що основні типи ліпної кераміки рубежу нової ери знаходять своє типологічне продовження у комплексах ліпного посуду черняхівської культури. Знаходять свою еволюцію зарубинецькі горщики, горщики пшеворської культури і, нарешті, - окремі форми гето-дакійського ліпного посуду, які в процесі інтеграції відповідно трансформуються. А ліпні баночні і біконічні форми черняхівських ліпних горщиків знаходять своє продовження в аналогічних керамічних пам'ятках корчакської та пеньківської культур V-VII ст. н.е.

Вказаний типологічний ряд є характерним для Подністров'я й Подунав'я і його необхідно, безперечно, враховувати. Тим більше, що під покриттям гончарного посуду черняхівської культури ліпний керамічний комплекс наче уходить на задній план. Між тим, саме ліпні керамічні вироби й дають характеристику історико-

етнографічним особливостям регіону, тоді як масовий гончарний ремісничий посуд значною мірою їх нівелює.

Об'єкти VIII-IX ст.

До них в урочищі На клині належать житло-напівземлянка №16 і кілька господарських ям. Напівземлянка №16, яка була виявлена під час розширення пошукової траншеї у прибережній центральній частині селища, мала площу 2,1x1,8 м. Заглиблення її від давнього денного рівня - 0,40 м. У приміщенні була пічка-кам'янка поганої збереженості. Поруч, в 1,2 м на північ від напівземлянки, виявлено господарську яму округлої форми 1x1,1 м. У заповненні цієї господарської ями знайдені уламки ліпного посуду VIII-IX ст. н.е. Таку ж кераміку виявлено і у самій напівземлянці. За своєю типологією вказана кераміка (горщики, сковорідки) належить до культури Луки-Райковецької.

Неправильної в плані форми господарські ями були виявлені на схід від решток наземної господарської споруди VI-VII ст. на розкопі I. Глибина цих ям - до 1,3 м від сучасного рівня. Діаметр їх неправильних обрисів у плані - 1-1,4 м. У цих господарських ямах виявлено цілу серію уламків ліпного керамічного посуду типу Луки-Райковецької. Кераміка з цих ям представлена такими формами: горщики, сковорідки, жаровні. Посуд виготовлено з глини, яка має домішки шамоту. Зерна шамоту часто виступають на поверхню посуду, яка робиться шерохатою. Найпоширенішими формами тут є ліпні горщики з відігнутим назовні краєм вінця, прикрашеними ямками або косими насічками, а також сковороди із заціпами по краю бортиків-вінець.

На лівому березі Дністра комплекси VIII-IX ст. типу Луки-Райковецької покищо спеціально не вивчалися. Що ж до наближчих за територією типологічних аналогій бакотської кераміці, то ми знаходимо їх серед східнослов'янських старожитностей VIII-IX ст. в басейні Верхнього Прута. Йдеться, зокрема, про кераміку поселень Ревно, Кодин та ін.³⁵ Враховуючи наші матеріали з Бакоти, а також вказані аналоги, можемо констатувати і для Лівобережжя Середнього Дністра дальший поступальний розвиток матеріальної і духовної культури стародавніх східних слов'ян на протязі VIII-IX ст., тобто в період формування давньоруської народності й державності.

Давньоруські об'єкти IX-XIII ст.

Рештки злегка заглибленого в ґрунт (на 0,3 м) житла №3а - 4x3,6 м - давньоруською керамікою було виявлено на розкопі III в урочищі На клині. У північному кутку житла знаходилося вимашене глиною на земляній підсищі вогнище 1,1x1 м. Збереглися частково рештки обпаленого череня. У південно-східній половині житла, в невеликому заглибленні долівки на площі 1x1,2 м було розкрито при зачистці скупчення давньоруського посуду IX-XI ст. Це були переважно розчавлені горщики, які вдалося повністю реставрувати. Горщики ліпної роботи належать до розвинутих форм кераміки типу Луки-Райковецької. Вони мають злегка відігнуті вінця і прикрашені по тулову паралельними хвилястими лініями. До гончарних виробів належать горщики з манжетовидним і складним профілюванням вінчика. Цей посуд орнаментовано заглибленими паралельними хвилястими лініями на перегині тулова і під вінцями, а також паралельними врізаними рівними лініями - у нижній частині тулова.

Вказані ліпні і гончарні вироби відносяться, на нашу думку, до IX-XI ст. Вони знаходять аналогії серед інших давньоруських пам'яток Середнього Подністров'я і Прикарпаття. Крім пам'яток типу городища Ревно у Прикарпатті³⁶, згадаємо й роботи на городищі IX-XI ст. поблизу с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області, де у 1972 р. С.Е. Баженовою були проведені розкопки³⁷. Керамічний посуд IX-XI ст. цього городища за своєю формою й орнаментациєю якоюсь мірою подібний до керамічного комплексу бакотського житла №3а.

До IX-XI ст. відноситься і напівземлянка №39, яку було відкрито у північно-східній частині розкопу XIV в урочищі На клині. Будівля 2,9x1,9 м була заглиблена своєю основою на 1,2 м від давнього денного рівня. Ямок від стовпів тут не виявлено, але по периметру основи котловану розчищено канавку шириною 12-13 см. Це цікава деталь спорудження зрубної конструкції стін будинку. У південно-східному кутку приміщення розчищено пічку-кам'янку (1,2x1,5 м). Пічка трохи виступала за межі житла і була врізана своєю основою у материк.

У верхній частині розвалу кам'яної конструкції печі були виявлені шматки глиняної обмазки й крупні уламки глиняної жаровні з невеликим бортиком. Поверхня жаровні була випалена нерівномірно, у її глиняному тісті наявні домішки січеної соломи

і половини. Судячи по уламках, жаровня - була досить значних розмірів (1,2x0,68 м). Вона, будучи вмонтованою у верхню частину печі, могла використовуватися для просушування зерна й інших їстівних продуктів.

На долівці напівземлянки №39 було виявлено фрагменти ліпної і гончарної давньоруської кераміки IX-XI ст. Це, зокрема, уламок манжетовидного вінчика, а також інші фрагменти стінок горщиків. Кераміка житла №39 у значній мірі аналогічна тій, яка зафіксована у вже згаданому житлі №3а.

Надзвичайно цікаву споруду XII-XIII ст. - житло №3 - було виявлено на розкопі III, у південно-західній частині селища урочища На клині. Там було розчищено основу злегка заглибленого в ґрунт на 0,55-0,60 м трьохчастного будинку. Оскільки збереженість пам'ятки виявилася досить доброю, стало можливим зафіксувати цікаві деталі планування споруди, її конструктивні особливості. Будівля, як показали наші дослідження, мала два житлових приміщення, які були з'єднані між собою сінями. До сіней прилягав ганок-тамбур або коморка.

Будинок в цілому мав прямокутну в плані форму 6,25x3 м. Він був орієнтований стінами за сторонами світу і стояв своєю повздовжньою віссю паралельно до берегової лінії Дністра. Кожне з двох житлових приміщень будинку мало площу 3x2,5 м; сіни - 1,8x1,8 м. До сіней з північного боку прилягав ганок-тамбур або коморка. Отже, загальна площа будинку становила 18,75 кв.м. Два житлових приміщення в ньому мали кожне по 7,5 кв.м. Сіни й ганок-тамбур (або коморка) займали площу 3,75 кв.м.

Дослідженнями встановлено, що стіни будинку було зведено за дерев'яною каркасною стовповою конструкцією. Розчищено й зафіксовано ямки від опорних стовпів конструкції. Дві ямки кожна діаметром 0,75 м і глибиною 0,60 м виявлено в конструкції східної й західної стін житла, посередині цих стін. Це означає, що тут стояли по центральній осі споруди стовпи, які могли утримувати конькову частину двоскатного даху будівлі. По кутах житлових приміщень також відкрито ямки від стовпів опорних конструкцій. Діаметр їх 0,40-0,45 м, а глибина - 0,40 м. Крім того, при переході з житлових приміщень до сіней розчищено ще дві ямки від стовпів діаметром 0,20-0,25 м і глибиною - 0,30 м.

Зазначимо, що в окремих стовпових ямах збереглися рештки горілого дерева. Якщо до цього додати, що прошарки з невеликими шматками горілого дерева й попелу простежено при розчистці й

на окремих ділянках самих приміщень, то стане зрозумілим, що трьохчастна житлова споруда згоріла в давнину під час пожежі.

У кожному з двох житлових приміщень збереглися рештки опалювальних пристроїв - вогнищ, викладених з каменю-плитняка (1x0,8 м). Стіни й долівка будинку були підмащені глиною, про що свідчать рештки обпаленої глини, виявлені в основі стін і частково на рівні долівки приміщень. Збереглися й окремі приставлені на торець (ребро) до нижньої частини стін плескати кам'яні плитки.

Відкрите трьохчастне житло добре датується на основі виявлених в ньому фрагментів давньоруської кераміки XII-XIII ст. Це, головним чином, добре профільовані вінця горщиків, а також уламки їхніх стінок, прикрашені під вінцями прямими й хвилястими лініями. Крім того, на долівці житла знайдено і кілька фрагментів скляних браслетів XII-XIII ст.

Реконструкція описаного трьохчасного будинку XII-XIII ст. показує, що його загальна схема знаходить аналогії в етнографічних матеріалах України кінця XIX ст. Йдеться про трьохчастні будинки, що були характерні для того періоду³⁸. Що ж торкається аналогій у давньоруських археологічних пам'ятках, то можна пригадати, наприклад, напівземлянки №№ 12 і 13 Колодяжинського городища, які мали по два житлових приміщення з глинобитними каркасними печами в кожному і перехід між цими приміщеннями у вигляді невеликих сіней³⁹.

Дво- і трьохчастні будівлі часів Давньої Русі відомі на Малому Городському городищі⁴⁰, в Білгороді⁴¹, в Києві⁴², Суздалі⁴³. Слід особливо відзначити роботи останніх років на території Київського Подолу, де під час прокладання лінії метрополітену були виявлені залишки наземних двоповерхових будинків, які у своєму плануванні мали дво- і трьохчастну структуру. Як правило, це досить великі (6,4x4,5; 7x5; 7,6x8 м) споруди-п'ятистінки, зведені за технікою дерев'яних зрубів⁴⁴.

Враховуючи потужність опорних стовпів бакотської трьохчастної монументальної споруди, а також специфіку заглиблення її й використання кам'яних плит долівки і тих, що поставлені на торець, можна думати, що дерев'яний каркасний будинок був двоповерховим.

До давньоруського культурного шару в урочищі На клині належить і напівземлянка №6, виявлена на місці розкопу VI, у його південно-західній частині. Будівля 5,9x3,5 м прямокутної

форми, основа якої була заглиблена на 0,45-0,50 м від давнього денного рівня і на 0,9-1 м - від сучасного. У заповненні цієї споруди були виявлені досить великі конструктивні камені, очевидно, від зруйнованої печі-кам'янки. Ступінь збереженості вказаного об'єкту не дає можливості більш детально описати конструктивні особливості житла. Відсутність стовпових ямок може свідчити про зрубну конструкцію стін будинку. У його приміщенні під час розчистки знайдено уламки давньоруського гончарного посуду - горщика XII-XIII ст. Тут же трапилося кілька уламків скляних давньоруських брастетів цього ж часу.

Давньоруське житло-напівземлянку №18 було відкрито нами на розкопі VI, поблизу від кромки берега Дністра. Напівземлянка підквадратна в плані 4,7x5 м і орієнтована своїми стінами за сторонами світу. У північно-західному кутку приміщення виявлено рештки вогнища, яке було частково зруйновано в давнину. В західній частині будівлі залишився лежак вирізаний в материковому ґрунті (2x0,7 м). Долівку приміщення було частково викладено кам'яними плитами.

У південній частині приміщення було виявлено яму-погріб 2,9x1,7 м. Глибина ями - 3,15 м. На дні ями лежали плескати камені. Керамічний матеріал з ями і долівки житла відноситься до XII-XIII ст. У цьому житлі знайдено й уламок скляного давньоруського браслета XII-XIII ст.

Давньоруське житло-напівземлянку №55 було відкрито на місці з'єднання розкопів XIV і XV, практично вже у північно-східній частині розкопу XV. Це була квадратна в плані будівля - 3,2x3,1 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Долівка приміщення була заглиблена від давнього денного рівня на 0,25-0,30 м. Стовпових ям не виявлено, у зв'язку з чим можна вважати, що житло мало зрубну конструкцію стін. У західному кутку приміщення було розчищено залишки глинобитної печі підпрямокутної форми 1,25x1,15 м.

Поруч з рештками глинобитної печі, на долівці напівземлянки №55 було виявлено два розчавлених давньоруських гончарних горщики XII-XIII ст. Один горщик вдалося реставрувати повністю, другий - тільки на половину, оскільки відсутня його нижня, придонна частина.

На розкопі V, за межами житла-напівземлянки №9, було розчищено округлу в плані господарську яму 0,9x1,1 м. Глибина ями - 0,7 м від давнього денного рівня. У цій ямі виявилися керамічні давньоруські матеріали XI-XIII ст.

При дослідженні об'єктів давньоруського культурного шару на місці розкопів I і III, крім кераміки, виявлено залізну сокиру, ножиці, ніж, кістяні проколки.

Унікальну знахідку було виявлено на розкопі V у давньоруському культурному шарі XI-XIII ст. Тут разом з давньоруською керамікою у неглибокому лінзовидному заглибленні компактно лежали кістяні поробки, які належали до однієї, очевидно, перетлілої дерев'яної речі. Її довжина (висота) - 28 см; ширина в основі - 30 см; товщина кістяних накладок - 3 мм. Про те, що кістяні накладки були з'єднані з дерев'яною основою, свідчать і кістяні цвяшки, що збереглися разом з частинами згаданих накладок. Розчистка кістяних накладок, які лежали компактно, показала, що перед нами обрамлення дерев'яної антропоморфної по формі контуру рамки ікони. Кістяні накладки цієї рамки вирізано й зігнуто по формі дерев'яної ікони. Вони були з'єднані в давнину з дерев'яною основою ікони у її торцевих частинах при допомозі вже згаданих кістяних цвяхів-заклепок.

Цікаво, що орнаментованими виявились тільки ті сторони кістяних накладок рамки, які виступали спереду перед лицевою площиною обрамлення образу. У цьому місці кістяну платівку-німб шириною 3 см прикрашено геометричним зором (трикутниками).⁴⁵

Таким чином, стаціонарні розкопки на багат шаровому селищі в урочищі На клині, поблизу літописної Бакоти, показали наявність тут кількох історико-культурних нашарувань з відповідними типовими житлово-господарськими об'єктами і знахідками, які з ними пов'язані. Якщо зважити на ту обставину, що рештки культурного шару ранньоскіфського часу VIII-VII ст. до н.е. виявлені на порівняно невеликій площі - тільки у східній частині селища, то основна маса культурних нашарувань в урочищі На клині припадає на I і початок II тисячоліть нової ери. Йдеться про житлово-господарські, виробничі й культові язичницькі комплекси черняхівської культури II-V ст. н.е., житлово-господарські об'єкти раньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е. і, нарешті, - про житла й господарські споруди давньоруського періоду (VIII-IX, X-XI і XII-XIII ст.)

Важливо, що серед житлово-господарських об'єктів вдалося чітко за стратиграфією, типами споруд і речовим комплексом

виділити східнослов'янські старожитності середини I тисячоліття нової ери. Йдеться, таким чином, про заповнення тієї хронологічної лакуни - середини і другої половини V ст. н.е., яка ще донедавна вважалася в археології Південно-Східної Європи такою смугою в часі, коли, начебто, на землях Лісостепу України слов'янського населення не було. Це було пов'язане з переоцінкою ролі степових гуннських племен, які відіграли в цілому від'ємну роль в історії народів Північного Причорномор'я й Центральної Європи. Але магістральні шляхи просування степовиків-гуннів пов'язані, головним чином, із просторами причорноморських і задунайських степів. Що ж до Лісостепу, то як показують дослідження, і зокрема - вивчення слов'янських старожитностей в регіоні Бакоти, на Середньому Дністрі - і в першій, і в другій половині I тисячоліття нової ери відбувався поступальний соціально-економічний і культурний розвиток місцевого землеробського суспільства.

Розкопки в урочищі На клині показали, що традиції черняхівської культури першої половини I тис. н.е. були продовжені східнослов'янським населенням V-VII с. н.е. Це зафіксовано перехідними від черняхівської культури до культури ранньосередньовічних слов'ян комплексами Бакотського селища в урочищі На клині. А пам'ятки V-VII ст. н.е. з цього ж урочища за своїми морфологічними ознаками є прямим продовженням комплексів середини I тис. н.е. Це простежується за типами жител, характером господарських і виробничих об'єктів. У керамічному комплексі пам'яток середини I тис. н.е. Бакотського селища маємо гончарні вироби пізніх етапів черняхівської культури, які співіснують з ліпною керамікою тих форм і типів, що знайшли свій дальший розвиток у житлово-господарських комплексах селища V-VII ст. н.е.

Житла і господарські об'єкти V-VII ст. н.е. нашого селища мають в основному вже ліпний керамічний матеріал, який характерний і для інших пам'яток ранньосередньовічних східних слов'ян третьої чверті I тис. н.е. на землях лісостепового Подністров'я, Південного Побужжя і Подніпров'я. Певна архаїзація в керамічних виробках (перехід до переважного виготовлення ліпного посуду) характерна не тільки для Південно-Східної, а й для регіону Центральної Європи. Це пояснюється зміною політичної і соціально-економічної ситуації в Європі, коли після гуннських завоювань певною мірою були перервані інтенсивні економічні і культурні зв'язки з Північним Причорномор'ям і римськими провінціями,

Історичний період VIII-IX ст., представлений в урочищі На клині кількома житлово-господарськими комплексами, засвідчує дальший соціально-економічний і політичний розвиток східнослов'янського суспільства в умовах формування ранньофеодальної давньоруської держави. Наявні матеріали свідчать про подальшу еволюцію у спорудженні житлових і господарських приміщ, про вдосконалення знарядь виробництва. Це проявилось і в появі в нових історичних умовах гончарного посуду, який паралельно з ліпним використовували і в послідуючі - X-XI ст.

Давньоруський культурний шар XI-XIII ст. нашого селища пов'язаний з житлово-господарськими спорудами, характерними для вказаного регіону і періоду і на інших суміжних землях Південно-Західної Русі. Оскільки досліджені об'єкти XI-XIII ст. в урочищі На клині входять в приміську зону давньоруської столиці Пониззя - Бакоти, то цілком зрозуміле їх значення при вивченні різних сторін матеріальної і духовної культури місцевого східнослов'янського населення на території, яка входила у XII-XIII ст. до складу Галицько-Волинської Русі. Разом з даними давньоруського літопису відкриті в урочищі На клині археологічні матеріали фіксують конкретні історичні особливості середньодністровського регіону в системі інших частин Галицько-Волинського князівства на стику з одною з земель Галицької Русі, а з другого - з територією Болохівського князівства, яке лежало на межі земель Київського й Галицько-Волинського князівств в період феодального роздроблення XII-XIII ст.

Примітки

¹ Матеріали досліджень спробуємо подати сумарно, узагальнено. Що ж торкається опису всіх без винятку об'єктів (в тому числі і скіфського часу), то він буде приведений в заключній частині книги, як додаток до основних розділів.

² Тиханова М.А. Раскопки поселения первых веков н.э. в Луке-Врублевецкой. // КСИИМК. - 1949. - в. XXVII; її ж. Археологические памятники Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э. // КСИИ АН УССР. - 1953. - в. 2; її ж. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецкой Хмельницкой области // КСИИ АН УССР. - 1955. - в. 4; Симонович Э.А. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры // СА. - 1959. - № 29-30; його ж. Культуры римского времени и славяне на территории Восточной Европы // Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970г.). - М. - 1970 г.

- ³ Спостереження за топографією і конструктивними особливостями жител Бакотського селища проведені з участю О.І. Журка. Висловлюємо йому щирю подяку за допомогу в опрацюванні матеріалів житлово-господарських комплексів.
- ⁴ Аналогічні спостереження маємо і при дослідженнях таких середньодністровських селищ як Велика Слобідка, Бернашівка та ін. У Великій Слобідці, наприклад, представлені безпосередні перехідні форми від кам'яного вогнища до печі-кам'янки. Вказані опалювальні пристрої мали кам'яну вимостку й невеликі стінки-бортики, що підносилися над рівнем долівки на 0,15-0,20 м. Такі об'єкти датовані у Великій Слобідці кінцем II- початком III ст. н.е.
- ⁵ Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза-К, 1976.-С.106-117; Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.-К, 1975.-С.12-50.
- ⁶ Баран В.Д. Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності.-К, 1969.-С.35-45; Винокур І.С. Старожитності Східної Волині.-Чернівці, 1960.-С.24-37; Воляник В.К. Пам'ятки черняхівської культури на Волині // Археологія.-1979.-№29.-С.56-57.
- ⁷ Сьмонович Э.А. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье / КСИА АН СССР.-1963, №94.-С.80-81; Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.).-К, 1975.-С.34-35.
- ⁸ Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.-М, 1975.-С.105-117; Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э.-МИА, 1960, №89.-С.66-159.
- ⁹ Ionita I. Contributii en privire la cultura Sintana de Mures-Cerneahov pe teritoriul RSR.-AM, IV;-Bucuresti, 1966.-С.196-199; Ionita I. Asezarea de tip Sintana de Mures-Cerneahov de la Iasi-Fabrika de ceramizi.-AM, VII.-Bucuresti, 1972.-С.268-270; Konstantinu I. Sapaturile la Straulesti // Cercetari arheologice in Bucuresti, II, 1965.-С.140-189.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Сьмонович Э.А. К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений // СА, 1958, №1.-С.249-252.
- ¹² Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э...-С.102-103.
- ¹³ Тиханова М.А. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевской Хмельницкой области // КСИА АН УССР.-1955.-в.4.-С.45-46.
- ¹⁴ Szymanski W. Noze z rekojesciami zakonczonymi wolutami-zagadkowe komponenty kultury slowianskiej i awarskiej // Studia nad etnogeneza slowian.-t.II.-Warszawa, 1985.-С.141-160.
- ¹⁵ Детальний опис цього жертвового місця див. у додатках-описах пам'яток.
- ¹⁶ Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв.-М, 1976.-С.25, рис.11, 5.
- ¹⁷ Приходнюк О.М. Лука-Каветчинская - поселение середины I тысячелетия н.э. // АО 1977 года.-М, 1978.-С.376.
- ¹⁸ Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // 36. Славяне на Днестре и Дунае.-К, 1983.-С.114-117.
- ¹⁹ Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.-К, 1981.-С.48.
- ²⁰ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодын - славянские поселения V-VIII вв. на р.Прут.-М, 1984.-С.21.-рис.19.

- ²¹ Teodorescu V. Despre cultura Ipotesti-Cindesti in lumina cercetarilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploesti).-SCIV, 4.-Bucuresti, 1964.-С.488, 493, 496.
- ²² Рикман Э.А. Некоторые традиции черняховской культуры в памятниках VI-X вв. в низовьях Днестра и Дуная // Исследования по истории славянских и балканских народов.-М, 1972.-С.34-43.
- ²³ Сьмонович Э.А. Новые открытия в селищах Авдеево и Воробьевка 2 возле г.Курска // Раннесредневековые восточнославянские древности.-Л, 1974.-С.153-159.
- ²⁴ Гамченко С.С. Пятилетие археологических исследований на Волини (1919-1923).-Рукопис в архіві Інституту археології АН України.
- ²⁵ Poulík J. Staroslowanska Morava,-Praha, 1948.-С.89.
- ²⁶ Винокур И.С. Ружичанский могильник // Сб. Могильники черняховской культуры.-М, 1979.-С.117,119, рис.10, 7-9.
- ²⁷ Рафалович И.А. Культура славян Молдавии (VI-IX вв.) // Древняя культура Молдавии.-Кишинев, 1974.-С.93-97.
- ²⁸ Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.-К, 1972.-С.97-130.
- ²⁹ Кравченко Н.М. Исследования в Киевской области // АО 1970 года.-М, 1971.-С.280-281.
- ³⁰ Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX - начала XX в.-К, 1971.-С.159-190.
- ³¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Тв.-т.21.-С.166-167.
- ³² Очевидно, й на інших східнослов'янських селищах третьої чверті I тис. н.е. наземні споруди співіснували з напівземлянковими при переважачій питомій вазі останніх. Але рештки наземних дерев'яних каркасних будівель зберігаються погано. Тому саме напівземлянки й домінують. Але на окремих поселеннях вдалося зафіксувати і наземні споруди (Бакота, Городок та ін.)
- ³³ Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен.-К, 1972.-С.35-77; його ж. Черняховские племена на Днестре и Дунае...-С.114-123.
- ³⁴ Винокур И.С. Черняховские традиции в памятниках середины и третьей четверти I тыс. н.э. лесостепного Днестро-Днепровского междуречья / Rappports du IIIe Congres International d'Archeologie Slave. Bratislava 7-14 septembre 1975.-t.1, Bratislava, 1979.-С.867-877.
- ³⁵ Михайлина Л.П., Тимощук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-X вв. // 36. Славяне на Днестре и Дунае.-К, 1983.-С.206-210.
- ³⁶ Там же.-С.208-209.
- ³⁷ Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971-1972 гг. // Рукопись.-Каменец-Подольский, 1973.-С.10-12.
- ³⁸ Історія українського мистецтва.-т.4.-кн.2.-К, 1970.-С.54-55.
- ³⁹ Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР.-т.ХІІ-К, 1962.-С.86-87, рис.15.
- ⁴⁰ Вьезжев Р.И. Раскопки Малого городища летописного Городеска // КСИА АН УССР.-К, 1960.-в.10.-С.127.
- ⁴¹ Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.-К, 1913.-С.85-88.
- ⁴² Каргер М.К. Новые данные к истории древнерусского жилища // КСИИМК. в.38.-М-Л, 1951.-С.3-11; Корзухина Г.Ф. Новые данные о

раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского (1907-1909 гг.)—СА.—М, 1956.—С.318-337.

⁴³ Воронин Н.Н. Раскопки 1936 г. в Суздале // Археологические исследования в РСФСР 1934-1936 гг. —Л-М, 1941—С.95; Дубинин А.А. Археологические исследования г.Суздаля (1936-1940) // КСИИМК.—в.11.—М-Л, 1945.—С.92-93.

⁴⁴ Толочко П.П., Ивакин Г.Ю. Киев // У кн. Археология Украинской ССР.—т.3.—К, 1986.—С.262-263.

⁴⁵ Орнаментація німбів святих геометричним узором була характерною для давньоруських пам'яток XI-XIII ст. Див. Михайлова Р.Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі.—К, 1991.—С.8-9; Ягодинська М. Хрести та ікони княжої доби із Західного Поділля // *Studia archaeologica*.—Львів, 1993, №1.—С.69, рис. 2-18.

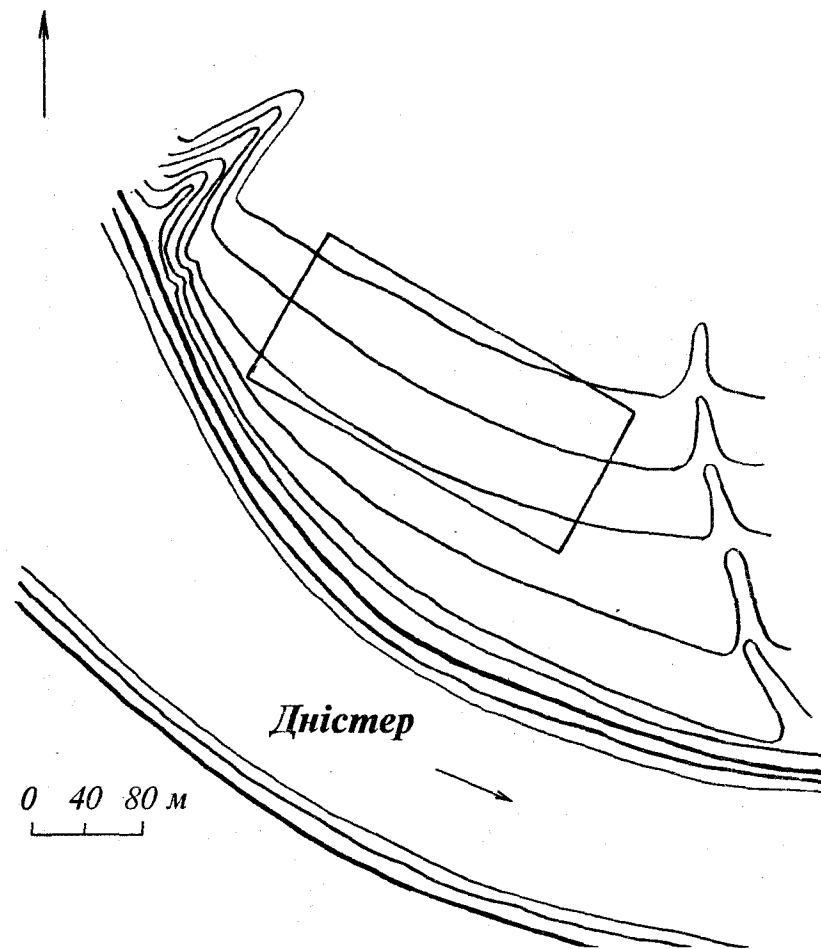

Рис. 7

Урочище На кліні.

Схематичний план розміщення багатошарового поселення. Контуром прямокутника позначено межі площі, на якій велись розкопки.

Рис. 8
Урочище На клині. Схематичний план розміщення об'єктів черняхівської культури.

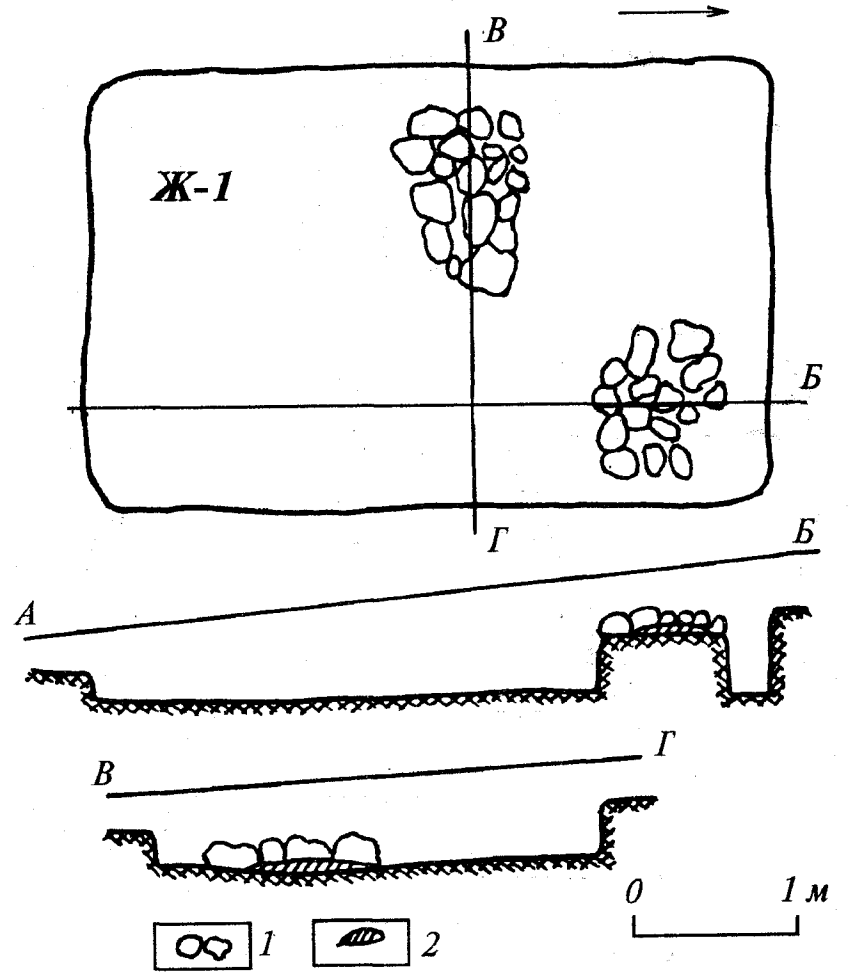
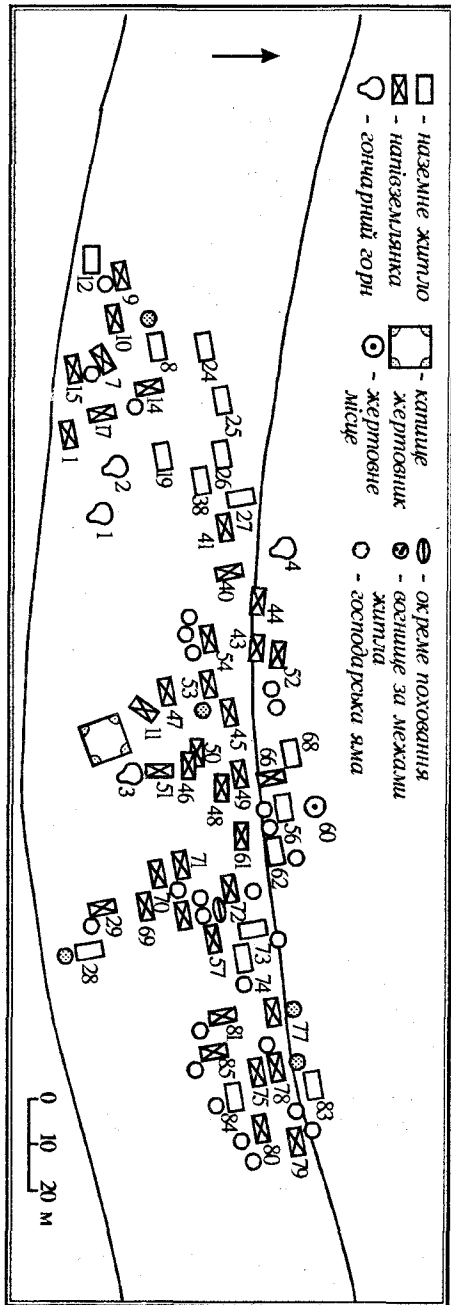

Рис. 9
План та розрізи черняхівської напівземлянки №1:
1 - камені; 2 - глиняна обмазка

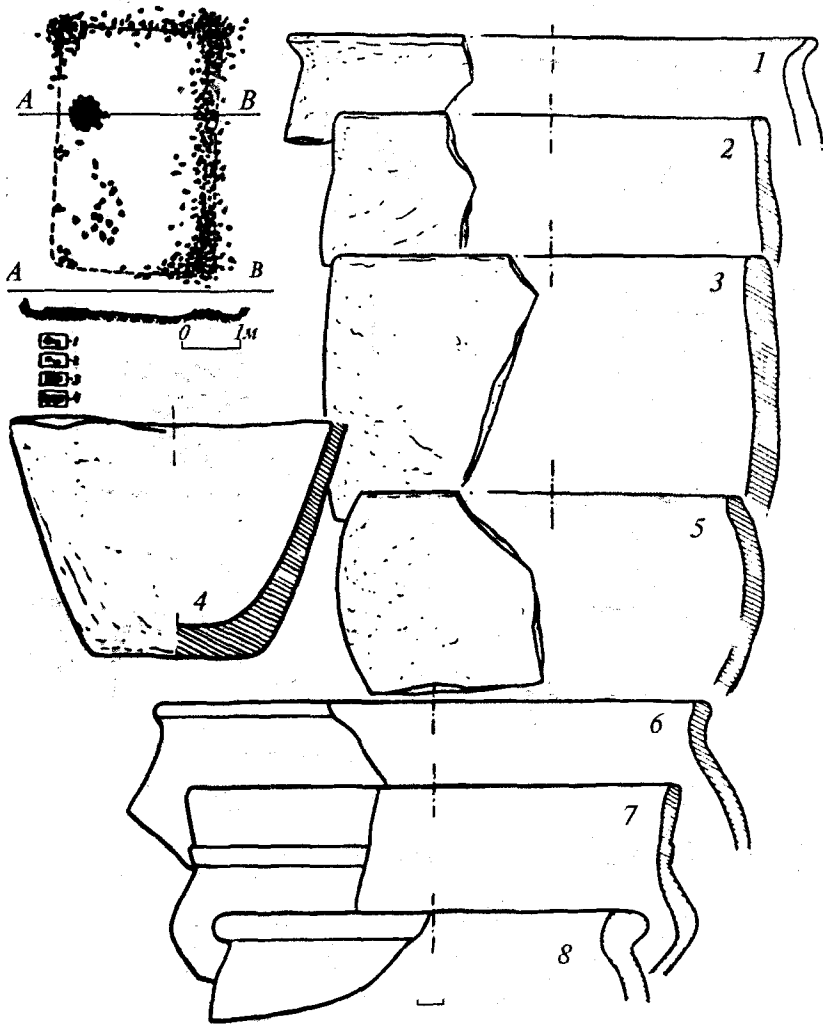

Рис. 10

План та розріз черняхівського наземного житла №19:
 1-камені; 2-глиняна обмазка; 3-черинь; 4-рівень долівки.
 1-8 - ліпна і гончарна кераміка з вказаного житла.

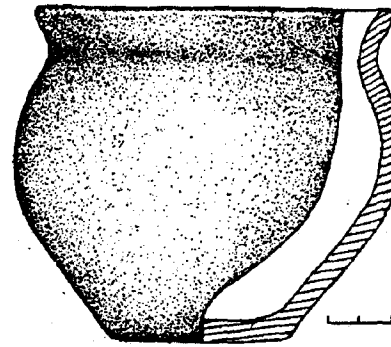

Рис. 11
 Ліпний керамічний горщик, виявлений
 поблизу житла №19

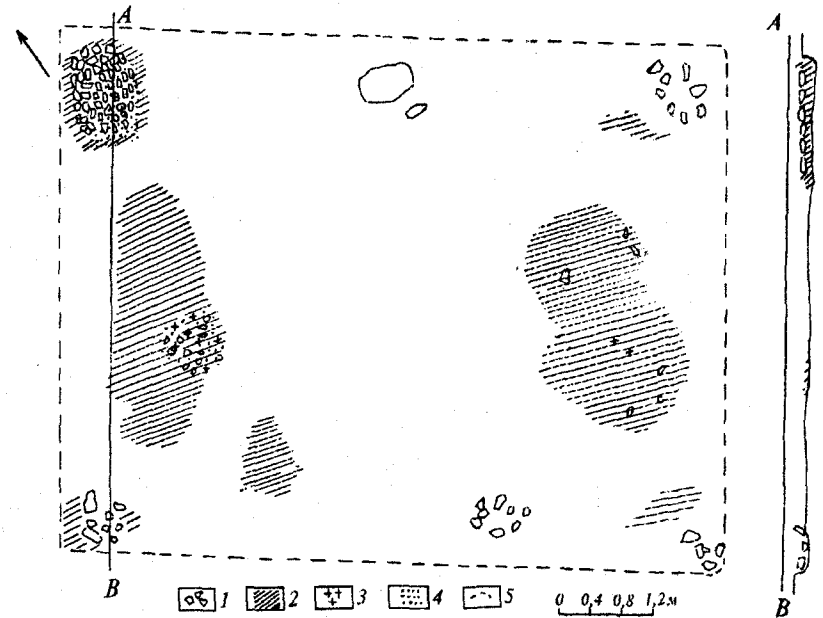

Рис. 12

План і переріз наземного житла №24:
 1-камені; 2-глиняна обмазка; 3-залізні шлаки; 4-попіл; 5-контури житла.

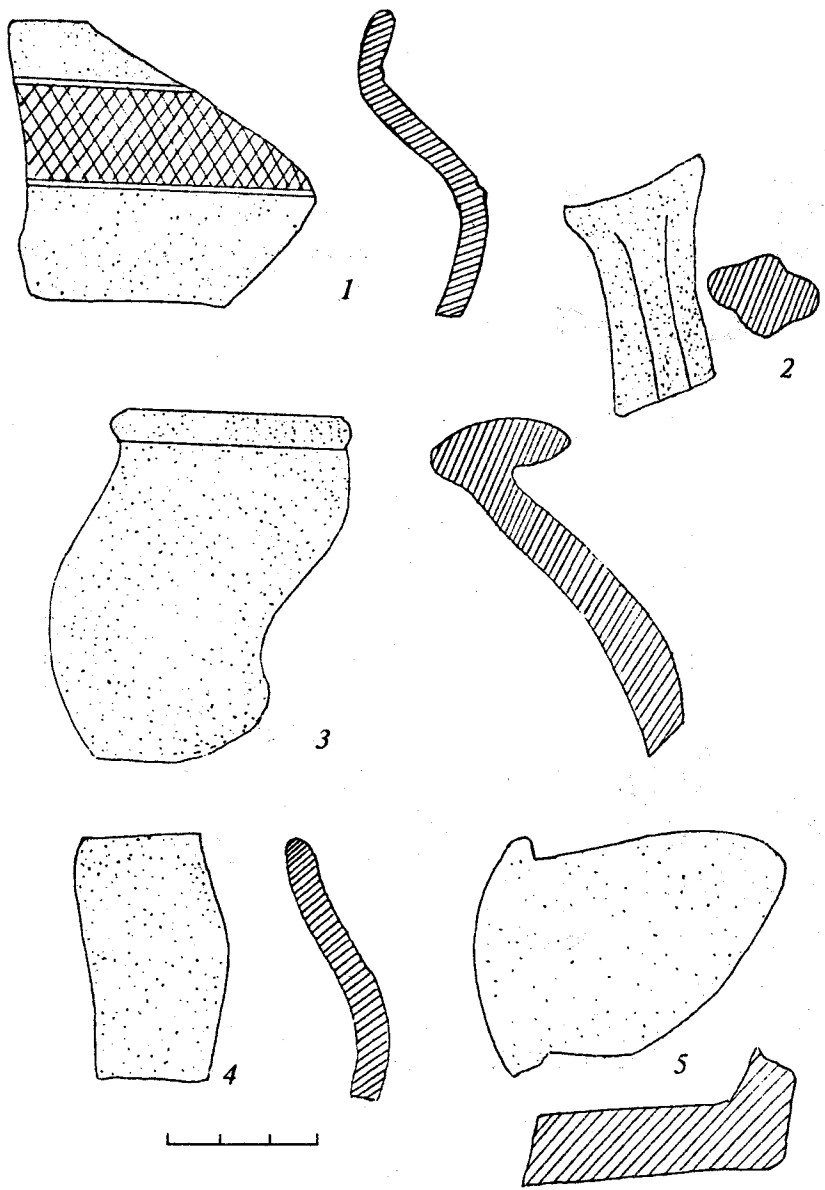

Рис. 13
Кераміка з житла №24.

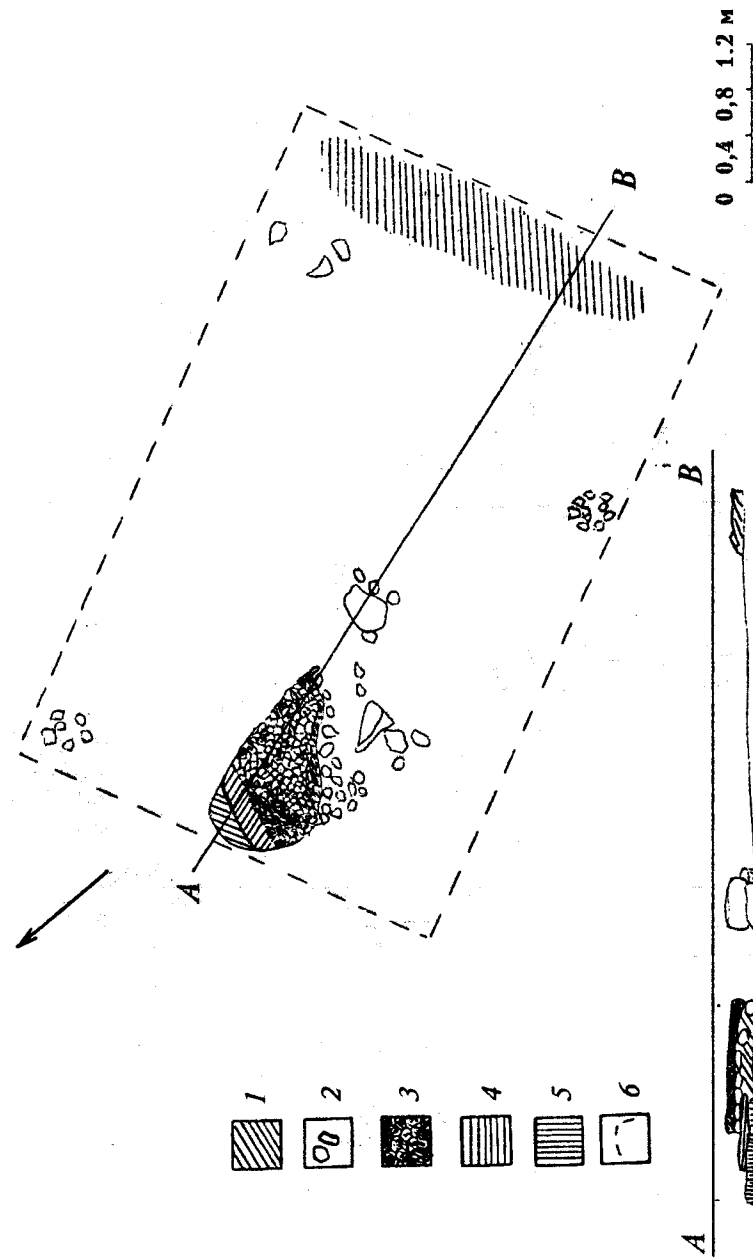

Рис. 14
План і переріз наземного чорноземного житла №25; 1-глиняна обмазка; 2-камені;
3-верхній чернь печі; 4-середній чернь печі; 5-нижній чернь печі; 6-контури житла.

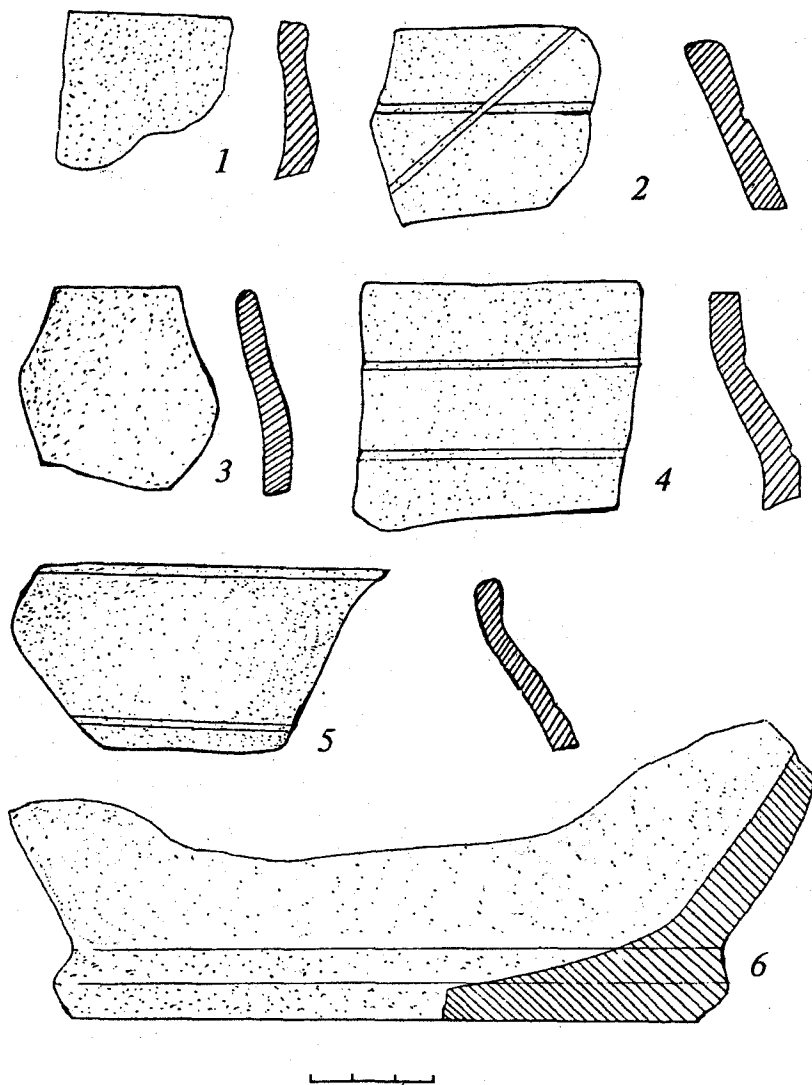

Рис. 15
Кераміка з житла №25

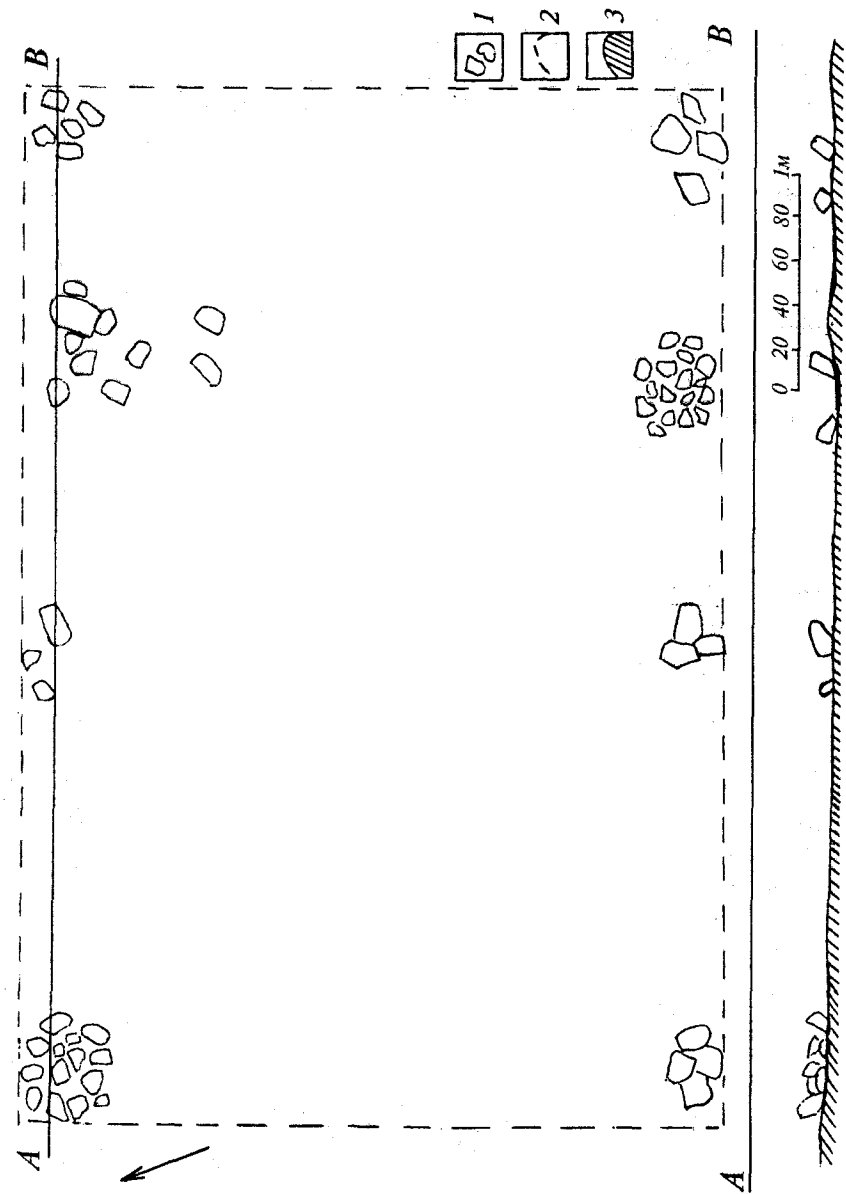

Рис. 16
План і переріз господарської споруди № 26 черняхівської культури:
1 — камені; 2 — контури будівлі; 3 — давня денна поверхня.

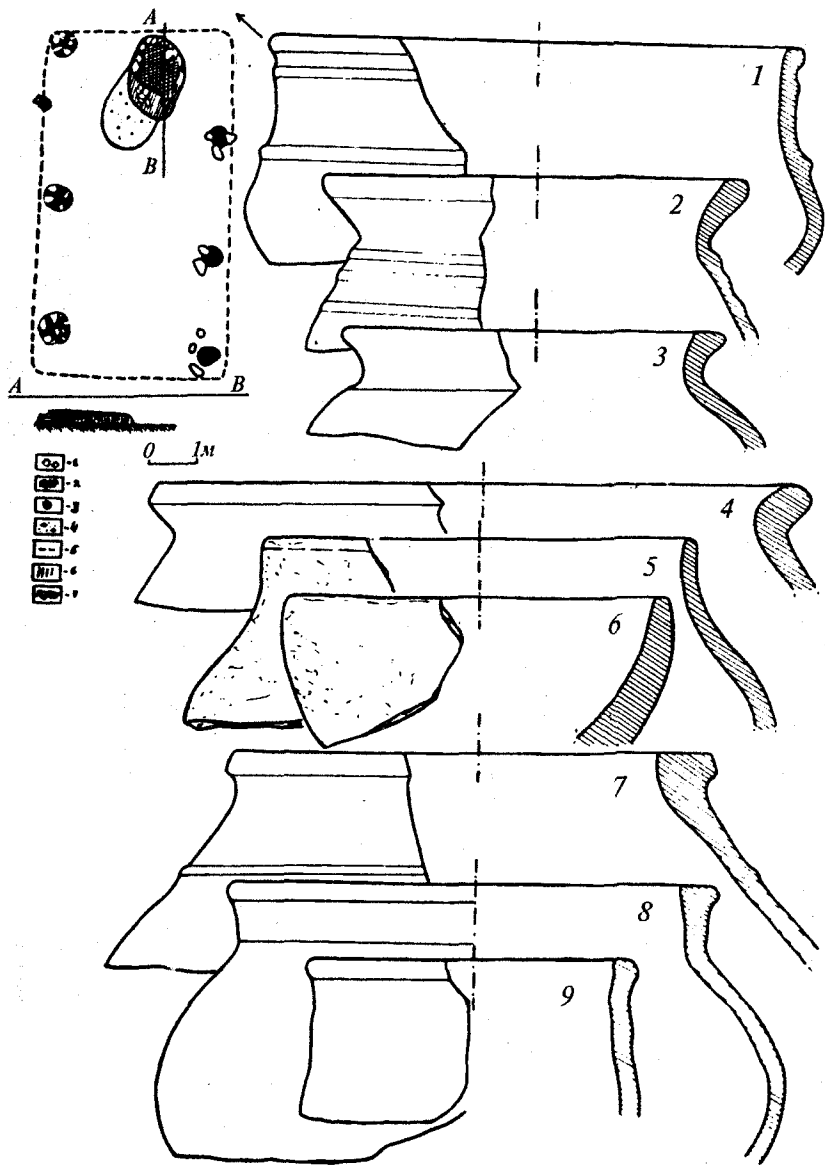

Рис. 17

Черняхівське наземне житло №27: 1-камені; 2-черінь; 3-ямка; 4-вуглики з попелом; 5-межі житла; 6-глиняна обмазка; 7-рівень долівки. 1-9 - гончарна і літна кераміка з житла.

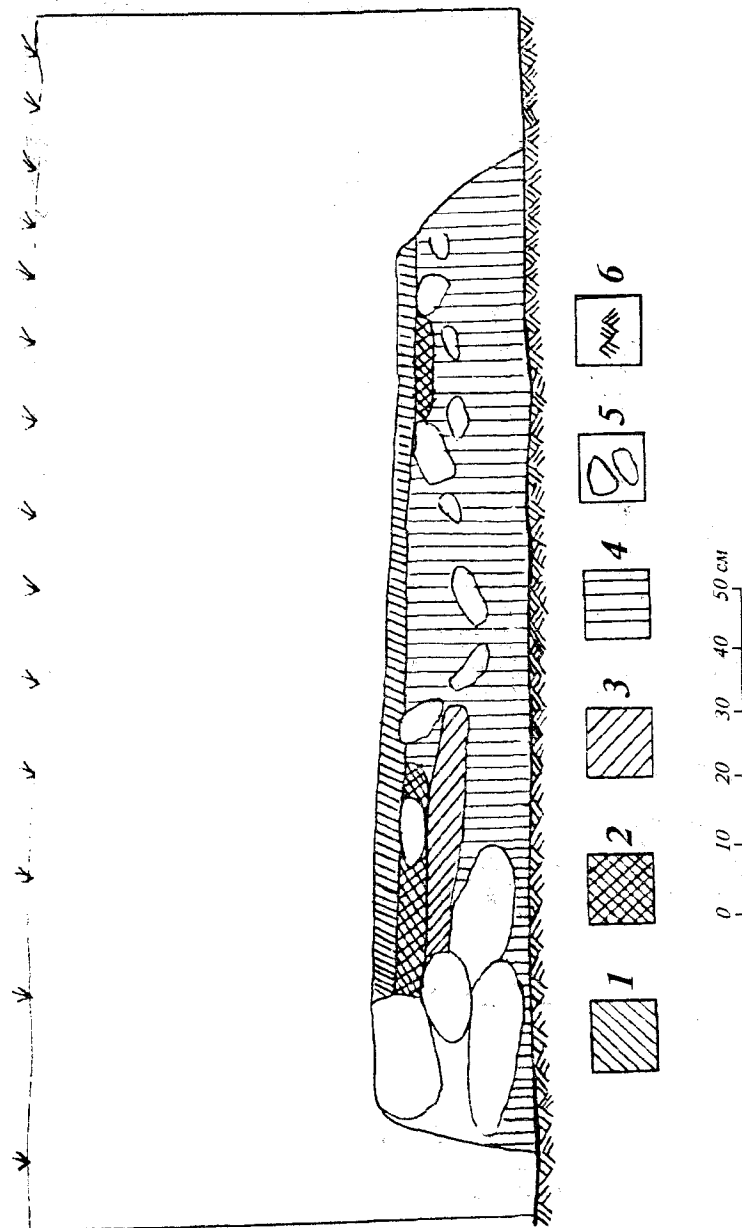

Рис. 18

Переріз основи глинобитної печі житла №27: 1-верхній черінь; 2-середній черінь; 3-нижній черінь; 4-земляна підстилка; 5-камені; 6-давший дитий рівень.

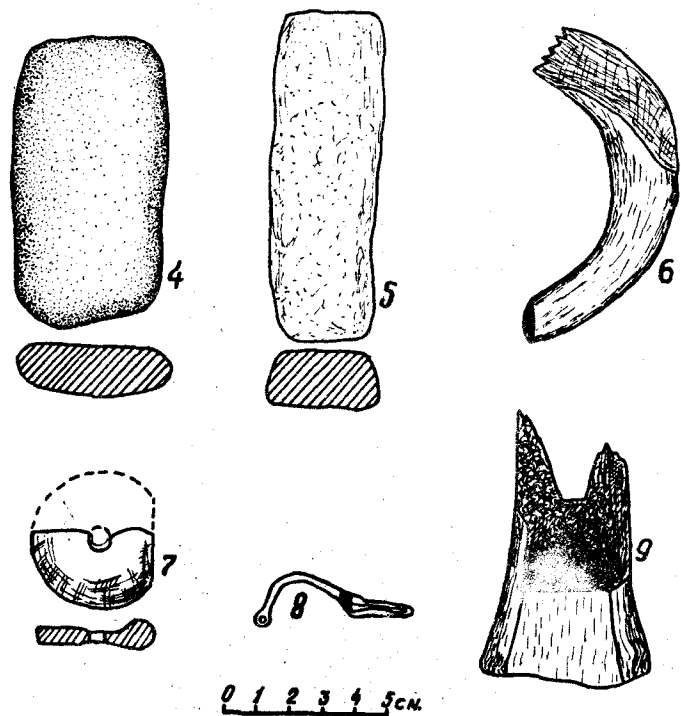
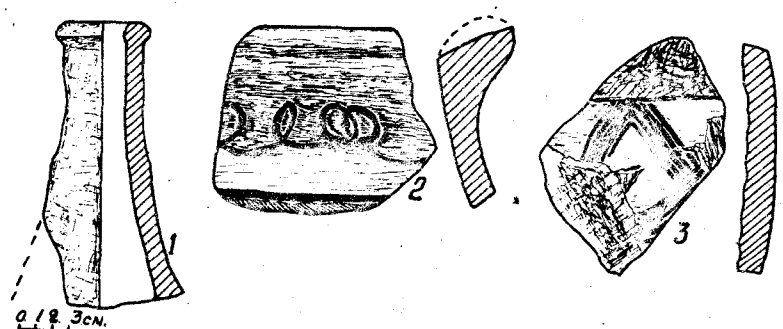

Рис. 19
Речі з черняхівського культурного шару:
1, 2, 3, 7 - кераміка; 4, 5 - камінь; 6, 9 - кістка; 8 - бронза.

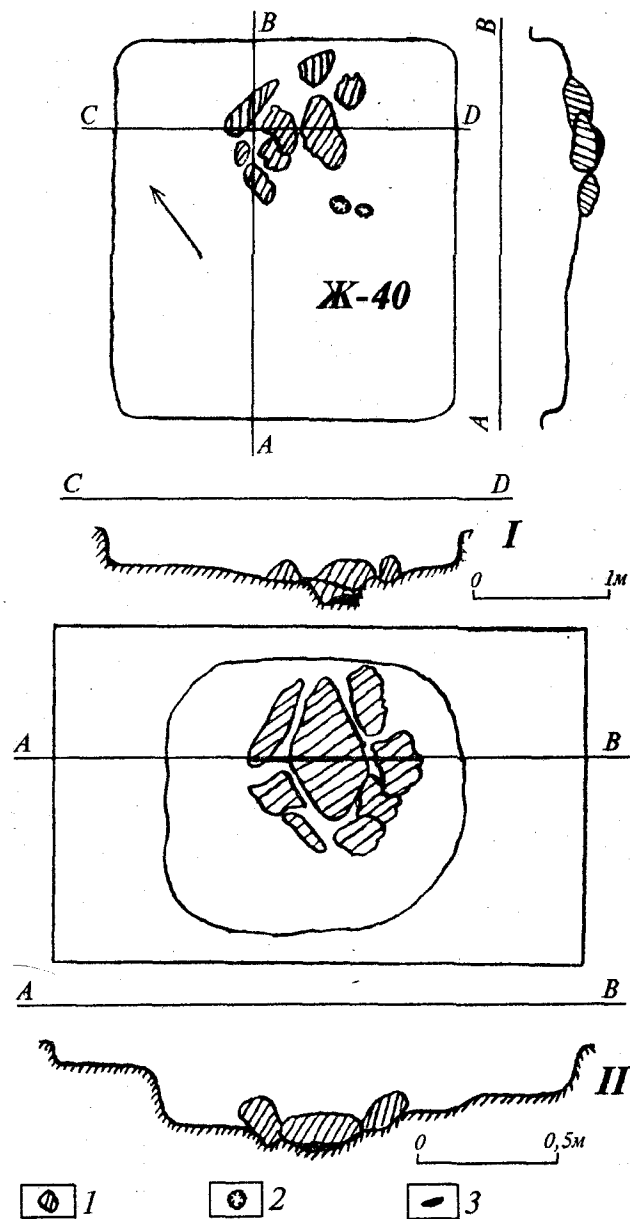

Рис. 20
Черняхівське напівземлянкове житло №40 (I)
і пічка-вогнище цього житла (II): 1-камінь; 2-ямка; 3-черінь.

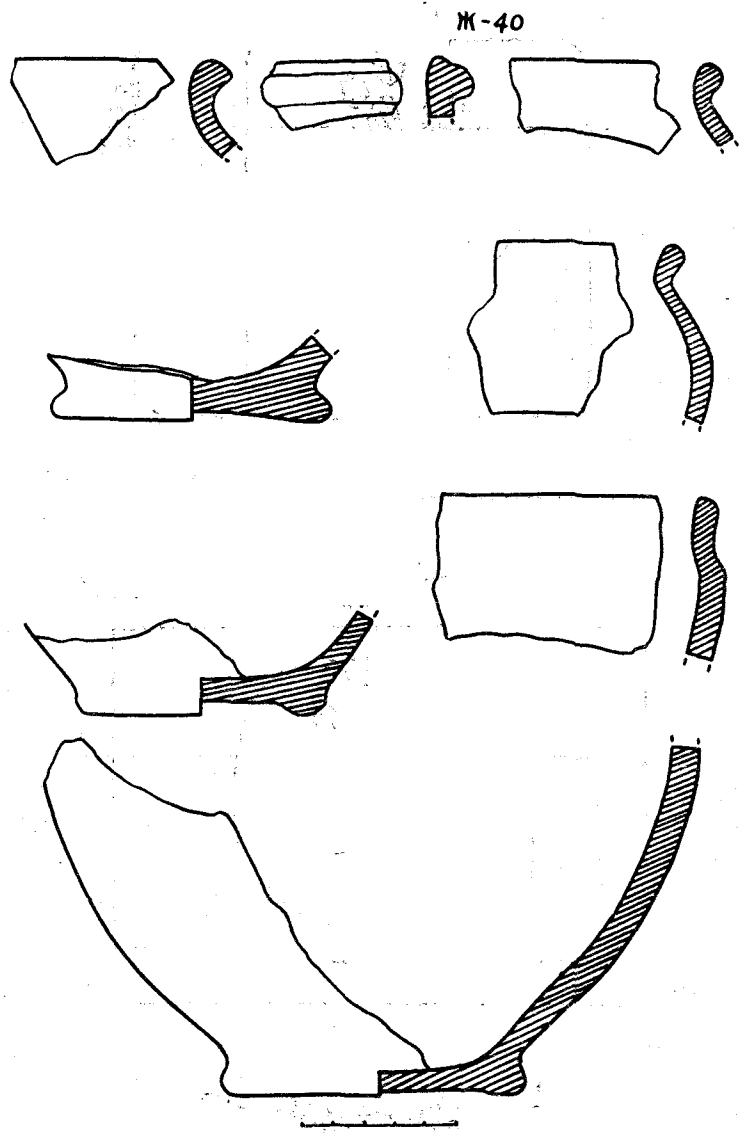

Рис. 21
Ліпна і гончарна кераміка з житла №40.

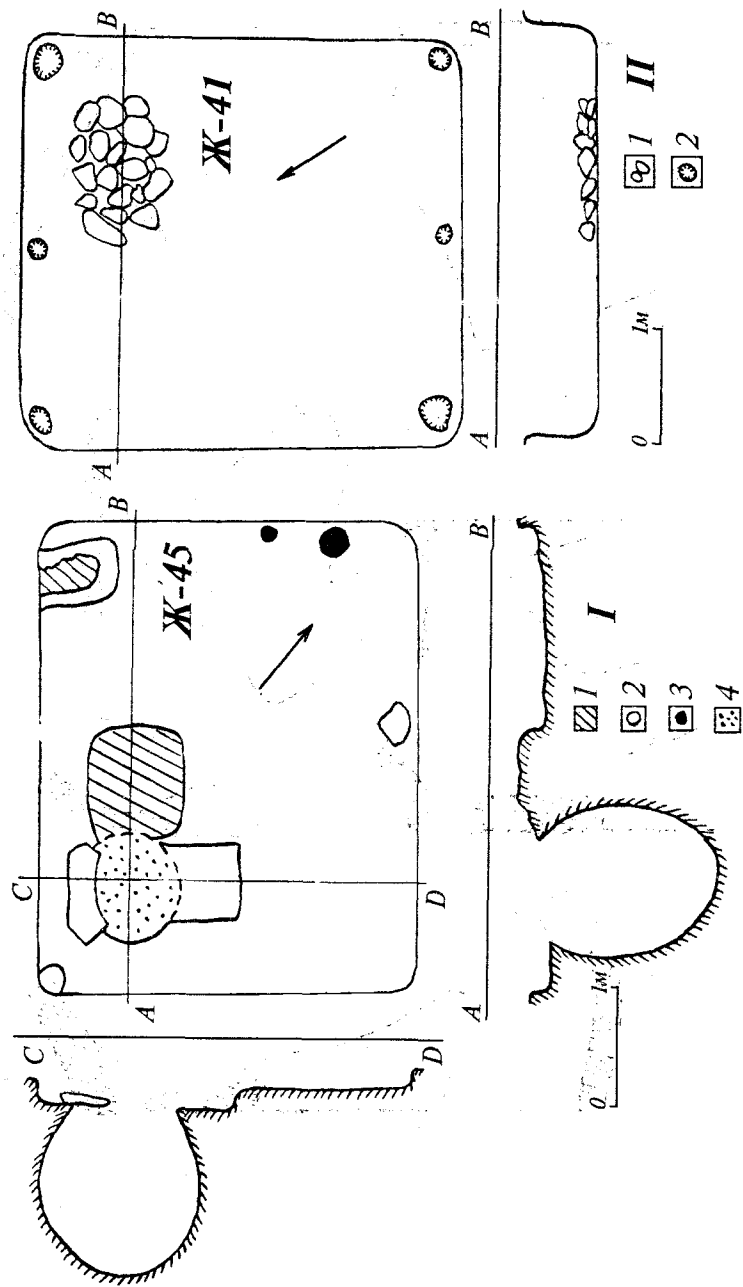

Рис. 22
I – черняхівська напіземлянка №45; 1–глиняна обмазка; 2–камінь; 3–ямка; 4–черінь.
II – черняхівська напіземлянка №41; 1–камінь; 2–ямка.

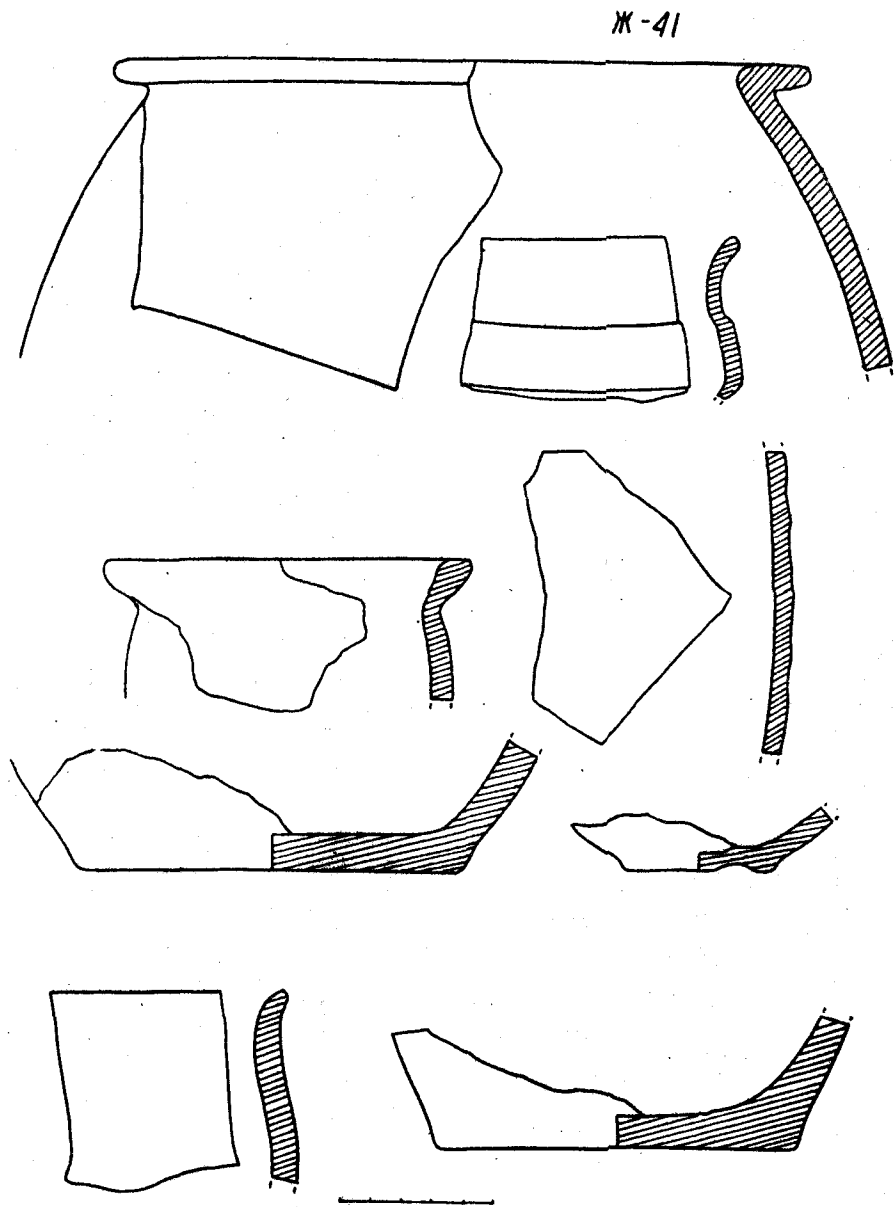

Рис. 23
Ліпна і гончарна кераміка з житла №41

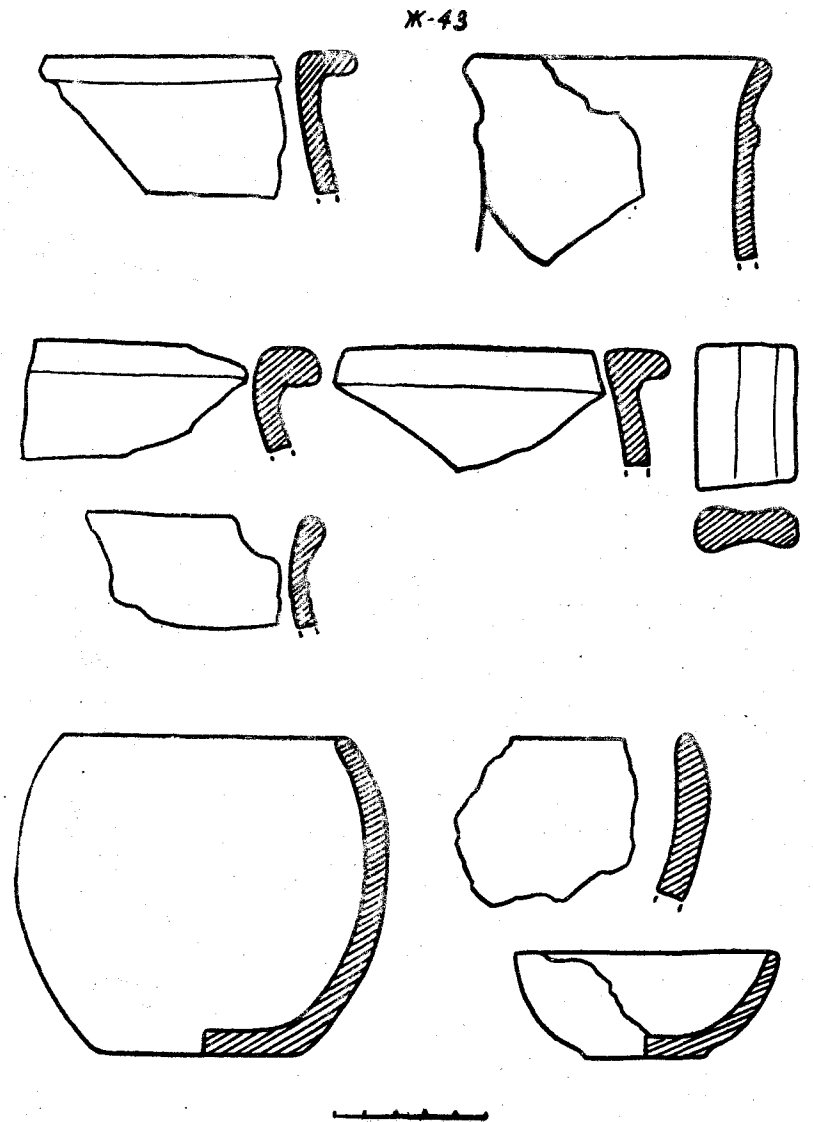

Рис. 24
Ліпна і гончарна кераміка з черняхівської напівземлянки №43.

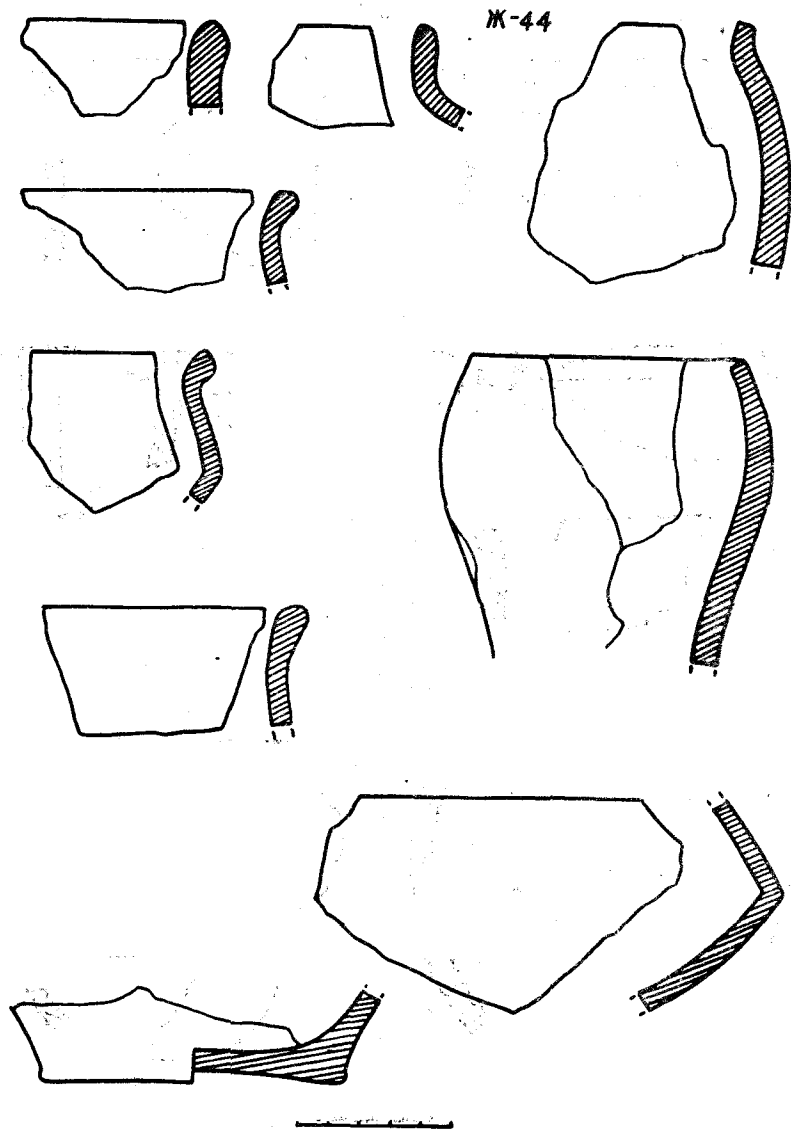

Рис. 25
Ліпна і гончарна кераміка з черняхівської напівземлянки №44.

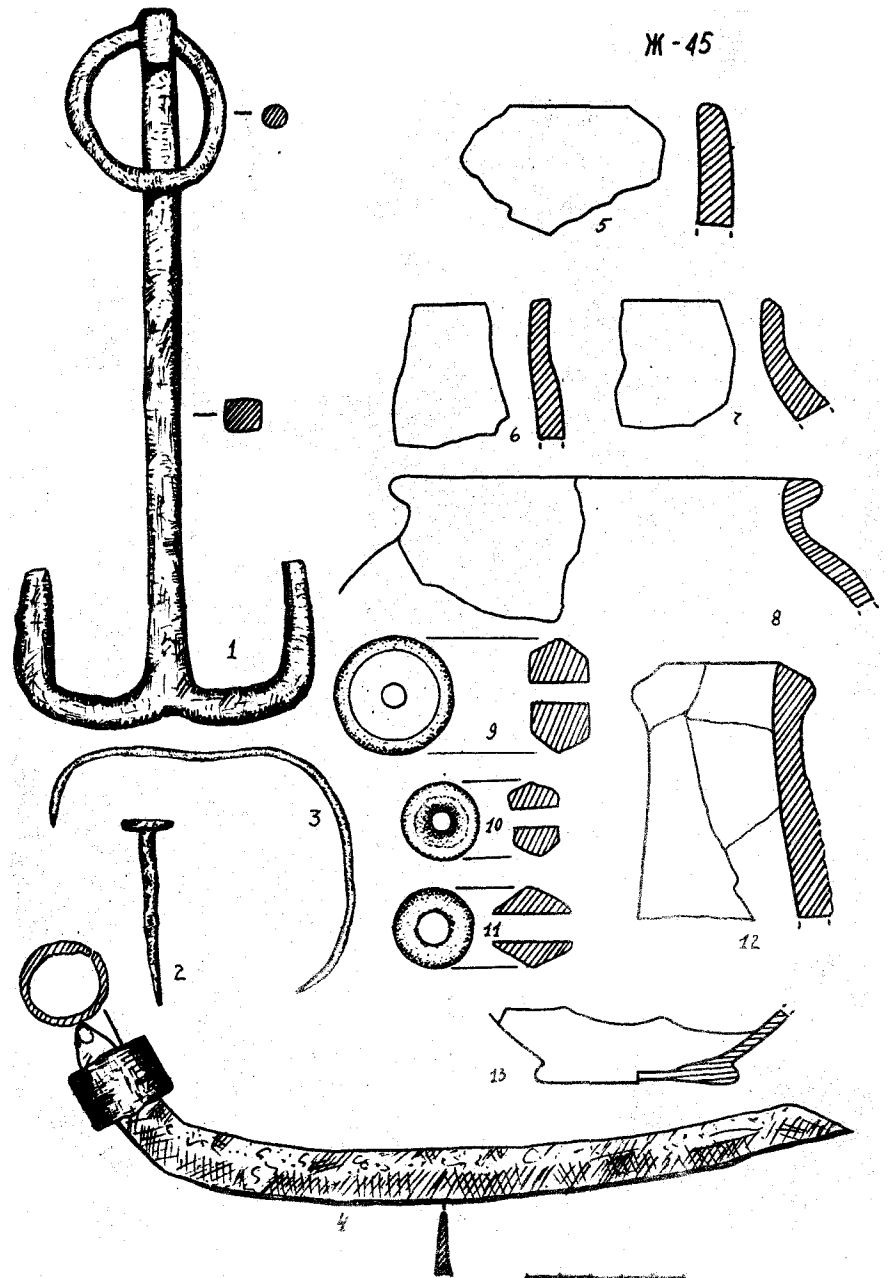

Рис. 26
Речі з черняхівської напівземлянки №45:
1, 2, 4—залізо; 3—бронза; 5-13—кераміка.

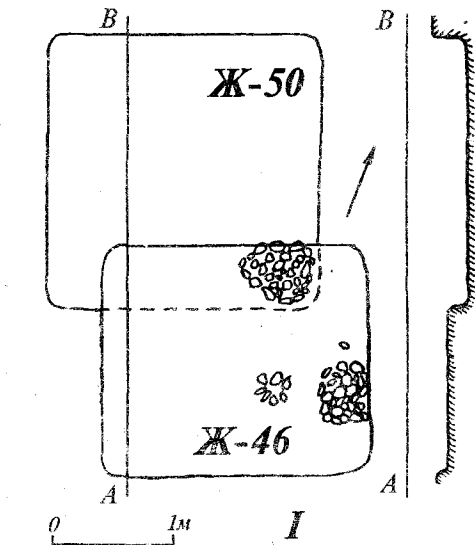
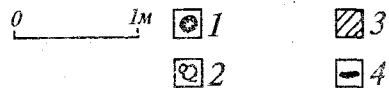
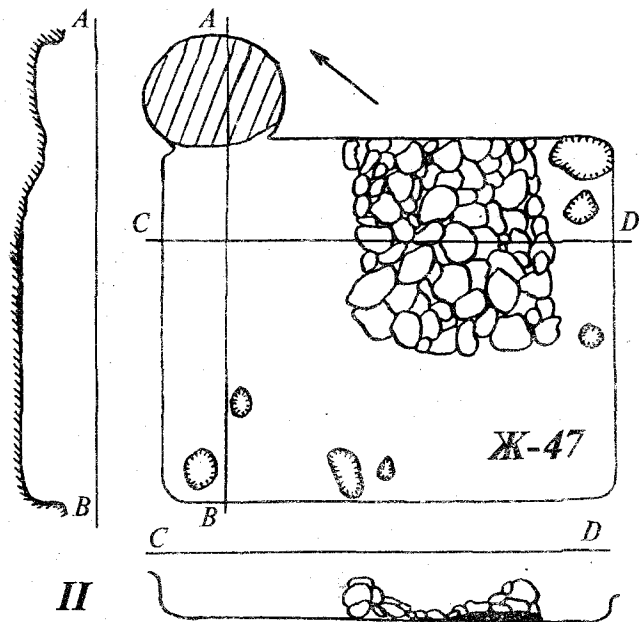

Рис. 27
 I - черняхівські
 напівземлянки №46 і 50,
 які стратиграфічно
 пересікалися.
 II - черняхівська
 напівземлянка №47:
 1-яма; 2-камені;
 3-глиняна обчалка;
 4-черинь.

Ж-46-50

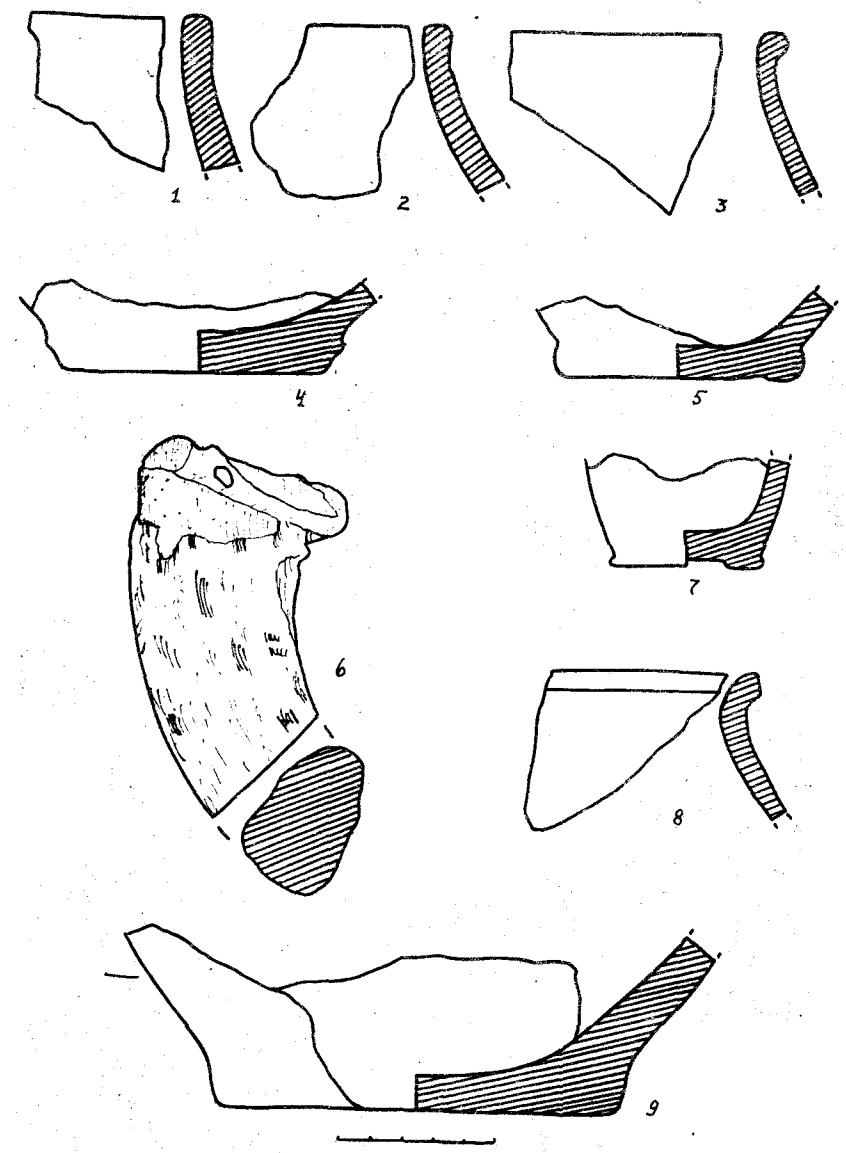

Рис. 28
 Речі з черняхівських напівземлянок №46 і 50:
 1-5, 7-9 - кераміка; 6 - кістка (ріг).

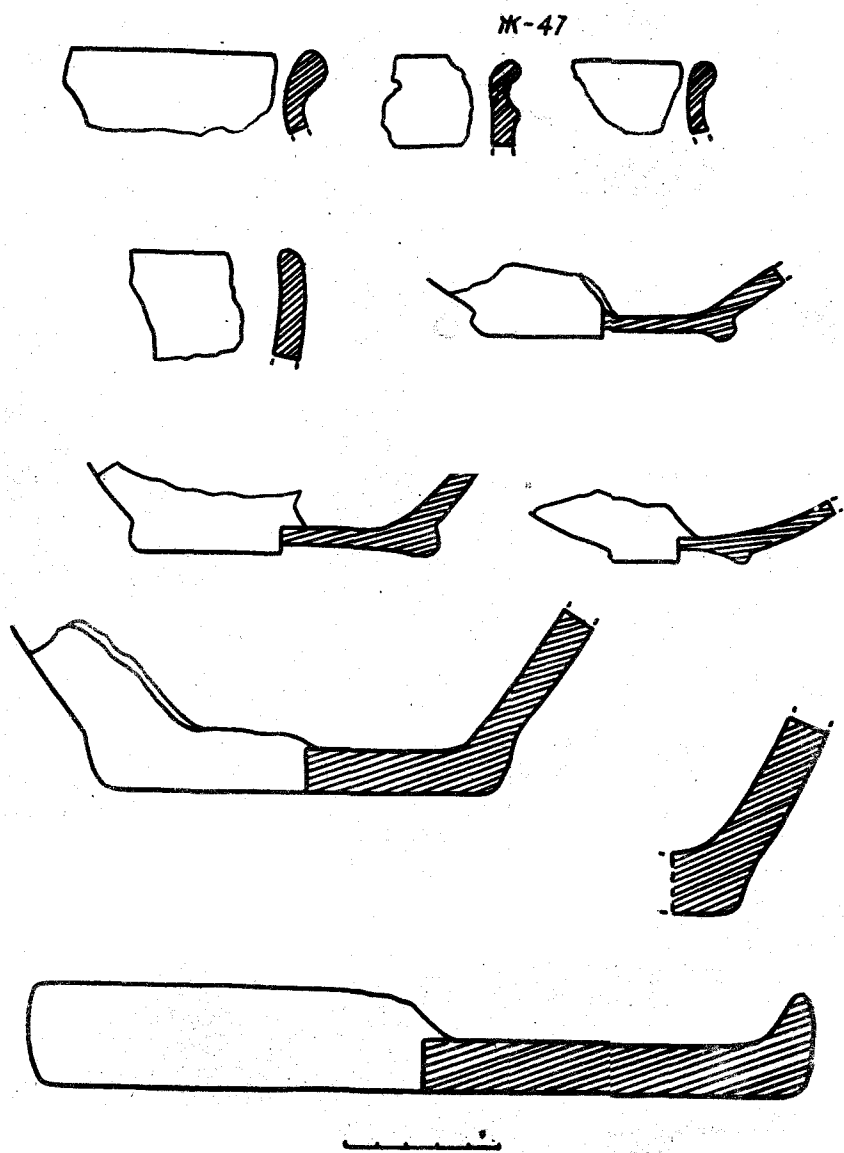

Рис. 29

Ліпна і гончарна кераміка з черняхівської напівземлянки №47.

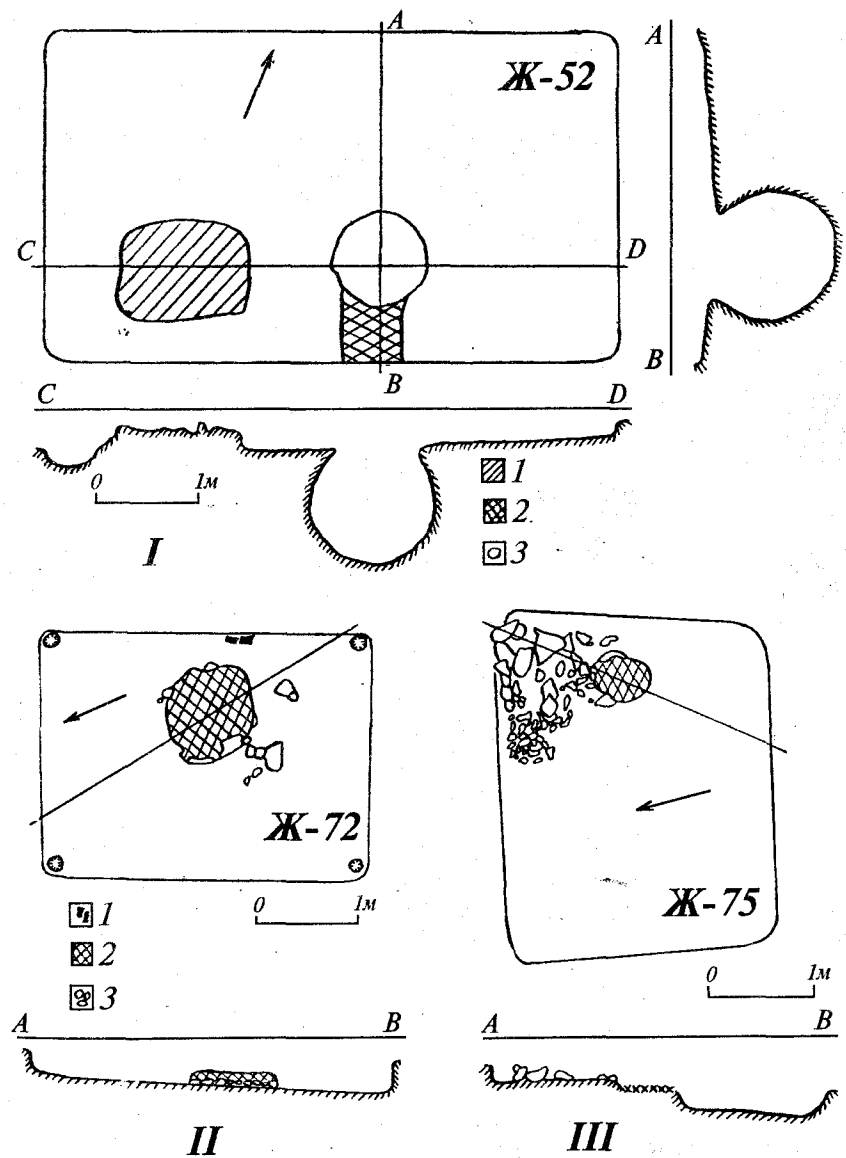

Рис. 30

I - черняхівське житло №52: 1-глиняна обмазка (печина); 2-черинь; 3-яма.
 II - черняхівське житло №72. III - черняхівське житло №75:
 1-кераміка; 2-черинь; 3-камені.

Ж-52

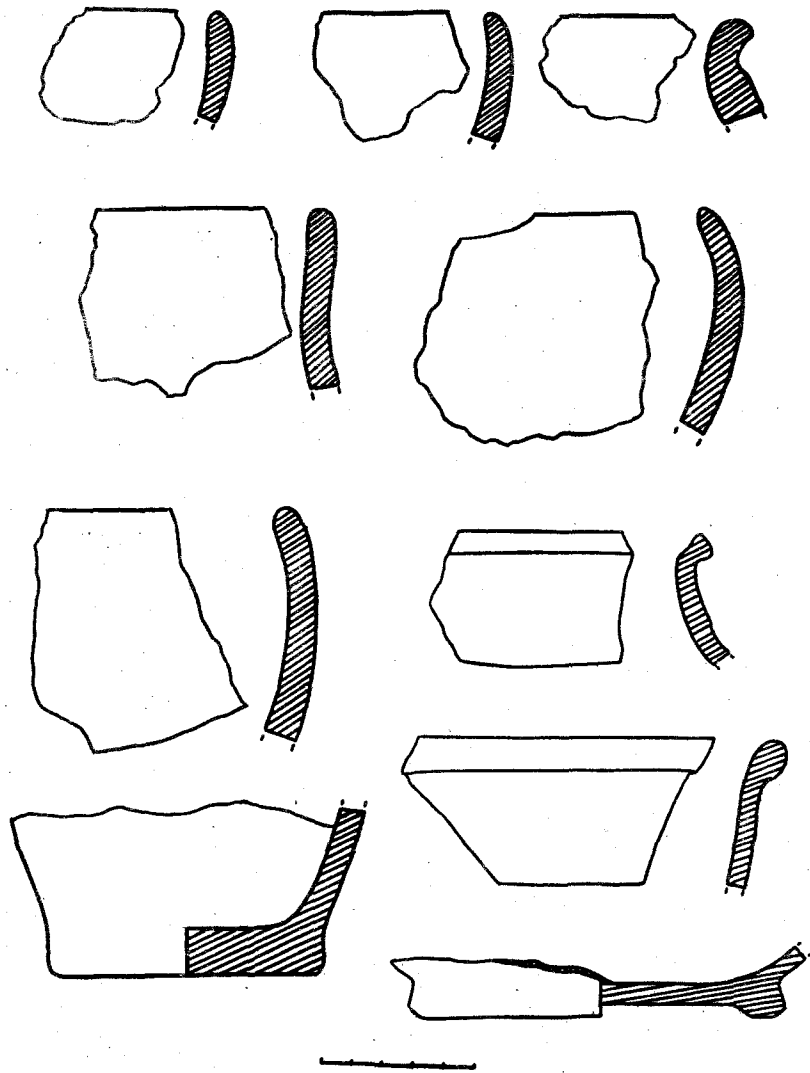

Рис. 31

Ліпна і гончарна кераміка з черняхівської напівземлянки №52.

Ж-57

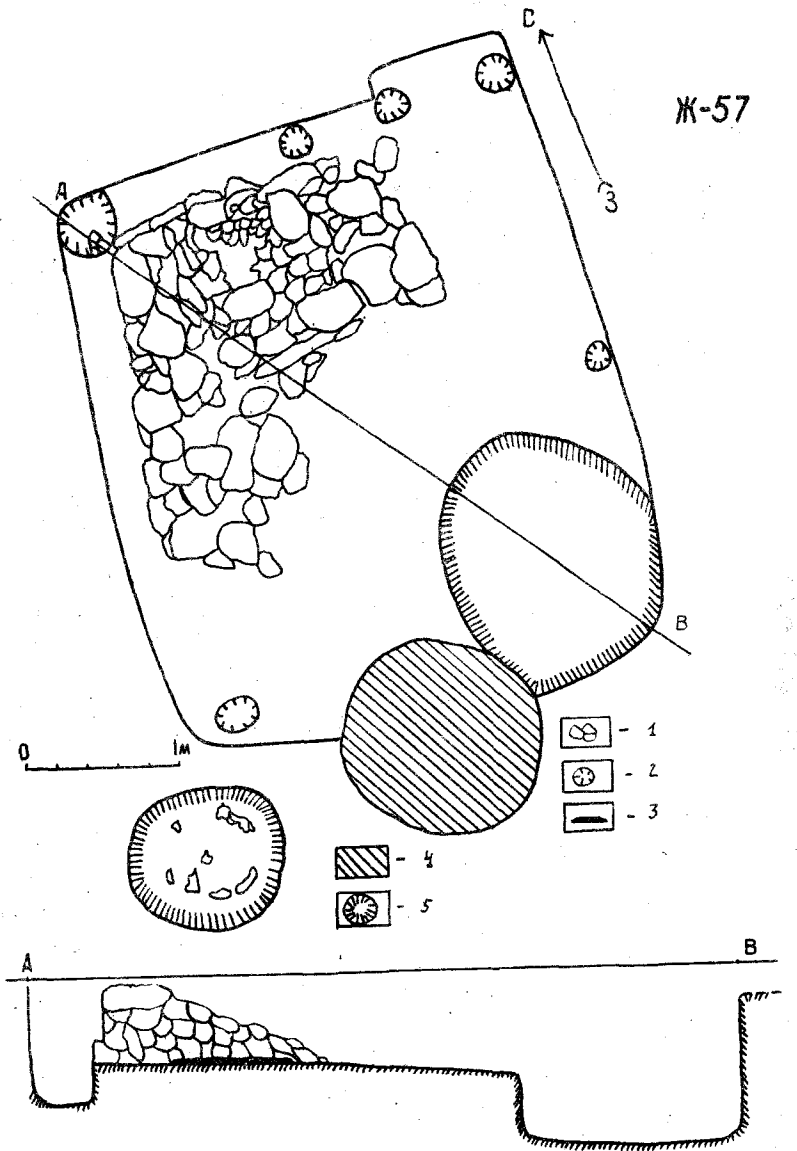

Рис. 32

Схематичний план і переріз черняхівської напівземлянки №57: 1-камені; 2-яма; 3-черінь; 4-глиняна обмазка; 5-господарська яма.

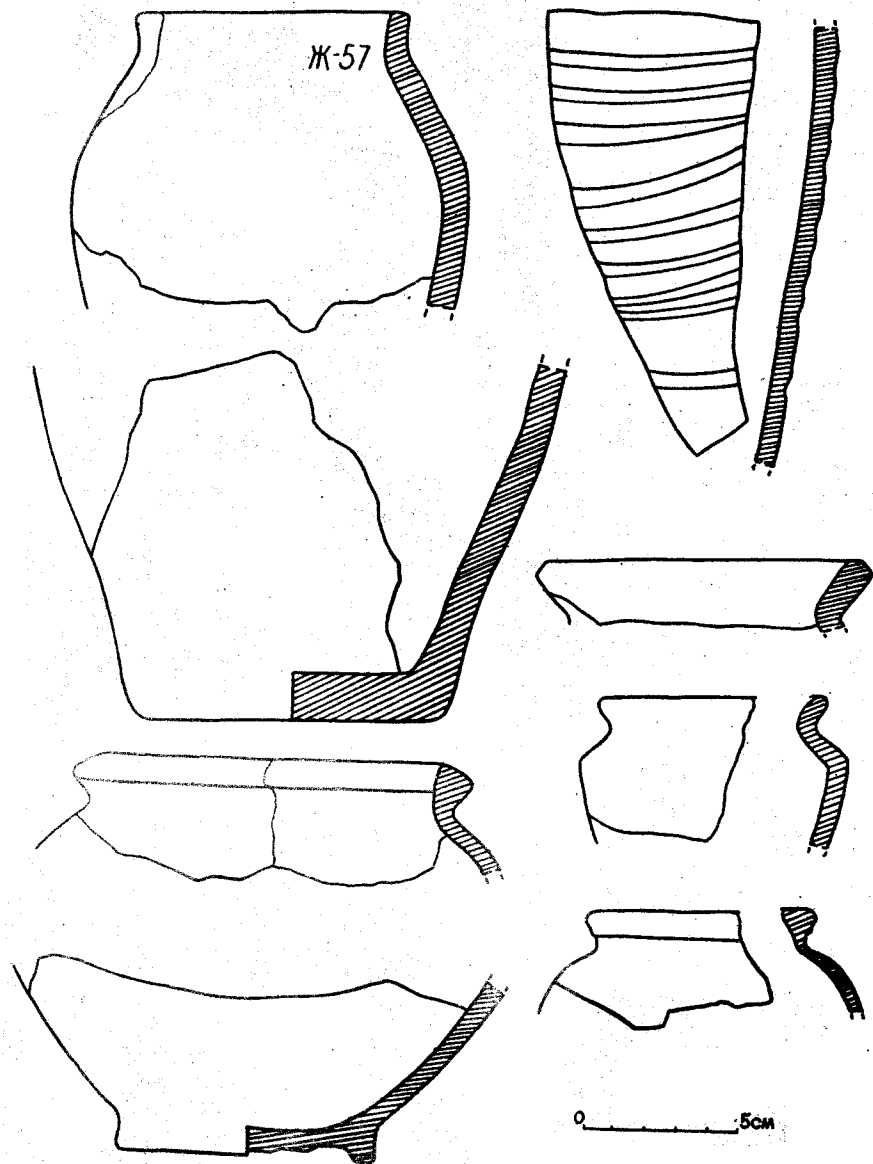

Рис. 33
Ліпна і гончарна кераміка з житла №57.

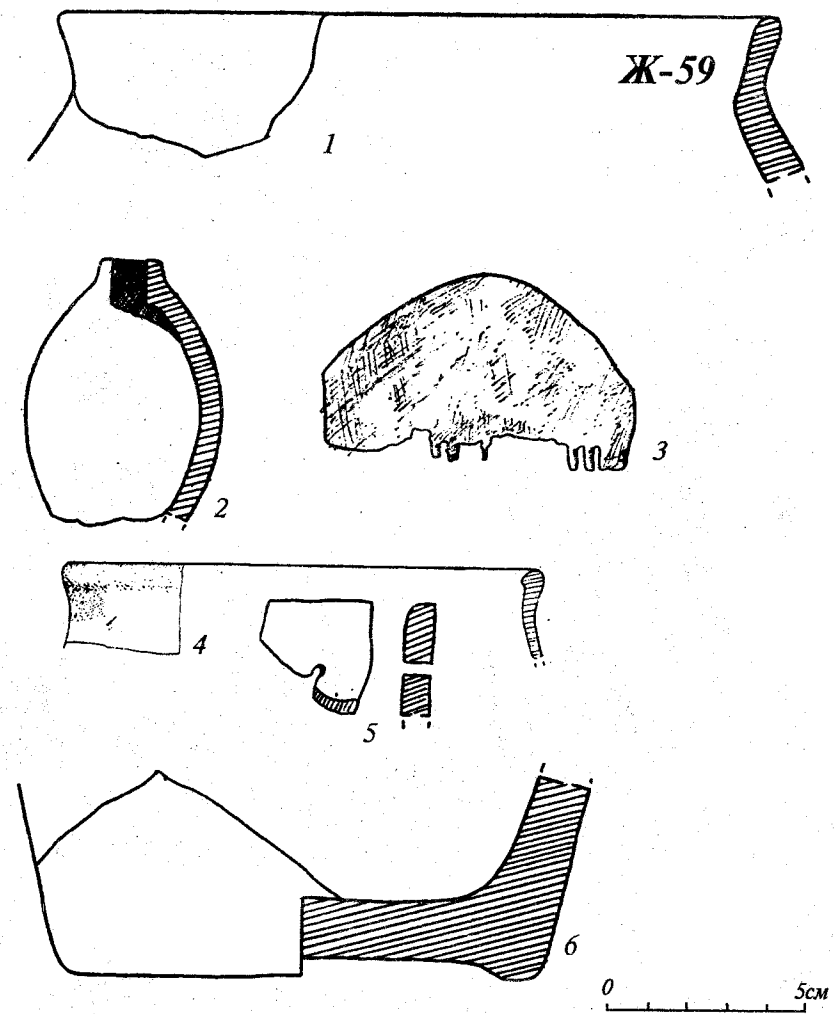

Рис. 34
Речі з черняхівської напівземлянки №59:
1, 2, 4-6 - кераміка; 3 - залізо.

Черняхівська напівземлянкова господарська споруда №66: 1-стисовні ямки; 2-господарська яма; 3-камені.

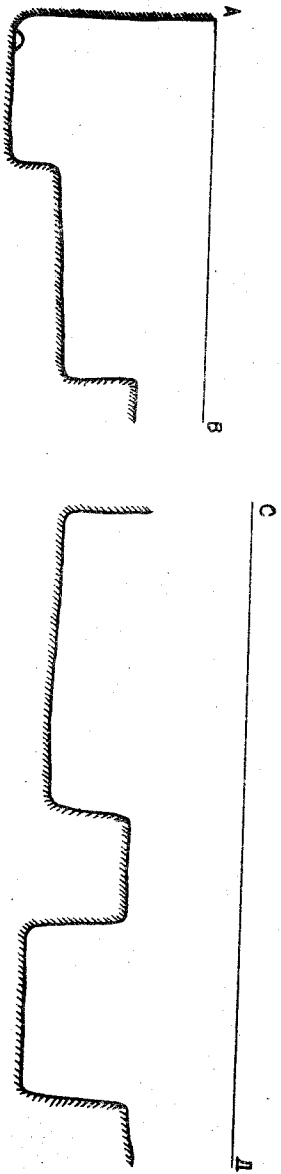
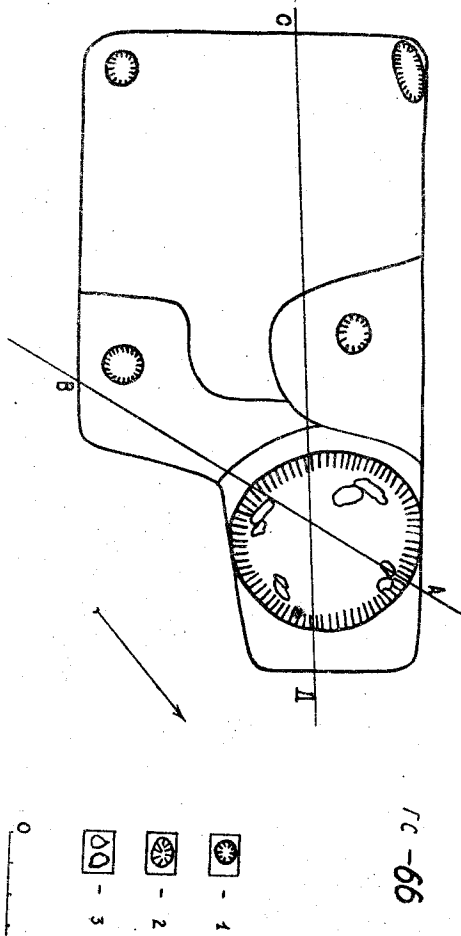

Рис. 35

гс - 66

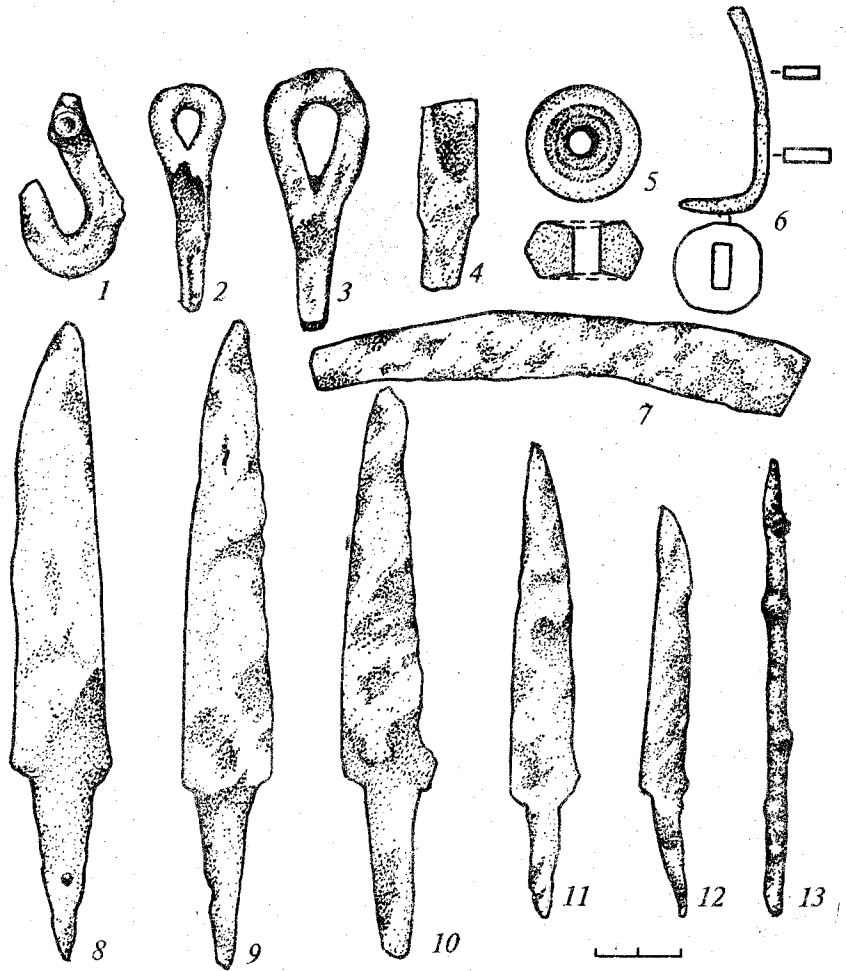

Рис. 36

Речі з черняхівських житлових і господарських споруд:
1-4, 6-13 (залізо); 5 (кераміка).

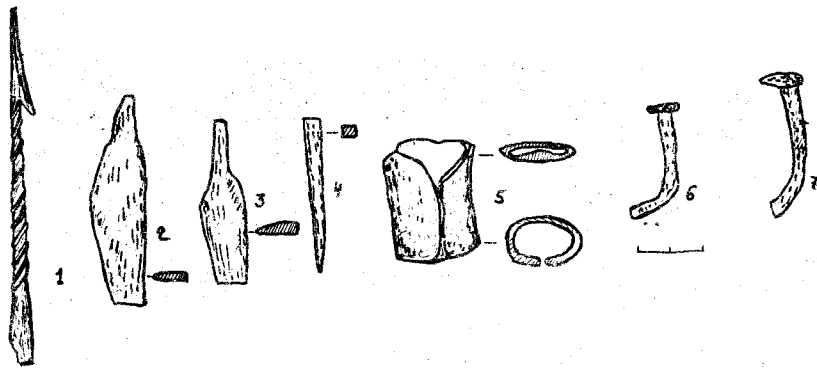

Рис. 37

Речі з об'єктів черняхівської культури:
1-7, 9-11 (залізо); 8 (залізо і кістка); 12, 13 (кістка); 14 (залізо).

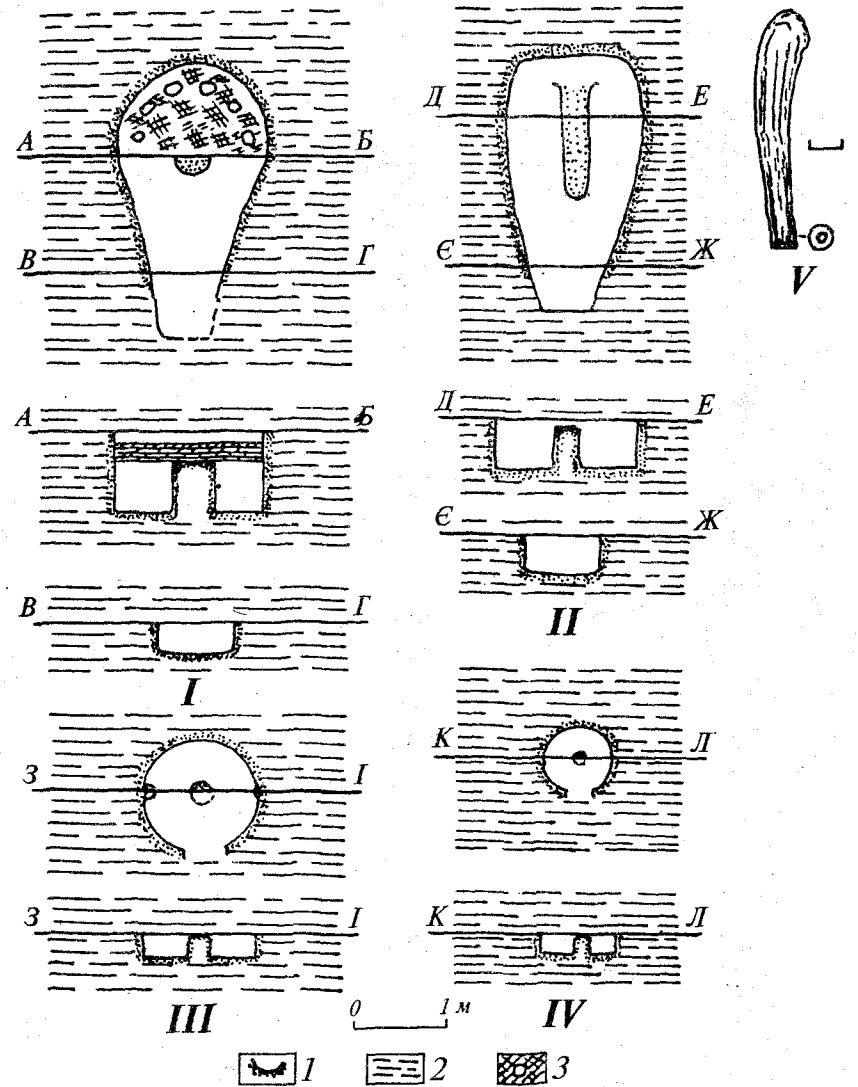

Рис. 38

Схематичний план гончарних горнів черняхівської культури:
I - горн №1; II - горн №2; III - горн №3; IV - горн №4.
1-обпалений материк; 2-материк; 3-люфти-продухи і обпалена глиняна обмазка. V - кістяний штамп для нанесення солярного орнаменту на поверхню гончарного посуду.

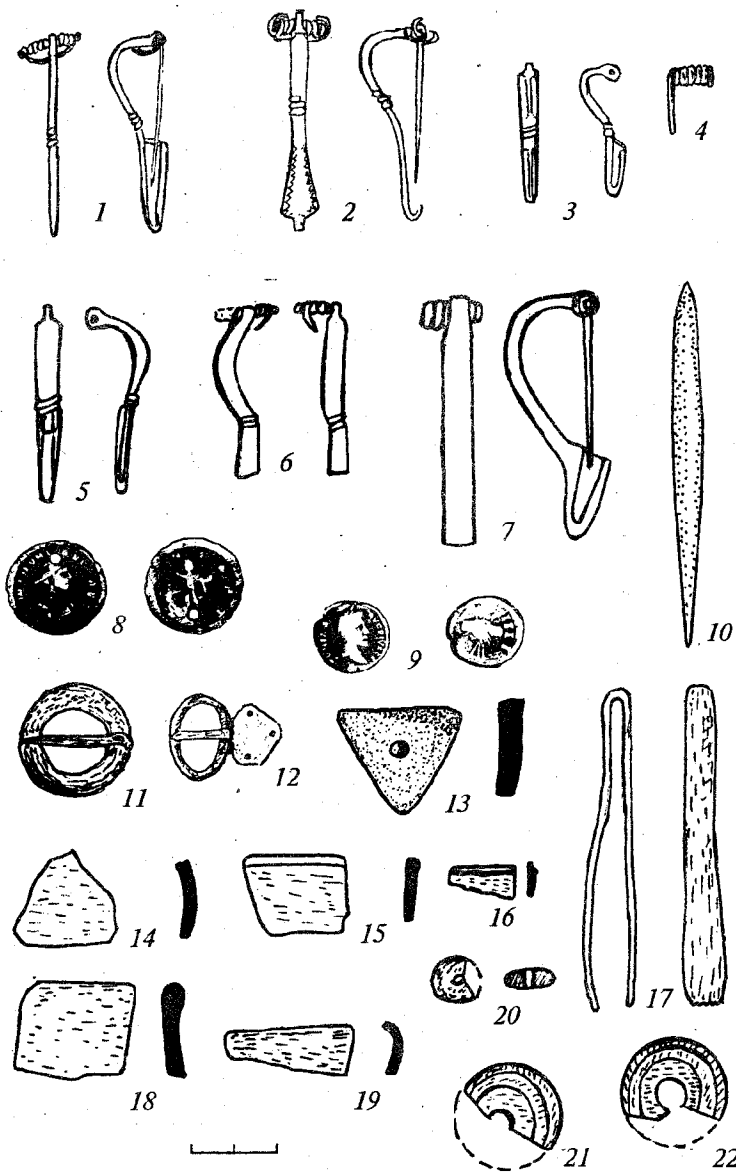

Рис. 39

Датуючі та інші речі з об'єктів першої половини і середини I тис. н.е. в урочищі На кліні: 1, 3-6 (бронза); 2 (срібло); 7 (залізо); 8 (мідь); 9 (срібло); 10 (кістка); 11 (залізо); 12 (бронза); 13 (*terra sigillata*); 14-16, 18, 19, 21, 22 (скло); 20 (янтар); 17 (бронза).

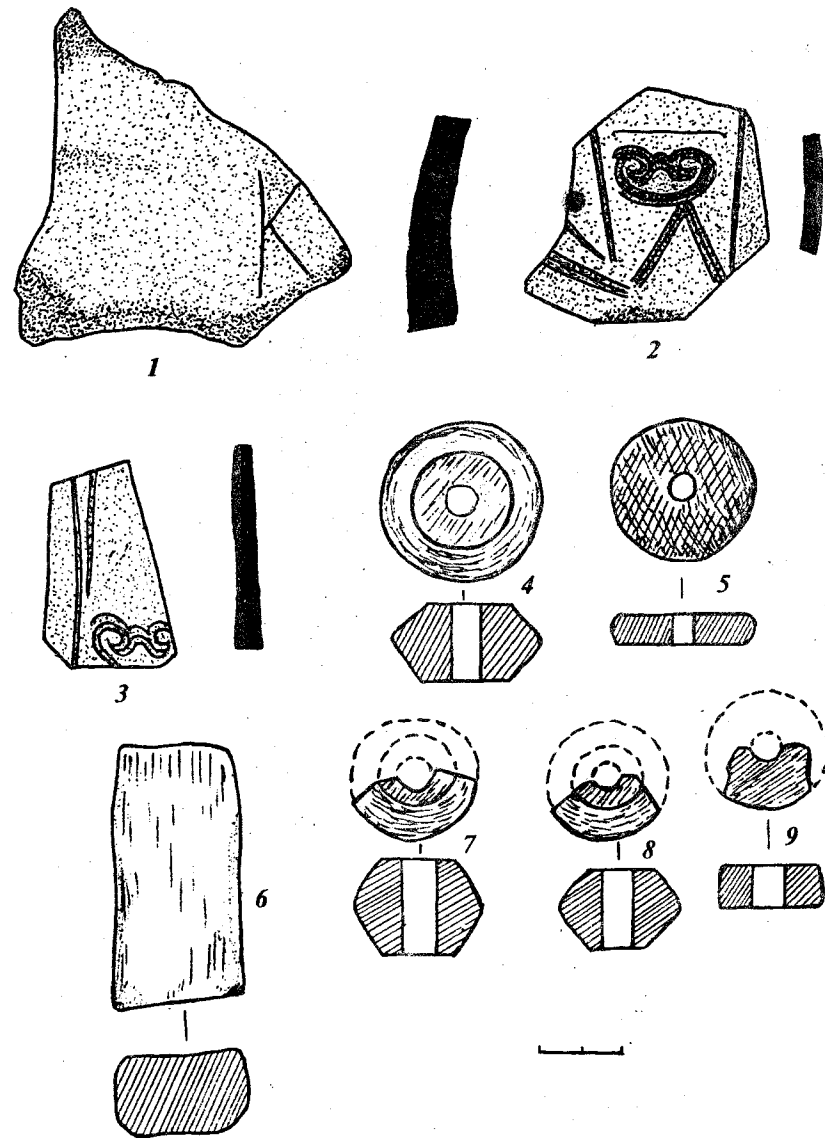

Рис. 40

Речі з об'єктів першої половини і середини I тис. н.е.: 1-5, 7-9 (кераміка, глина); 6 (камінь).

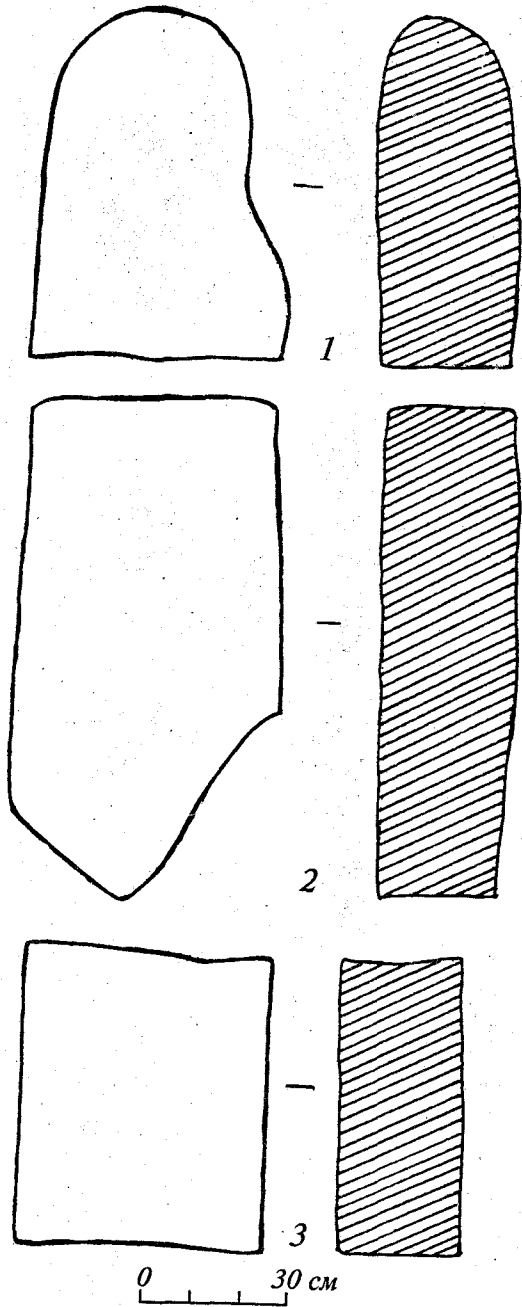

Рис. 41
 1, 2 – уламки кам'яного
 ідола з урочища
 Пушкарівка (1964 р.);
 3 – нижня частина
 кам'яного ідола з урочища
 На клині (1969 р.).

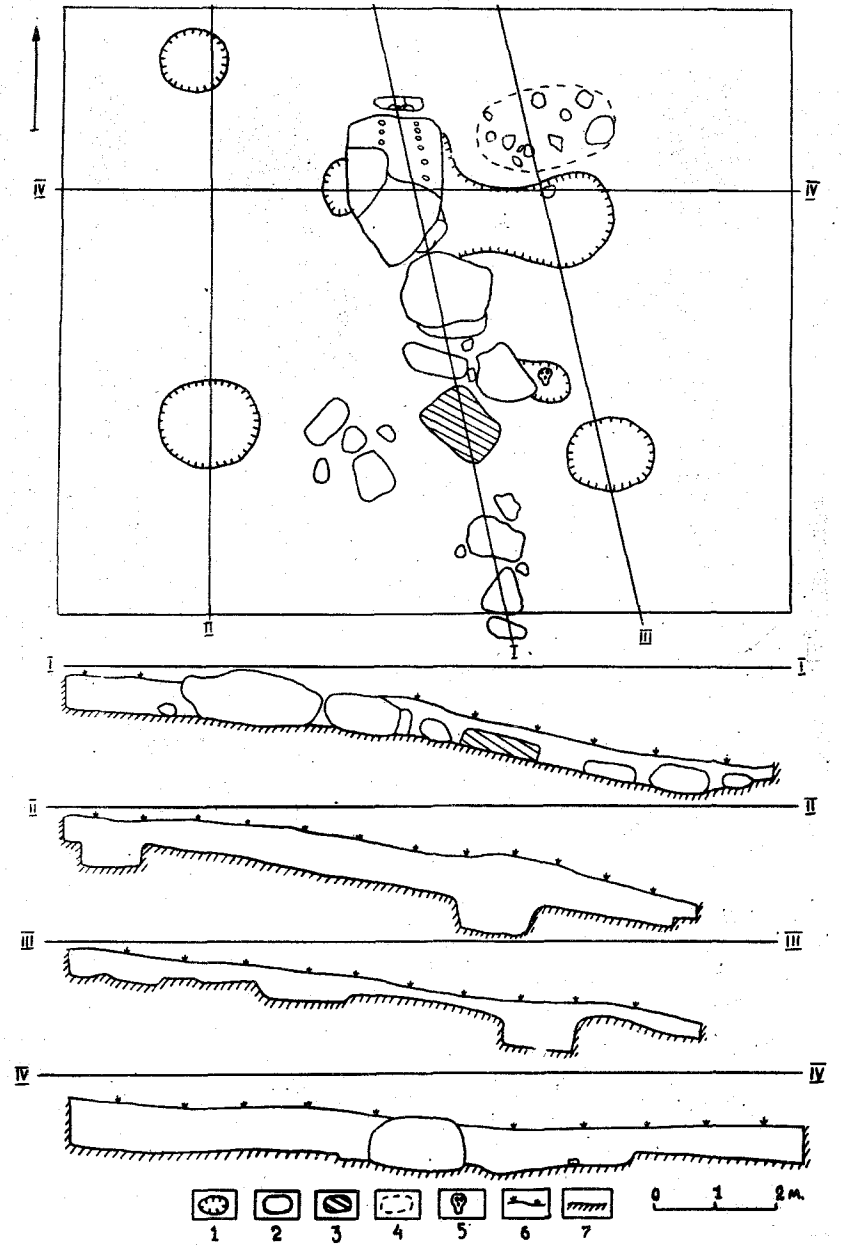

Рис. 42
 План і перерізи жертівника IV-V ст. н.е.:
 1-яма; 2-камінь; 3-уламок кам'яного ідола; 4-контури вогнища;
 5-людський череп; 6-дерновий шар; 7-материк.

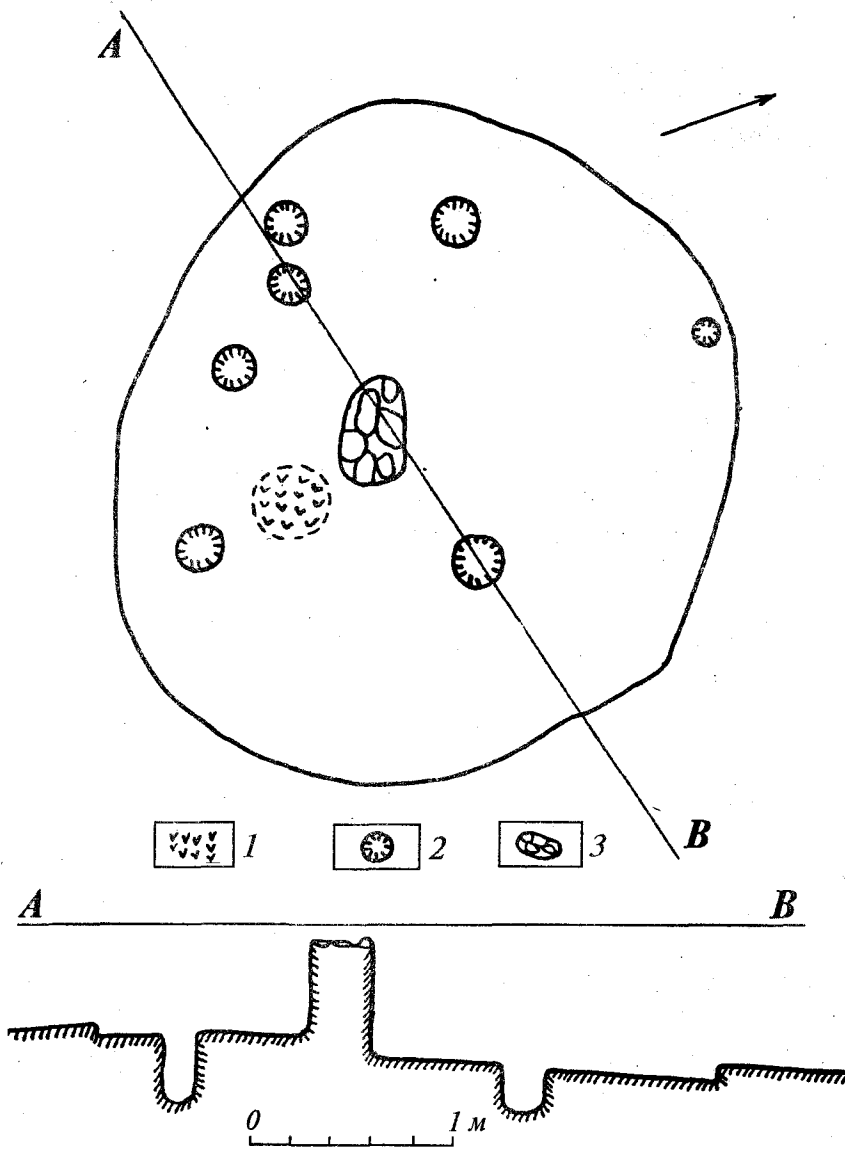

Рис. 43
 План і переріз жертвового місця №60:
 1-вогнище; 2-ямка; 3-кам'яна вимостка.

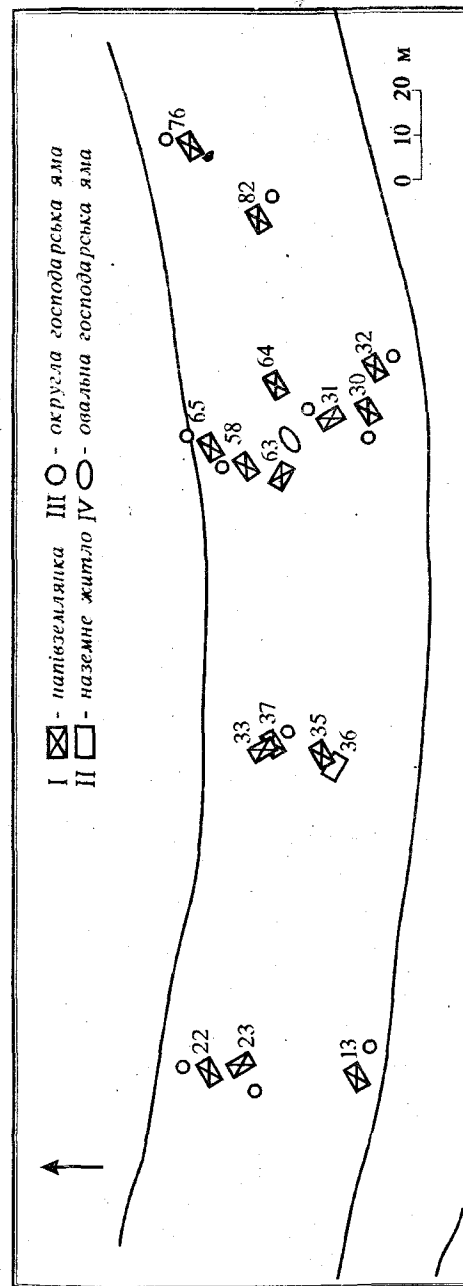

Рис. 44
 Схематичний план розміщення об'єктів середини I тис. н.е. в урочищі На кліні:
 I-напівземлянка; II-наземне житло; III-округла господарська яма; IV-овальна господарська яма.

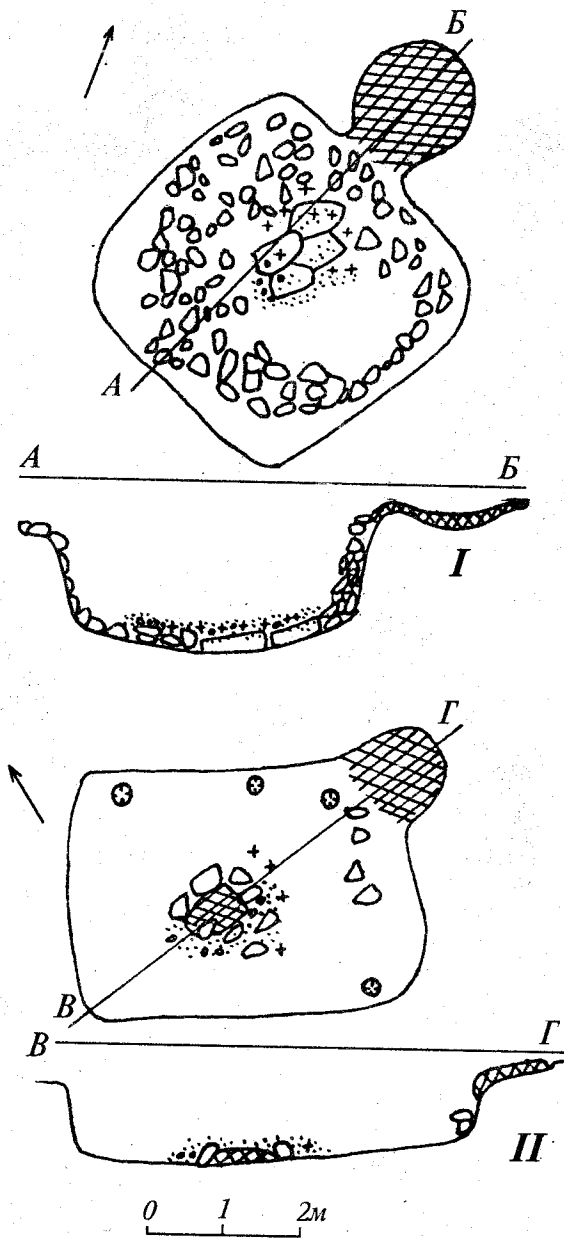

Рис. 45
 Напівземлянкові споруди
 середини I тис. н.е.,
 пов'язані з виробництвом
 заліза:
 I - напівземлянка №22;
 II - напівземлянка №23;
 1-камені; 2-черинь;
 3-залізний шлак;
 4-деревне вугілля;
 5-попіл.

- 00 1
- 2
- ++ 3
- 4
- 5

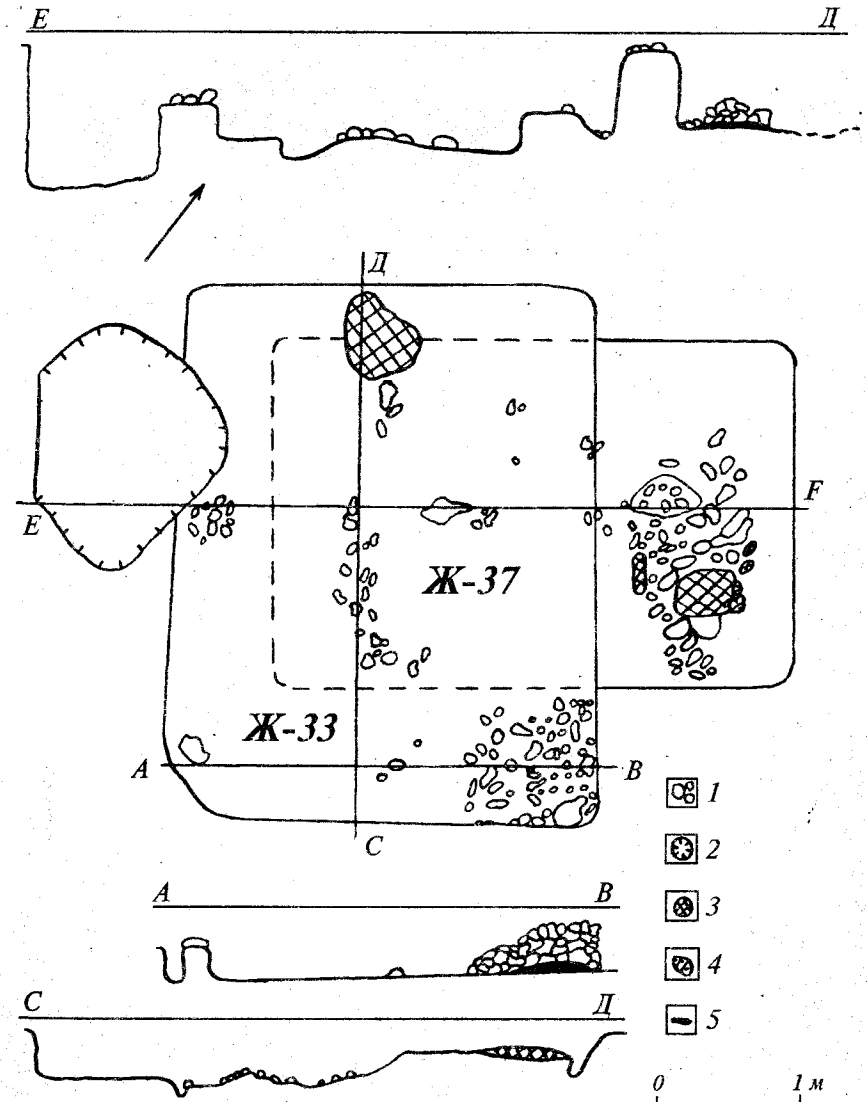

Рис. 46
 Напівземлянки середини I тис. н.е. №33 і 37, що стратиграфічно
 пересікались: 1-камені; 2-яма; 3-обпалена глиняна обмазка;
 4-горіле дерево; 5-черинь печі.

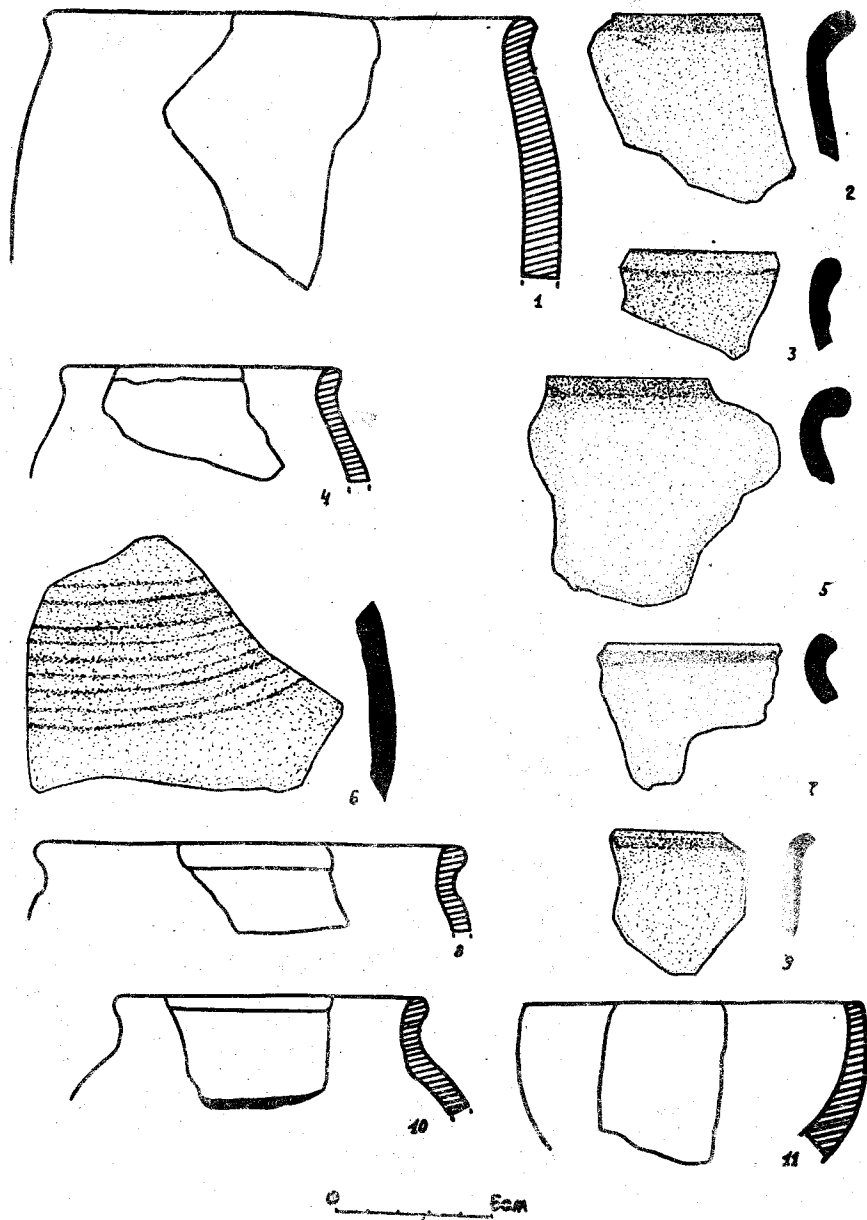

Рис. 47
 Кераміка з жител №33 і 37:
 1-5 - житло №33; 6-11 - житло №37.

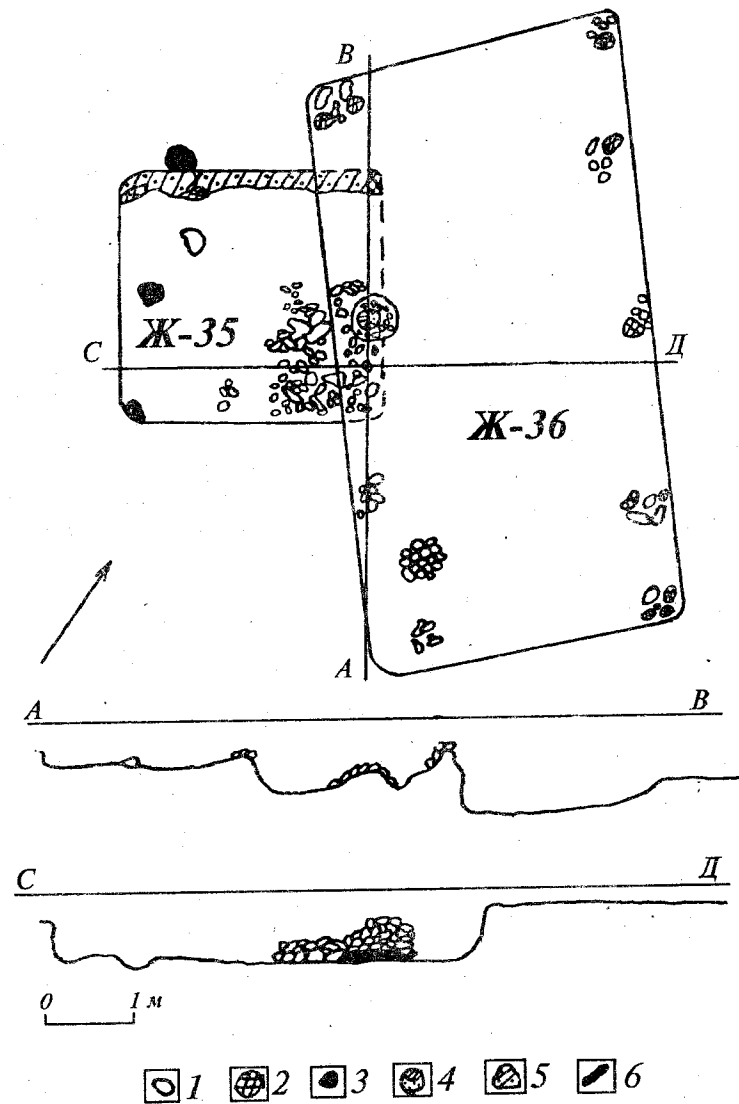

Рис. 48
 Житла середини I тис. н.е. №35 і 36, що стратиграфічно пересікались:
 1-камінь; 2-глиняна обмазка; 3-ямка; 4-уламок кам'яного жорна;
 5-горіле дерево; 6-черинь-печі.

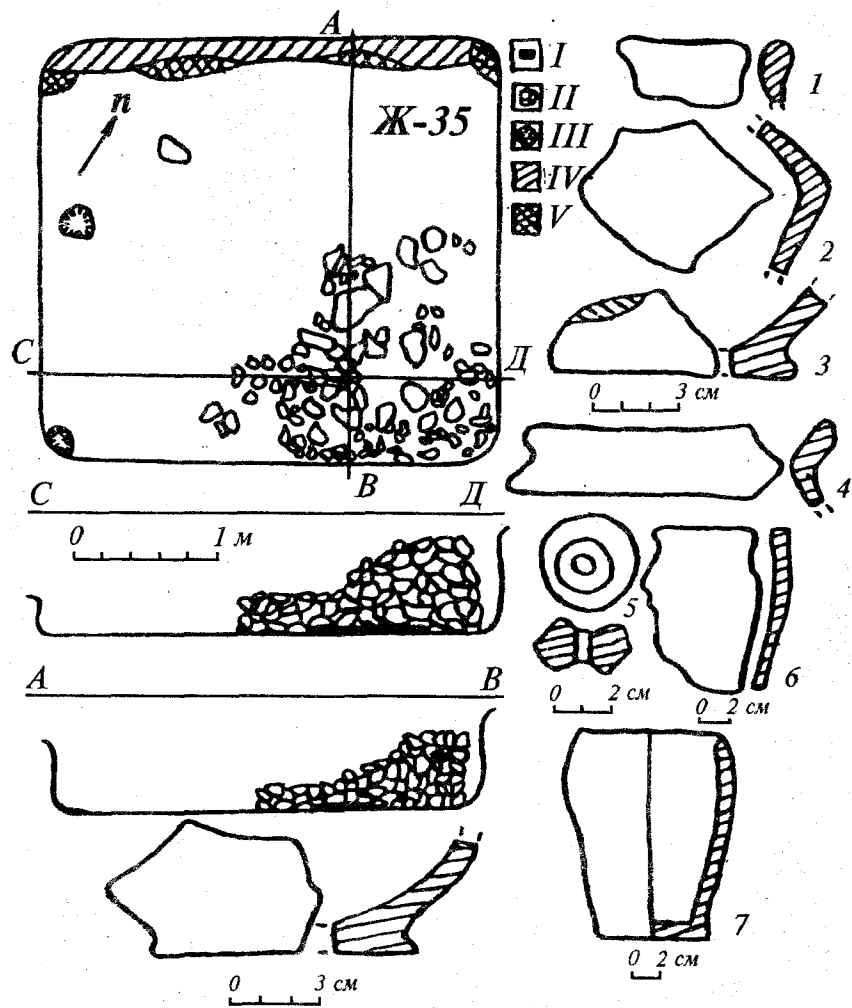

Рис. 49

План і перерізи напівземлянки №35:
 I—черінь; II—камені; III—ямки; IV—глиняна обмазка; V—горіле дерево.
 1-7 — ліпні і гончарні керамічні вироби з житла.

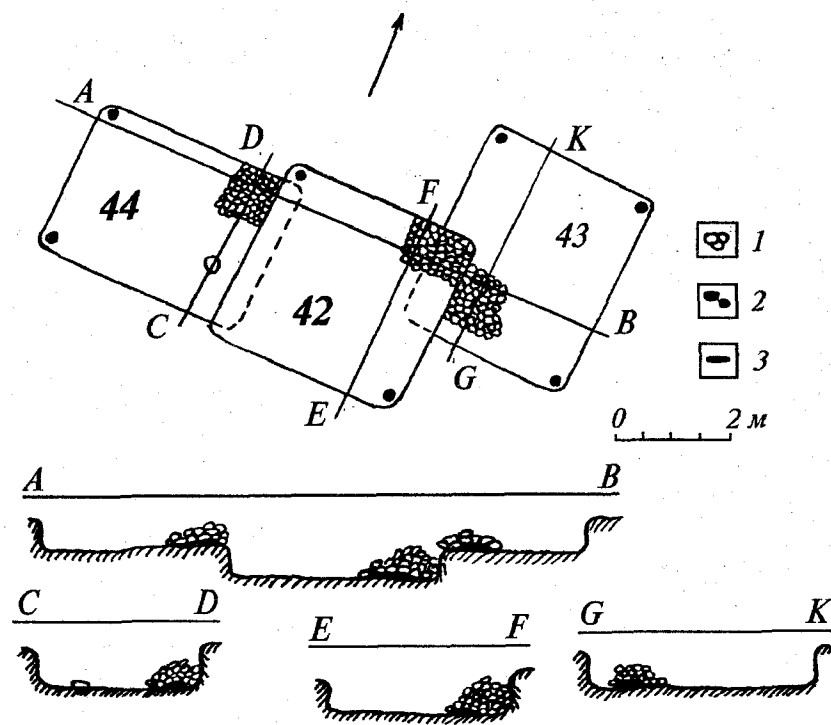

Рис. 50

Черняхівські напівземлянки №43 і 44, які стратиграфічно
 пересікались з напівземлянкою VI-VII ст. н.е. №42:
 1—камені; 2—ямки; 3—черінь печі.

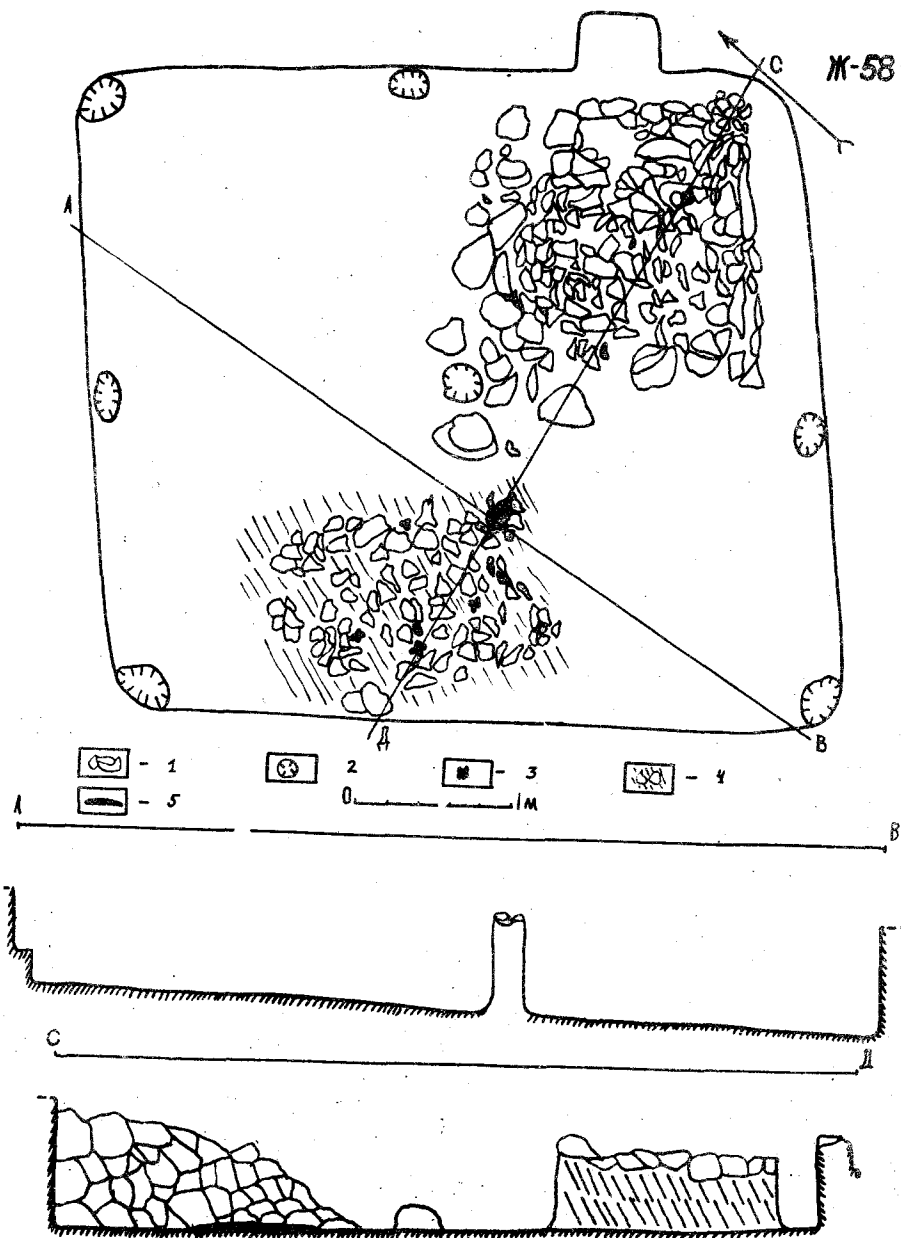

Рис. 51

План і перерізи напівземлянки середини I тис. н.е. №58:
 1-камні; 2-ямка; 3-залізний шлак; 4-перепалена земля й каміння; 5-черв'як.

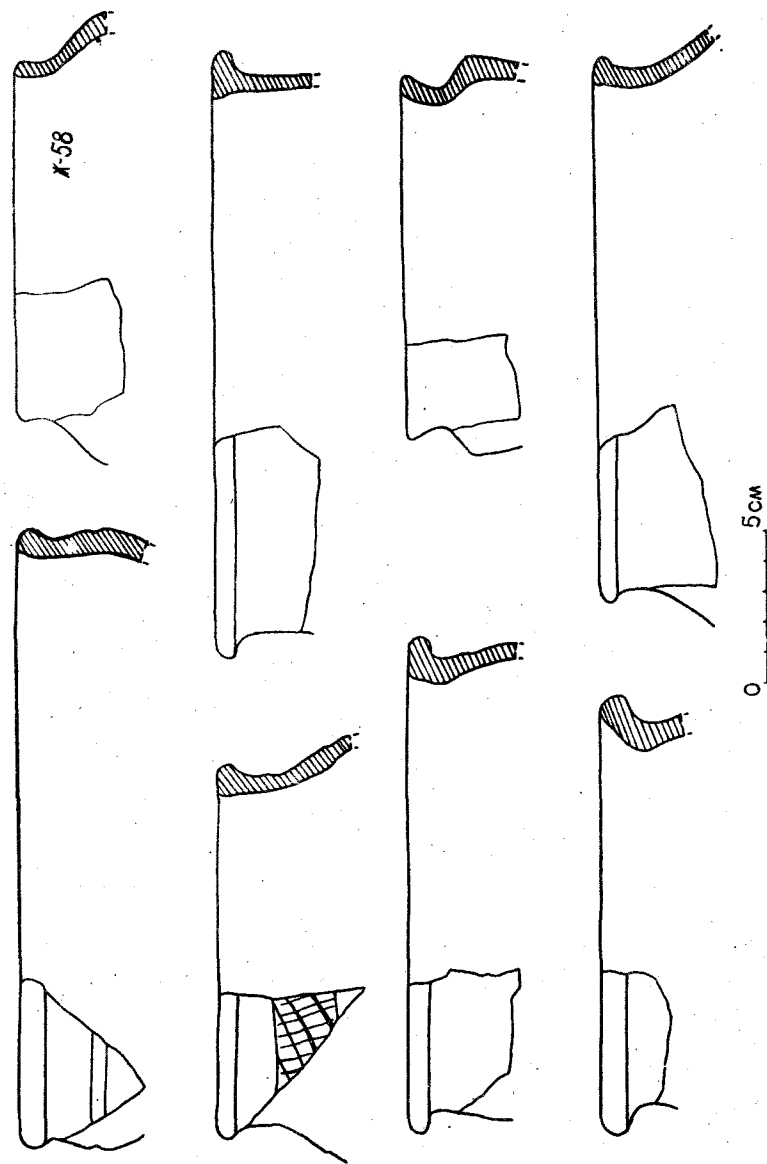

Рис. 52

Керамічні літні і гончарні вироби з напівземлянки №58.

1, 10-16 (кераміка); 2, 4 (кістка); 3, 8 (бронза); 5 (раковина); 6, 7, 9 (залізо).

Рис. 53

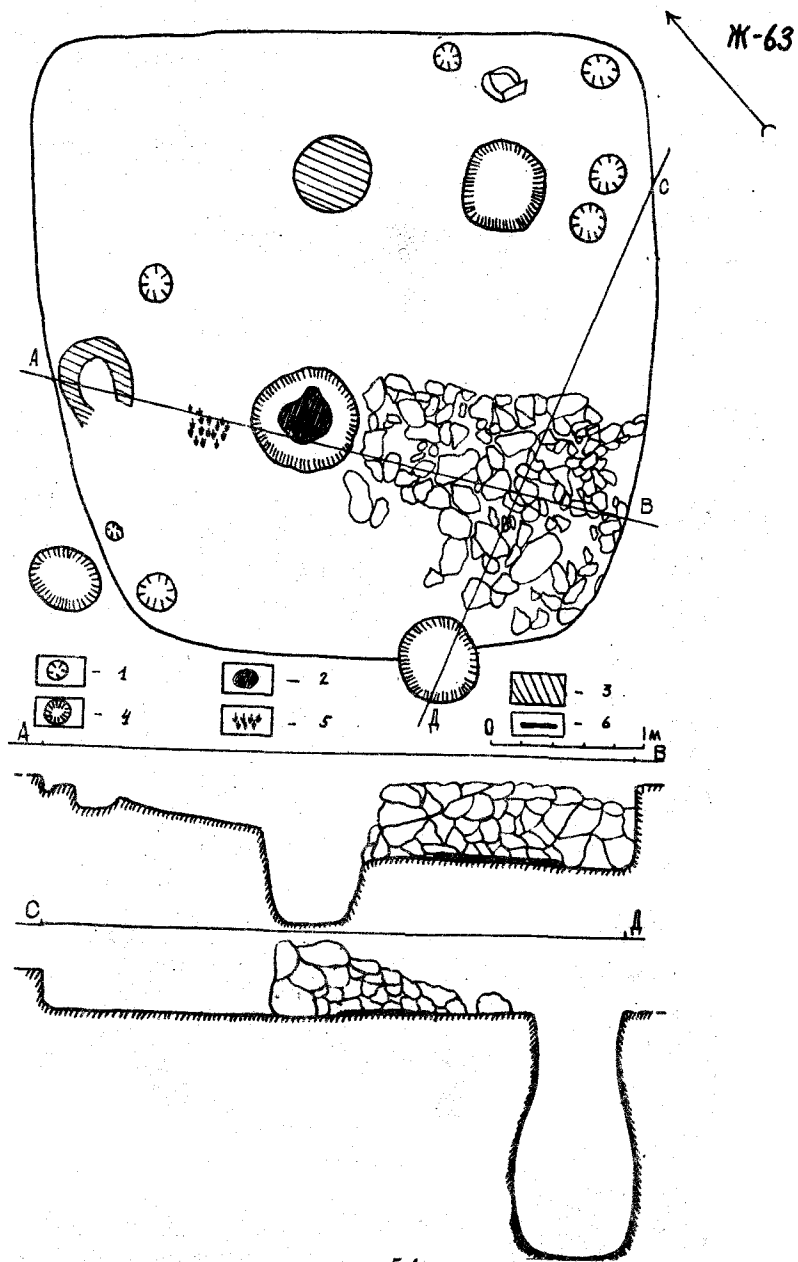
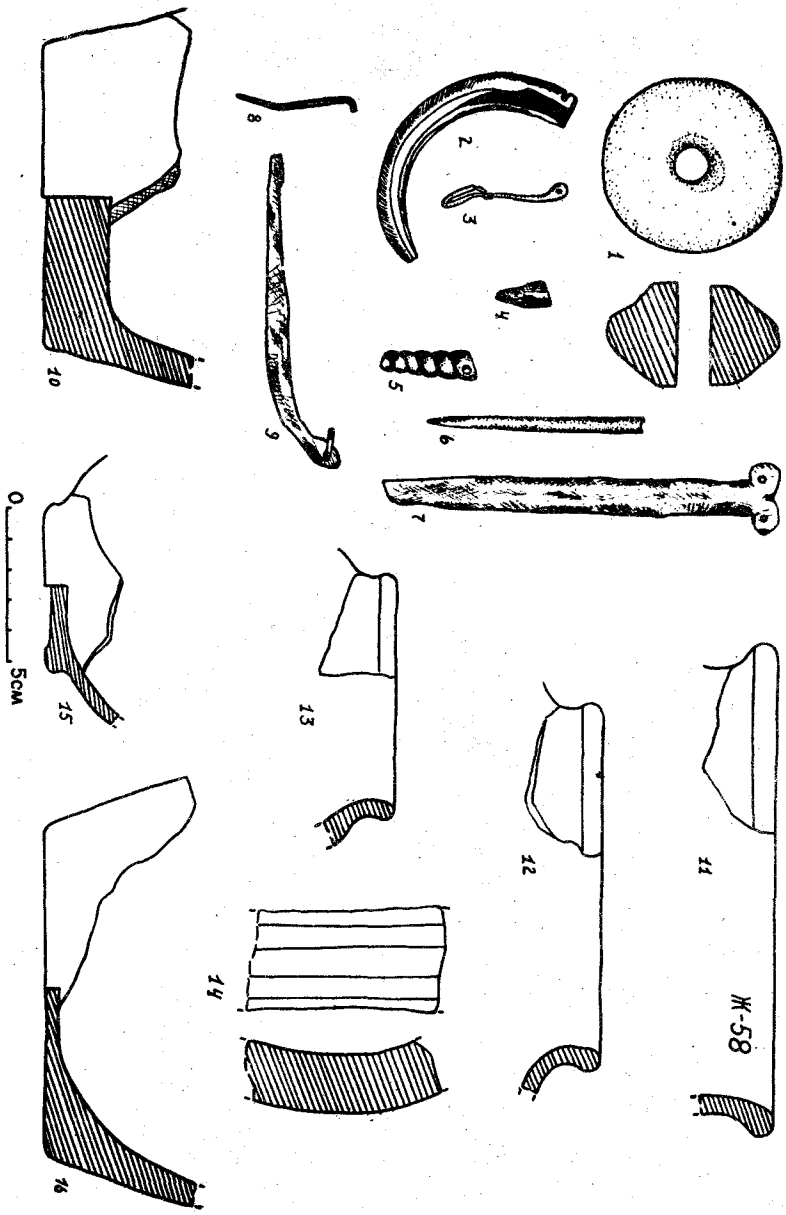

Рис. 54

План і перерізи напізземлянки середини I тис. н.е. №63:
1-ямка; 2-біла глина; 3-рештки вогнищ; 4-яма господарська;
5-деревне вугілля; 6-черинь.

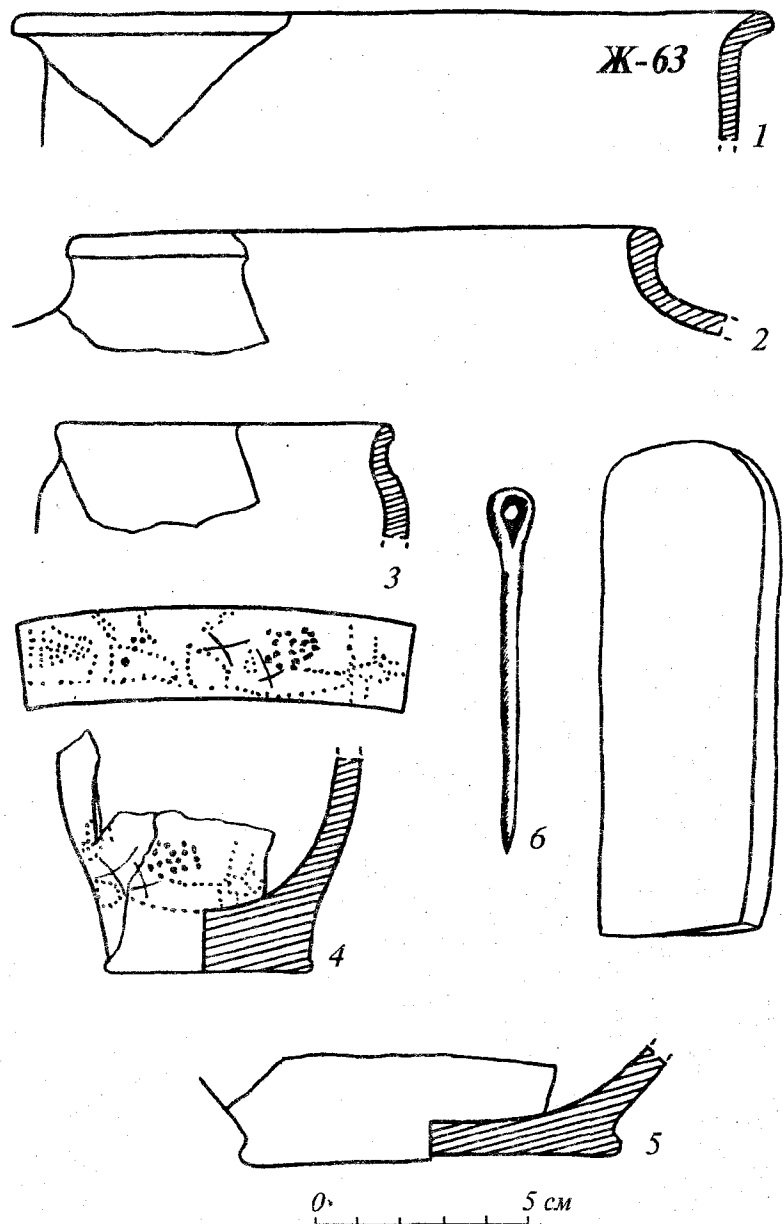

Рис. 55

Речі з напівземлянки №63: 1, 2, 5—гончарна кераміка; 3, 4—ліпна кераміка; 6—кістяна голка; 7—кам'яний точильний брусок.

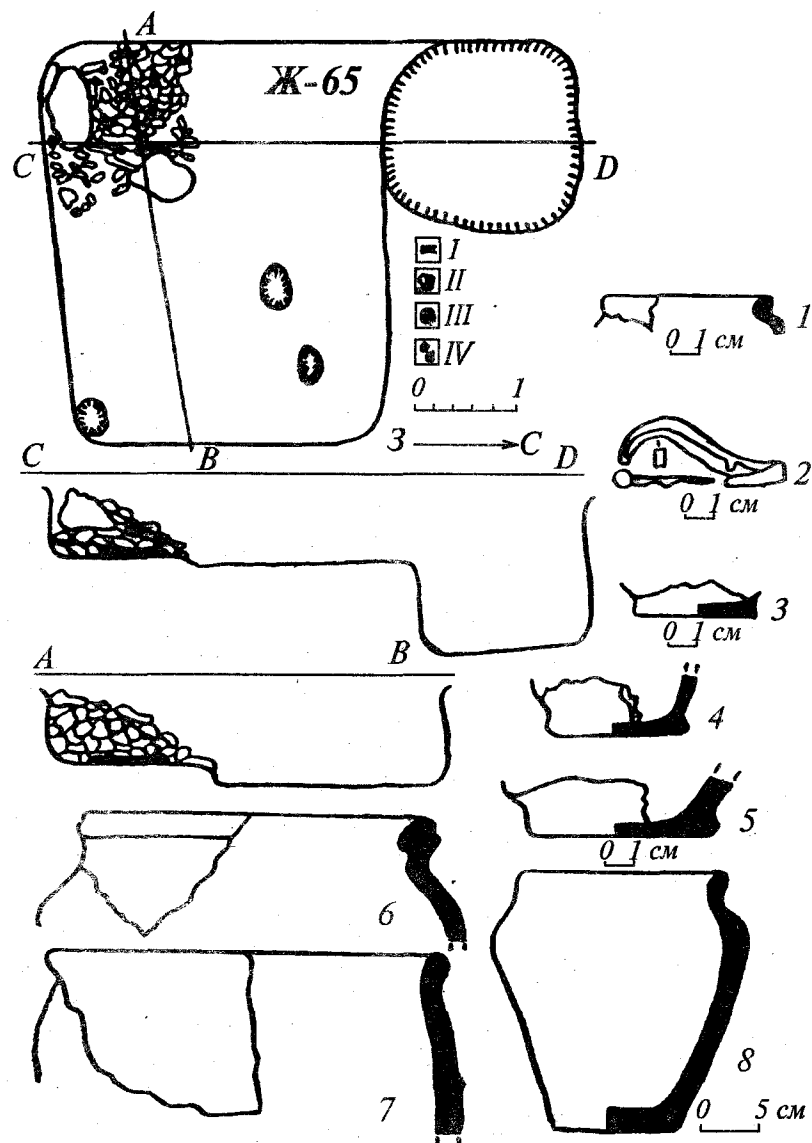

Рис. 56

План і перерізи напівземлянки середини I тис. н.е. №65:
I—чернь; II—камені; III—господарська яма; IV—стовпові ямки.
1, 7, 8 (ліпна кераміка); 3-6 (гончарна кераміка); 2 (залізна фібула з житла).

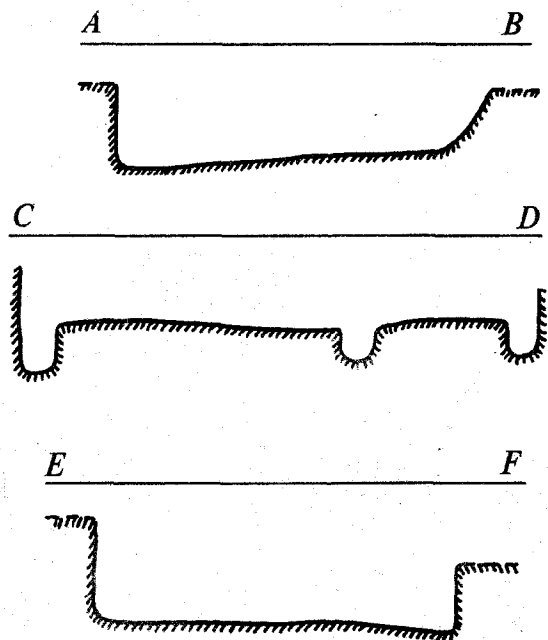
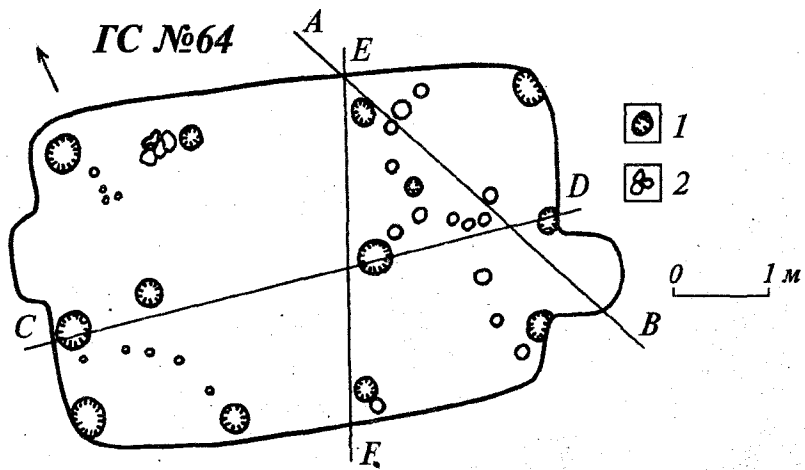

Рис. 57

План і перерізи господарської споруди середини I тис. н.е. №64:
1-ямка від стовпа; 2-камені.

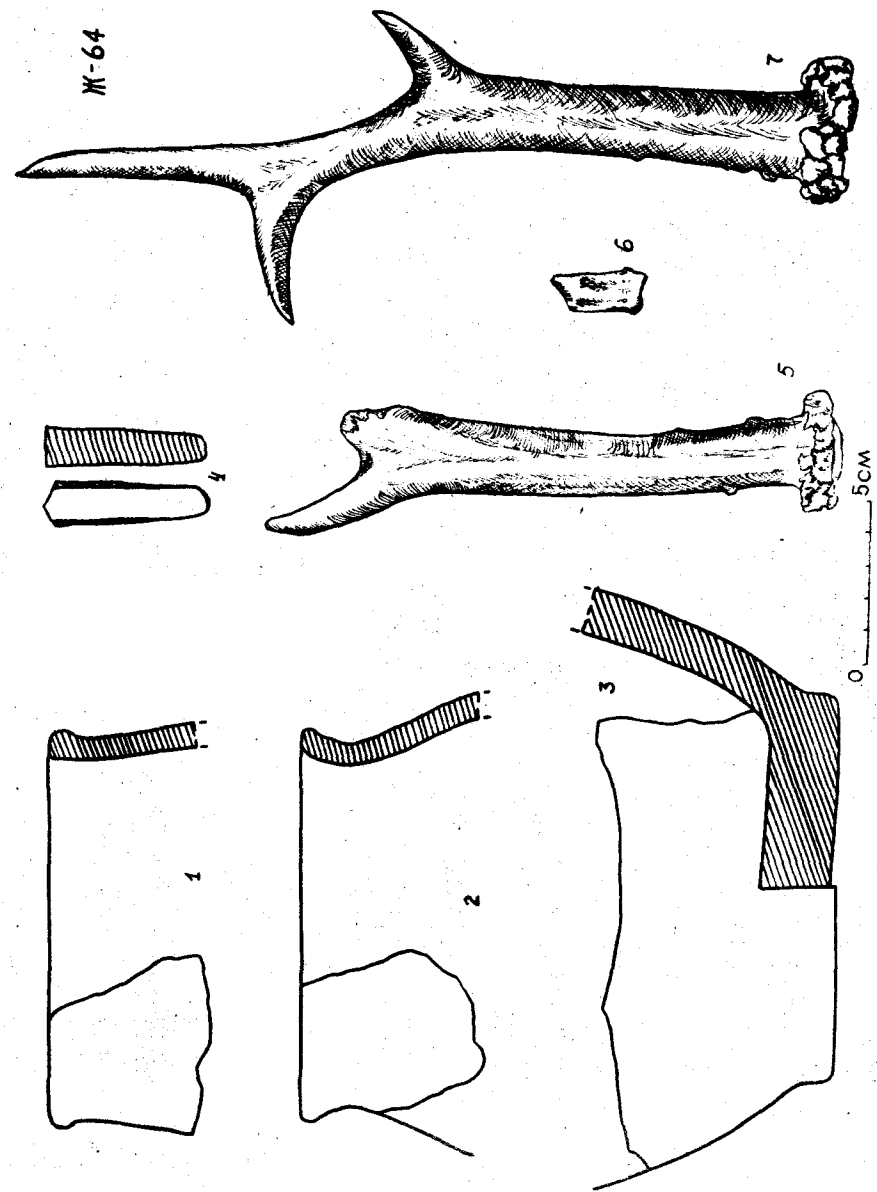

Рис. 58

Речі з господарської споруди №64:
1-3 (кераміка); 4 (уламок кам'яного точильного бруска);
5-7 (кістка - роги оленя).

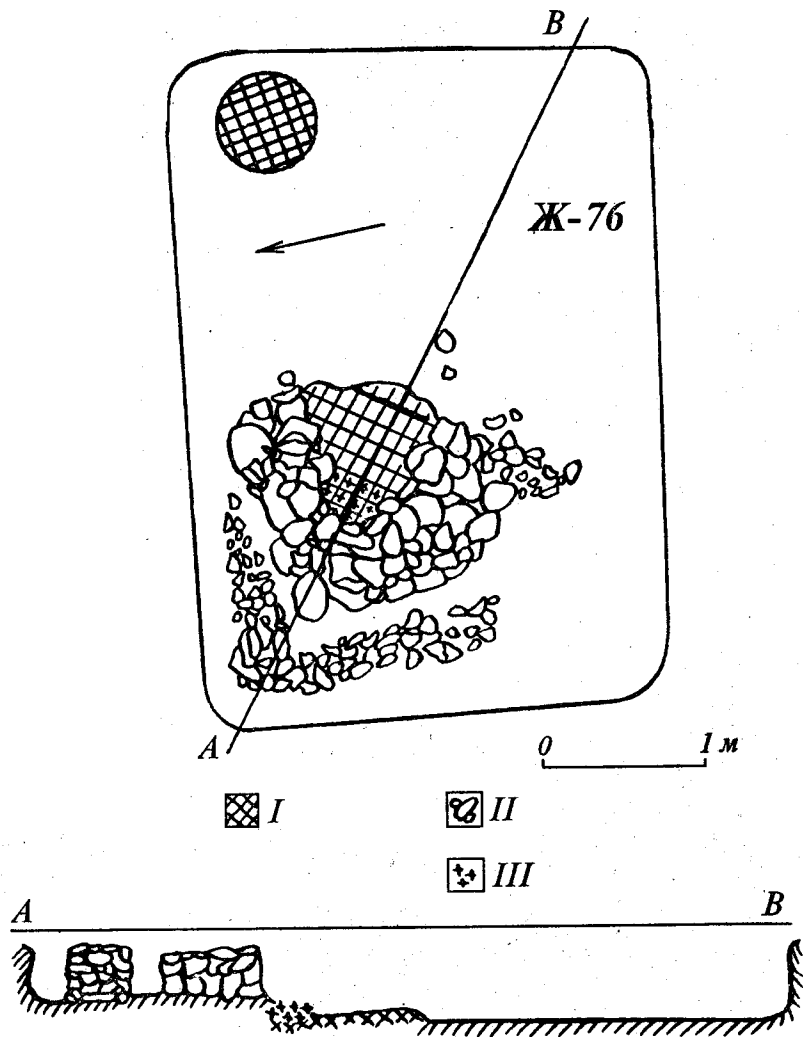

Рис. 59
 План і переріз напівземлянки середини I тис. н.е. №76:
 I—чернь; II—камені; III—деревне вугілля.

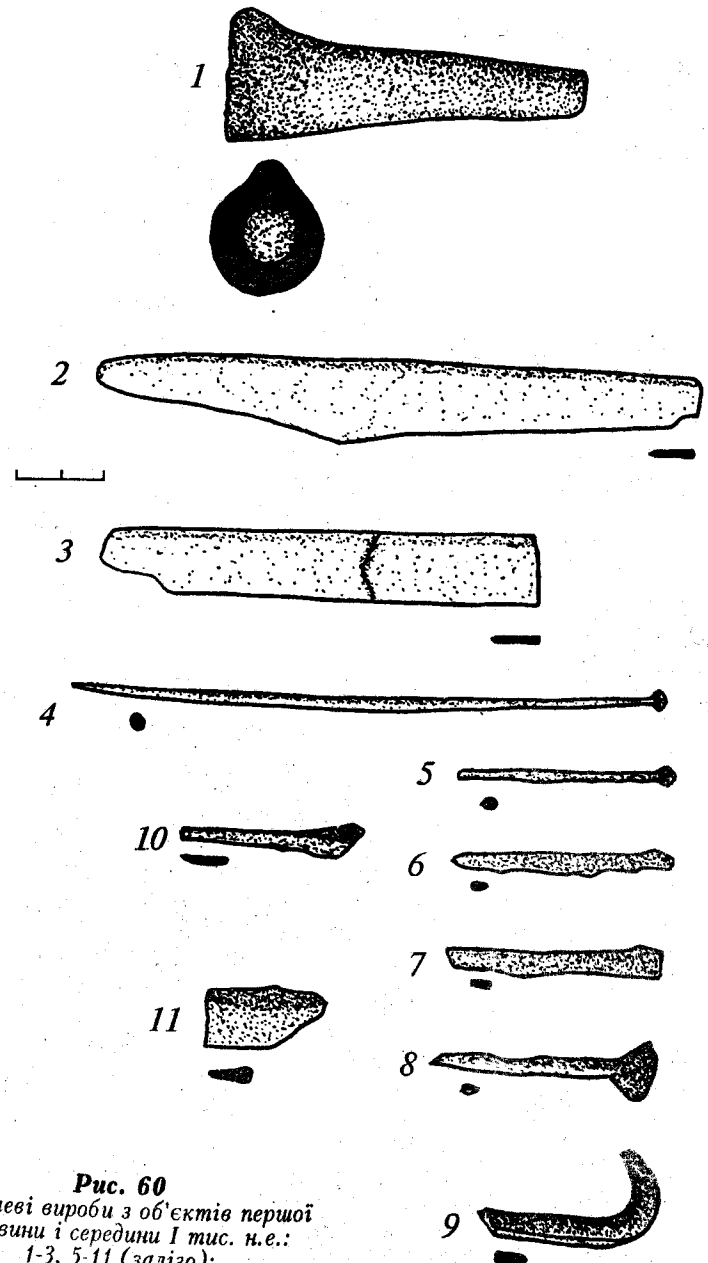

Рис. 60
 Металеві вироби з об'єктів першої
 половини і середини I тис. н.е.:
 1-3, 5-11 (залізо);
 4 (бронза).

Рис. 61
 Схематичний план розміщення об'єктів V-VIII ст. в урочищі На клуні:
 I-напівземлянка; II-наземна господарська споруда;
 III-господарська яма; IV-піч виробничого (задл зоробного) призначення.

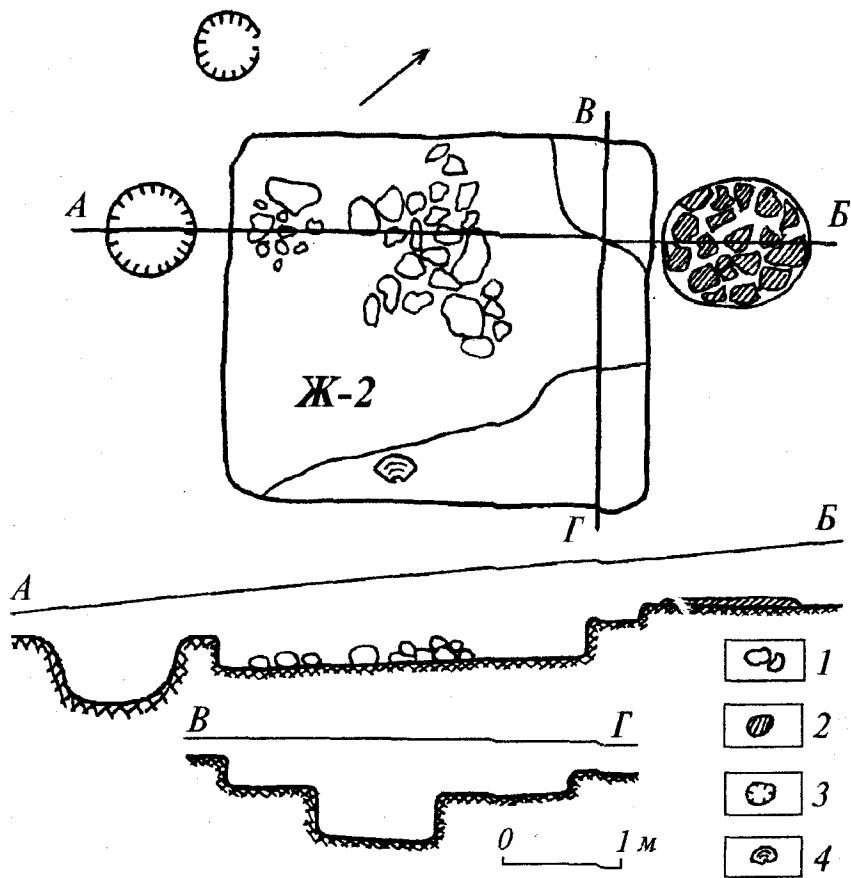
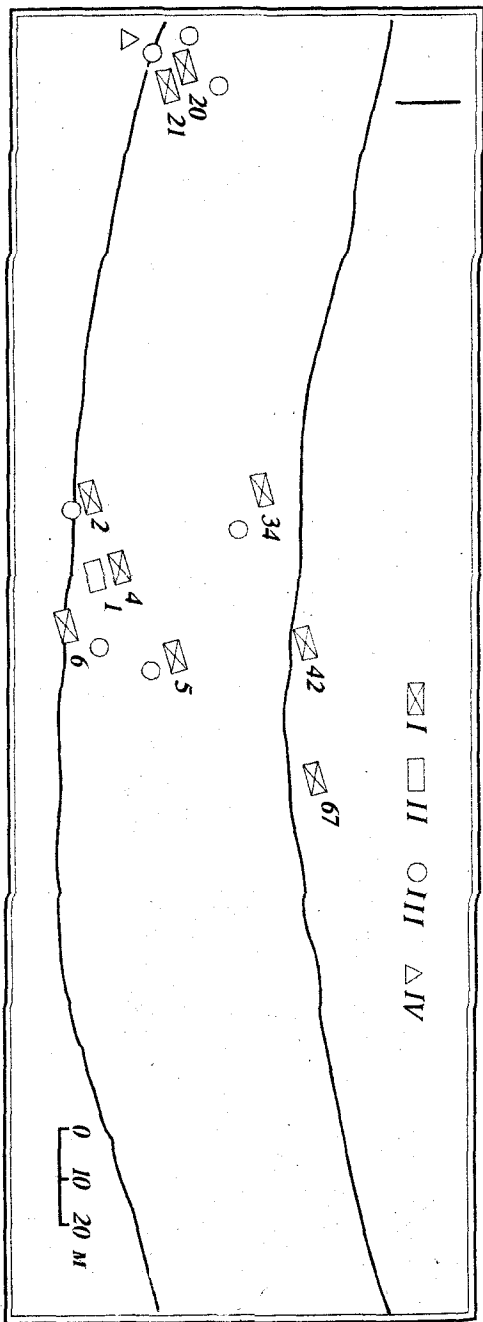

Рис. 62
 План і перерізи ранньосередньовічної напівземлянки №2:
 1-камені; 2-глиняна обмазка; 3-яма; 4-уламок кам'яного жорна.

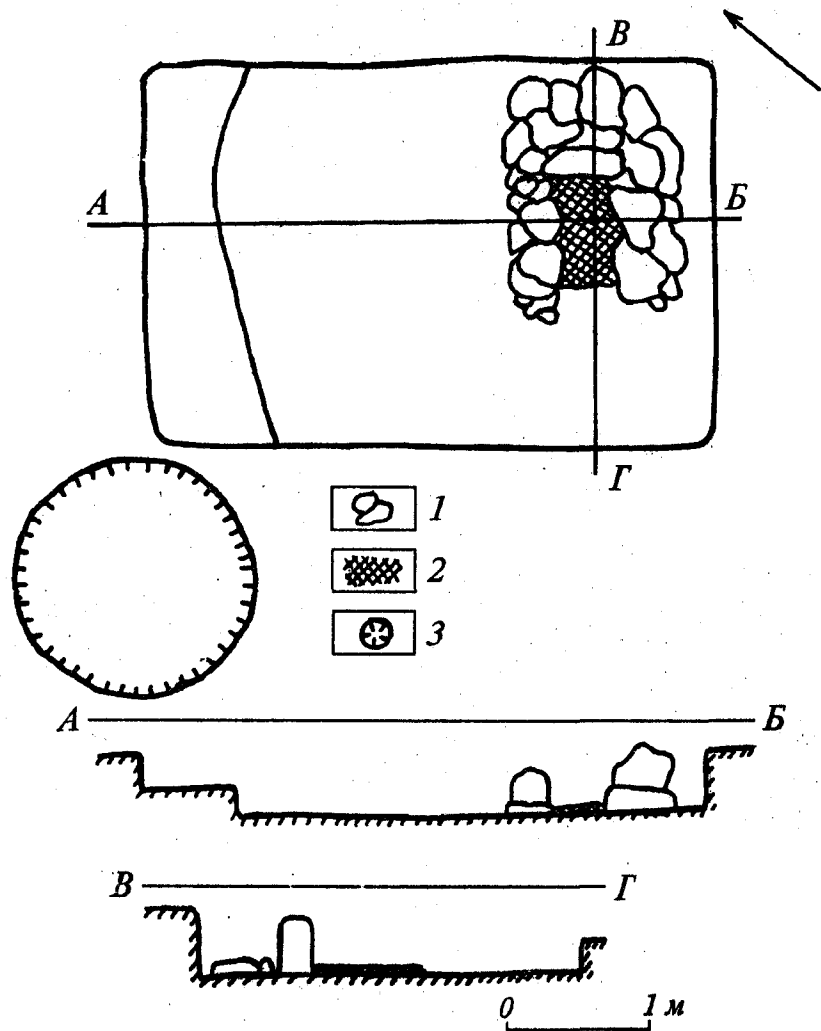

Рис. 63
План і перерізи ранньосередньовічної напівземлянки №5:
1-камені; 2-черинь; 3-господарська яма.

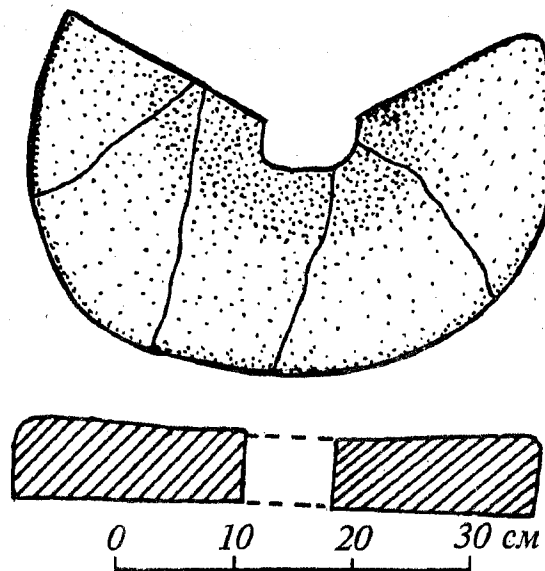
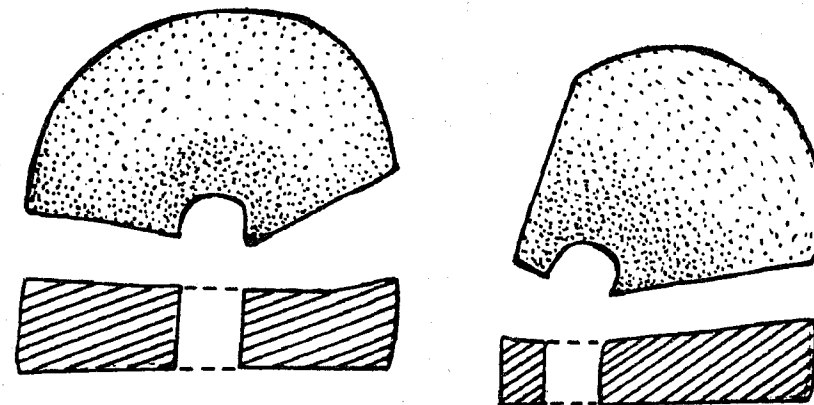

Рис. 64
Кам'яні ротаційні жорна середини і третьої чверті I тис. н.е.

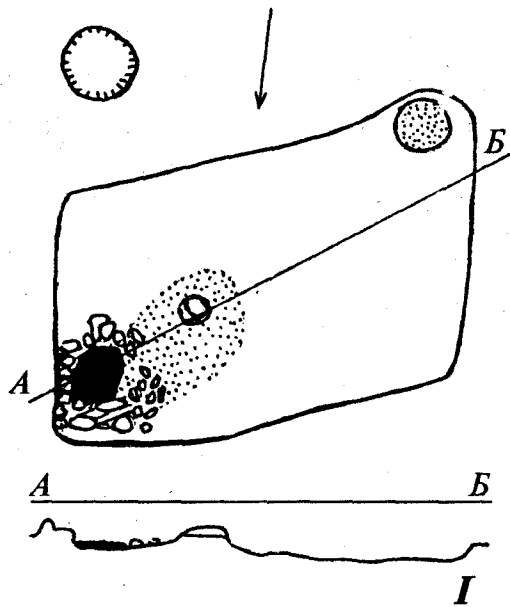

Рис. 65
 Напівземлянки VI-
 VII ст. н.е.:
 I - №20;
 II - №21.
 1-камені;
 2-черинь;
 3-попіл;
 4-яма.

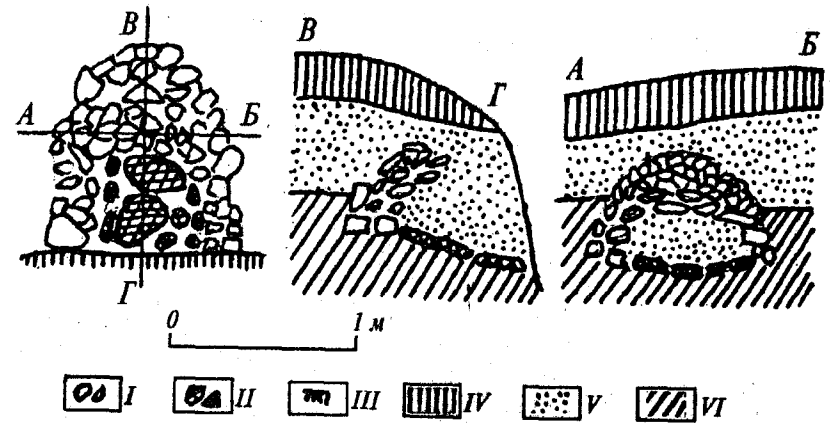
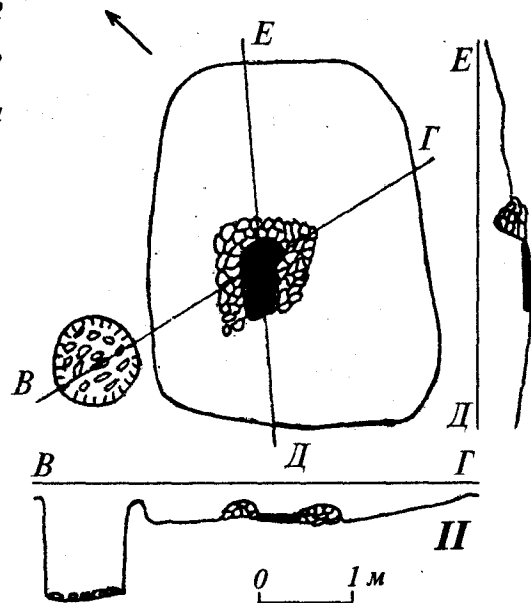
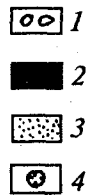
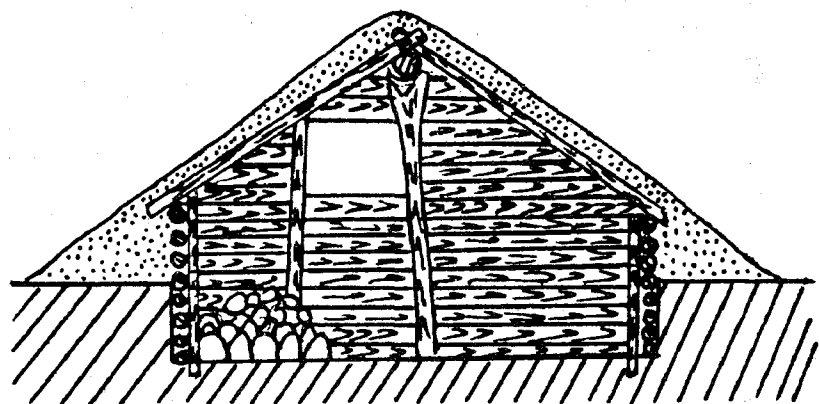
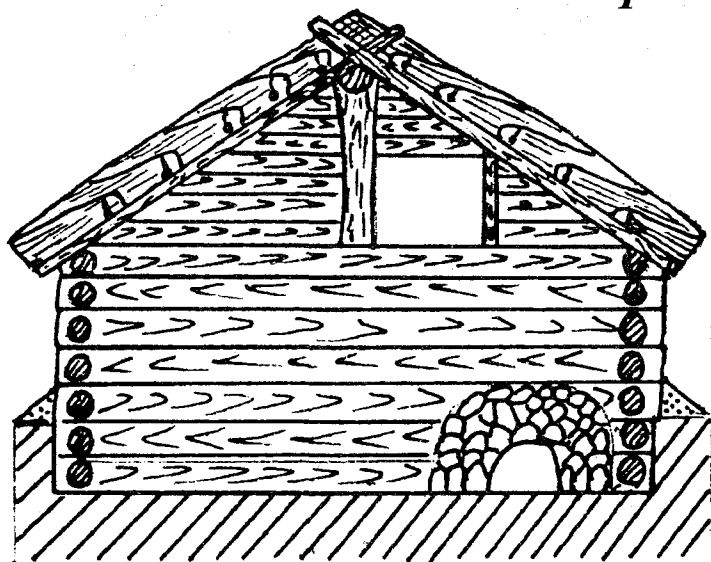

Рис. 66
 Виробнича залізобна піч:
 I-камені; II-черинь; III-лінія берегового урвища; IV-чорнозем;
 V-перемішаний ґрунт; VI-материк
 (за О.М.Приходнюком).

I

II

Рис. 67
 Реконструкції жител-напівземлянок V-VIII ст. Поділля:
 I – стовпова каркасна конструкція;
 II – зрубна конструкція
 (за О.М.Приходнюком).

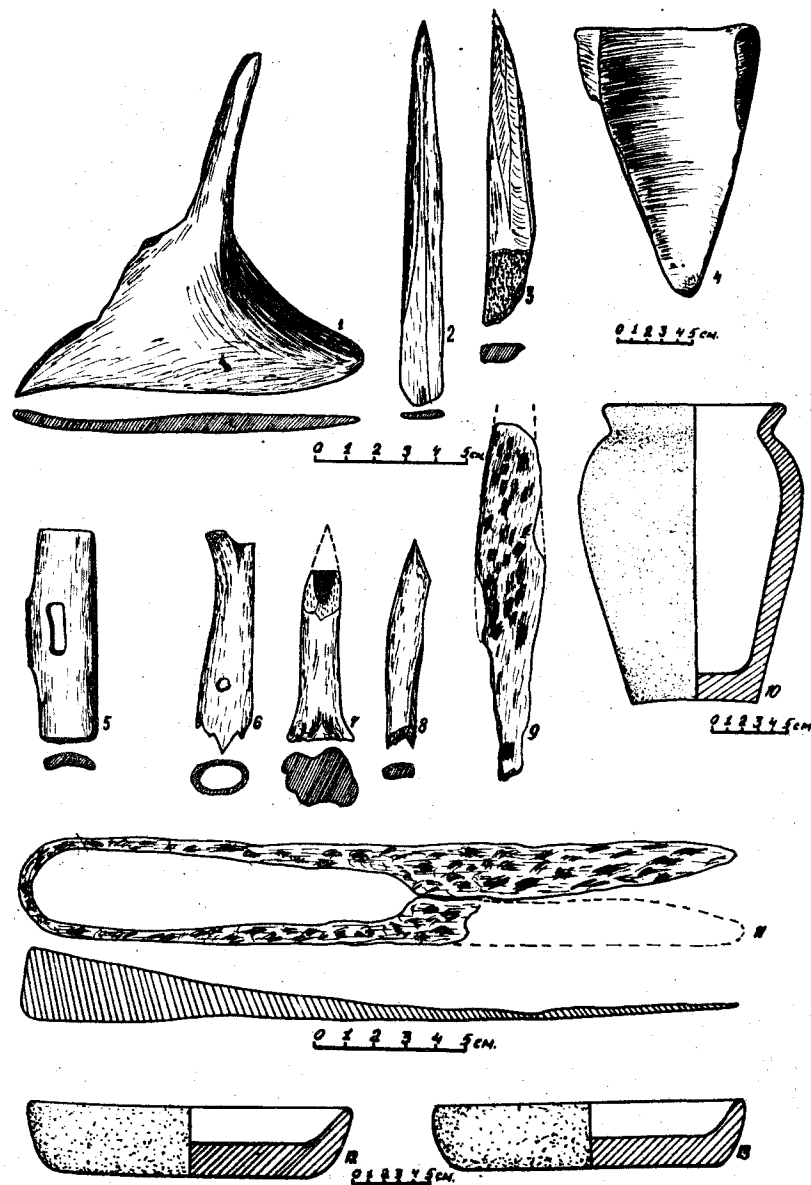

Рис. 68
 Речі з житлових і господарських об'єктів VI-VIII ст. н.е.:
 1-3, 5-8 (кістка); 4, 9, 11 (залізо); 10, 12, 13 (кераміка).

Ж-42

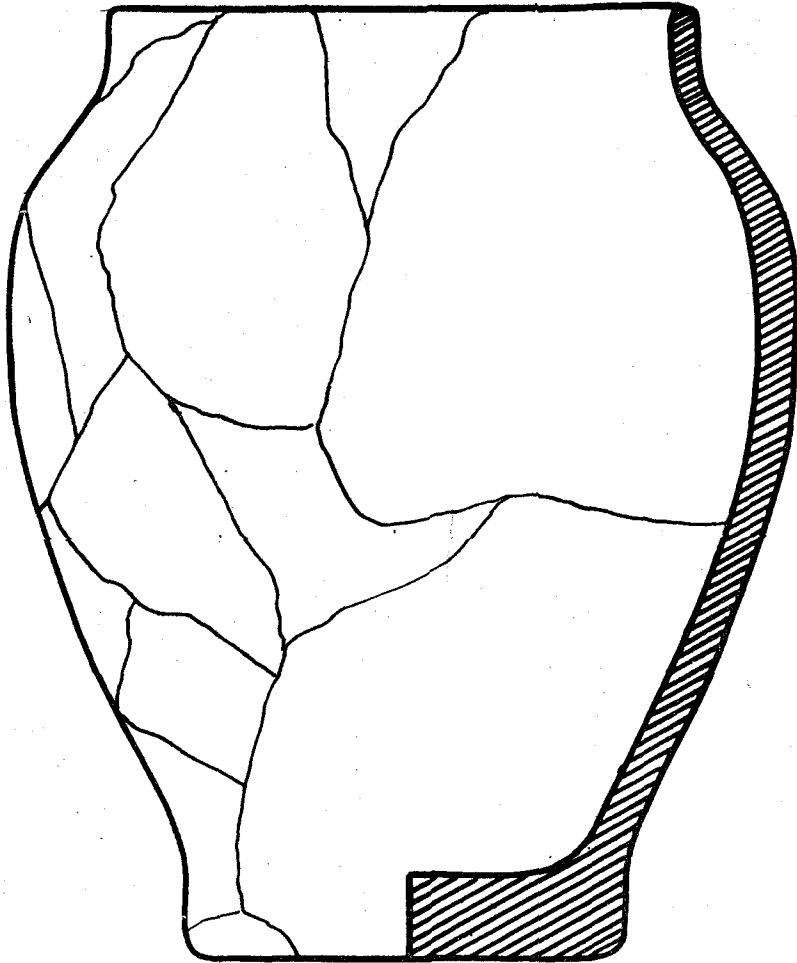

Рис. 69

Ліпний горщик з ранньосередньовічного житла №42.

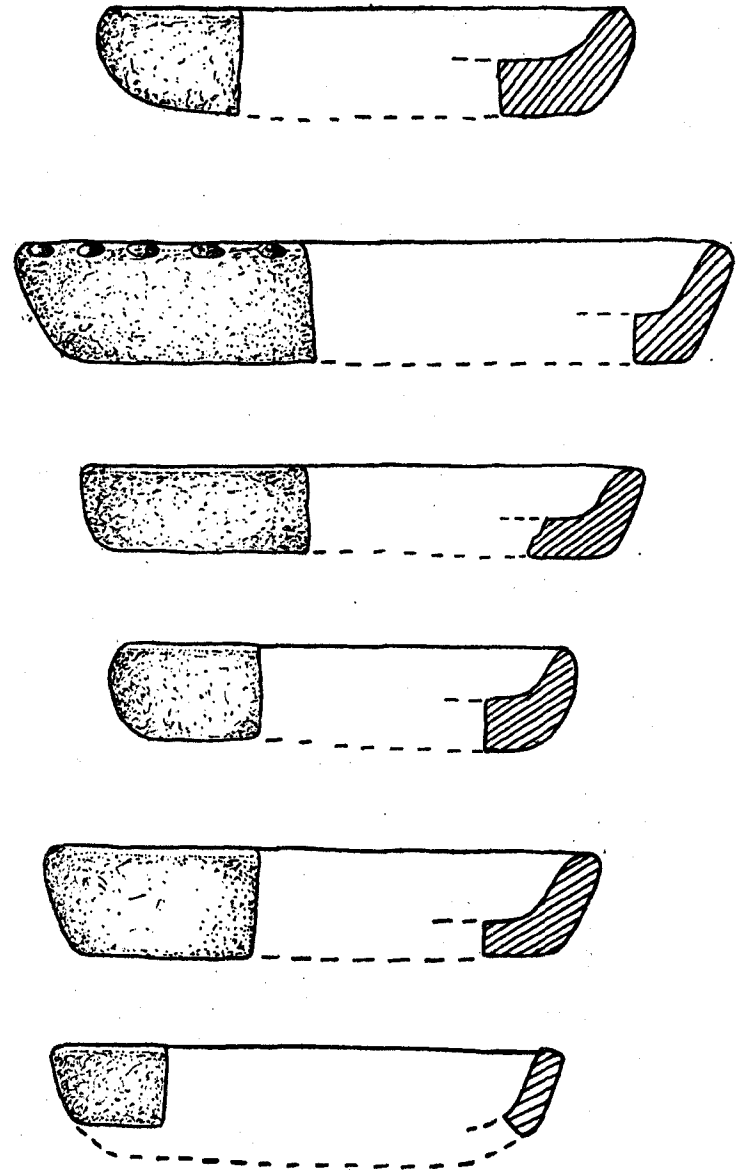

Рис. 70

Керамічні вироби V-VIII ст. н.е.

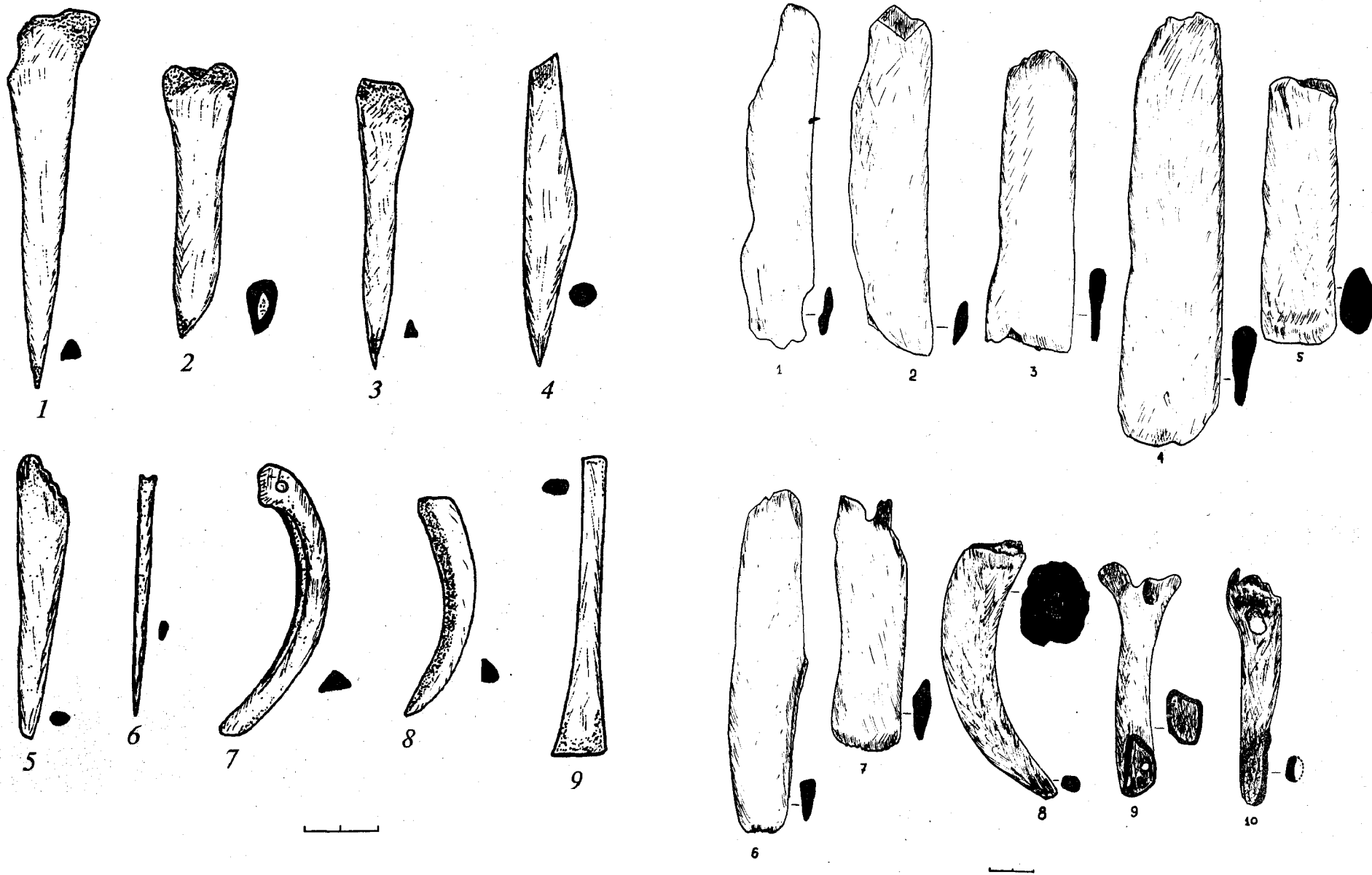

Рис. 71
Кістяні вироби V-VIII ст. н.е.

Рис. 72
Вироби з кістки V-VIII ст. н.е.

Рис. 73
 Схематичний план розміщення давньоруських об'єктів IX-XIII ст. в урочищі На клині:
 I-напівземлянка; II-округла господарська яма; III-овальна господарська яма.

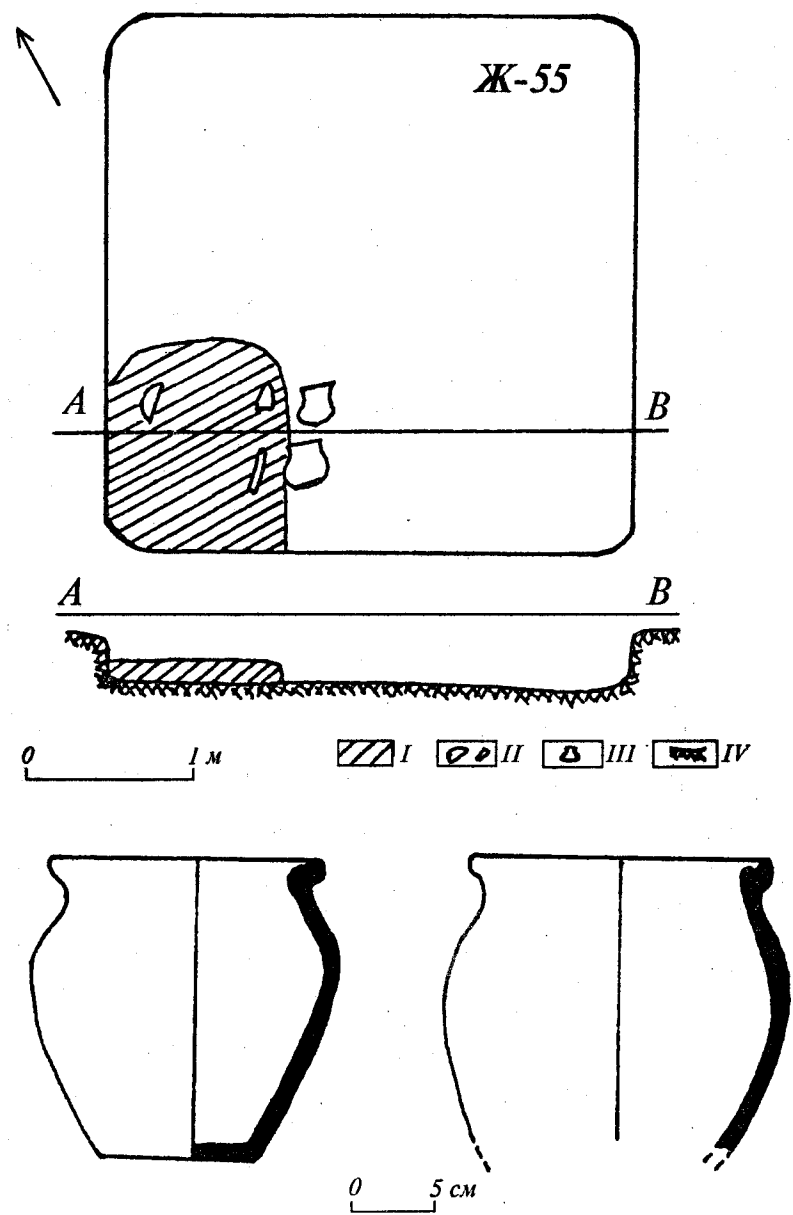
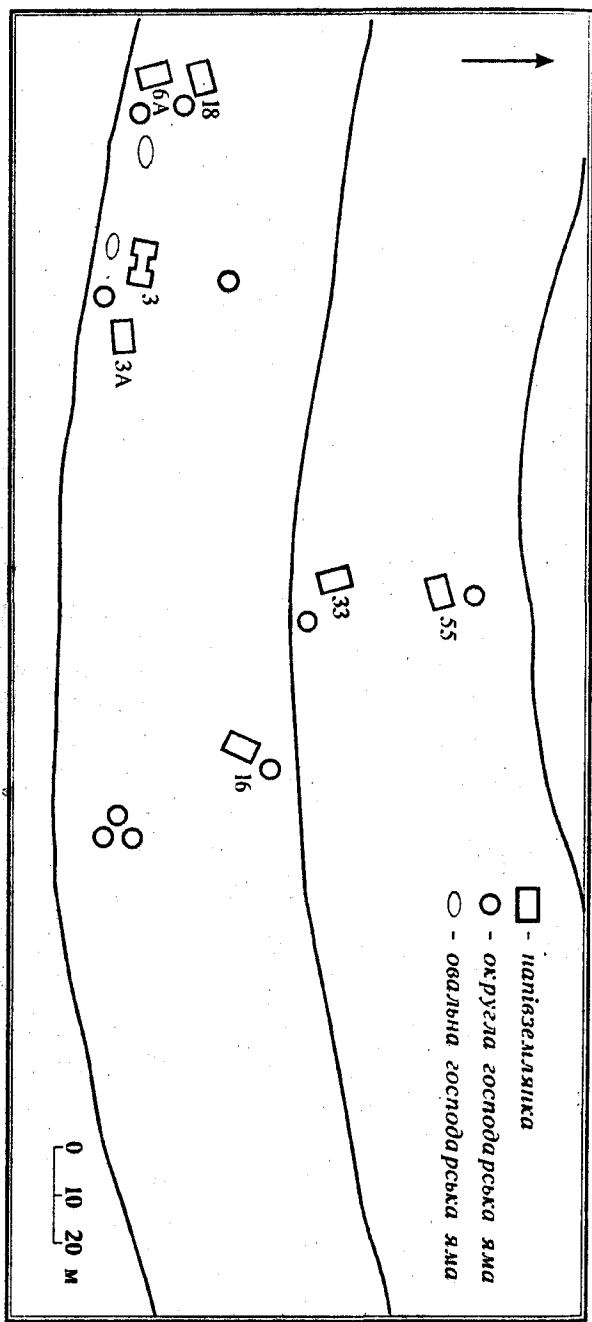

Рис. 74
 Давньоруське житло №55 і гончарний посуд з цього приміщення:
 I-глиняна облазка (печина); II-камені; III-кераміка; IV-материк.

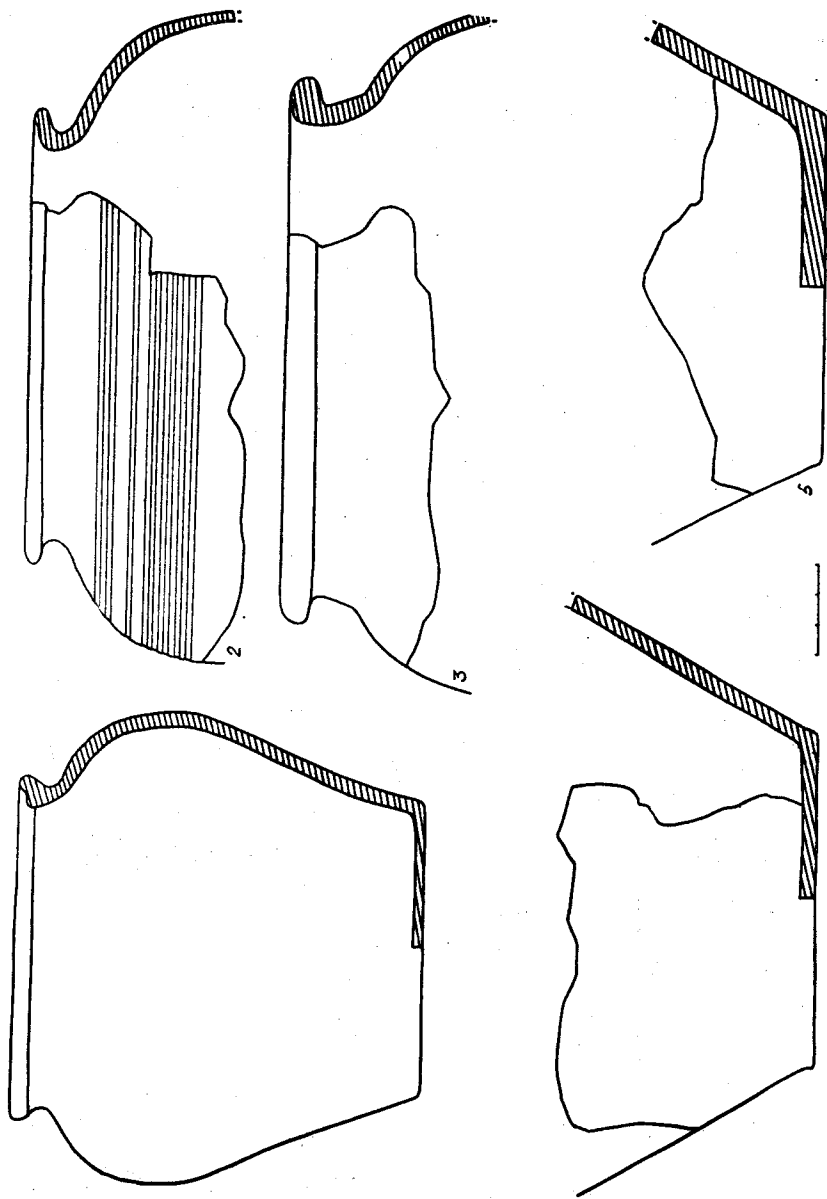

Рис. 75
Керамічні давньоруські вироби з господарських ям у південно-східній частині селища в урочищі На клині.

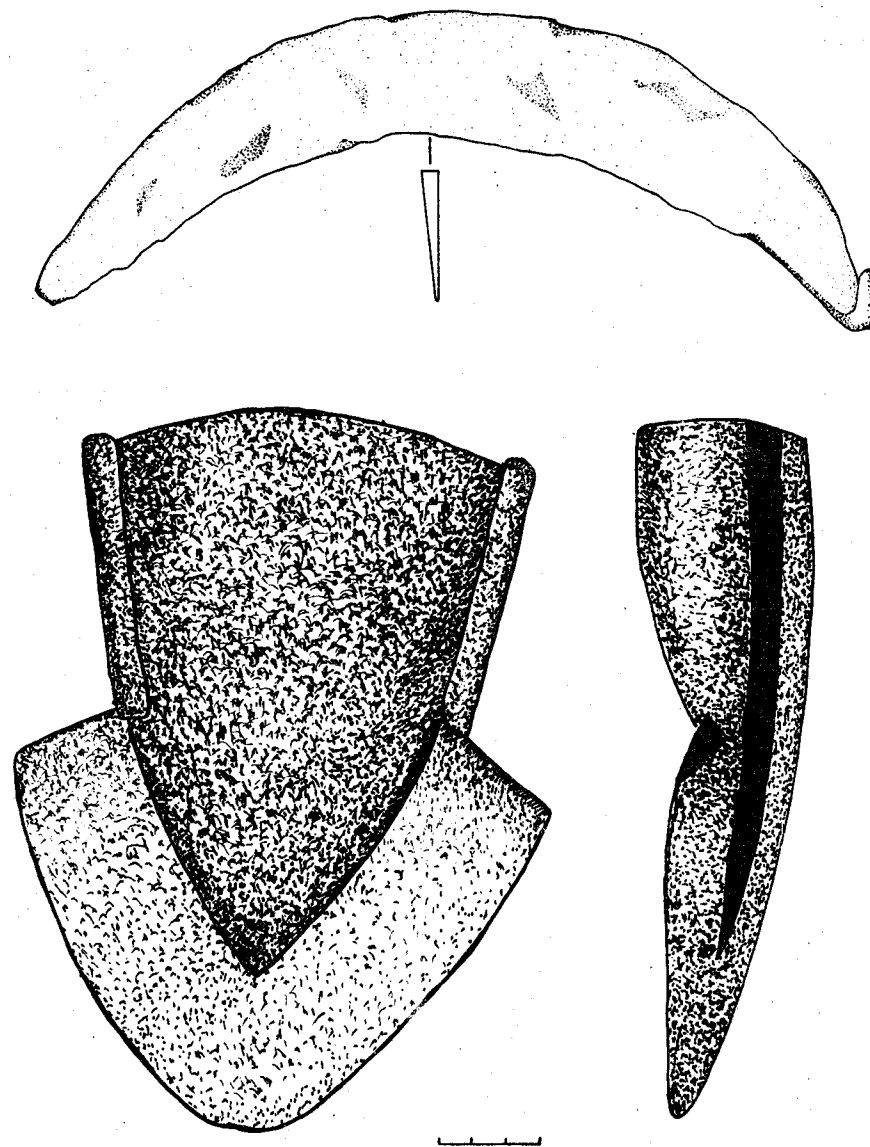

Рис. 76
Залізні знаряддя орного землеробства XI-XIII ст.

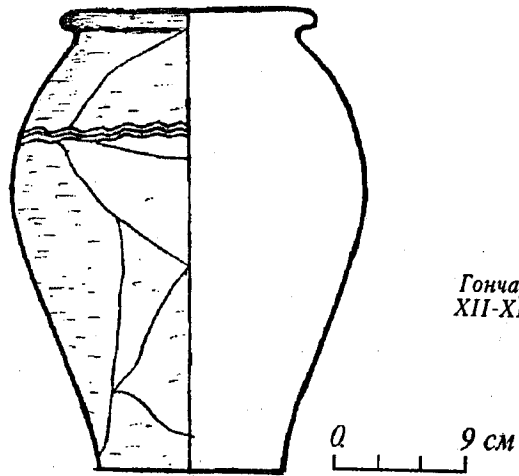

Рис. 77
Гончарний давньоруський горщик
XII-XIII ст. з господарської ями.

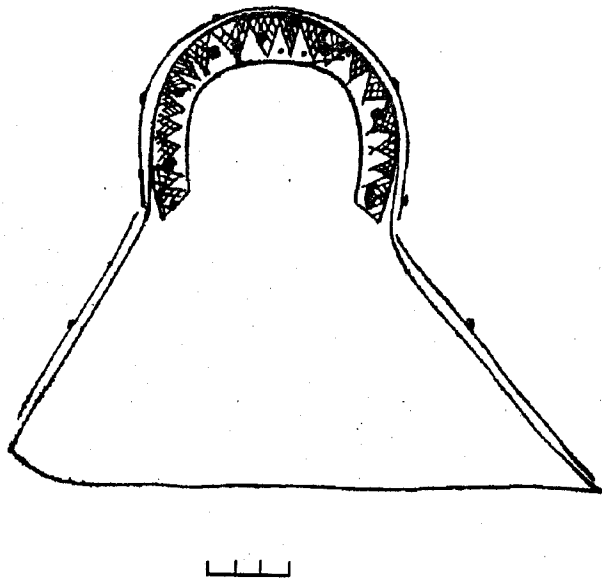

Рис. 78
Кістяна оправа (рамка) дерев'яної ікони XII-XIII ст.

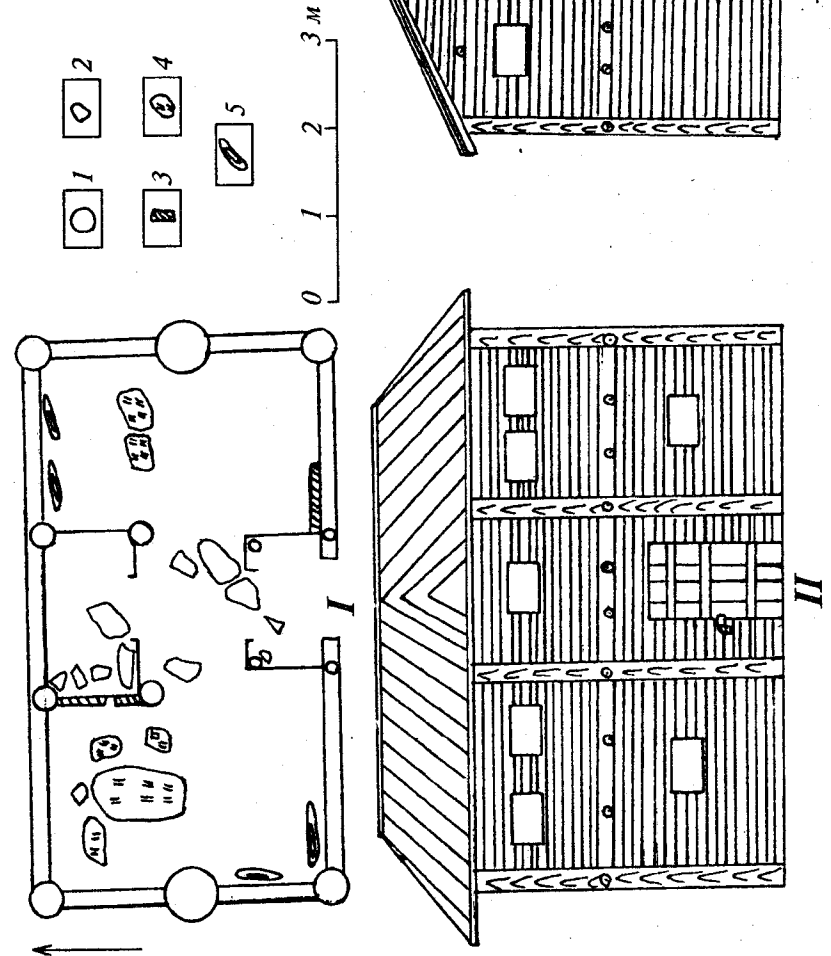

Рис. 79
Давньоруський трьохчастий двоповерховий будинок XII-XIII ст.
I – реконструкція плану без перекриття:
1-опорні стовпи; 2-камінь; 3-камінь, поставлений на торець; 4-кам'яна
вимостка вогнищ; 5-горіле дерево.
II, III – реконструкція зовнішнього вигляду будинку.

РОЗДІЛ III

**ДОСЛІДЖЕННЯ БАКОТСЬКОГО
ГОРОДИЩА-ДИТИНЦЯ І ПОСАДУ**

Археологічними розкопками кінця XIX ст. В.Б.Антоновичу вдалося відкрити залишки скельного печерного монастиря в Бакоті. Що ж торкається безпосередньо території самого давньоруського міста, то вона тоді археологічним пошукам не була піддана. Територія давньоруського міста не була тоді визначена, не вдалося в той час виявити й об'єктів безпосередньої міської забудови.

У 1961 р. під керівництвом Б.О.Тимощука працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника провели розвідки на території Бакоти та її околиць. В результаті - було виявлено: пізньопалеолітичне місцезнаходження, три трипільських поселення, 3 місцезнаходження доби бронзи, 1 - раннього залізного віку, 1 - рештки давньоруського поселення.

У 1963-1964 рр. археологічні пошуки в Бакоті та на її периферії були продовжені експедицією Кам'янець-Подільського педінституту, Кам'янець-Подільського історичного і Хмельницького краєзнавчого музеїв під керівництвом І.С.Винокура. Тоді було звернуто увагу на обстеження першої та другої надзаплавних терас лівого берега Дністра, між Бакотою і Теремцями, й виявлено в ряді місць сліди давньоруського культурного шару. У 1964 р. І.С.Винокуром було відкрито залишки давньоруського городища, розташованого на мисі, при впадінні в Дністер р.Рудки. В 1971-1975 рр. на території городища проводила дослідження експедиція Інституту археології АН України під керівництвом П.А.Горішнього і Р.О.Юри.

Городище-дитинець Бакоти - було розташоване у південно-західній частині села, в урочищі Скельки. Тут, вздовж лівого берега Дністра, при впадінні р.Рудки, виступала кам'яна скельна

основа. Очевидно, з цим пов'язано назву урочища. Городище займало ділянку другої надзаплавної тераси, яка підвищувалася над рівнем заплави приблизно на 20 м. Воно належить до городищ мисовидного типу. Його площа становила понад 1 га (150x120 м). З напільного боку, на відстані 150 м була розташована долинка, можливо - слід давнього рову. По краях городища (по його периметру) були помітні залишки земляних валів, які, однак, сильно розпливлися і були знивлені. Їх висота становила 0,7-0,8 м, ширина - 2,5-3 м. В центрі мисової частини городища була помітна западина. При попередньому обстеженні на городищі було виявлено уламки давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст., а також окремі людські кістки.

Протягом 1964-1965, 1974-1975 і 1980 рр. проводилися пошукові роботи і на території посаду. Особливість історичної топографії давньоруської Бакоти полягає в тому, що дитинець і прилягаючий до нього центральний осередок міста були обмежені течією двох притоків Дністра - Рудки на південному заході і Градівки - на сході. Остання назва безпосередньо фіксує, очевидно, східну межу центральної давньоруської міської забудови. Що ж торкається південно-західної і західної меж посаду або околиного міста (града), то ця територія починалася від течії Рудки і продовжувалася у південно-західному напрямку аж до земель сіл Теремці і Студениця на протязі 600-700 м при ширині смуги в середньому 70-80 м вздовж лівого берега Дністра.

На городищі-дитинці протягом сезонів 1974-1975 рр. було закладено кілька розкопів. Крім того, проведено дослідження на місці залишків валу (уздовж східного схилу городища). Дослідження показали, що тут відсутні залишки дерев'яних конструкцій. Можливо, це результат знищення давньоруських фортифікацій Бакоти в середині XIII ст. за наказом ординських баскаків, про що є повідомлення в літописі й традиція цього переказу дійшла до наших днів.¹

Дослідженнями спеціалістів історії та археології Київської Русі встановлено, що існувала певна закономірність щодо історико-топографічного співвідношення площ дитинців і посадів давньоруських міст. При наявності двохчастної планової структури (дитинець і посад) до міських осередків відносяться такі, які мають розміри укріплених частин не менше 2,5 га². Але в дійсності,

реальна площа давньоруських міст була значо більшою, оскільки поки-що не враховані посадські частини середніх і малих міст, розміри яких залишаються невизначеними. Виходячи із загальної закономірності, П.П.Толочко припускає, що в XII-XIII ст. співвідношення площі дитинця і посаду виражалось як один до вісьми³.

Отже, звертаємо увагу на ту обставину, що до Бакотського дитинця (площею понад 1 га) прилягала центральна міська забудова - між притоками Рудка і Градівка (площею біля 9 га). Цю центральну частину (крім дитинця), очевидно, не було потреби укріплювати земляними валами. Що ж до решти земель Підгороддя, які простягались в бік Теремців і Студениці, то їх площа, судячи з наявності решток давньоруського культурного шару, становила понад 48 га. А у південно-східному напрямку, до і за межами розташування скельного печерного монастиря, обжитою давньоруським населенням виявилася площа ще в 75-80 га. Таким чином, співвідношення площі Бакотського дитинця (разом з центральною міською забудовою посаду) і підгороддям виражається співвідношенням 10 га : 130 га, або одного до тринадцяти.

Додамо до цього, що в Бакотському мікрорегіоні відомі ще й залишки невеликого городища, розташованого з напольного боку, над скельним монастирем, в урочищі Біла або Білянська стінка. Його називають ще Городисько-монастирсько. Площа городища біля 1 га. Якщо мати на увазі, ще також і Теремецьку гору, пов'язану, за народними переказами, з літньою резиденцією бакотських феодалів (назва с.Теремці - від слова терем), то маємо свої специфічні особливості у історичній топографії літописної Бакоти. Йдеться про те, що в радіусі 2-2,5 км давньоруські об'єкти (головним чином залишки жител і виробничих споруд) тяжіють безпосередньо до Бакотського дитинця, а також до замку в урочищі Білянська стінка й можливої літньої резиденції бакотських правителів на Теремецькій горі.

На південно-східних підступах до Бакоти, в 5,5-6 км вниз за течією Дністра були розташовані городище і посад сусіднього давньоруського міста-Ушиця, яка згадується в літописі під 1144, 1159 і 1240 рр.⁴ У 1976-1977 рр. експедицією Інституту археології АН України під керівництвом М.П.Кучери і П.А.Горішнього було досліджено городище поблизу с.Ст.Ушиця. Воно займало площу

0,7 га (50x30 м). Частину городища було зруйновано водами Дністра. Майже вся площа, що збереглася (640 кв.м) на городищі була досліджена розкопками. Відкриті конструкції валу з господарськими клітями (досліджено 6 клітей): 1,8x2,6 м; 1,8x3 м і т.д.

Біля північного краю городища було відкрито залишки в'їзду у вигляді двох паралельних ровів. Відстань між rovami 2,4-2,6 м, довжина проїзду - 6 м. На городищі відкриті залишки чотирьох жител-напівземлянок з глинобитними печами і дві господарські ями - 1,85x1 м. Із речових знахідок переважала гончарна кераміка XII-XIII ст., яка характерна для Галицької землі. Знайдені також залізнi кресало, шпора, шило, ключ від замка, ніж, срібні підвіски і два з'єднуючих кільця.

Городище, очевидно, виконувало роль сторожової служби, оберігаючи вздовж Дністра місто Ушицю і підступи з південного сходу до столиці Пониззя - Бакоти. З напольного боку міста Ушицю і Бакоту охороняли городище на Піжівській горі, а також фортифікації на південно-західній околиці Теремців.

На бакотському городищі-дитинці, крім залишків валів, зафіксовані й рештки рову, розташованого з напольного, північно-західного боку від площадки, у вигляді видолинку глибиною 1-1,1 м. У його заповненні трапилися давньоруські черепки XII-XIII ст.

У мисовій частині городища-дитинця було закладено п'ять розкопів загальною площею 282 кв.м, з яких чотири розташовувалися безпосередньо на маданчику городища, а п'ятий - прорізав підвищення, що йшло вздовж східного краю мису. Потужність культурного шару у мисовій частині городища коливалася в межах від 0,2 до 1,15 м. В цьому шарі у перевідкладеному вигляді виявлено речові знахідки від часів трипільської культури і до пізнього середньовіччя. Разом з цим відзначено, що в культурному шарі городища чимало уламків давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст. Виявлені і безпосередні житлово-господарські споруди XII-XIII ст.

Рештки наземного житла із злегка заглибленою основою було відкрито у південно-східній частині городища, на розкопі I. Тут на глибині 1-1,1 м поблизу східного валу, було виявлено пляму з вкрапленнями перепаленої глини. На цьому місці виявилася піч підкововидної в плані форми, вирізана безпосередньо у

материковій основі (1x1,2 м) з послідуною глиняною обмозкою черіня, стінок і склепіння. Біля печі знайдено уламки керамічного давньоруського посуду XII-XIII ст., а також два фрагменти кам'яних точильних брусків, уламок круглого жорнового каменю й великі фрагменти давньоруської корчаги. Це був кут житла, що займало площу 4,2x3,8 м.

У центральній частині приміщення було відкрито залишки ще однієї печі. Її черінь стратиграфічно лежав нижче від основи кутової печі приміщення на 0,25-0,30 м. Отже - він більш давній, а спорудження кутової печі було пов'язано, очевидно, з перебудовою житла. Більш давня пічка у житлі мала грушевидну в плані форму й була вирізана своєю основою у материковому ґрунті, а потім з середини обмозчена товстим шаром рідкої глини. Її розміри - 0,8x0,6x0,4 м. Товщина обмозки стінок й склепіння печі становила 6-7 см. Висота челюстей печі - 0,38 м, їх ширина - 0,46 м, розміри черіня - 0,65x0,50 м. Піч була звернута своїми челюстями (топкою) в бік сходу, на черені лежав великий уламок посудуни давньоруського часу XII ст.

Неподалік від печі було знайдено череп дорослої людини, який лежав горілиць. Кісток скелета біля черепа не виявлено. При розчистці основи злегка заглибленого наземного житла, крім вказаних знахідок, виявлені: три залізні ножі, кілька кованих цвяхів, три уламки скляних браслетів, фрагмент глиняного пряслиця й керамічне грузило.

Отже, можна констатувати наявність на городищі-дитинці, у його південно-східній частині, житлового комплексу XII-XIII ст. Дослідження, які проведені тут же, на північній та північно-східній ділянках городища також виявили залишки окремих житлово-господарських споруд XII-XIII ст. Так на розкопі 2 на глибині 0,5 м була простежена пляма темного ґрунту округлої в плані форми діаметром 1,2 м з вкрапленням невеличких шматків печини. При дальшій розчистці, у заглибленні (0,35-0,40 м від давнього денного рівня) трапились уламки гончарних горщиків XII-XIII ст., кістки домашніх тварин, шматки перепаленої глини й великий уламок борта керамічної жаровні.

На місці розкопу 4 до глибини 0,6 м йшла темна глина з перемішаною землею. При дальшому заглибленні (0,75-0,80 м) тут разом з давньоруською керамікою XII-XIII ст. виявлено шматки

силікатного шлаку, гутного скла, кістки тварин, уламки печини й вуглики.

У траншеї №1 (східна частина городища) на глибині 0,25 м знайдено шматок залізної криці, що лежав разом з фрагментом давньоруського гончарного посуду. Тут виявлено темне заповнення заглиблення 2x2,5 м на рівні 1,77 м від сучасного горизонту. У цьому заглибленні знайдені фрагменти давньоруської кераміки.

У траншеї №4 (південно-східна ділянка городища) в усіх квадратах виявлено шар гумусованої темної землі (потужність шару 0,45-0,50 м). В шарі часто траплялись уламки кераміки XII-XIII ст. А в квадраті 5 цієї траншеї трапився розчавлений невеликий гончарний давньоруський горщик XII-XIII ст.

Складність археологічного вивчення давньоруських об'єктів дитинця літописної Бакоти полягала в тому, що як вже зазначалося вище, у культурних нашаруваннях пам'ятки маємо матеріали від часів трипільської культури і до пізнього середньовіччя. Тому разом з давньоруськими траплялись й залишки житлово-господарських об'єктів трипільської культури, передскіфського і скіфського часу⁵. Але найголовніше те, що на місці давньоруського городища, після знищення його фортифікацій у середині XIII ст., почали хоронити людей, перетворивши це місце на кладовище. При копанні поховальних ям-могил (а розкопками відкрито понад 50 захоронень) природно були значною мірою порушені й зруйновані рештки житлово-господарських споруд давньоруського городища-дитинця XII-XIII ст. Додамо до цього, що у XVII-XIX ст. на місці колишнього городища й кладовища селилися люди, які принесли сюди все, що пов'язано з житлом і господарською діяльністю (в різних частинах городища у верхніх шарах і в окремих пізніших ямах виявлено кераміку та інші побутові речі з XVII-XIX ст.) Все сказане в комплексі й зумовило порівняно погану збереженість житлово-господарських об'єктів давньоруського часу.

Разом з цим, можемо констатувати, що не дивлячись на вказані складності й труднощі, вдалося якоюсь мірою увияти забудову і функціонування мисового городища-дитинця літописної Бакоти. Виявлена на Бакотському городищі-дитинці давньоруська кераміка представлена в основному фрагментами тонкостінних гончарних горщиків з відігнутими вінчиками та косо зрізаними або заокругленими краями. Така давньоруська кераміка є типовою

для Галицької землі і датується XII-XIII ст. Отже, керамічний комплекс дозволяє датувати виникнення Бакотського городища XII ст.

Археологічними дослідженнями на території городища-дитинця виявлено 55 захоронень-трупокладень. Вони розташовувалися майже паралельними рядами. Найбільше поховань виявлено у мисовій частині городищі. Скелети орієнтовані черепами на захід, з деякими відхиленнями до півночі або півдня. Лише одне захоронення орієнтоване черепом на південь. У шести випадках при розчистці були простежені рештки дерев'яних трун. У кількох захороненнях виявлено супроводжуючий інвентар. Це, зокрема, - фрагменти давньоруської гончарної кераміки XII-XIII ст. В одному з жіночих захоронень (на межі квадратів 15 і 16) біля правої скроні знайдено два срібні скроневі кільця в півтора оберти. Тут же виявлено срібну трюхбусину сережку київського типу. Кожна з бусин прикрашена зерню. Біля лівої скроні знайдено три скроневі кільця і трюхбусину сережку, бусини якої прикрашені сканню. На середньому пальці лівої руки жінки було срібне кільце, яке нічим не відрізнялось від скроневих кілець.

Ще одне досить багате за інвентарем жіноче поховання було виявлено на межі квадратів 17 і 18. При розчистці виявлено залишки зитлілих дубових дощок домовини. На пальці правої руки, що лежала на грудях, було виявлено срібне кільце типу скроневого (в півтора оберти). Біля лівої скроні знайдено скроневе кільце. На шиї виявилися чотири мініатюрні бронзові гудзики у вигляді грибків. Біля правої скроні знайдено маленьке червоне кругле скельце з рештками металевої (бронзової) оправы.

Вінших захороненнях були виявлені: уламок рогу благородного оленя і фрагмент стінки давньоруського горщика, мідна бляшка трикутної форми з невеликими отворами, яка певно нашивалась на одяг або головний убір.

Описані коротко окремі захоронення, судячи з поховального ритуалу, орієнтації й речового інвентаря відносяться, очевидно, до другої половини XIII ст. Вони фіксують початок використання площадки городища-дитинця давньоруської Бакоти під кладовище. Це сталося, очевидно, після руйнації укріплень в середині XIII ст.

Більша кількість поховань не мала супроводжуючого речового інвентаря. Судячи по орієнтації, положенням рук, окремим

фрагментам домовин і т.п. їх слід відносити до кінця XIII-XIV ст., тобто до післямонгольського періоду в історії літописної Бакоти⁶.

Рештки ще одного, вже згаданого вище, городища розташовані з напольного боку над скельним печерним монастирем, в урочищі, яке називають Біла, Білянська стінка або Городисько-монастирсько. Майданчик городища тут розташовано на високому мисі корінного лівого берега Дністра. Він знаходиться на скелястому підвищенні приблизно за 650-700 м на північний схід від входу до печерного монастиря, вже, власне, по вертикалі над самим скельним храмом. Мис звернутий своїм вузьким кінцем до північного-заходу і має досить круті схили. У 100 м від завершення мису, наче вигнувшись дугою вздовж бічних його крутих схилів простежено залишки розвалу кам'яного муру. Цей мур, судячи по його залишках, обіймав площу біля 1 га - в середньому 100x95 м.

Сам майданчик городища звужений у північно-західному напрямку. Довжина розвалу кам'яної стіни становить тут біля 60 м. Можливо, що тут був розташований один з феодалських замків Бакоти. Оскільки вказане урочище розташоване досить високо (біля 90 м над літнім рівнем води у Дністрі) і йому не загрожувало затоплення після спорудження Могилів-Подільської ГЕС, розкопки тут не проводилися. Ми обмежилися на даному етапі зняттям його плану-схеми з тим, щоб у майбутньому при можливості продовжити стаціонарні дослідження.

Але сам факт наявності цієї пам'ятки ми враховуємо при з'ясуванні історичної топографії Бакоти і, зокрема, - при визначенні територіального щодо площ співвідношення дитинця та інших укріплених частин давньоруського міста з ділянками посаду або окольного града.

Археологічні дослідження на території посаду (окольного града) були розпочаті у 1968 р., а потім продовжені протягом 1974-1975, 1979-1980 рр. Ці роботи пов'язані з виявленням житлово-господарських і виробничих комплексів в різних його частинах. Як з'ясувалося, це головним чином, ділянки першої і частково другої надзаплавних терас вздовж течії Дністра. Обстеження місцевості, збір підйомного матеріалу і проведені розкопки показали, що у південно-західному напрямку, приблизно в 85-90 м від течії р. Рудки, на першій надзаплавній терасі, в урочищі Пушкарівка розташовані житлово-господарські об'єкти частини посаду

давньоруської Бакоти. Тут, над заплавою р. Рудки, було розташовано великий мис, який піднімався над долиною на 8-10 м. Площа частини мису, на якому проводилися пошукові і стаціонарні археологічні дослідження, становить біля 1 га.

В тому, що ці пам'ятки відносяться саме до функціонування міста Бакоти свідчить, в першу чергу, масовий керамічний матеріал, який добре датується XII-XIII ст. Крім того, на XII-XIII ст. указують і фрагменти скляних браслетів, які були виявлені на місцях давніх жител. До цього ж часу відносяться й інші - залізні побутові предмети, а також - пов'язані з військовою справою і побутові вироби з каменю, глини та кістки. Необхідно відзначити, що на території урочища Пушкарівка, як і в інших частинах посаду давньоруської Бакоти, були наявні нашарування попередніх історичних епох: трипільської культури, скіфського періоду, часів черняхівської культури. Зокрема, на підвищеній ділянці надзаплавної тераси в цьому ж урочищі у 1964 р. І.С. Винокуром було виявлено разом з черняхівським культурним шаром два уламки кам'яного тесаного стовпа - очевидно, рештки розбитого в давнину язичницького кам'яного ідола⁷.

Рештки наземного давньоруського житла №1 було відкрито у 1974 р. Вони виявилися на глибині 0,5 м від сучасного рівня. Площа споруди - 4x3,3 м була визначена за вкрапленнями глиняної обмазки і печини, а також за наявністю в контурах споруди гончарного посуду XII-XIII ст. Скупчення печини (0,4x0,7 м) було розчищено у північно-західному куті наземного житла. Черинь печі овальної в плані форми - 0,5x0,4 м, поверх нього лежав шар золи. У перепаленій глині (очевидно, залишки склепіння) знайдено уламок давньоруського горщика. Біля решток печі виявлені уламки давньоруського посуду XII-XIII ст. разом з шматочками деревного вугілля. Конструкція стін житла була, очевидно, зрубною, оскільки решток ямок від опорних стовпів не простежено.

Житло №2 - напівземлянку - було відкрито того ж 1974 р. приблизно в 20-ти метрах південніше від наземного житла №1. Тут на глибині 0,9 м на фоні материкової глини вималювалася темнокоричнева пляма заповнення споруди - 5,4x3,8 м. При розчистці основи житла встановлено, що будівля була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. У північно-західній частині житла виявлено скупчення шматків печини - 0,9x1 м (рештки

глинобитної печі поганої збереженості). Поряд з руїнами печі розчищено скупчення уламків давньоруських горщиків XII-XIII ст. та два фрагменти скляних браслетів зеленого кольору. Судячи з відсутності залишок ям від опорних стовпів, можна вважати, що житло №2 мало зрубну конструкцію стін.

Під час досліджень 1974 р. у траншеях №№ 5-7 було виявлено культурний шар XII-XIII ст., представлений типовою гончарною керамікою, окремими уламками скляних браслетів з гладкою та скрученою поверхнею. А в траншеї №6 (кв.11) було знайдено залізний втульчастий наконечник стріли з двома "вусиками", що датується XII-XIII ст. Крім того, у давньоруському культурному шарі тут було знайдено залізний наконечник для арбалета і залізну шпору.

Тут же, на території посаду, у 1974 р. було відкрито (у траншеї №1, кв. 4,5) групове захоронення, очевидно, у братській могилі трьох дорослих чоловіків. Пам'ятку виявлено у безпосередньо дністровській прибережній частині урочища Пушкарівка на ділянці, поверхня якої виявилася значною мірою змитою під час весняних паводків. В зв'язку з цим кістки, які виявилися на глибині 0,25-0,30 м, були частково розтягнуті плугом. При дальшій зачистці на глибині 0,35-0,45 м окреслилася могильна яма розміром 1,5x1,1 м. Два скелети із західно орієнтацією лежали в анатомічному порядку на спині, а кістяк, який мав східну орієнтацію, лежав на чолі. Вказане групове захоронення вірогідніше всього пов'язувати з періодом ординського нашестя середини XIII ст.

Під час досліджень 1979-1980 рр. на території посаду були відкриті давньоруські житла №№ 3, 4, 5, 6. Вони були виявлені в 100 м північніше від попередніх житлових комплексів. Житло №3 було відкрито на розкопі, де на глибині першого штиха після зачистки виявилися скупчення глиняної обмазки і печини, вкраплення деревного вугілля разом з дрібними фрагментами давньоруського гончарного посуду. При дальшому дослідженні з'ясувалося, що ми маємо справу з рештками давньоруського наземного деревокаркасного житла. Площа підквадратного в плані будинку, орієнтованого стінами за сторонами світу, - 3x2,8 м. У північно-західному кутку на глибині 0,35 м розчищено залишки печі-кам'янки з параметрами 1,6x1,5x0,4 м.

У південній половині житла при дальшому заглибленні й розчистці було відкрито на глибині 1 м залишки вогнища, викладеного

камінням - 0,75x0,60 м. І на глибині 0,35-0,40 м, і на глибині 1 м при розчистці виявлялася давньоруська гончарна кераміка XII-XIII ст. Це означає, що житло перебудовувалося. Спочатку воно було напівземлянковим, а потім при перебудові зробили земляну підсипку у котловані і спорудили практично наземний будинок.

Спостереження за конструктивними особливостями будівлі показали, що наземне житло, очевидно, мало зрубну конструкцію стін. На всій площі дослідженої споруди (особливо біля печі й вогнища, а також на рівні долівки) виявлено чимало уламків давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст., а також залізний ніж, кілька фрагментів гладких і зі скрученою поверхнею скляних браслетів. Тут же трапилися обрізані шматки рогу (очевидно, заготовки для рукояток ножів), а також окремі кістки свині та великої рогатої худоби.

Житло №4 було відкрито на тому ж розкопі, приблизно в 9 м від житла №3. В цьому місці, як показали дослідження, давньоруське житло-напівземлянка перерізала рештки наземної глинобитної споруди трипільської культури. Давньоруське житло було зафіксовано вже на глибині 0,40 м від сучасного рівня ґрунту. А далі під час послідувочої розчистки було виявлено його заглиблену на 0,30 м від давнього денного рівня частину - з долівкою. Житло займало площу 3,2x2,8 м і було орієнтоване своїми стінами за сторонами світу. У західному кутку приміщення було відкрито залишки глинобитної печі 1x0,9 м разом з давньоруською керамікою XII-XIII ст. Поблизу залишків печі розчищено передпінчу яму - 0,7x0,6 м глибиною 1 м від рівня долівки приміщення. У східній половині житла було ще й глинобитне вогнище. Судячи з спостережень за конструктивними елементами вказане напівземлянкове житло мало зрубну конструкцію стін.

Житло №5 було відкрито на розкопі, де зроблено прирізку довжиною 20 м і шириною 2 м. Тут, на глибині 0,40 м виявилися залишки наземної будівлі 3,4x3 м. Житло було орієнтоване своїми стінами за сторонами світу. У північно-західному куту приміщення розчищено рештки печі-кам'янки - 1x0,8x0,3 м. Стовпових ямок від опорних конструкцій каркасу не виявлено. Це означає, що вказане житло мало зрубну конструкцію стін. На площі приміщення і, особливо поблизу печі, - виявлено уламки давньоруського гончарного посуду, а також окремі кістки свійських тварин.

Рештки наземного житла №6 були виявлені в тій частині посаду, яка пов'язана з урочищем Пушкарівка. На розкопі 14x6 м були простежені залишки наземної споруди, контури якої 4x3,8 м визначено за насиченістю шматками глиняної обмазки, печини, деревного вугілля, давньоруської кераміки XII-XIII ст. Під час розчистки у північно-західному куту приміщення на глибині 0,30 м було виявлено рештки глинобитної печі грушевидної в плані форми. Її довжина 0,8 м, ширина - 0,7 м, ширина устя - 0,6 м. Збереглися рештки черія 0,6x0,7 м. Останній мав товщину глиняної обмазки - 10 см. У південній половині житла простежені залишки глинобитного вогнища (діаметр - 0,6 м). На площі досліджуваної споруди виявлено серію уламків давньоруської кераміки, кілька фрагментів скляних браслетів і залізу давньоруську шпору XII-XIII ст. До житла прилягали рештки наземної господарської будівлі 3x2,8 м, а також залишки чотирьох господарських ям.

Відзначимо також, що на розкопі 1980 р., у різних його частинах, на глибині 0,40 м виявлено цілу серію фрагментів давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст. Крім того, простежувалися кістки тварин, шматочки горілого дерева від каркасної конструкції, включення глиняної обмазки і печини. У квадраті 7 на глибині 0,30 м, за межами жител знайдено розчавлений давньоруський горщик, прикрашений хвилястим орнаментом. Виявлені на площі розкопу фрагменти посуду належать кераміці темносірого кольору з відігнутими вінцями й характерним лінійним і хвилястим орнаментом. Це означає, що на ділянці посаду давньоруської Бакоти, розташованій на південній захід від дитинця, на мисовій терасі, над заплавою р. Рудки при впадінні її в Дністер, на протязі XII-XIII ст. інтенсивно розвивалося життя місцевого давньоруського населення, що і знайшло свій вияв у відповідній щільності забудови території, а також у тих перебудовах наземних і напівземлянкових жител, які зафіксовані розкопками.

На південний схід від городища-дитинця і течії р. Градівки О.М. Приходнюком у 1968 р. було досліджено житло-напівземлянку давньоруського часу XII-XIII ст. Воно являло собою злегка заглиблену в ґрунт наземну будівлю. Це житло №7 за нашою загальною польовою нумерацією належить до південно-східної ділянки посаду, яка була розташована між дитинцем, р. Градівкою і Дністром. Житло мало в плані підквадратну форму 4x3,8 м і було заглиблено

своєю основою на 0,25 м від давньої денної поверхні. Воно було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу. У північно-західному куту приміщення виявлено залишки глинобитної каркасної печі 1x0,9 м. Черинь зберігся непогано (0,7x0,6 м). Стовпові ями при розчищенні не простежувалися. Отже, житло мало, очевидно, зрубну конструкцію стін.

У житлі, на рівні долівки та поблизу печі, виявлено давньоруську гончарну кераміку, уламок кам'яного точильного бруска і кілька фрагментів скляних браслетів.

На території посаду (на другій надзаплавній терасі) було проведено у 1975 р. розвідкове шурфування на вільних від посівів ділянках поля і городів. Йдеться, зокрема, про ділянки біля водонапірної башти, а також між цією баштою і садибою М.І.Родумана. Дослідження показали, що тут у давньоруський час були розміщені житлово-господарські комплекси XII-XIII ст. Разом з цим простежено й існування більш ранніх об'єктів VIII-IX ст. н.е. Встановлено, що одне із наземних жител давньоруського посаду (за нашою польовою нумерацією - це житло №8) перерізало на глибині 0,35-0,40 м залишки напівземлянкової споруди VIII-IX ст. Рештки наземного житла належали споруді зрубної конструкції. Площа підквадратного в плані житла - 4x3,8 м. У північній половині приміщення простежено печину - рештки глинобитної печі поганої збереженості.

На долівці житла знайдено уламок кам'яного круглого ротаційного жорна діаметром 0,40 м, а також фрагменти давньоруського гончарного посуду - горщики XII-XIII ст. Це були вінчики і стінки з лінійним і хвилястим орнаментом.

Стратиграфічно глибше (0,7 м) тут виявлено нижню частину товстостінного горщика ліпної роботи, який відноситься до VIII-IX ст. Вінчик мав косо зрізані краї.

Під час земляних робіт (копання льоху) на садибі В.І.Левченка (одна з ділянок посаду на другій надзаплавній терасі) натрапили на залишки житла-напівземлянки (за нашою нумерацією це житло №9 на посаді). Заглиблене житло було підквадратної форми приблизно 3,5x3 м. Разом із залишками глинобитної печі в житлі були знайдені уламки давньоруського горщика, кам'яне кругле ротаційне жорно і залізний серп (речі, нажаль, не збереглися).

В західному напрямку від городища-дитинця, ще далі за межами течії р.Рудка, в бік с.Теремці під час археологічних

обстежень 1968-1969 рр. було зафіксовано сліди жител і господарських споруд XII-XIII ст. Судячи з підйомного матеріалу, територія першої надзаплавної тераси (на землях між Бакотою і Теремцями) була складовою частиною бакотського посаду. Залишки наземних жител у вигляді розораних плугом скупчень глиняної обмазки, печини і каміння разом з уламками давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст. дають можливість приблизно уявити собі певну насиченість житлово-господарськими комплексами вказаної частини окольного града. Як вже зазначалося, ця площа посада складала близько 48 га.

Те, що було відмічено під час наших польових обстежень, показує на наявність в цьому мікрорайоні посаду Бакоти приблизно 13-15-ти розорених скупчень глиняної обмазки й печини з керамікою XII-XIII ст., кістками тварин і окремими знахідками скляних браслетів. Якщо ж мати на увазі, що значна частина давньоруських споруд не збереглася і тому не зафіксована археологічно, то на вказаній площі могло розміститися кілька десятків садиб окольного града.

Нашу увагу привернули, зокрема, й скупчення залізних шлаків з включенням окремих шматків криць і перепаленого каміння на ділянці приблизно 20x10 м, що прилягала до природнього неглибокого яру, який був спрямований в напрямку до берегової лінії Дністра. Поставлені тут розвідкові траншеї виявили залишки залізобного виробництва. В трьох випадках вдалося зафіксувати нижні частини металургійних домниць, що збереглися погано. Це були заглиблення 0,15-0,20 м округлої форми діаметром 0,75-0,85 м, заповнені перепаленим камінням, включеннями глиняної обмазки, залізних шлаків, деревного вугілля й попелу. Поруч лежали окремі шматки залізних криць і шлаків разом з камінням, до якого наче "прикипіли" частки шлаку. Вапнякове каміння могло використовуватися в процесі плавки заліза як флюс.

Отже, йдеться про прибережну частину ділянки бакотського окольного града, пов'язану з залізобним виробництвом. Аналогії конструктивним особливостям бакотських металургійних горнів знаходимо серед матеріалів давньоруського Ленківцевого городища під Чернівцями⁸ та в інших давньоруських містах⁹.

У південно-східному напрямку, як вже зазначалося, територія посаду Бакоти простягалася, очевидно, вздовж лівого берега

Дністра до і за межами скельного печерного монастиря, аж до урочища На клині. Площа, освоєна тут населенням окольного града під житлово-господарські споруди, становить приблизно 75-80 га. Йдеться про ту частину житлових і господарських споруд давньоруського часу, які були відкриті у південно-західній частині урочища На клині, а також про сусідні (через яр) ділянки першої і другої надзапальної терас, неподалеку від Бакотського скельного монастиря.

Оскільки давньоруські житлово-господарські об'єкти XI-XIII ст. вже описані у попередньому розділі книги, то немає потреби повторюватися. Нагадаємо лише, що ці комплекси і територіально, і в соціально-економічному плані відносяться до підгороддя Бакотського окольного града. Особливо це торкається трьохчастинного злегка заглибленого наземного житла XII-XIII ст., а також кількох інших напівземлянок. Звертають на себе увагу й залишки залізобного виробництва, виявлені у прибережній смузі урочища. Серед речових знахідок цієї частини Бакотського окольного града XII-XIII ст. виділяється масивний залізний леміш для плуга, залізні серпи, ножиці, кам'яні ротаційні жорна, різноманітні кістяні поробки і серед них - кістяна оправа для дерев'яної антропоморфної ікони. Остання річ, виявлена територіально в безпосередній близькості від скельного храму, досить знаменна і засвідчує високий рівень духовної культури населення Бакотського окольного града.

Можна припустити, що саме з цієї частини Бакотської території, яка прилягає до печерного скельного монастиря, походить невеличка шиферна іконка, яка зберігається у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника з початку XX ст., але без вказівки на місце знахідки. Ця шиферна іконка розмірами 5,5x4,4 см, товщиною - 0,5 см зображує Дмитра Солунського. Виріб відзначається високою технікою різьблення і міг належати особі з феодальної верхівки міста Бакоти або безпосередньо - скельного монастиря.

Боротьба проти монголо-татарських загарбників зумовила велику популярність іконок з зображенням святих воїнів. Мідну іконку з образами Бориса і Гліба, яку знайшли біля с.Калюса (літописний Каліус), в урочищі Городисько відносять до XIII-XIV ст.¹⁰ Вона повторювала іконний тип XII-XIII ст. Одним з близьких

зразків таких творів і є кам'яна (шиферна) іконка Дмитра, про яку щойно йшла мова. Вона справляє враження монументального твору завдяки фронтальній постаті воїна, який стоїть трохи розтавивши ноги і спираючись однією рукою на щит, а другою тримаючи списа. Два ангели підлітають до нього: один з них дає Дмитрові меч, щоб він боровся з ворогами, а другий - увінчує його німбом слави¹¹. Нагадаємо у зв'язку з цим і прекрасну кольорову мозаїку - Дмитро Солунський (воїн з списом, мечем і щитом), яка походить з Михайлівського Златоверхого собору в Києві початку XII ст. Голова святого подана тут у німбі¹².

На ділянках першої і другої терас лівого берега Дністра, розташованих у 450-500 м від скельного печерного монастиря, крім залишків жител і господарських споруд, відкрито й комплекс гончарного виробництва XII-XIII ст. Його було досліджено у 1991 р. рятивними розкопками у період, коли рівень води в Дністрі сильно понизився й оголилися частини ділянок першої та другої надзапальних терас¹³. Проведені дослідження показали, що на ділянці другої надзапальної тераси лівого берега Дністра знаходяться значні залишки давньоруського культурного шару. Разом з керамікою XII-XIII ст. тут зафіксовано скупчення каміння, очевидно, від печі-кам'янки, а також уламок (половина цілого) круглого кам'яного ротаційного жорна. Приблизно в 15-16-ти метрах від цього скупчення (уверх по терасі) й було виявлено рештки двох гончарних печей - горнів.

Один з горнів дуже поганої збереженості, а другий зберігся настільки, що його можна було графічно реконструювати. Це була двоюрисна конструкція, вирізана у материковій основі ґрунту. Діаметр округлої в плані випалювальної камери становив 1 м. Склепіння випалювальної камери збереглося лише частково на висоту 0,12 м. Основа камери, як і стінки склепіння, були вимашені рідкою глиною, а потім - випалені. Товщина решітки з люфтами-продухами - 0,18 м. Розчищено п'ять люфтів-продухів діаметром 7-10 см. Продухи розташовані хрестовидно, центральний - найбільший за діаметром. Вертикальна конструкція печі не передбачала наявності опорного стовпа або стінки. Такі за конструкцією горни Б.О.Рібаков відносить до першого типу - без "козла"¹⁴.

Нижня, топочна, камера мала напівсферичне глиняне склепіння і плоске дно. Вона завершувалася устям, челюсті якого мали 0,50 м завширшки і 0,45 м у висоту. Сама топочна камера по вертикалі мала висоту 0,45-0,47 м.

Такої ж, аналогічної, конструкції був і другий гончарний горн, що, як вже зазначалося, мав дуже погану збереженість. Розташований неподалеку, поруч, він, очевидно, разом з описаним, належав до однієї гончарної майстерні. Розташування обох гончарних печей показує, що вони були звернуті своїми устями-топками до течії Дністра.

При дослідженні решток давньоруських горнів було виявлено цілу серію фрагментів кераміки, яка за формою (горщики) і профілюванням вінець відноситься до XII-XIII ст.

Отже, на території посаду літописної Бакоти, на лівому березі Дністра, маємо фіксовану археологічно гончарну майстерню XII-XIII ст.

Ще одну давньоруську гончарну майстерню було виявлено у 1978 р. під час досліджень на правому березі Дністра, навпроти бакотського урочища Курник. Розкопки проводилися під керівництвом Г.Т.Ковпаненко. Було відкрито залишки давньоруського гончарного комплексу, що складався з трьох горнів. Тут, на береговому схилі, в 6-7-ми метрах на захід від краю надзаплавної тераси було закладено розкоп площею біля 86 кв.м. Потужність культурного шару становила 0,15-0,20 м. Він залягав під верхнім розорюваним шаром світлоричневого наносного піску та мулу. Материк на всій площі розкопу було досягнуто на глибині 0,50 м від сучасної денної поверхні.

В культурному шарі, що складався з гумусованого чернозему, виявлено скупчення великих фрагментів від кількох розчавлених посудин, уламок скляного давньоруського браслета, а також дрібні шматочки печини та давньоруської кераміки. Під час досліджень при зачистці було простежено темну пляму - 2,5х3 м, а також два кола з обпаленої глини (діаметром в 1 м). В процесі подальшої розчистки з'ясувалося, що вказані пляма і два кола - це залишки гончарної майстерні, яка складалася з трьох горнів для випалу гончарного посуду. Два горни збереглися добре, а третій - лише частково. Біля горнів були також виявлені й розчищені пригребіща, тобто ходи до топочних камер гончарних печей.

Горни були споруджені в материковому ґрунті. Спочатку тут були вирізані випалювальна і топочна камери, з послідуною обмазкою стінок камер рідкою глиною з рослинними домішками. Потім - споруджувались пригребіща та решітки, які розділяли камери поміж собою.

Пригребіще, що належало двом горнам, мало неправильну, близьку до овальної, в плані форму. Довжина його - 5 м; ширина при вході до погребіща - 1,4 м; у самому широкому місці - 3 м; при переході від погребіща до горнів - 1,6 м. Діаметр основи випалювальних камер горнів - 1,2 м. Висота збереженої частини стінок випалювальних камер - 0,55-0,75 м. Ширина топочних камер у вертикальному перерізі - 1 м, висота - 0,55-0,60 м. Кожний з горнів майстерні мав в основі випалювальної камери по чотири люфти-продухи (діаметром 7-8 см), які були розташовані хрестовидно. Глибина пригребіщ - від 0,70 до 0,90 м від рівня давньої денної поверхні.

У заповненні пригребіщ, в коричневому суглинку, були знайдені у великій кількості дрібні та великі фрагменти давньоруської кераміки. Аналогічні фрагменти посуду були відкриті і в обпалювальній камері одного з горнів (горн №2). У заповненні топок була обгоріла глина, шматочки деревного вугілля, попіл, печина.

Серед кераміки, знайденої в пригребіщах, заслуговують уваги знахідка нижньої частини горщиків з одним отвором у денці; діаметр отвору - біля 1 см. Поблизу топочної камери горна №1 знайдено кам'яну плитку із заглаженою поверхнею (очевидно, лощило).

У верхній частині пригребіща виявлені: два залізних рибальських гачки, уламок зернотерки, намистина, фрагменти скляних браслетів, залізне долото та інші речі, які свідчать про досить тривалий час існування вказаної гончарної майстерні.

Топочні отвори гончарних горнів були звернуті до Дністра так само, як і на місці лівобережної давньоруської гончарної майстерні (неподалеку від скельного печерного монастиря).

Знайдена при розкопках гончарних горнів кераміка абсолютно ідентична гончарному посуду XII-XIII ст., поширеному і на інших ділянках окольного града Бакоти. Кераміка ця знаходить також аналогії серед гончарного давньоруського посуду Ушиці, Каліуса,

Устя й інших середньодністровських давньоруських населених пунктів. Ця кераміка належить до I і II типів Галицького давньоруського гончарного посуду¹⁵.

Отже, рештки гончарної майстерні XII-XIII ст., розташовані і досліджені на правому березі Дністра (навпроти лівобережного урочища Курники) ми включаємо до території Бакотського давньоруського окольного града. Розміщення майстерні та її тривале за часом функціонування дозволяють пов'язувати ремісничу діяльність місцевого давньоруського населення саме у зв'язку з Бакотським посадом або окольным градом.

У 1979 р. були проведені пошукові розкопачні роботи на ділянці лівого берега Дністра, в урочищі Курники (як раз навпроти лівобережної гончарної майстерні). Тут, під горою, на якій знаходиться давньоруський скельний печерний монастир, при розкопках на глибині 2 м були виявлені залишки конструктивних деталей давньоруського житла №10 у вигляді спаленини товщиною 6-7 см. У вказаному горілому шарі на площі 1x2,4 м виявлено гончарну давньоруську кераміку, глиняну обмазку і включення печини, а також залізний кований цвях.

Рештки давньоруського житла, як з'ясовано, виявилися на глибині 2 м в результаті зсувів і намівів ґрунту разом з уламками скельної породи з боку гори в урочищі Монастирисько.

Таким чином, можна вважати з'ясованим питання про територіальні межі Бакотського окольного града, які вкладаються, як вже зазначалося, у загальну площу біля 130 га. Житлово-господарські споруди посаду виявляють конкретну мікроструктуру бакотської житлової і господарської забудови, розміщення залізобобних, гончарних майстерень і т.п.

Матеріали археологічних досліджень дозволяють висловити деякі міркування щодо конструктивних особливостей давньоруського житла в Бакоті. І на дитинці, і на посаді маємо рештки наземних і напівземлянкових жител XII-XIII ст. Вони знаходять паралелі у ряді давньоруських пам'яток, зокрема, - на території Південно-Західної Русі (Галич, Пліснеськ, Колодяжин, Ленківці, Василів, Звенигород та ін.).¹⁶ Виявляється, що окремі бакотські напівземлянки (заглиблені своєю основою в ґрунт на 0,25-0,30 м) тільки формально можуть розглядатися як такі. Насправді ж йдеться, по-суті, про наземні житла. П.П.Толочко і В.А.Харламов слушно

відзначають, що на Україні досліджено значну кількість давньоруських жител. За конструктивним способом зведення стін вони розподіляються на каркасно-стовпні (стовпові) і зрубні (вінцові). Обидві ці схеми не залежать від глибини закладки основи будинків і простежені на об'єктах як із заглибленою основою, так і - з незаглибленою. Між тим, в археологічній літературі саме ступінь заглибленості основи будинків визначила такі термінологічні поняття як - "землянка", "напівземлянка", "наземне житло". При спеціальному вивченні цього питання з'ясувалося, що в основу вказаної термінології покладено другорядну ознаку - влаштування основи будинку, а не головний - конструктивний принцип, тобто спосіб зведення стін¹⁷. І каркасно-стовпові, і зрубні житла представлені на території Бакоти, як і в інших суміжних землях Південно-Східної Європи, ще у чорняхівському домобудуванні. Ця ж традиція простежується за матеріалами домобудування V-VII і VIII-IX ст. н.е. (див. матеріали наших досліджень в урочищі На клині). Вона розвивалася далі в нових історичних умовах Київської Русі IX-XIII ст.

Вивчення основи заглиблених жител, на думку П.П.Толочка і В.А.Харламова, дає підставу вважати, що в ряді випадків самими заглибленнями не обмежувалася площа житлового приміщення. Особливо це стосується таких приміщень, коли печі виходять за межі заглиблення і, знаходячись на рівні давнього горизонту, - своїми устями звернуті до середини заглибленої частини приміщення¹⁸. Окремі житла такого типу представлені в тій частині підгороддя бакотського посаду, яка зв'язана з урочищем На клині. Вони датуються серединою I тис. н.е., VI-VIII ст. і IX-XI ст. Рештки аналогічних споруд маємо і у тій частині окольного града, що пов'язана з урочищем Пушкарівка і датуються XII-XIII ст. Це означає, що справжня площа вказаних житлових приміщень не обмежувалася тільки їх заглибленими частинами, а й включала найближчу периферію, особливо, коли на ній виявляються речові знахідки.

Отже, дослідники історії давньоруського житла відзначають, що для IX-XIII ст. характерною особливістю будинків є те, що вони належали до двох основних конструктивних типів - зрубного і каркасно-стовпового. Є й випадки поєднання у вертикальній будівельній структурі окремих будинків каркасно-стовпової і зрубної техніки спорудження дерев'яного каркасу будівель¹⁹.

Що ж стосується планової структури давньоруських жител, то в світлі викладених спостережень і узагальнень можна погодитися з тим, що крім одночастних існували, і очевидно, домінували двохчастні будинки. З'ясується при цьому, що досить часто у давньоруських містах існували й двоповерхові будинки²⁰.

У цьому зв'язку надзвичайно цікавий трьохчастний житловий будинок (житло №3 з підгороддя бакотського посаду в урочищі На клині). Його реконструкція, з урахуванням того, що основа житла була опущена в ґрунт на 0,55-0,65 м, свідчить про можливість двоповерхового варіанту споруди. Досить товсті в діаметрі опорні стовпи (центральні по осі - діаметром 0,75 м, кутові - 0,40-0,45 м при глибині залягання відповідно - 0,60 і 0,40 м) свідчать про те, що вони могли утримувати другий поверх, який міг бути трьохчастним, як і перший нижній поверх, або - двохчастним. Йдеться, таким чином, про те, що паралельно з одноповерховою забудовою, давньоруська Бакота могла мати і двоповерхові житлові будинки.

Таким чином, житла, відкриті і досліджені на території літописного міста Бакота, за своєю планувальною структурою розподіляються на одно-, дво- і трьохчастні. Ця схема в цілому є типовою для більшості міст Південно-Західної Русі.

Дослідження останніх років на території давньоруських міст показали, що головним елементом планувальної структури міста була садиба. Остання складалася з житлового приміщення, а також двох-трьох будівель господарсько-виробничого призначення. Садиби стародавнього Києва, наприклад, площею 250-300 кв.м належали бідним прошаркам давньоруського населення XI-XII ст.; середні за площею (600-700 кв.м) садиби належали представникам купецького сослов'я.²¹ На основі археологічних досліджень в Бакоті можна лише частково з'ясувати приблизні розміри садиб підгороддя та на посаді. Так, наприклад, трьохчастне, очевидно, двоповерхове житло XII-XIII ст. разом з господарськими спорудами займали площу в урочищі На клині біля 400 кв.м. На площі цієї садиби, крім житлового будинку, були господарське наземне приміщення, а також три господарські ями. Площа цієї садиби визначається приблизно, оскільки залишки огорожі не простежено і площу визначено за розміщенням на ній складових частин садиби цього двору. Цікаво, що поблизу цієї садиби (на розкоп V) було виявлено кістяну оправу від антропоморфної дерев'яної ікони.

В тій частині бакотського посаду, яка пов'язана з урочищем Пушкарівка, наземне житло №6 (4x3,8 м) знаходилося на території садиби разом з наземною господарською будівлею (3x2,8 м), а також із залишками чотирьох господарських ям. Садиба могла займати площу біля 500 кв.м. Її межі визначені приблизно на основі розміщення вказаних житлових і господарських об'єктів, оскільки залишків огорожі не простежено і тут. Відзначимо, що на цій садибі знайдено уламки скляних браслетів і залізу кавалерійську шпору XII-XIII ст.

У безпосередній близькості до дитинця, на схід від нього, розміщувалася садиба XII-XIII ст., яка складалася з житла №7 (4x3,8 м), господарської будівлі (2x3 м) і трьох господарських ям. Площа цієї садиби визначена приблизно - вона складала понад 350 кв.м.

Отже, площа садиби на Бакотському посаді визначається в середньому в 400-450 кв.м.

Що ж стосується дитинця, то відкриті на його території залишки житла і господарських споруд свідчать про те, що тут знаходиться феодальна садиба. Вона займала південну мисову ділянку городища і складалася з житла і кількох господарських споруд. Площа цієї садиби визначається в межах 1400-1500 кв.м. Саме житло мало злегка заглиблену в ґрунт основу - 4,2x3,8 м. У його північно-східному кутку була глинобитна пічка, а в центральній частині приміщення - ще одна більш давня за стратиграфією пічка. Очевидно, саме заглиблення споруди, пов'язане з перебудовою, - становило центральну в плані частину будинку, до якої прилягали бічні, що виходили вже за межі заглиблення. Загальна площа цього житла визначається приблизно 6,2x5,8 м. Речовий комплекс вказаного житла включав три залізни ножі, круглий жорновий камінь, великі фрагменти давньоруської корчаги, уламки кам'яного точильного бруска, три уламки скляних браслетів, фрагмент глиняного пряслиця й керамічне грузило.

До господарських споруд садиби належали рештки наземного будинку 2,8x3,2 м з округлою в плані ямою діаметром 1,2 м. У ямі і на території наземної споруди виявлені уламки горщиків XII-XIII ст., кістки домашніх тварин, великий уламок борта керамічної жаровні. Друга, злегка заглиблена в ґрунт на 0,45-0,50 м господарська споруда 3x2,8 м містила у собі, разом з давньоруською керамікою

шматки силікатного шлаку, гутного скла, кістки тварин, уламки печини й вуглики. Залишки ще однієї господарської будівлі, які виявлені на території садиби, належали наземній споруді 3x3,4 м із деяким заглибленням її центральної частини - 2x2,5 м. На території цього об'єкту та поблизу нього виявлені шматок залізної криці, давньоруська кераміка і, зокрема, - розчавлений горщик XII-XIII ст.

Таким чином, садиба на дитинці включала житло і три господарські будівлі. Якщо до цього додати, що значна частина господарських об'єктів була зруйнована в другій половині XIII ст. при виникненні тут кладовища, то стане зрозумілою відповідна насиченість спорудами на території садиби феодала-дитинця давньоруської Бакоти.

За межами дитинця, на другій надзаплавній терасі, в урочищі Церковище, де на овалному підвищенні у XVIII-XIX ст. стояла дерев'яна церква, у 1975 р. були проведені археологічні дослідження. Розкопками виявлено залишки фундаментів шириною 0,6 м і глибиною 0,3 м. Фундамент було викладено з великих кам'яних вапнякових брил, закріплених на глиняному розчині. Встановлено, що довжина фундаментів храму по лінії - схід-захід - становила біля 13 м.

При розчистці фундаментів зустрічалася гончарна кераміка XVII-XVIII ст., яка, очевидно, вказує на час спорудження церкви. Разом з тим відзначимо, що під час досліджень 1975 р. було виявлено кілька безінвентарних захоронень, які, судячи з стратиграфічних спостережень, хронологічно передували спорудженню храму. В кількох місцях було виявлено і окремі фрагменти давньоруської гончарної кераміки XII-XIII ст. Отже, можна вважати, що до спорудження храму тут існувало давньоруське, а потім - пізньосередньовічне кладовище. Що торкається давньоруської кераміки, то вона може вказувати на те, що і у XII-XIII ст. на цьому місці стояв храм. Нажаль, його фундаменти було, очевидно, зруйновано в XIV-XV ст.

Ми розглянули, таким чином, матеріали археологічних досліджень на території городища-дитинця і посаду літописної Бакоти. Вони показують, що основні історико-топографічні компоненти повністю відповідають археологічним ознакам дитинця і посаду, встановленим під час розкопок. Основні складові частини

давньоруської Бакоти пов'язані з посадом, який прилягав до лівого берега Дністра, і дитинцем, що знаходився на підвищенні, неподалеку від впадіння р. Рудки в Дністер. Течія другої невеличкої річечки - Градівки обмежувала зі сходу центральну частину міста з церковищем і, очевидно, - з торговищею (давньоруською торговельною площею). Важливими історико-топографічними домінантами, крім дитинця, виступають: на північному сході - городище-замок в урочищі Городисько Монастирське (Біла або Білянська стінка), на південному-сході - скельний печерний монастир. У північно-західній частині над навколишньою місцевістю виділяється Теремецька гора (за народними переказами - місце терему - літньої резиденції бакотських феодалів). І дійсно, за Теремцями був простежений вал та якісь поруйновані мури²².

Відзначимо, що з напольного боку територія давньоруського міста була добре захищена підкововидною в плані грядою природних скельних підвищень. Що ж до в'їзду з північного-сходу до міста, то він надійно контролювався вже згаданим замком. Визначаючи місце посаду або окольного града в соціально-економічній структурі Бакоти, можемо констатувати, що головні його риси співпадають з ознаками посадів інших давньоруських міст. Йдеться про його важливу економічну і соціальну роль (розвиток ремесла, торгівлі й, очевидно, самоуправління всієї сільськогосподарської округи)²³. До складової частини давньоруського міста Бакоти входив, очевидно, і скельний печерний монастир, оскільки до кінця XIV ст. монастирі, як правило, розташовувалися на території давньоруських міст²⁴. Тим більше, що конкретна ситуація розміщення бакотського скельного монастиря, який височів над кварталами ремісничо-торговельного окольного града у південно-східній частині міста, це підтверджує.

Уявний зовнішній вигляд панорами міста Бакоти може бути реконструйований з урахуванням особливості мальовничої місцевості і різноманітних історико-археологічних і історико-архітектурних об'єктів. Йдеться про вже зазначені історико-топографічні домінанти (дитинець, замок, скельний монастир і Теремецька гора) на фоні дерево-глинобитної забудови дитинця і посаду, при наявності одно- і двоповерхових будинків в їх загальній міській структурі. Побілені стіни дерево-глинобитних конструкцій житлово-господарських споруд дитинця і посаду разом з замком і скельним

монастирем, розташованими на значних підвищеннях, створювали яскраву, радісну кольорову гаму, так характерну для південних давньоруських міст²⁵.

Примітки

- ¹ Літопис великих князів Литовських зазначає, що біля 1362 р. литовські князі Коріатовичі відновили подільські міста, зруйновані ординцями в середині XIII ст. Див. Е. Сецинський. Бакотський скальний монастир // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. в. 5. - Каменец-Подольский 1890-1891. - С. 217; Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. - Каменец-Подольский, 1901. - С. 86.
- ² Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // Русский город. - М, 1983. - С. 27-30.
- ³ Голочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К, 1989. - С. 196.
- ⁴ ПСРЛ. т. I. Лаврент. і Троицька літописи. - Спб, 1896. - С. 135; ПСРЛ. т. П. - С. 84.
- ⁵ Опис цих пам'яток буде коротко викладений у додатках-списках досліджених пам'яток Бакоти.
- ⁶ Опис поховань на мозильнику XIII-XIV ст. викладено у додатках-списках досліджених пам'яток Бакоти.
- ⁷ Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. - М, 1967. - С. 139. Опис цього об'єкта див. у додатках-списках досліджених пам'яток Бакоти.
- ⁸ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. - К, 1982. - С. 78-79.
- ⁹ Гопак В. Д. Железообрабатывающее ремесло // Археология Украинской ССР. т. 3. - К, 1986. - С. 418-419.
- ¹⁰ Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии... - С. 35.
- ¹¹ Логвин Г. Н. Скульптура та різьблення // Історія українського мистецтва. т. П. - К, 1967. - С. 107-108.
- ¹² Історія українського мистецтва. т. I. - К, 1966. - С. 297, рис. 242.
- ¹³ Розчистку проведено В. А. Захар'євим і М. І. Михайловим. Ми вдячні їм за фото й креслення об'єкту, а також за кераміку, яку вони передали разом з ілюстраціями.
- ¹⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. - М, 1948. - С. 351.
- ¹⁵ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли // КСИА АН СССР. в. 120. - М, 1969. - С. 7; Горішній П. А. Гончарний комплекс у с. Бакота // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. - Днепропетровск, 1980. - С. 159.
- ¹⁶ Археология Украинской ССР. т. 3. - К, 1986. - С. 286-350.
- ¹⁷ Голочко П. П. Массовая городская застройка Киева IX-XIII вв. // Тезисы докл. на IV Международ. конгр. по слав. археологии. - К, 1982. - С. 25; Харламов В. А. Древнерусское жилище // Археология Украинской ССР. т. 3. - К, 1986. - С. 344-345.
- ¹⁸ Харламов В. А. Древнерусское жилище... С. 349.
- ¹⁹ Там же.

- ²⁰ Голочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. - К, 1980. - С. 70-71; Харламов В. А. Древнерусское жилище... - С. 350. Під час досліджень на території посаду Кам'янець-Подільського у 1981 р. було також археологічно відкрито й зафіксовано рештки давньоруського двоповерхового будинку XII-XIII ст. Див. Винокур І. С., Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVII століття. - Хмельницький, 1983. - С. 13-14.
- ²¹ Харламов В. А. Древнерусское жилище... - С. 348.
- ²² За переказами місцевих жителів.
- ²³ Тимощук Б. А. Археологические признаки посада древнерусского города // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. - Секция П. - М, 1987. - С. 75.
- ²⁴ Голубинский Е. История русской церкви. - М, 1901. т. I. - С. 746-763.
- ²⁵ Логвин Г. Н. О внешнем облике древнерусских городов // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. Секция VI. - М, 1987. - С. 168.

Цифрами на карті позначені (стр. 176):

- 1-Теребовля; 2-4-Зеленче (Семенів); 5, 6-Семенів; 7-Федорівка;
- 8, 9-Більче-Золоте; 10, 11-Лисичники; 12-Колодрібка; 13-Калагарівка;
- 14-Рашиці; 15, 20-Городиця (Богит); 16, 18-Крутилів (Звенигород);
- 17, 19-Іванківці; 21-Васильківці; 22-Жабинці; 23, 24-Мушкатівка;
- 25, 26-Вовківці; 27, 28-Бабинці; 29-Устя; 30-Івано-Пусте; 31-Окопи;
- 32-Бережанка; 33-Гуків; 34-Оринин; 35-Збриж; 36-Кугайці; 37-Кутківці;
- 38-Юрківці; 39, 40-Черче; 41, 42-В. Слобідка; 43-Гринчук; 44, 45-Гуменці;
- 46, 47-Должок; 48, 49-Кам'янець-Подільський; 50-Кадишівці;
- 51, 52-Колубайці; 53, 54-Супруньківці; 55, 56-Дерев'яне;
- 57, 58-В. Яромирка; 59, 60-В. Карабчий; 61-Городок; 62-Кузьмин;
- 63-Нове Поріччя; 64-Останківці; 65, 66, 67-Підлісний Олексинець;
- 68-Подільське; 69-Княгинин; 70-Княжпіль; 71-Устя; 72, 73-Малинівці;
- 74-Слобідка Малиновецька; 75-Станіславівка; 76-Привороття;
- 77-Стара Ушиця; 78-Бакота; 79-Чабановка; 80-Грушка; 81-Теремці;
- 82-Ріпинці; 83-Китайгород; 84-Суржинці; 85-Лука-Каветинська;
- 86-Жванець; 87-Думанов; 88-Соколець; 89, 90-Мішівці; 91-Малішівці;
- 92-Гірчична; 93-Ставище; 94-Балин; 95-Велика Побойна; 96-Чанків;
- 97-Антонівка; 98-Калюс; 99-Пижівка; 100-Хребтіїв;
- 101-Пилипи-Хребтіївські; 102, 103-Глибівка; 104, 105-Хотин;
- 106, 107-Василів; 109-Баламутівка; 110-Боянчук; 111-Вікно;
- 112, 113-Дорошівці; 114, 115-Заставна; 116-Онут; 117-Репужинці;
- 118-Бернове; 119-Вороновиця; 120-Грушівці; 121-Кельменці; 122-Комарів;
- 123-Ленківці; 124-Ломачинці; 125, 126-Михалково;
- 127, 128, 129-Непоротове (128-літописний Кучелмін).

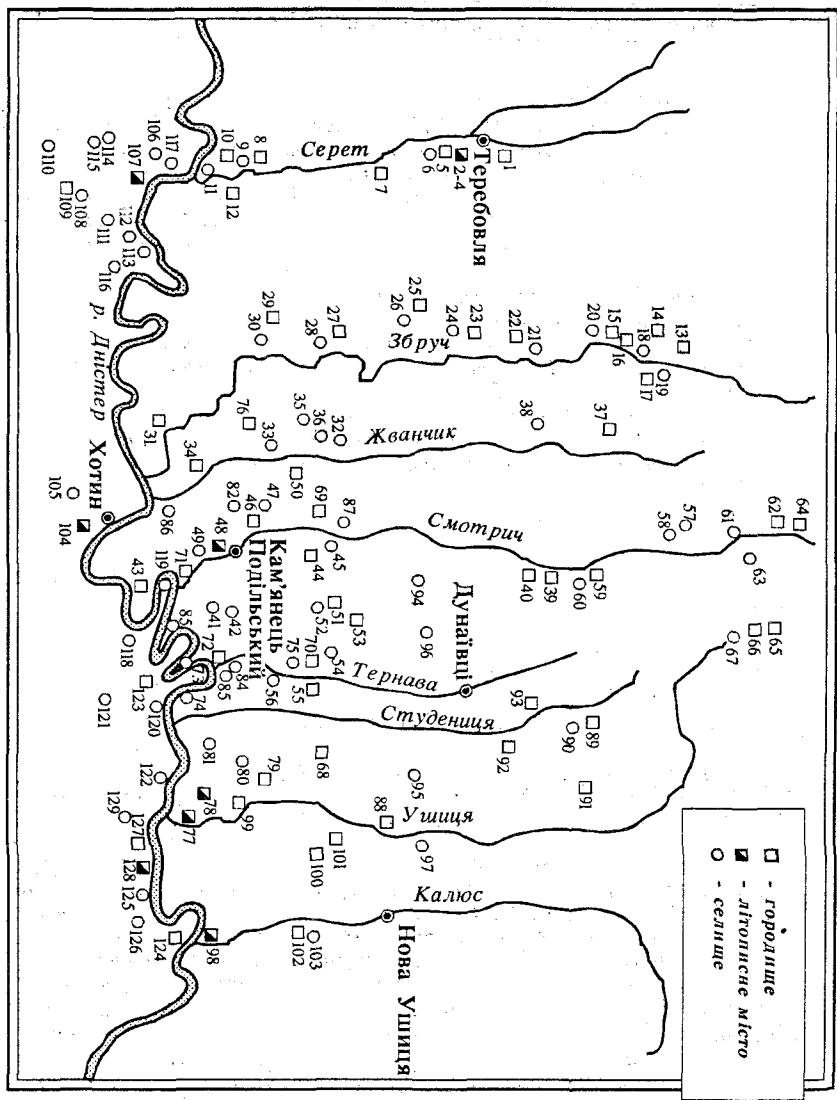

Рис. 80
Карта-схема давньоруських пам'яток Пониззя XI-XIII ст.
(перечень пунктів на стор. 175)

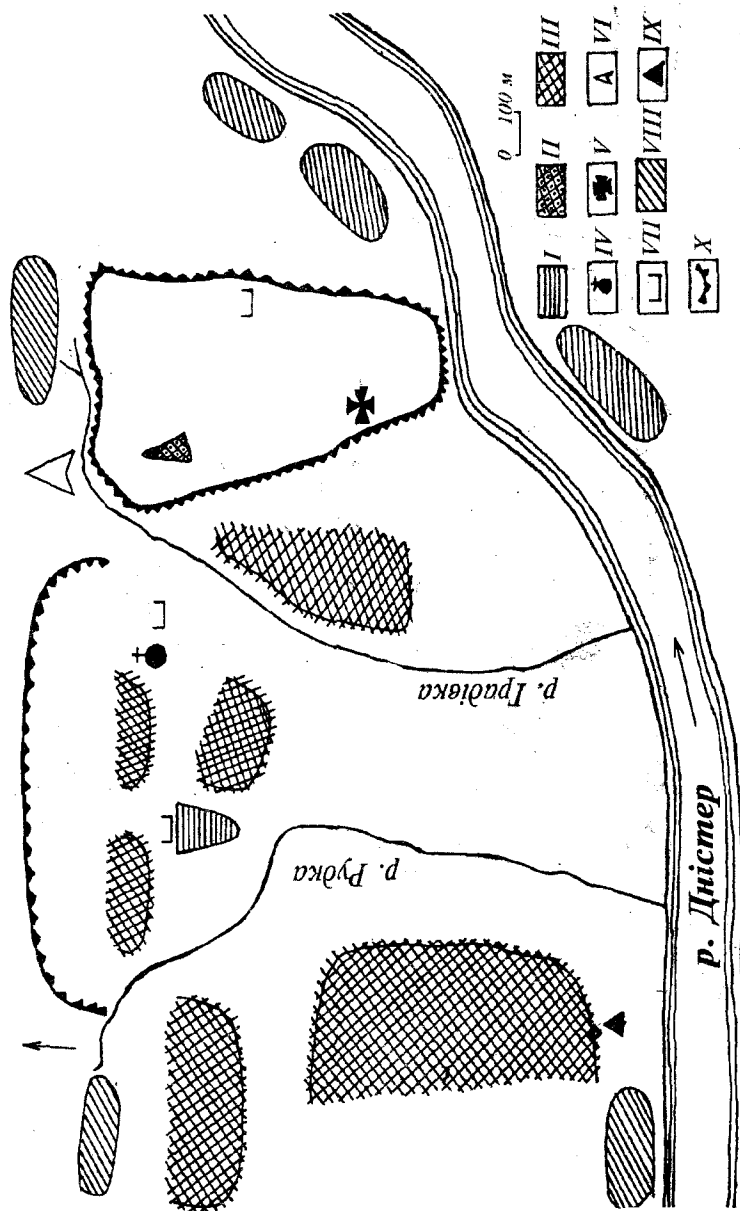

Рис. 81
План літвинської Бахучі XII-XIV ст.:
I-дитинище; II-городище-феодалний замок; III-палац; IV-церква; V-скеласкі поховання; VI-палацова будівля; VII-кладовище; VIII-селище; IX-місце групового поховання; X-скеласкі урешці.

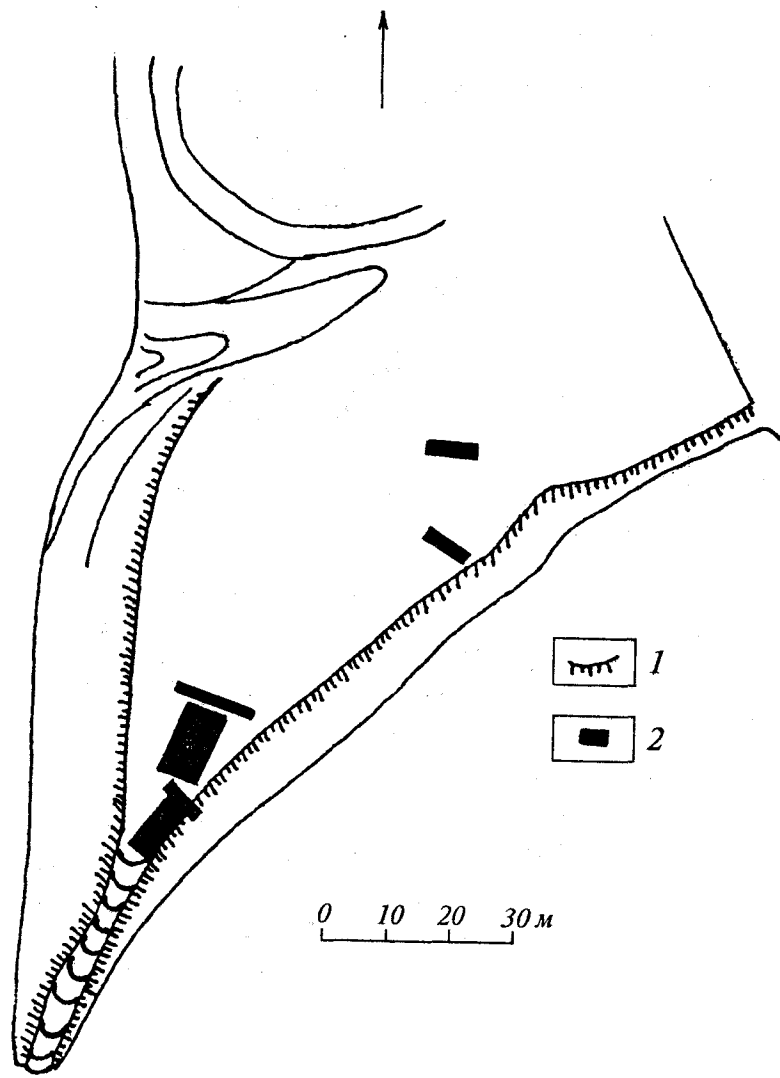

Рис. 82
Схематичний план городища-дитинця XII-XIII ст.:
1-край знівельованого валу; 2-розкопи на городищі.

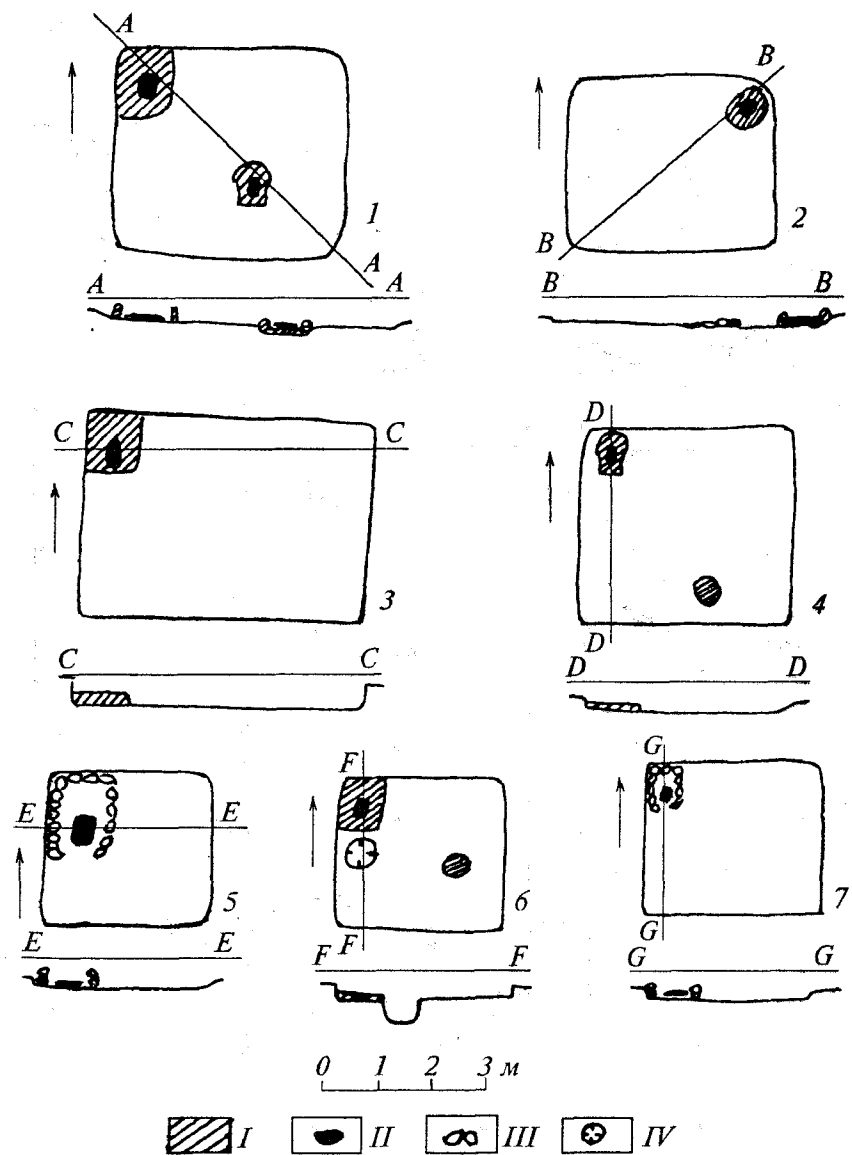

Рис. 83
Схематичні плани давньоруських жител XII-XIII ст.:
1-дитинець; 2-житло №1; 3-житло №2; 4-житло №6; 5-житло №3;
6-житло №4; 7-житло №5 (посад): I-глиняна обмазка (печина); II-черинь;
III-камені; IV-яма.

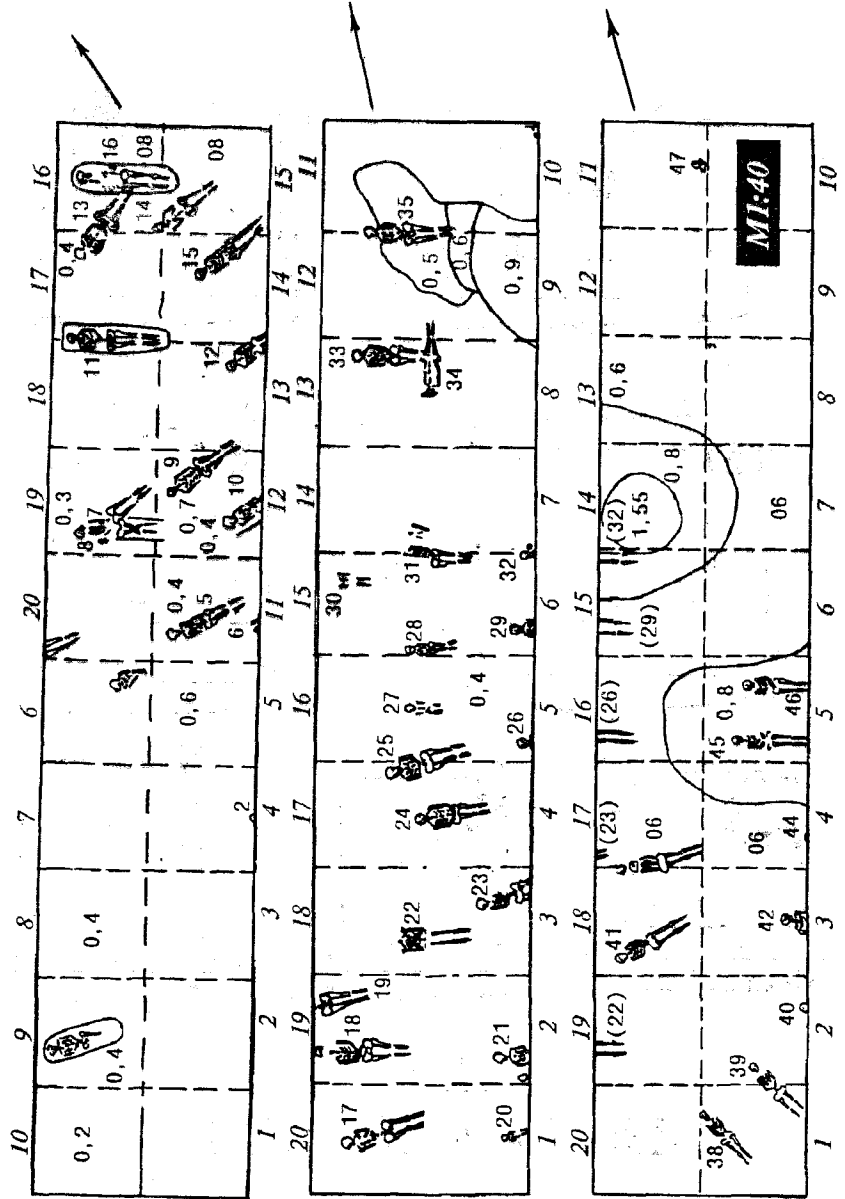

Рис. 84
 План-схема кладовища XIII-XIV ст. в урочищі Скельки.

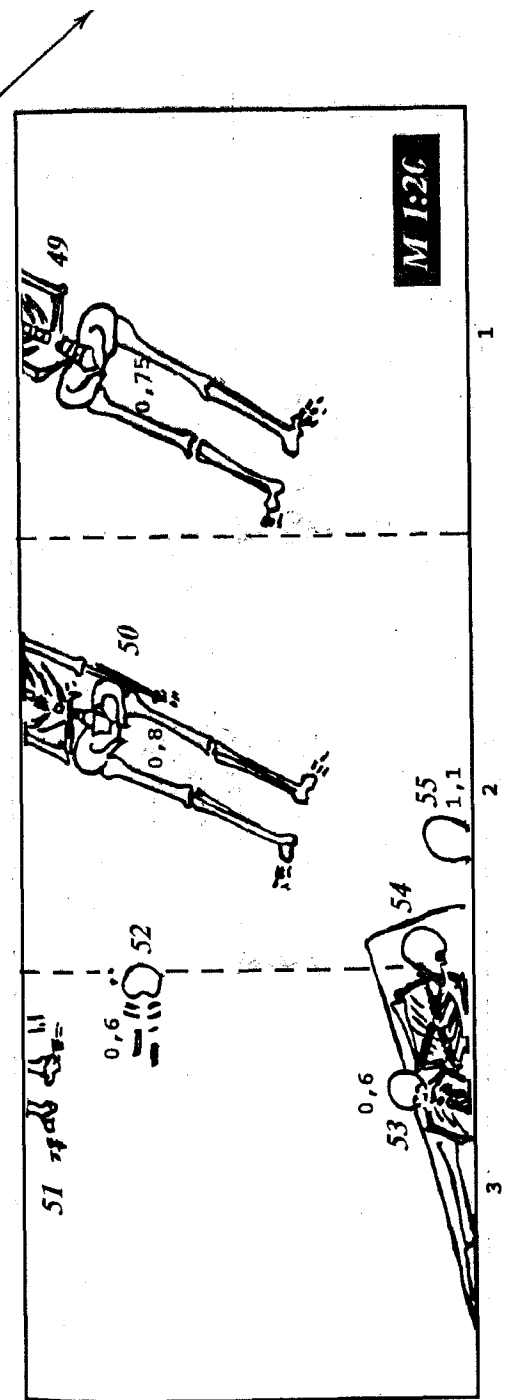

Рис. 85
 План-схема окремої частини кладовища XIII-XIV ст. в урочищі Скельки.

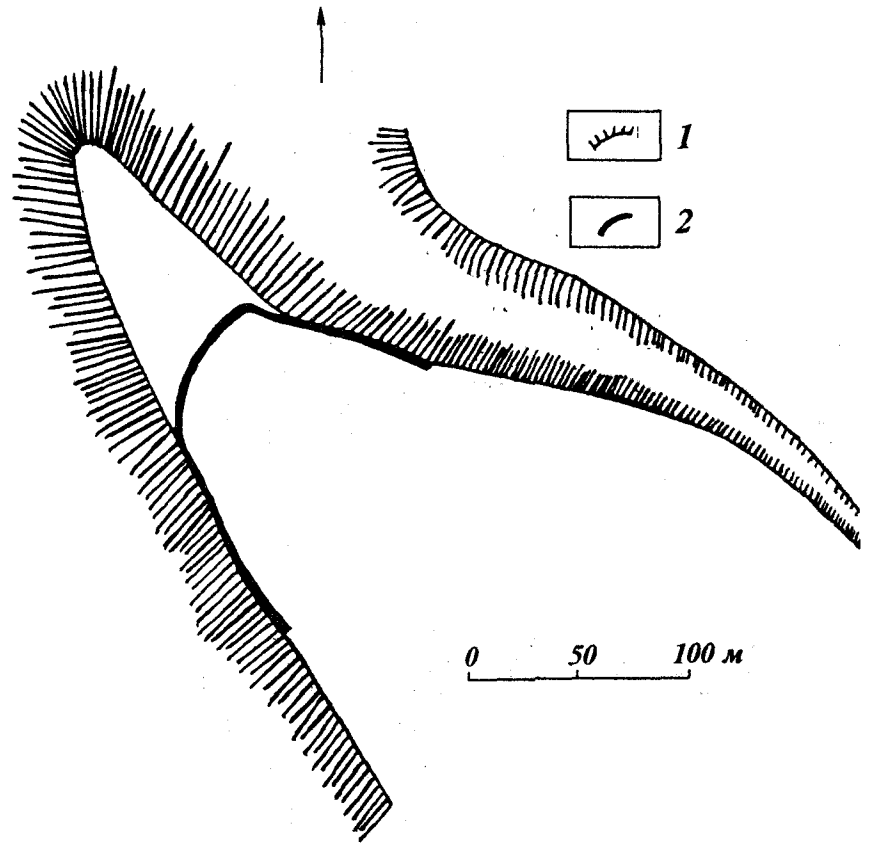

Рис. 87
 Схематичний план городища-замка XII-XIII ст.:
 1-межі городища з переходом до урвищ і рову;
 2-кам'яний вал (стінка).

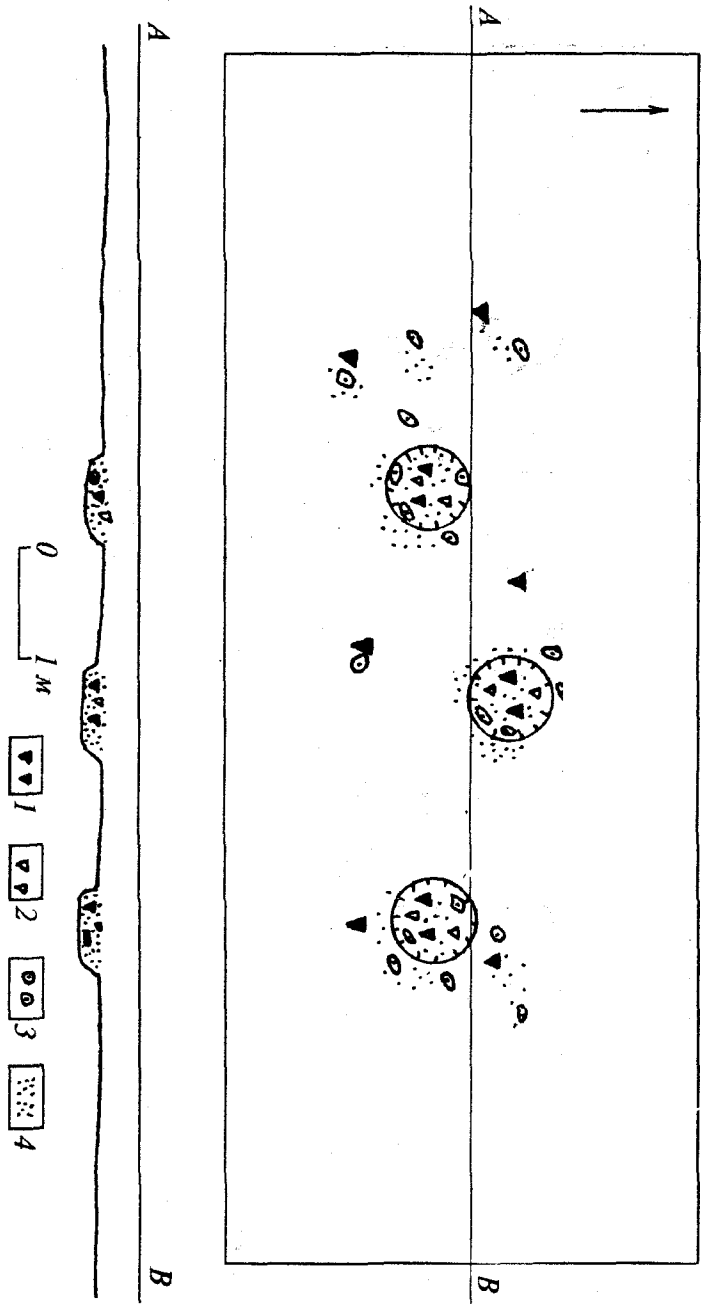

Рис. 86
 Схематичний план і переріз заглиблень загізгородних горіщів:
 1-заглибні щілки; 2-дерев'яне вугілля; 3-обналені камені; 4-полі.

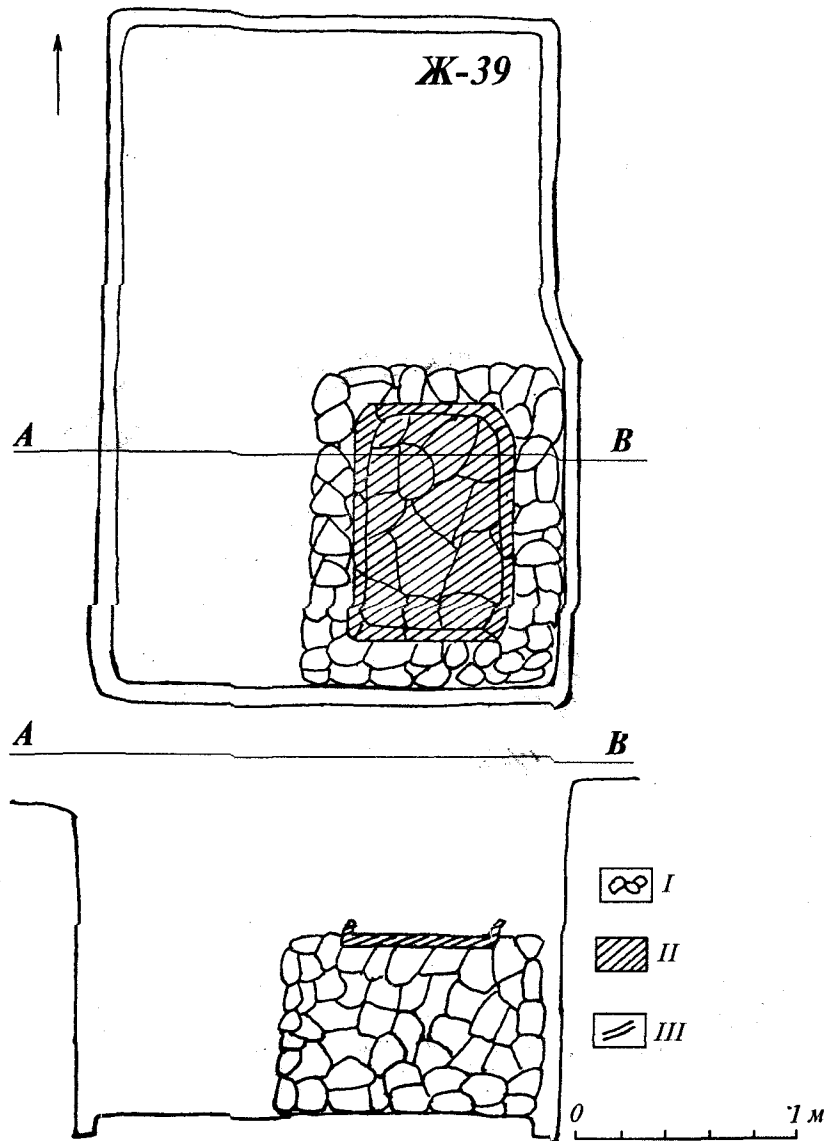

Рис. 88
 План і переріз житла-напівземлянки №39:
 I—каміння; II—обпалена глина; III—канавка.

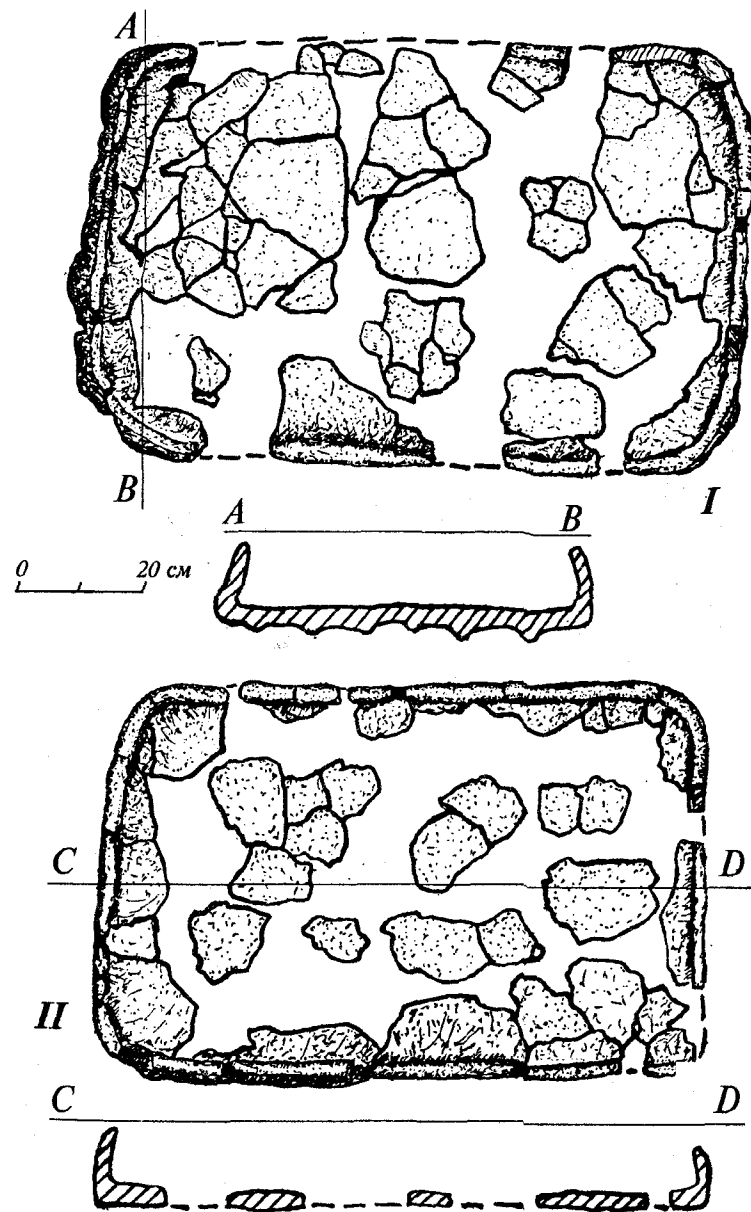

Рис. 89
 Глиняні жаровні з пам'яток IX-X ст.:
 I—житло №39; II—житло №16.

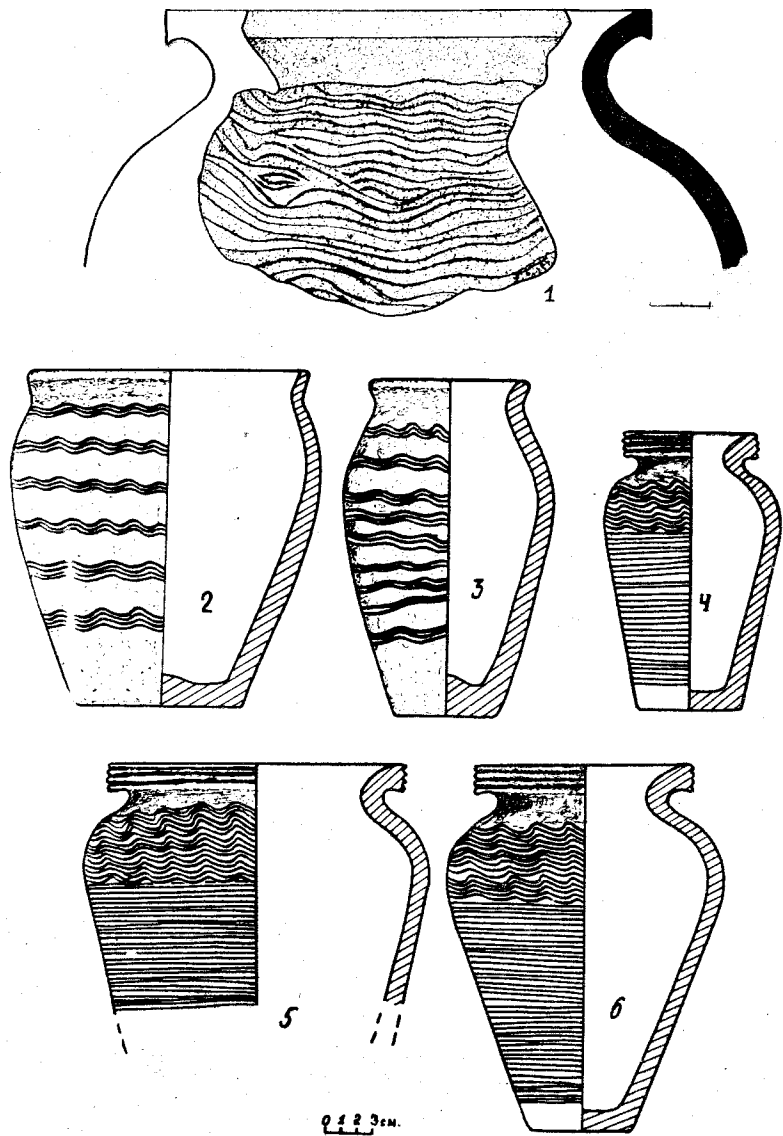

Рис. 90

Ліпна та гончарна кераміка з житлово-господарських споруд IX-XI ст.

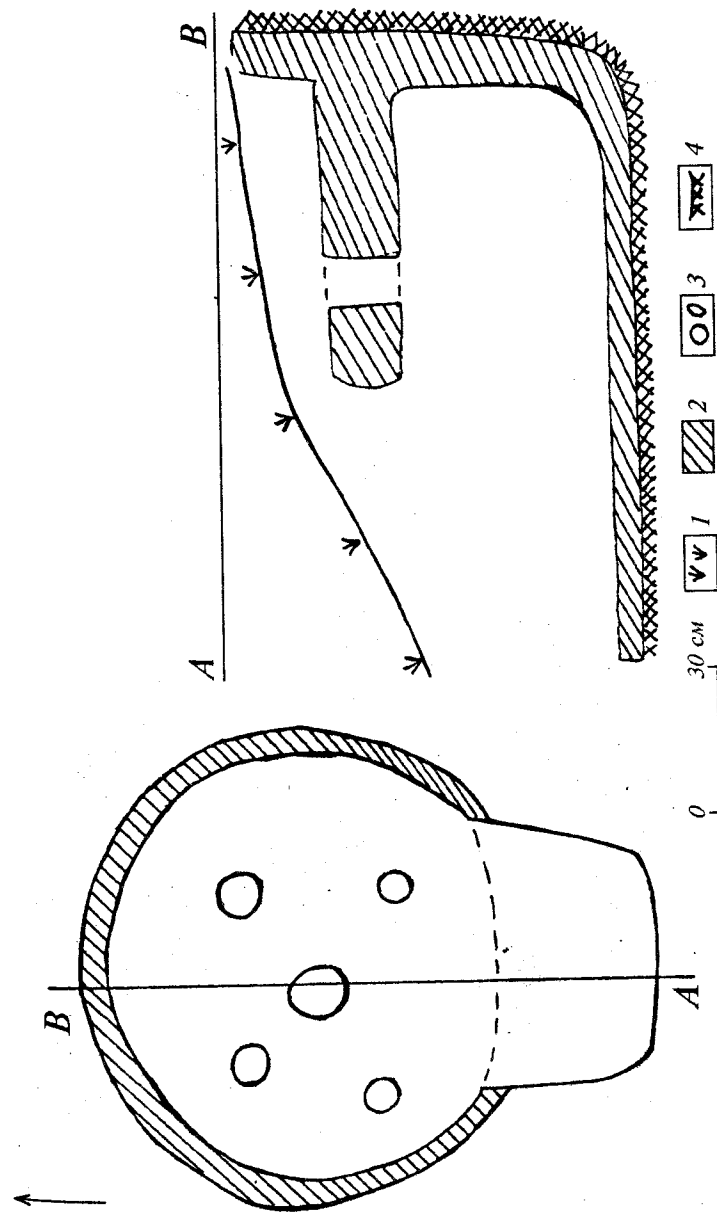

Рис. 91
Давньоруський гончарний горн XII-XIII ст. з посаду (лівий берег Дністра):
1-поверхня ґрунту; 2-обпалена глина; 3-люфти-продухи; 4-материк.

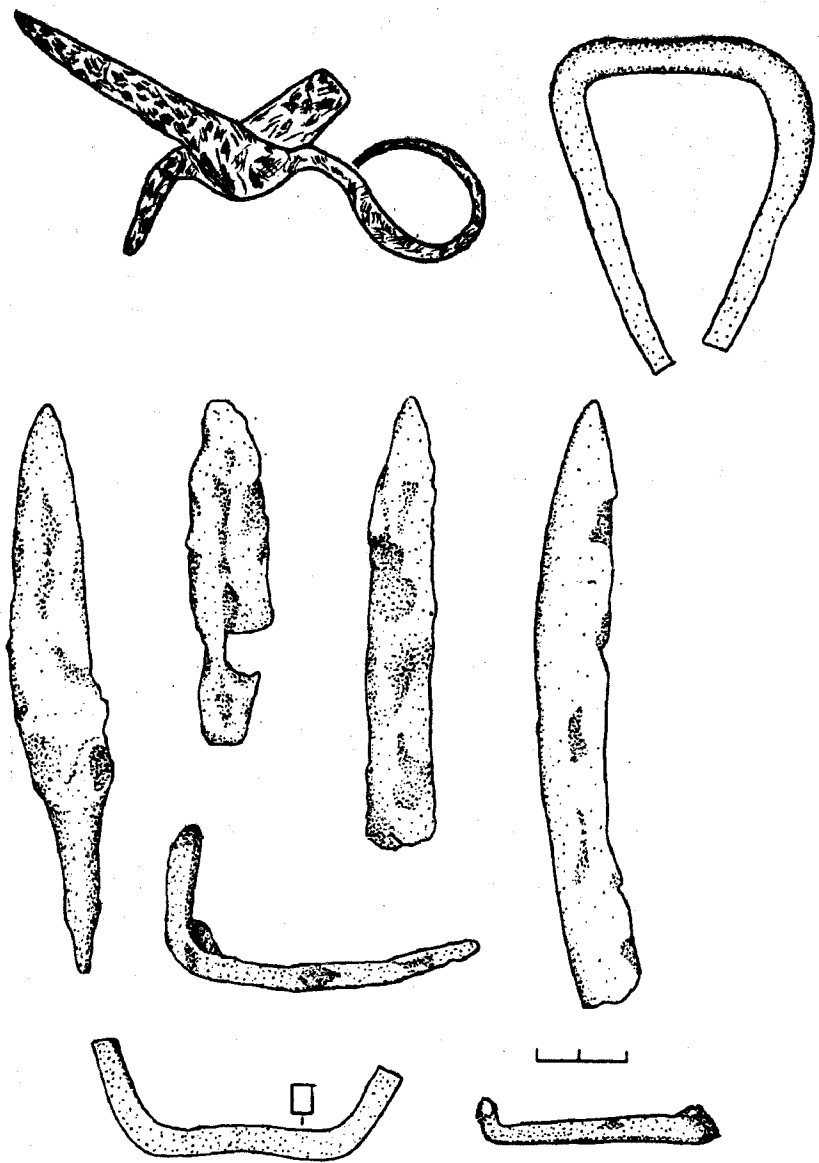

Рис. 93
Побутові залізни вироби XI-XIII ст.

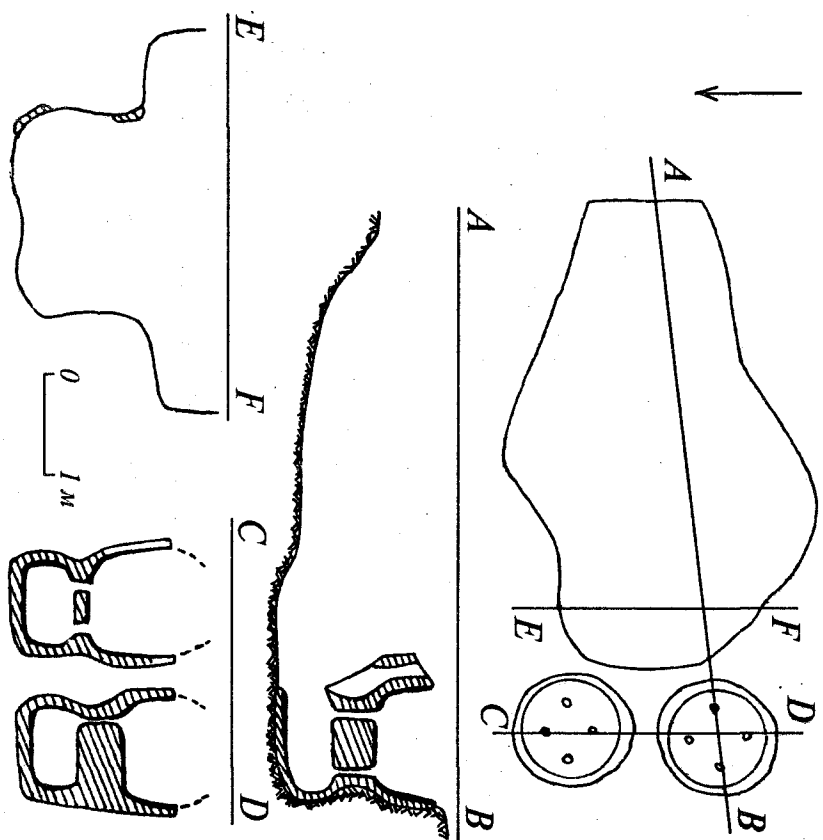

Рис. 92
Давньоруські гончарні горни
XI-XIII ст. з окольного урода
(правий берег Дніпра):
1-облагодна глина; 2-облагодний
магнерик; 3-люфти-продухи;
4-магнерик.

- 1
- 2
- 3
- 4

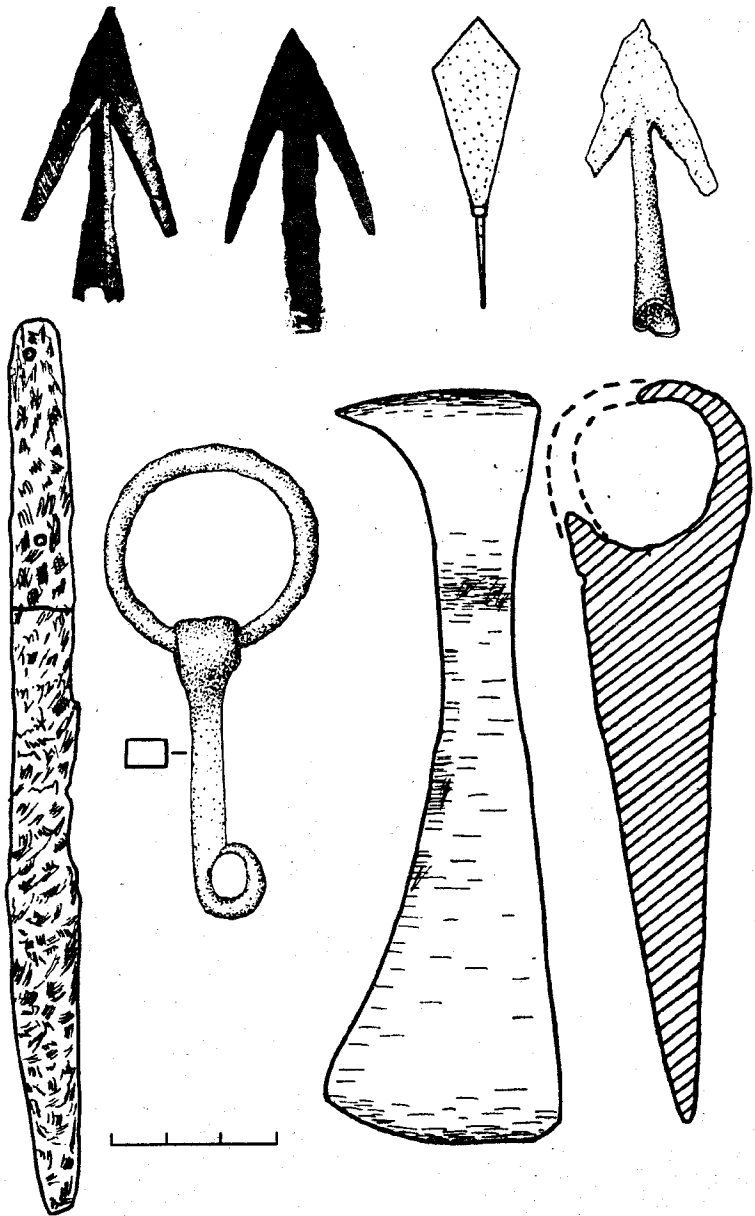

Рис. 94
 Залізні наконечники стріл, лезо бойового ножа, фрагмент кінського вудила і бойова сокира XII-XIII ст.

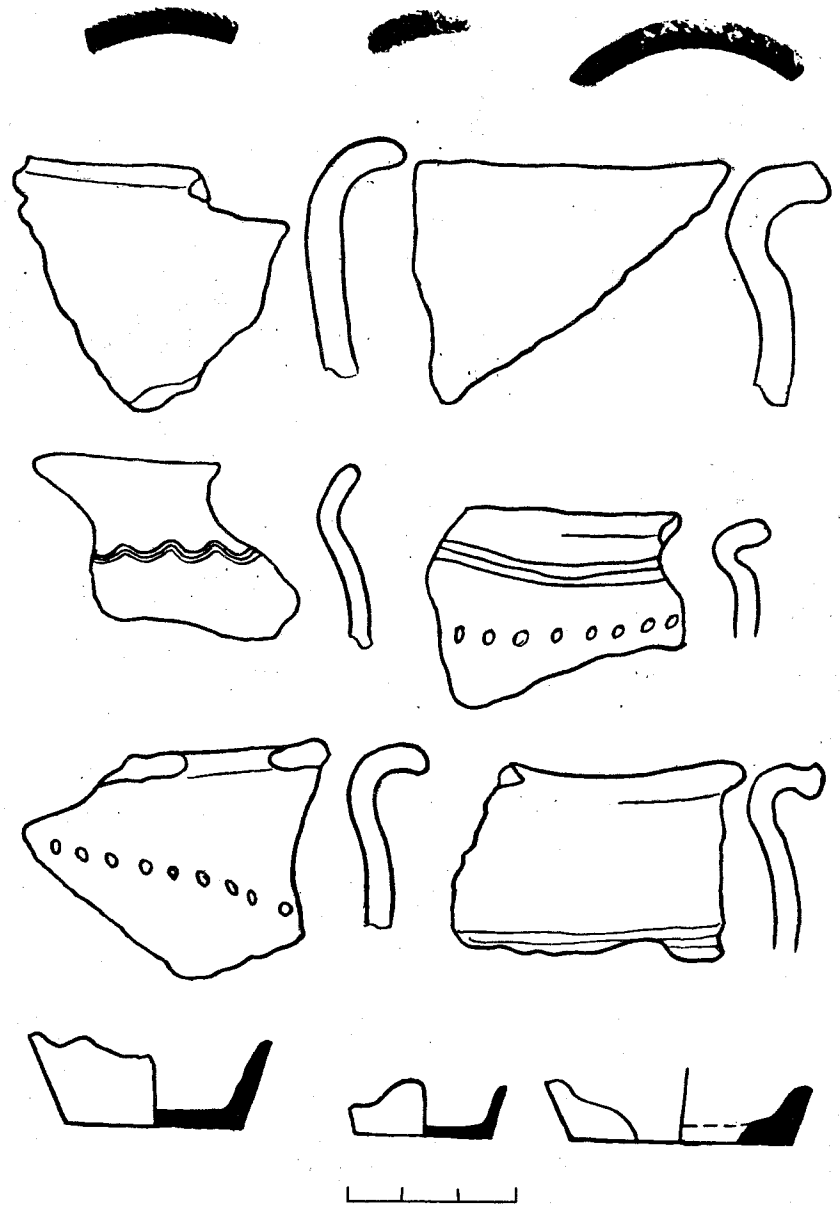

Рис. 95
 Уламки скляних браслетів і кераміки XII-XIII ст. з житла №3.

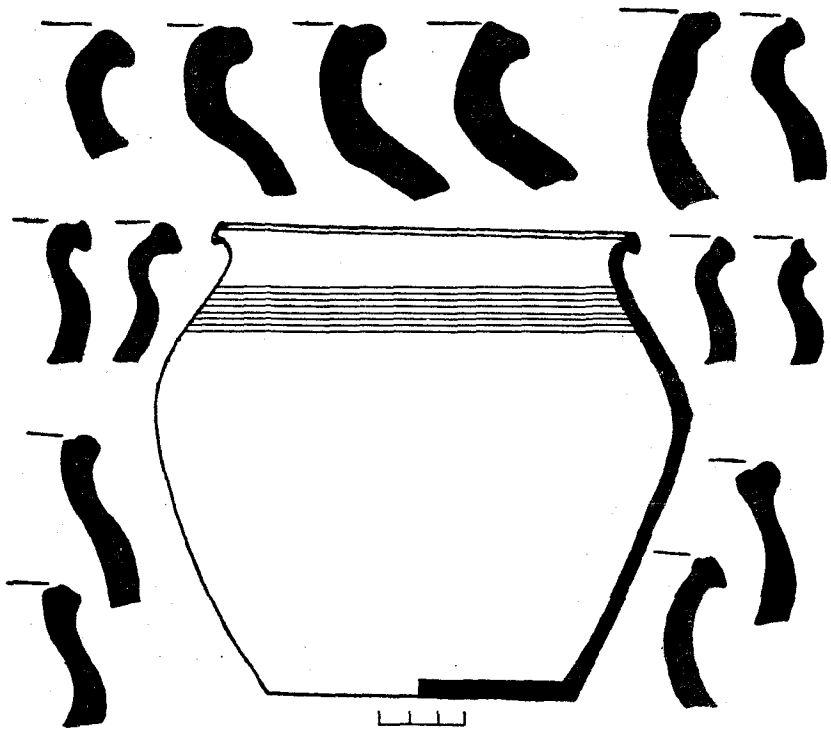

Рис. 96
Зразки кераміки XII-XIII ст. з території дитинця і посаду.

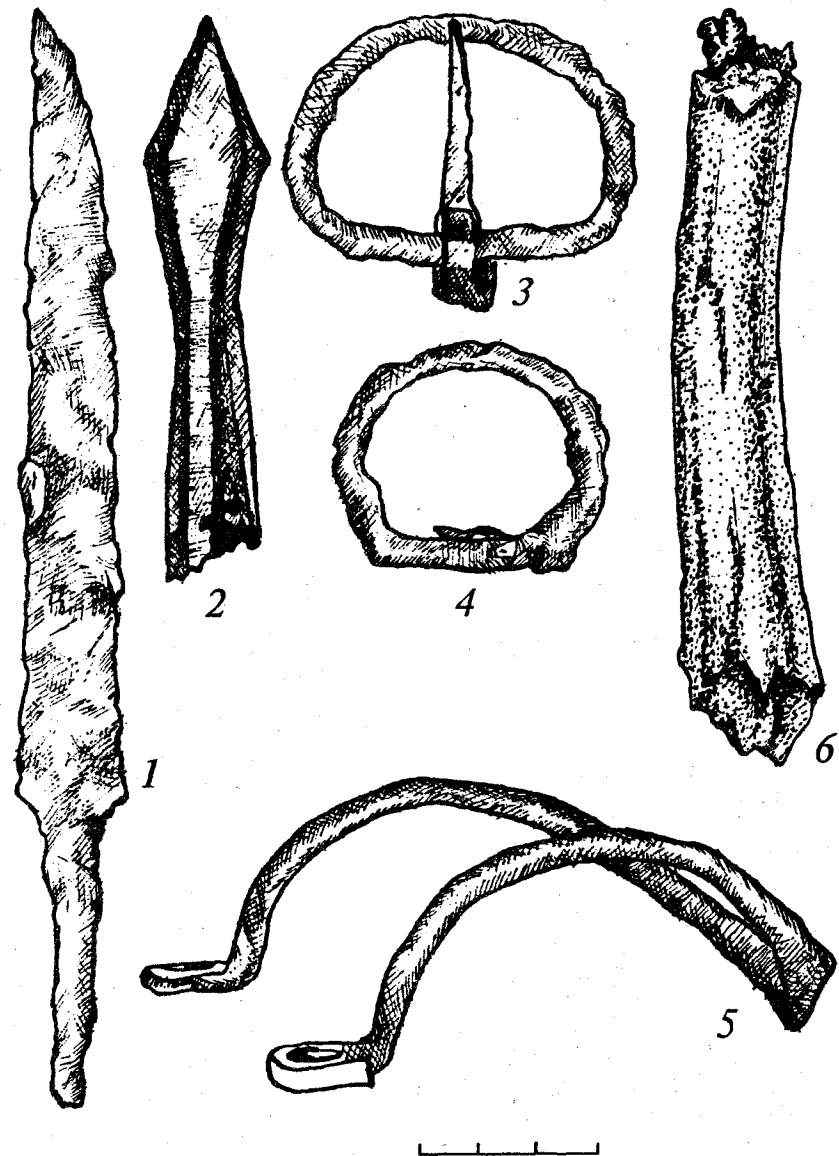

Рис. 97
Залізни: 1-бойовий ніж; 2-наконечник стріли арбалета; 3, 4-пряжки кінської упряжі; 5-шпора; 6-заготовка кістяної рукоятки (XII-XIII ст.).

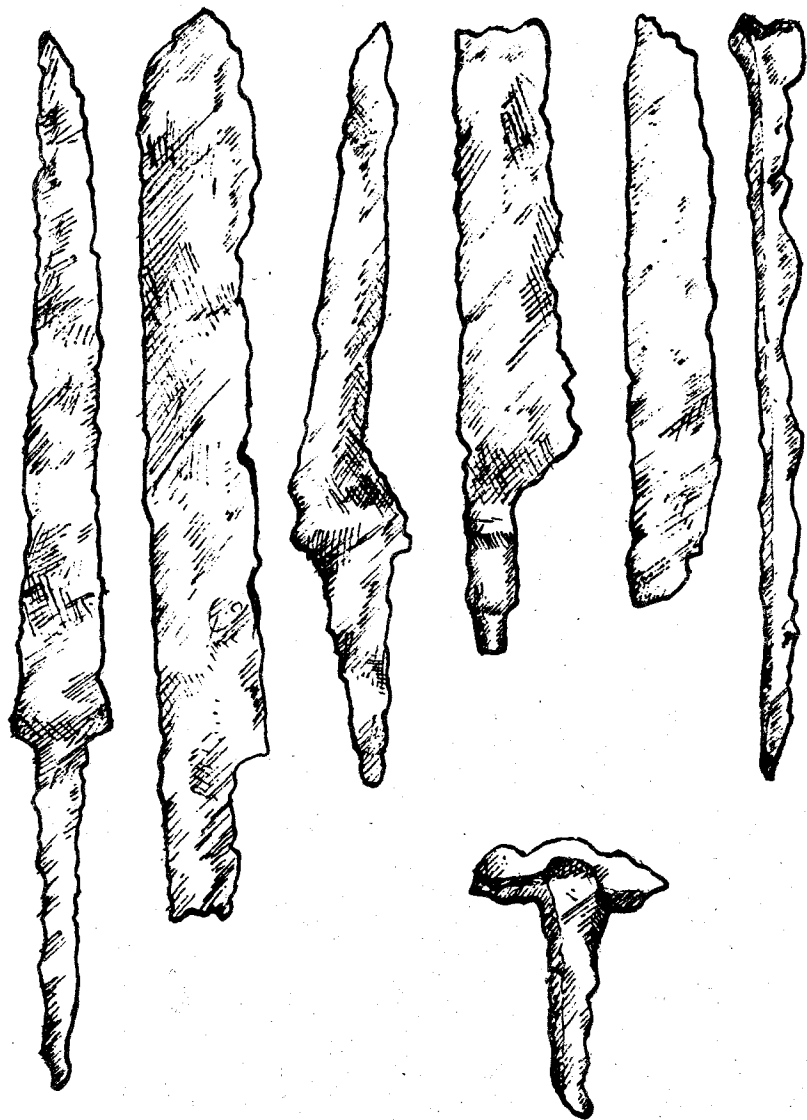

Рис. 98
Залізні побутові вироби XII-XIII ст.

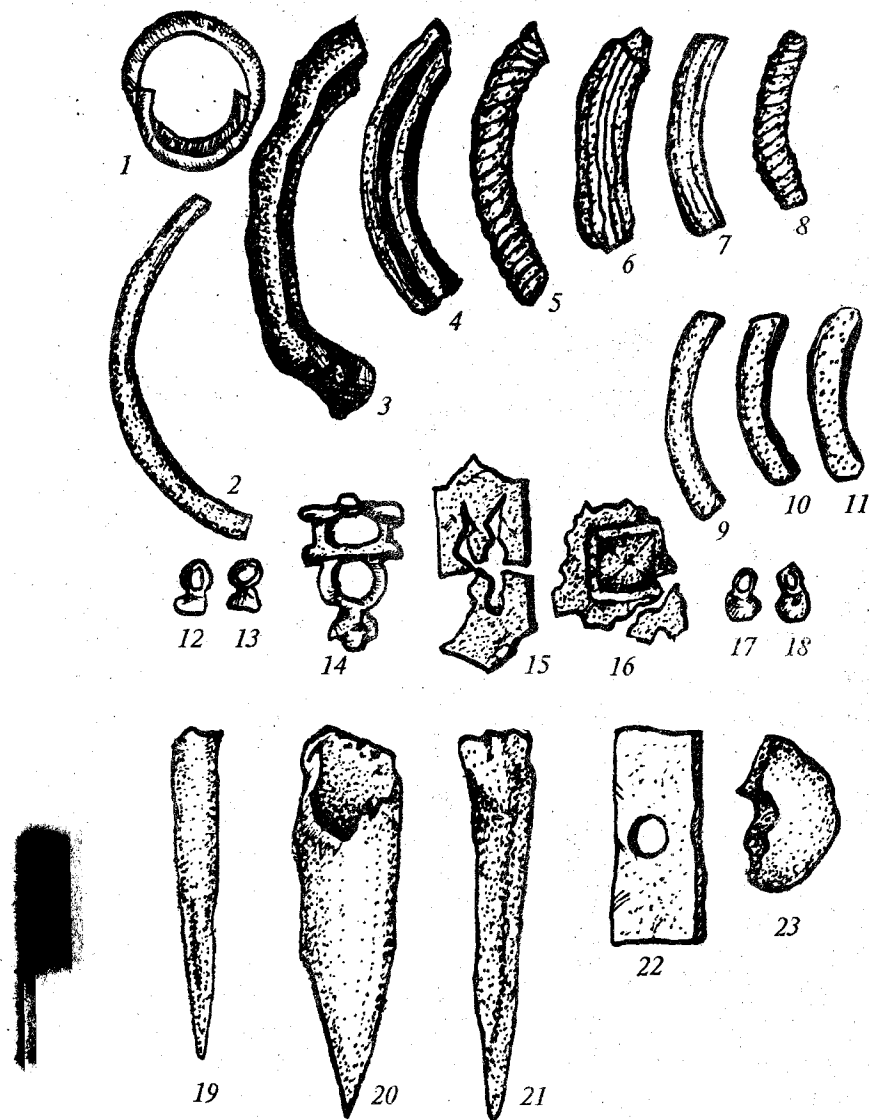

Рис. 99
Речі XII-XIII ст.: 1-срібна скронева підвіска; 2-11-уламки скляних браслетів; 12, 13, 17, 18-бронзові гудзики; 14-бронзова застібка книжки; 15, 16-бронзові нашивні бляшки; 19-21-кістяні проколки; 22-уламок кам'яного точильного бруска; 23-фрагмент керамічного пряслиця.

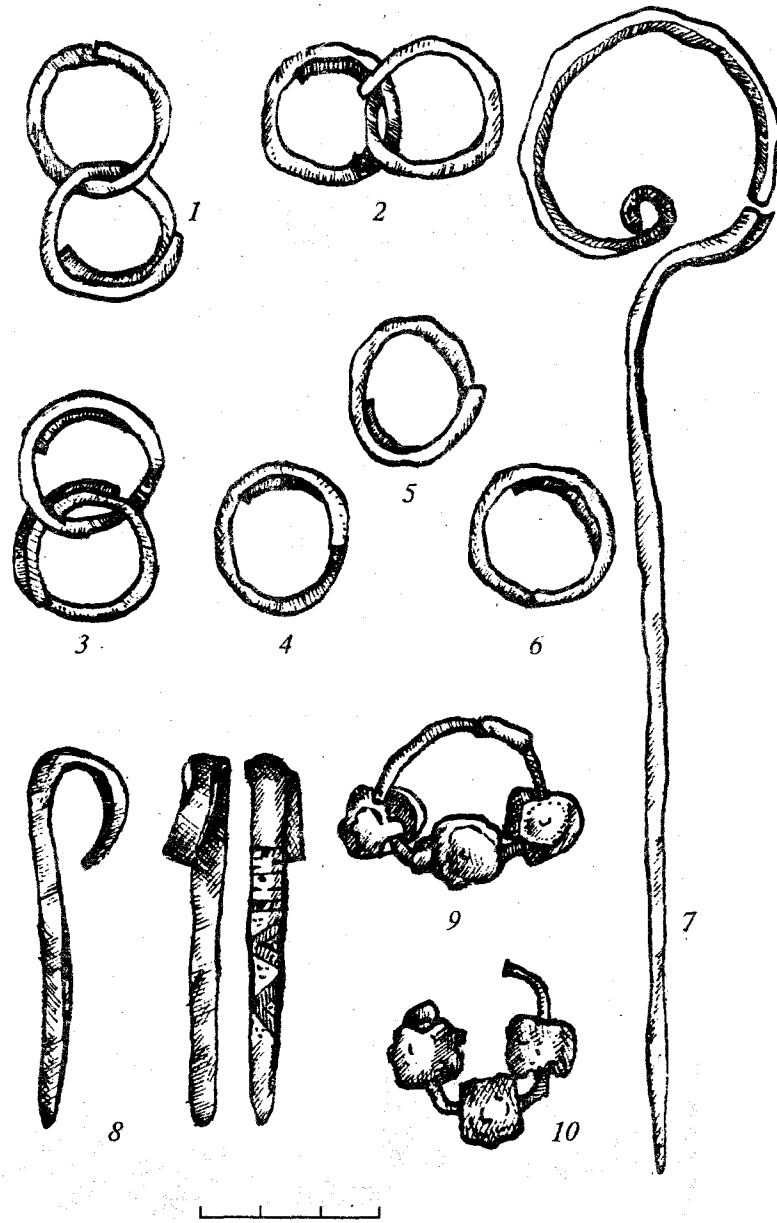

Рис. 100

Речі XII-XIII ст.: 1-6-срібні скроневі кільця; 7-бронзова шпилька; 8-уламок бронзового пінцета; 9, 10-срібні трьохкутні сережки.

РОЗДІЛ IV

СКЕЛЬНИЙ ПЕЧЕРНИЙ МОНАСТИР

У Середньому Подністров'ї відомий цілий ряд давніх скельних печерних монастирів. Їхні рештки зафіксовані, зокрема, - вздовж лівого берега Дністра в Студениці, Субочі, Бакоті, Нагорянах, Лядаві, Окниці; по притоках Дністра - по р.Смотрич в м.Черче або Залуччя, по р.Ушиці - в м.Сокольці і в інших місцях¹. Бакотський скельний печерний монастир вперше згадується у Литовсько-Руському літописі XIV ст. Розповідаючи про прихід литовських князів - братів Коріатовичів - на Поділля біля 1362 р., літописець засвідчує, що ці князі відновляючи міста краю, прийшли і в Бакоту. В літописі повідомляється: "Напервое нашли себе твержу на реце на Смотричи, а в другом месте были чернцы в горе и в том месте наладили город Бакоту"². З літописного тексту випливає, що монастир у Бакоті існував задовго до приходу Коріатовичів. Він виник, очевидно, в той час, коли формувалася Бакота, що стала адміністративним і вічевим центром тієї частини Поділля, якою управляли Галицькі давньоруські князі³.

Народні перекази донесли до наших днів розповіді про трагічні події, пов'язані, очевидно, з історією монастиря в середині XIII ст. За цими переказами, у скельному монастирі заховався від татаро-монголів місцеві люди. Ординці, - розповідається далі, - наказали жителям залишити монастир. І коли бакотчани не послухалися, то баскаки наказали замурувати вихід з монастиря. У скельному печерному храмі, - за цими переказами, - загинуло кілька десятків місцевих жителів. Є й розповіді про велику бібліотеку й речові коштовності, які начебто зберігалися на території монастиря.

Місце розташування скельного монастиря пов'язано з урочищем "Монастирисько", яке було добре відоме селянам у кінці XIX ст.

Коли В.Б.Антонович прибув у 1883 р. до Бакоти і розпочав розкопки курганного насипу на високій скелястій кручі лівого берега Дністра, то селяни указали йому на місце розташування урочища "Монастирисько", а також розповіли легенди й перекази, пов'язані з цим урочищем. Вчений зацікавився розповідями старожилів і провів попереднє обстеження вказаного урочища.

Говорячи про місце розташування урочища "Монастирисько", укажемо, що Дністер у своїй серединній течії, від впадіння в нього Збруча і до м.Ямполя, тече у досить глибокому руслі, яке проклала річка через нагірне підвищення Карпатської горної гряди. Русло Дністра пролягає майже постійно серед прямовисних скель третинного силурійського вапняка. Урочище "Монастирисько" розташовано на Білій горі, на південно-східній околиці с.Бакота. Біла гора підноситься над лівим берегом і літнім рівнем води в Дністрі на 120-130 м. Вона займає площу понад 2 га і являє собою вапнякову скелю, яка особливо добре виділяється на висоті біля 50 м від вершини, а далі йде крутий укіс в бік Дністра. Скельна порода по цьому укусу вкрита дрібним чагарником і частково задернована. На висоті приблизно 70 м від літнього рівня води Дністра у скелях і розташовано майданчик, на площі якого в печерах знаходяться рештки давньоруського монастиря.

На вершині Білої гори серед скель В.Б.Антоновичем було спочатку обстежено равликоподібну у вертикальному перерізі печеру, яка опускалася вниз своєрідним "гвинтовим" ходом. У нижньому оберті гвинта цієї печери було відкрито дві невеликі келії. Ці об'єкти були вірно віднесені вченим до решток скельного монастиря. Перші археологічні обстеження на місці монастиря відновили в пам'яті місцевого населення легенди про стародавній монастир і про коштовності, які начебто були зариті в скельних печерних приміщеннях.

У 1889 р. Бакоту відвідав колишній єпископ Подільський і Брацлавський пресв'ятий Димитрій. Цікавлячись бакотськими старожитностями, він піднявся на вершину гори і оглянув місце урочища "Монастирисько". При цьому Димитрій у зверненні до місцевих селян відзначив, що на цьому місці в скелях був монастир, що в ньому спасалися самітники в той час, коли Бакота була столичним містом краю. Під впливом цієї промови бакотські селяни під керівництвом місцевого священника **Е. Праницького**

провели розкопки в урочищі "Монастирисько". Розкопки почалися на висоті приблизно 67 м від основи гори. Селяни, в першу чергу, привели в порядок давній родник там, де вода витікає з-під скелі тонкою, чистою струмінню і тече у видовбане в скелі заглиблення - корито, наповнює його, а звідти тече вниз по укусу гори.

Далі зусилля селян були скеровані на пошуки безпосередньо території давнього монастиря. Роботи завершилися успіхом - на висоті близько 70 м від основи гори і літнього рівня Дністра вони натрапили при розчистці крутого схилу на залишки муру, камені якого були покладені на вапняковому розчині. Це, як з'ясувалося пізніше, була межа монастирського обійстя з виходом до нього на невеличкому уступі гори. Бакотський поміщик К.І.Шиманський у 1889 р. звернувся з спеціальним листом до місцевої влади, а потім - до Імператорської археологічної комісії з проханням провести спеціальні наукові дослідження на місці скельного монастиря⁴.

В.Б.Антонович вважав, що південно-західний край скельного монастиря був значною мірою пошкоджений дією природних факторів (вода, вивітрювання і т.п.) В результаті, як вважав дослідник, частина скель, в яких розміщувалися келії, відкололася і впала вниз. У 1891-1892 рр. за дорученням Російської Імператорської Археологічної комісії В.Б.Антонович провів розкопки на місці, де у 1889 р. селяни наштотхнулися на залишки печер у скелях. Під час цих археологічних досліджень рельєфно визначилися слідуєчі рештки скельного печерного монастиря. На майданчику 29x8-9 м, витягнутому смугою вздовж урвища на висоті 70 м над рівнем води в Дністрі, у прямовисних скелях, які знаходяться на відстані 8-9 м від краю укусу гори, було досліджено три печери або коридори. Перша печера-коридор мала в довжину 8,5 м при ширині 1,6 м і висоті біля 2,13 м. У глибині печера-коридор розширюється і утворює справа (якщо стати обличчям до краю скельного урвища гори) кімнату 2,1x2,1 м. При вході до коридору з боку урвища зліва прилягає ще одна келія площею не більше 4 кв.м.

Отвір другої печери-коридору знаходиться від першої на відстані 6,2 м. Довжина цієї печери-коридору - 6 м при ширині - 1,5 м і висоті біля 2,13 м. При вході до цього коридору зліва прилягає невелике приміщення - 2,5x1-1,2 м; а справа - рештки ще одного скельного приміщення - 2,5x2,5 м.

Третя печера розташована у 6 м південніше. Її довжина - біля 10 м, ширина при вході і до середини коридору вглиб - 1,6-1,7 м. Від середини коридору у східному напрямку приміщення в скелі розширюється - 4x4,5 м. На стінах одного з коридорів з кожного боку ходу, на висоті 1,77 м від основи, розчищено по дві видовбані в камені щілини, що були призначені для того, щоб укріпити в них дощаті перегородки. Коридор, таким чином, пересікався двома дощатими стінами і частина його перетворювалася на келію. У лівій стіні келії вибито низьку нішу-ложе. Прямою конструктивною аналогією є лежак, вибитий в скельній стіні келії у печерному монастирі в с. Буша Ямпільського району Вінницької області⁵.

У стінах описаних коридорів вибиті довгасті ніші довжиною на зріст людини (1,6-1,9 м). На скельній підлозі коридорів зафіксовані гробниці (чотирикутні і продовгуваті заглиблення). В деяких з них були виявлені людські кістки, які лежали поза анатомічним порядком. Всього було відкрито: ніш у стінах печер - 17, гробниць у скельній підлозі - 19.

Спостереження за технікою врубки в скелястій породі Білої гори в Бакоті при спорудженні коридорів, приміщень для келій монастиря, а також ніш і гробниць у стінах і кам'яній основі показують, що найближчі аналогії маємо серед укріплень давньоруських "градів" на території скелястих підвищень і вершин Карпатського регіону. Йдеться про такі пам'ятки: монастир Розгірче, оборонні споруди на двох скельних групах у с. Бубнище Івано-Франківської області і на скельних групах Камінь, Гострий камінь, Мала Скеля в с. Урич Львівської області, давньоруська фортеця Тустань⁶. Така ж техніка характерна і для ряду скельних монастирів Середнього Подністров'я (Лядово, Нагоряни, Непоротове, Сатанівська Слобідка та ін.)⁷

Оскільки ніші, вибиті в скелях бакотської Білої гори і були призначені для здійснення в них захованень, знаходяться на значній висоті (4,5 м) від основи майданчика, то можна думати, що тут в давнину існувала прибудова з дерев'яних конструкцій. При цьому верхній, другий поверх конструкції давав можливість здійснювати захоронення в нішах, які знаходилися на висоті 0,7-1 м від основи (дерев'яної підлоги) другого поверху. На цю обставину звернув увагу у 1890-1891 рр. Ю.Й.Сіцинський⁸.

Другий майданчик розташований вище першого на 1,4 м. Тому, якщо вірне припущення, що на першому майданчику була дерев'яна двоповерхова прибудова, то підлога цього другого поверху приходилася в рівень основи другого майданчика⁹.

Між першою і другою печерами монастиря знаходилася арка, а перед нею - наче стіл з каменю, а далі - рештки кам'яних стовпів, які, очевидно, підтримували склепіння. При розчистці у вказаному місці було виявлено глиби з каменю з рештками фрескового розпису. Очевидно, як вважав Ю.Й.Сіцинський, тут знаходилася печерна церква скельного монастиря¹⁰.

Поблизу входу до монастиря, на південній стіні, на прямовисній рівній поверхні скелі, виявлено напис, виконаний уставом слов'янським кириличним письмом: "Благослови Христос Григорія игумена, давшого силу святому Михайлу". Пізніше над цим основним написом хтось вибив меншими буквами інший: "Григорій воздвиг место се". По боках і внизу напису були простежені ще якісь значки або літери, а зліва - вирізьблено рівноконечний хрест і бюст людини з бородатим обличчям¹¹.

Вказані написи і за змістом, і за палеографією дають можливість датувати скельний печерний монастир. Цілком зрозуміло, що основний текст засвідчує, що монастир було засновано на честь святого Михайла. Що ж торкається приписки, зробленої дрібнішими літерами, то в ній підкреслюється, що засновником монастиря був саме той Григорій, про якого йдеться в першому (основному) написі. Дослідники початку ХХ ст. відносили напис до кириличного і датували його ХІІ ст. Один з них - К. Широцький - писав, що графіті з Бакотського монастиря нагадують і наскельні написи Лядовського монастиря¹².

Академік М.М.Тихомиров, який відвідав у 1962 р. Бакотський монастир і познайомився на місці з давньоруським написом, вважав, що за палеографією основний текст слід віднести до кінця ХІ - початку ХІІ ст. Що ж стосується приписки, то вона, на думку вченого, за палеографією відноситься до кінця ХІІ - початку ХІІІ ст. Отже, за М.М.Тихомировим, скельний печерний монастир міг виникнути в кінці ХІ - на початку ХІІ ст. Пройшло понад 100 років і з'явилася потреба уточнити для місцевого населення ім'я засновника монастиря - игумена Григорія.

Звернення до знахідок, які були виявлені при розкопках 1891-1892 років, підтверджує функціонування скельного печерного

монастиря на протязі XII - першої половини XIII ст. До найважливіших знахідок Бакотського монастиря Ю. Й. Сіцинський відносив: 1) На глибі каменю фрескові зображення святого з молодим обличчям, без бороди і вусів, у німбі, в червоному плащі. застігнутому на правому плечі. Під плащем - панцир, у правій руці проти грудей - хрест. Ніг нижче колін не видно. Вся постать - біля 0,71 м; з боків - частини зображень двох жіночих обличчя у чорних убраннях. 2) На розбитому шматку каменю зображення двох обличчя - чоловічого і жіночого (можливо, Спасителя і Богоматері). Чоловіче обличчя з невеликою борідкою і пробором волосся по середині голови. Жіноче обличчя - у червоному покривалі. Обидва обличчя в німбах. 3) Горельєфне зображення обличчя Богоматері на шматку каменю з розкрашуванням, у 3/4 натуральної величини людського обличчя; праворуч - частина німба, який був над головою Богомладенця і напис, що залишився "Хс". На окремому уламку каменю - напис "Мр". 4) Зображення частини жіночого обличчя у червоному покривалі та убранні. 5) Шматок стінки з вертикальним написом "Васи(лій)".

Описані фрески в оригіналі не збереглися, однак, найважливіші з них зафіксовані на фотографіях, які були зроблені з прорисів з натури у 1891 р. Ю. Й. Сіцинським. Ми приводимо прориси з фотографій альбома Ю. Й. Сіцинського, що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника¹³. Ці ж зображення фресок згадуються Ю. Й. Сіцинським під №№ 13 і 14: один знімок 68x76 см, другий - 44x43 см у Описі предметів старовини¹⁴. 6) Олов'яні чаша, шірока й низька, і дискос у вигляді блюда без підставки, сильно пом'яті мусором, що налягав на них. 7) Залізний світильник. 8) Залізні підвічники у вигляді костилів або цвяхів, що вбивалися в стіни. 9) Довгий залізний меч з рукояткою у вигляді хреста. 10) Залізний ніж-кинджал, гострий з одного боку, з мідною насічкою на дерев'яній згнившій рукояті, в піхвах, у яких, крім цього, було ще два менших ножі. 11) Кинджал з піхвами, наконечник з кістки і орнаментований. 12) Кілька наконечників списів (один - у вигляді товстого чотирьохгранника). 13) Залізні наконечники стріл - ромбовидні, з зазубриною й виделкоподібні. 14) Залізне стремено і пряжка від сідла. 15) Дві залізні шпори і підковка від чобота. 16) Чотири мідні деформовані казанки. 17) Чавунна картеч та ін.¹⁵

У 1889 р. в печері було знайдено мідну литу ікону Божої Матері "всіх Скорботних радощі", величиною біля 1,5 вершка у висоту і ширину. У 1898 р. біля печери знайдено мідний хрест-енколпійон, що складався з двох половинок з литими зображеннями¹⁶.

У навколишній від монастиря місцевості знайдені: 1) Кістяний полий циліндрик або черенок, на поверхні якого намічено рисунок з початком його різьблення. В обох кінцях виробу - симетрично розташовані просвердлини. 2) Уламок посуду чудового виготовлення з відмученої яскраво-червоної глини, на якому вирізьблені писемні знаки (речі слов'янських старожитностей)¹⁷.

Свідчення Ю. Й. Сіцинського про археологічні знахідки, виявлені при дослідженнях Бакотського скельного монастиря, надзвичайно важливі. Адже вчений брав безпосередню участь у розкопках кінця XIX ст. На жаль, речі, названі дослідником, до наших днів не збереглися. Немає й малюнків чи фотографій цих речей (збереглося лише фото хреста-енколпійона). Тому короткий опис, який залишив Ю. Й. Сіцинський, ми подали у повному викладі. Разом з даними про печерні приміщення монастиря в скелях, які відкриті при розкопках і частково збереглися, опис речових знахідок дає можливість глибше проникнути у структуру відкритих об'єктів і у комплекс речей, пов'язаних з ними¹⁸.

Що ж являли собою об'єкти південно-західної частини Бакотського скельного печерного монастиря, відкриті дослідженнями В. Б. Антоновича? По-перше, впадає в вічі та обставина, що найбільше за площею приміщення (третя печера-коридор) в скелях і ділянки, які до нього прилягають, очевидно, пов'язані з монастирським кладовищем. Саме тут маємо найбільше ніш, вибитих у скелях, в яких мали знаходитися поховання у дерев'яних домовинах. У частині вказаних ніш при дослідженнях дійсно були виявлені рештки зітлілого дерева і людських скелетів. Але були і не заповнені ніші. Це означає, що ніші в скелях для майбутніх захоронень вибивалися заздалегідь. Крім 17-ти ніш у стінах, як зазначалося, виявлено 19 гробниць у скельній основі приміщень. Отже, йдеться про те, що поруч з келіями ченців-самітників знаходилося монастирське скельне кладовище.

Між першою і другою печерами-келіями було відкрито рештки монастирської церкви. Площа, безпосередньо зайнята печерною церквою, становила 16 кв. м (4x4 м). Вражають фрески,

фрагменти яких були виявлені на шматках кам'яних стін печерного храму. Навіть, судячи тільки по тих зразках фрагментів, які збереглися у альбомі Ю.Й.Сіцинського, можна говорити про високу майстерність художника, який розписав фарбами (переважають червоний і чорний кольори) стіни й склепіння приміщення. Крім фрескового живопису наявні і окремі написи, пов'язані, очевидно, із зверненням до Христа і окремих святих. З печерною церквою, безсумнівно, пов'язана і частина речей-знахідок, описана Ю.Й.Сіцинським. Це олов'яні чаша і блюдо, залізний світильник, залізні підсвічники.

Цікаво, що серед речей скельного печерного монастирського комплексу виявлені й предмети озброєння та військового спорядження (меч, кинджали у піхвах, ножі, наконечники для стріл, стремено і пряжка від сідла, шпори і підковка для чобіт). Чи означає це, що серед ченців-самітників бакотської печерної обітелі були і воїни? У цьому зв'язку нагадаємо, що над печерним скельним монастирем з церквою (у 650-700 м на північний-схід від них) був розташований феодальний давньоруський замок. Якись контакти між світським давньоруським феодальним замком і монастирем в Бакоті, очевидно, існували¹⁹. У період феодального роздроблення XII-XIII ст. при монастирях могла існувати і озброєна сторожова служба. Адже середньовічна історія Русі (і не тільки Русі) знає чимало прикладів участі ченців у військових діях²⁰.

Таким чином, дослідженнями 80-90-х років XIX ст. в Бакоті відкрито лише частину давньоруського скельного печерного монастиря. Очевидно, що подальші дослідження цієї унікальної пам'ятки можуть пролити світло і на історію міста Бакоти, і на історію Південно-Західної Русі в цілому. У цьому зв'язку відзначимо, що з напольного (південно-східного) боку, приблизно у 100 м від монастиря, у 1974-1975 рр. при розвідувальних пошукових розкопках П.А.Горішнін і С.Е.Баженовою було виявлено кілька давньоруських захоронень. Два з них - кращої збереженості. Одне належало дитині, скелет якої був орієнтований головою на захід. Друге поховання виявилось із залишками дерев'яної домовини. Тут жіночий кістяк лежав головою на захід. Біля правої скроні черепа знайдено срібне скроневе кільце в півтора оберти. Воно датує поховання XII-XIII ст. Можливо, таким чином, що крім поховань у скелях на території монастиря, над монастирем при

підході до нього з південного-сходу існувало давньоруське кладовище, яке можна пов'язувати з південно-східною частиною бакотського околиного града.

Певне значення має спроба реконструювати південно-західну частину Бакотського печерного монастиря. Це можна зробити на основі відкритих у кінці XIX ст. об'єктів з урахуванням тих конструктивних елементів, які подекуди збереглися у скелях поблизу від входу до печерних скельних приміщень. Уявна реконструкція показує, що з південно-західного боку, при вході до монастиря існувала двоповерхова дерев'яна прибудова, яка прикривала доступ до келій і монастирської церкви. Прямі аналоги спорудження таких конструкцій маємо серед пам'яток давньоруського часу Карпатського регіону²¹.

Безпосередні аналоги реконструйованій південно-західній ділянці Бакотського монастиря дають нам і рештки Лядовського скельного монастиря, розташованого нижче за течією Дністра на території Могилів-Подільського району Вінницької області. Ми побували на місці вказаної пам'ятки. В кінці XIX ст. цей монастир ще мав діючу церкву, а келії ченців розташовувалися поруч з церквою, вздовж дністровського берега²². Це добре видно на фотографії, яку опублікував В.Б.Антонович²³. На жаль, в 30-х роках XX ст. церква і прилягаючі споруди Лядовського монастиря були зірвані вибухівкою. Сьогодні вздовж берега Дністра лежать руїни монастиря, а частину реконструйовано під церкву.

Отже, південно-західна ділянка Бакотського давньоруського скельного монастиря з церквою має прямі аналогії в Лядовському скельно-печерному комплексі. Можна привести і інші паралелі серед дністровських монастирів (Нагор'яни²⁴, Непоротове²⁵, Сльбідка-Сатанівська²⁶ та ін.)

Цілком вірогідно, що далші дослідження скельного монастиря в Бакоті можуть принести нашій науці нові важливі матеріали. Пам'ятка знаходиться високо над Дністром, вона, на щастя, не затоплена і доступна для подальших пошуків. В процесі досліджень слід провести і реставраційні роботи на вже відкритих об'єктах. Необхідно відновити дерев'яний тамбур (місце церкви, спорудженої у 1893 р.), зруйнований в середині 60-х років. Слід закріпити й зберегти для наступних поколінь і давньоруський напис, вибитий на скелі при вході до монастиря у XI-XIII ст. Бакотський скельний

монастир, як і інші вже згадані пам'ятки Подністров'я, при всій специфіці навколишнього рельєфу і місцевих умов спорудження приміщень-келій був, можна думати, пов'язаний з іншими землями Південно-Західної Русі. Народна традиція, зокрема, донесла до наших днів згадки про зв'язки подністровських давньоруських монастирів з подніпровськими. В народних переказах говориться, що в Бакоті на Дністрі подвигом добрим прославився преподобний Антоній Печерський з багаточисельними учнями своїми, які своїми руками викопали (вибили) ці печери в скелях, щоб на волі віддаватися молитвам.

Зрозуміло, що Антоній Печерський (983-1073 рр.), який народився в Любечі і був одним із засновників Києво-Печерського монастиря²⁷, міг мати як релігійний і політичний діяч Київської Русі, свій вплив на події не тільки у Подніпров'ї, а й у Подністров'ї. Саме в цьому ключі треба, на нашу думку, розуміти, що Антоній Печерський мав своїх послідовників-учнів, як сказано у змісті народного переказу, на Поділлі давньоруських часів. З того часу, як Володимир I офіційно запровадив християнство в Київській Русі²⁸, нова релігія почала інтенсивно поширюватися в різних давньоруських землях. Починають споруджувати церкви. З'явилися й подвижники - носії нової християнської релігії. Оскільки протягом X-XII ст. боротьба християнства з язичництвом активізується (особливо у територіально віддалених від Києва землях), то саме на цей час і припадає виникнення ряду монастирів у Подністров'ї. Щодо Бакотського монастиря, то він, очевидно, почав функціонувати наприкінці XI - на початку XII ст.

Досить складно сьогодні висвітлити мистецький бік справи стосовно фресок Бакотського скельного монастиря XII-XIII ст. В зв'язку з тим, що переважна частина фресок не збереглася, за виключенням фотографій кінця XIX ст., з яких зроблені прориси, можемо уявити їх в комплексі тільки за описами, які вже приведені вище, а також за тими історико-культурними оцінками, які дав їм Ю. Й. Сіцинський. З контексту вказаних міркувань випливає, що настінні художні росписи церкви Бакотського монастиря за своїм змістом і мистецьким виконанням цілком відповідають високому рівню фрескового живопису Південно-Західної Русі XII-XIII ст.

Надзвичайно важливим є питання, пов'язані з виникненням скельного печерного монастиря в Бакоті, з'ясування його історичних

коренів. У цьому зв'язку слід звернутися до тих дохристиянських (язичницьких) пам'яток, які зафіксовані у Бакотському мікрореєоні. К. М. Мельник, яка разом з В. Б. Антоновичем обстежувала місце розташування й безпосереднє оточення скельного печерного монастиря, вважала, що окремі з печер в урочищі "Монастирисько" використовувалися і в значно більш давні від XII-XIII ст., язичницькі часи. Вона писала, що урочище "Монастирисько" носить сліди двох різних культур - язичницької і християнської²⁹.

Серед великої кількості каменів безпосередньо у вказаному урочищі, а також серед тих, що скотилися з гори, деякі несуть на собі ясні сліди штучного розташування: а) На поверхні ґрунту помітні залишки циклопічної стіни, яка тягнеться від величезного каменю у воді (берег Дністра) до самого підніжжя гори. б) Три довгасті плоскі плити, які лежать горизонтально в різних місцях. в) На деякій відстані від залишків монастирської стіни - чотири глиби вапняка, відколоті у формі неправильної піраміди біля 2 м висоти і 1,25 м в основі. Три з них опрокинуті, четверта - ще стоїть³⁰. На гладко обтесаній грані цієї глиби, звернутої до Дністра, глибокими рисками вирізано малюнок, який за сюжетом і виконанням дуже нагадує давні художні твори первісної людини³¹.

Малюнок, - писала дослідниця, - зображує дві людські фігури. Одна - біля 0,71 м у висоту, представляє людину, яка йде в лівий бік. Але, очевидно, рисувальник не зміг справитися з складним завданням показати "цілу" людину в профіль, тому що голова і тулово подані в фас. Обличчя майже кругле і зовсім плескате, немає ні очей, ні рота, ні носа; навколо обличчя - волосся у вигляді сїява; шиї немає, торс окреслено прямими лініями без перехвата; руки протягнуті горизонтально з розтавленими пальцями; ноги окреслені однією лінією, ступні - двома, причому обидві звернуті в один бік - наліво³².

Друга фігура, в половину менша і ще простіша за першу, представлена вона у фас, її ноги стоять на одному рівні з простягнутою рукою першої. Обличчя таке ж плоске, без волосся, руки розтавлені похило; ноги також окреслені однією лінією. При цьому обидва кінці, які повинні були замінити ступні, загнуті доверху на зразок лиж.

Обидві постаті звернуті обличчям на захід до річки, при цьому в малюнку немає жодної вказівки на одяг. Посередині між

головами фігур прямими, твердими рисками вирізано хрест, зроблений, очевидно, більш умілою рукою і у більш пізній час³³.

К.М.Мельник відносить зображення на камені (крім хреста) до кінця кам'яного віку, до мегалітичних споруд³⁴. До мегалітичних споруд віднесла дослідниця і великий камінь-моноліт, висотою більше 3 м, який упирався гострим кінцем у дно річки, а другим краєм - прилягав до берега. Цей великий камінь був оточений цілою групою менших каменів, які утримували великий у стійкому положенні. Групування цих каменів ясно вказує, що вони були поставлені людиною³⁵. Сам моноліт на вершині вкритий великою кількістю правильно видовбаних круглих заглиблень на зразок чашок. Одне з них - довгасте, на відміну від решти інших, - нагадує за формою людську стопу³⁶. Очевидно, вказані малюнки мали якийсь символічний язичницький зміст. Можливо, вони означали мандрівку душ померлих у загробний світ³⁷.

Можна припустити, що кількість мегалітів була значно більшою. Частина з них могла бути знищеною в період функціонування християнського монастиря. Отже, як вважала К.М.Мельник, частина печер використовувалася у далекі дохристиянські часи. Пізніше на місці вказаних печер з'явилися християнські самотнічки, вони-то й частково знищили давні язичницькі мегалітичні пам'ятки³⁷.

Спостереження, зроблені в кінці XIX ст., як з'ясувалося, мають певну рацію. У 1961 р. в одній із печер, розташованій при підході до майданчика з давньоруськими монастирськими келіями, рештками церкви й кладовища, Б.О.Тимощуком були проведені розкопки у печері. Ширина печери - 3,7 м, висота її біля входу - 1,3 м. У траншеї - 2x1,5 м, доставленій в основі цієї печери, на глибині 2,6 м було виявлено залишки жертвеного місця доби бронзи. Розчисткою там виявлені уламки ліпної керамічної посудини з вушком, фрагменти ліпної миски з шнуровим орнаментом і конічне глиняне прясло з двома рядами орнаменту крапочками, розташованого по периметру круглої основи пряслиця і перпендикулярно до неї. Разом з вказаними керамічними виробами було знайдено щелепу дикого кабана. Жертовний комплекс відноситься до культури шнурової кераміки і датується в межах від 2000 до 1750 рр. до н.е.³⁹

Неподалеку від скельного монастиря, з напольного боку, між селами Бакотою і Гораївкою, І.С.Винокуром у 1963 р. було

досліджено жертовник доби пізньої бронзи. Великий курганоподібний насип - 25 м завдовжки і 16 м завширшки, висотою 1,6 м - мав в основі та у центрі спеціально викладені кам'яні вимостки. Центральне кам'яне кільце обмежувало лійкоподібну у вертикальному перерізі яму глибиною 4,5-5 м. Яма була заповнена прошарками попелу, вугілля, кістками тварин і уламками ліпного керамічного посуду доби пізньої бронзи. Описана коротко споруда була, очевидно, місцем принесення жертв. Землеробське середньодністровське населення кінця II - початку I тисячоліття до нової ери (саме так датується кераміка з жертовника) обожувало сонце і тому кам'яні вимостки пам'ятки мали округлу (циркульну) в плані форму⁴⁰.

В с. Бакота, в урочищі Пушкарівка, у 1964 р. І.С.Винокуром було відкрито й досліджено залишки жертовника-капища на черняхівському поселенні. Тут було виявлено уламки виготовленого з каменю антропоморфного ідола разом з фрагментами перепаленого каміння і черняхівською керамікою, а також кістками тварин - залишками жертв на честь язичницьких божеств⁴¹.

У 1969 р. в с. Бакота, в урочищі На кліні І.С.Винокуром і О.М.Приходнюком було досліджено жертовник-капище черняхівської культури, яке функціонувало досить тривалий час. Тут, поряд із нижньою частиною кам'яного ідола, а також іншими знахідками виявлено й рештки людських жертвоприношень (два людських черепа)⁴².

Таким чином, наявні археологічні матеріали свідчать про те, що в мікрорегіоні Бакоти починаючи з епохи бронзи, в період раннього залізного віку - аж до середини I тисячоліття нової ери діяли язичницькі капища-жертовники і жертовні місця. Оскільки вказані пам'ятки концентруються навколо і на самій Білій горі, то можна вважати, що скельний печерний монастир давньоруського часу XII-XIII ст. виник у досить розвинутому релігійному язичницькому осередку. Досвід історико-археологічних досліджень, а також літописні дані, показують, що давньоруські монастирі і церкви - активні проповідники християнської релігії - часто виникали саме на місцях попередніх важливих центрів язичницької релігії. Так було в Києві, де на місці язичницького капища спорудили в кінці X ст. Десятинну церкву - першу важливу кам'яну храмову християнську споруду на Русі⁴³. У давньоруському

Пскові на місці давнього язичницького капища спорудили Мирожський християнський монастир⁴⁴. Понад Збручем - навпроти важливого язичницького релігійного центру з відомим Збруцьким ідолом⁴⁵ - спорудили Сатанівсько-Слобідський монастир, в с.Буша, в Подністров'ї, на місці язичницького скельного храму виник середньовічний християнський монастир. Перелік подібних історико-археологічних прикладів можна було б продовжити, але, гадаємо, що й приведених достатньо для того, щоб усвідомити основний напрям історико-культурної і політичної ситуації щодо виникнення важливих релігійних християнських центрів часто на місцях і у зв'язку з активністю в них попередньої східнослов'янської язичницької релігії.

Хочемо підкреслити, що й процес створення Бакоти як міста - адміністративного центра придністровського давньоруського регіону XII-XIII ст. - відбувався не тільки на основі соціально-економічного і політичного розвитку суспільства, а й у безпосередньому зв'язку з формуванням важливого релігійного осередку - спочатку язичницького, а потім - християнського.

Бакотський скельний печерний монастир продовжував функціонувати і у післямонгольський час, в період, коли Поділля захопили в 60-70 роки XIV ст. литовські феодалі. Це незаперечно засвідчено у Литовсько-руському літописі, про що вже йшлося. Дальша доля монастиря безпосередньо пов'язана з історією Бакоти XIV-XV ст.

Можна думати, що Бакотський печерний чоловічий монастир було спустошено і братія розсіяна в той час, коли розорення монастирські келії, печери й усипальня, очевидно, ще довго стояли порожніми. Можливо, що вони були піддані й грабежам. Через багато років пізніше - обвал верхньої скелі й сховав під собою рештки давніх монастирських споруд. Цим якоюсь мірою пояснюється, що в печерах, крім речей церковних, виявлено й речі військового побуту (стремена, списи, наконечники стріл тощо)⁴⁶.

У 1893 р. на місці давньоруської церкви Бакотського монастиря було споруджено нову дерев'яну церкву на честь Всемилоствішого Спаса. Церкву було відновлено за ініціативою преосвященного Подільського Дмитрія на пожертвування, зібрані священником Е.Праницьким. Освячення церкви здійснив Дмитрій 1 серпня

1893 р. в присутності численних богомольців з різних місць Середнього Подністров'я і Поділля в цілому⁴⁷.

Примітки

- ¹ Сецинський Е. Раскопки древнего скального монастыря в с.Бакоте Ушицкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. - 1891. №46. - С.1.
- ² Летопись, изданная Даниловичем. - С.49. Летопись, изданная Нарбутом по рукописи Быховца. - С.19. Цитуються за: Антонович В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI АС. т.1. - Одесса, 1886. - С.101.
- ³ Ипатьевская летопись. - С.525, 526, 527, 549-550.
- ⁴ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. - Каменец-Подольский, 1901. - С.88.
- ⁵ Винокур Г.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б., Петровский В.М., Пірняк О.М., Степанков В.С. Буша. Історико-краєзнавчі нариси. - Хмельницький, 1991. - С.124.
- ⁶ Ісаєвич Я.Д., Рожко М.Ф. Наскельні укріплення в Карпатах (давньоруський період) // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. т.Ш, Секция VI. - М, 1987. - С.117-125; Рожко М.Ф. Особливості дерев'яних укріплень слов'янських "градів" Південно-Західній Русі // VI Международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов советской делегации. - М, 1990. - С.189-192.
- ⁷ Попередні обстеження деяких з цих монастирів проведені нами.
- ⁸ Сецинський Е. Бакотський скальний монастир // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. в.5. - Каменец-Подольский, 1890-1891. - С.221.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Сецинський Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. т.1. - М, 1901. - С.293-295.
- ¹¹ Сецинський Е. Бакотський скальний монастир // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. в.5. - Каменец-Подольский, 1890-1891. - С.222. Вказані Ю.Й.Сіцинським значки й малюнок людини насьогодні не збереглися.
- ¹² Широцький К. На руїнах Бакоти (З подорожніх вражень) // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1912. кн.1. - С.75. На стінах Лядовського печерного монастиря є написи різних часів - від давньоруського - до XVIII-XX ст.
- ¹³ Фотоальбом Е.И. Сецинського 1891 г. Фонды Каменец-Подольского государственного музея-заповедника: 1) КВ-40424 (733); 2) КВ-40423 (732).
- ¹⁴ Сецинський Е. Опись предметов старины. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. - 2. - Каменец-Подольский, 1909. - С.28.
- ¹⁵ Сецинський Е. Археологическая карта Подольской губернии... - С.294-295.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Сецинський Е. Археологическая карта Подольской губернии... - С.296.
- ¹⁸ Сецинський Е. Бакотський скальний монастир // У кн. Подольские епархиальные ведомости. - Каменец-Подольский. - 1. - С.217-226.
- ¹⁹ Не виключено, що предмети озброєння відносяться вже до пізнього

середньовіччя, коли біля 1431 р. місто Бакота зазнала військового розгрому. Тоді ж міг бути пограбований і скельний монастир.

²⁰ Романов Б.А. Люди и нравы древней Руси.—Л, 1966.—С.158.

²¹ Рожко М.Ф. Особливості дерев'яних укріплень слов'янських "градів" Південно-Західної Русі // VI Міжнародний конгрес славянської археології.—М, 1990.—С.189-192.

²² Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI АС. т.І.—Одесса, 1886.—С.86-103.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Непоротівський монастир має кілька приміщень, вибитих у скелях правого берега Дністра.

²⁶ Слобідсько-Сатанівський монастир має залишки скельних приміщень - келій, подібних до бакотських.

²⁷ Радянська енциклопедія історії України. т.І.—К, 1969.—С.64.

²⁸ Про коріння поширення християнства на східнослов'янських землях у попередні по відношенню до X ст. часи див.: Браїчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі.—К, 1988.—С.5-77.

²⁹ Мельник Е.Н. ледь мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI АС. т.І.—Одесса, 1886.—С.120.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.—С.120-121.

³² Там же.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.—С.122.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

³⁹ Свешиников І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III - на початку II тисячоліття до нашої ери.—К, 1974.—С.164.—рис.51.

⁴⁰ Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя.—Київ-Одеса, 1985.—С.41.

⁴¹ Його ж. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // У кн.: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры.—М, 1967.—С.139.

⁴² Його ж. Історія та культура черняхівських племен II-V ст. н.е.—К, 1972.—С.112-113.

⁴³ Боровський Я.Є. Світгляд давніх киян.—К, 1992.—С.49-59.

⁴⁴ Виникнення чоловічого монастиря на лівому березі р.Великої пов'язано з тими далекими часами, коли християнство тільки утверджувалося на Русі, і проповідниками його були саме монастирі як центри писемної культури. Див.: Шулакова Т.В. Псковский Спасо-Мирожский монастырь.—М, 1991.—С.1; Алексеев О.В., Гольшев А.И. Псковское музейное объединение.—Л, 1990.—С.71-72.

⁴⁵ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Збручское святилище // СА.—1988, №4.—С.96-99.

⁴⁶ Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. в.ІХ.—Камеиц-Подольский, 1901.—С.925.

⁴⁷ Там же.

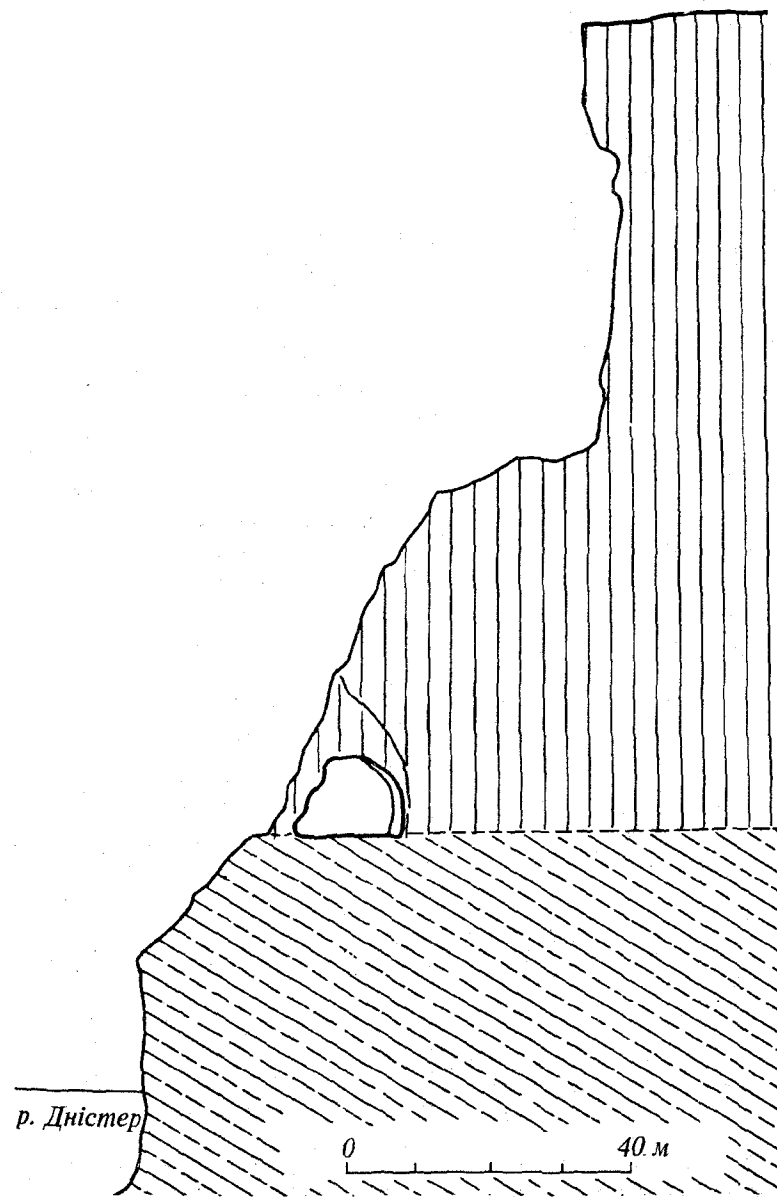
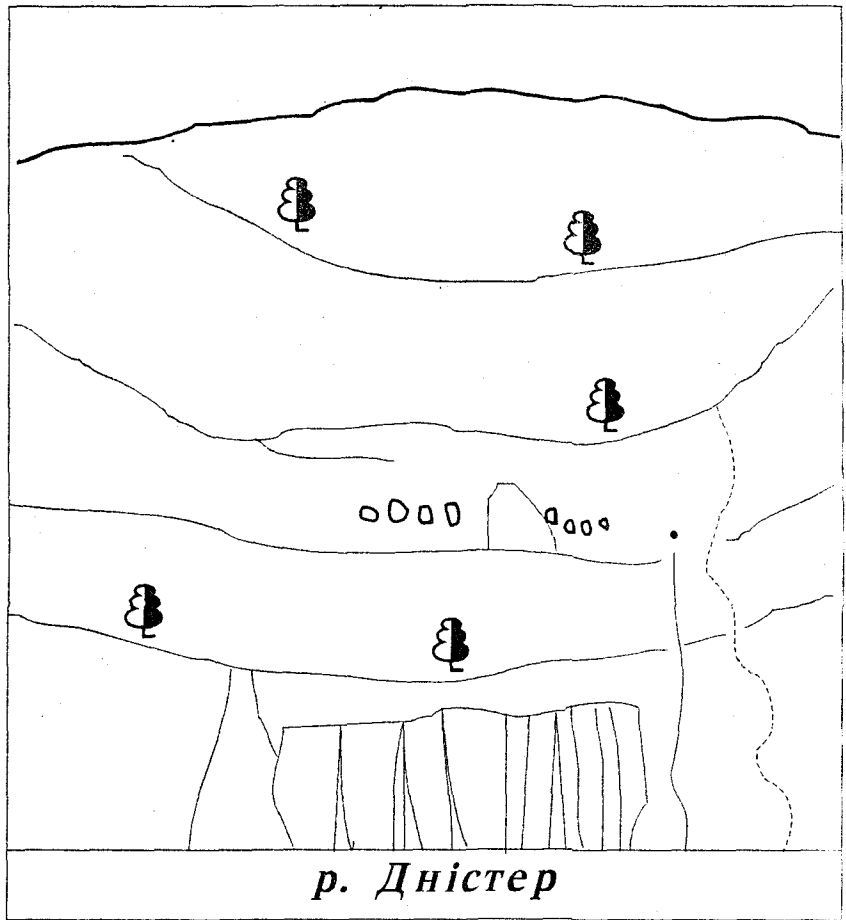

Рис. 101

Урочище Монастирисько. Вертикальний переріз від вершини гори до рівня води в Дністрі.

0 30 м

Рис. 102
Скельний монастир (схема розміщення по вертикалі):
1—джерело води і струмок; 2—стежка.

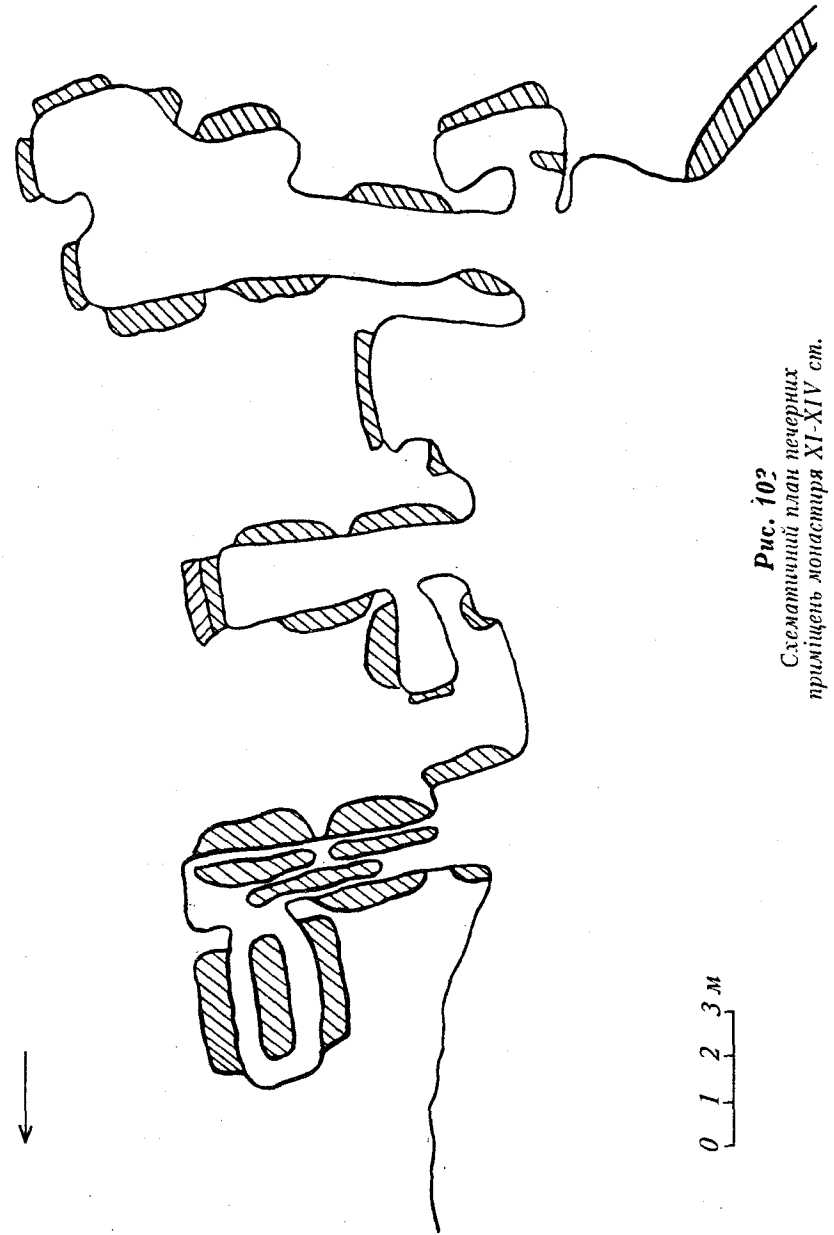

Рис. 102
Схематичний план печерних
приміщень монастиря XI-XIV ст.

0 1 2 3 м

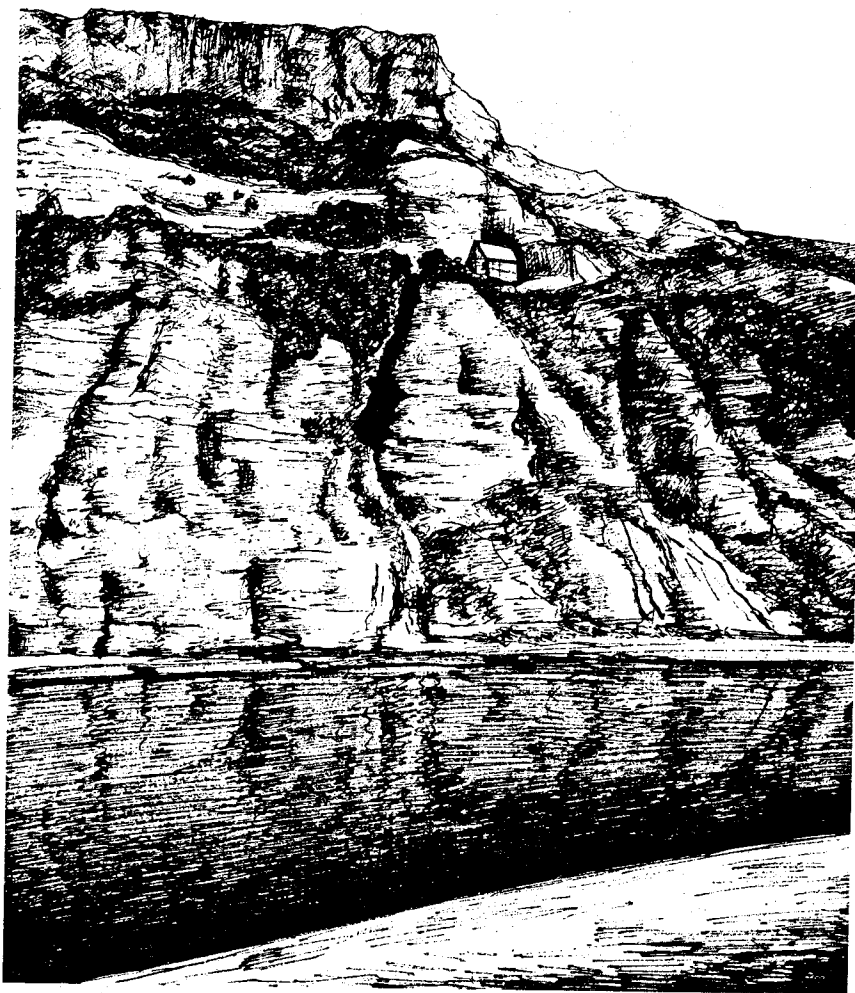

Рис. 104

Місце розташування скельного монастиря і прибудованої в кінці XIX ст. дерев'яної церкви. Малюнок С.Нечитайла з фотографії 50-х років XX ст.

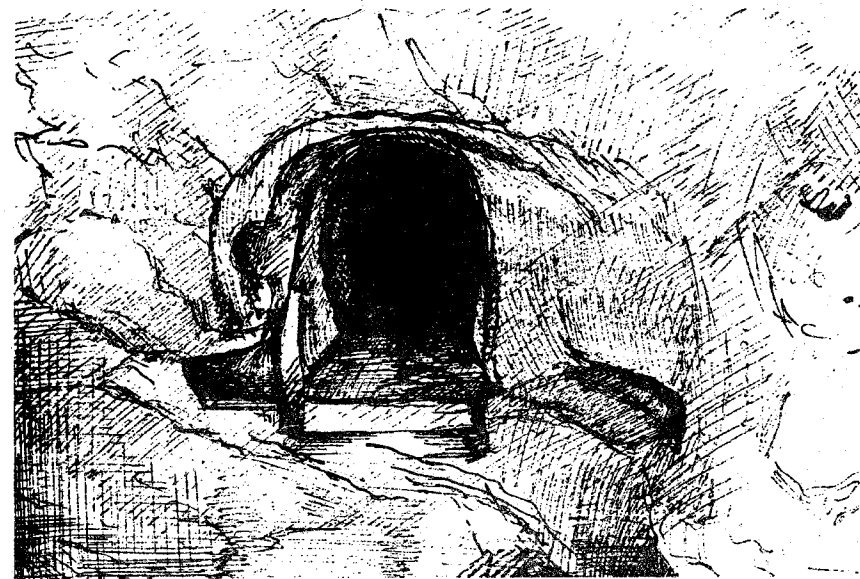

Рис. 105

Вхід до келії №1 першого ярусу. Малюнок С.Нечитайла.

Рис. 106

Вхід до келії №2 другого ярусу. Малюнок С.Нечитайла.

Рис. 107
Вхід до келії №3 другого ярусу. Малюнок С.Нечитайла.

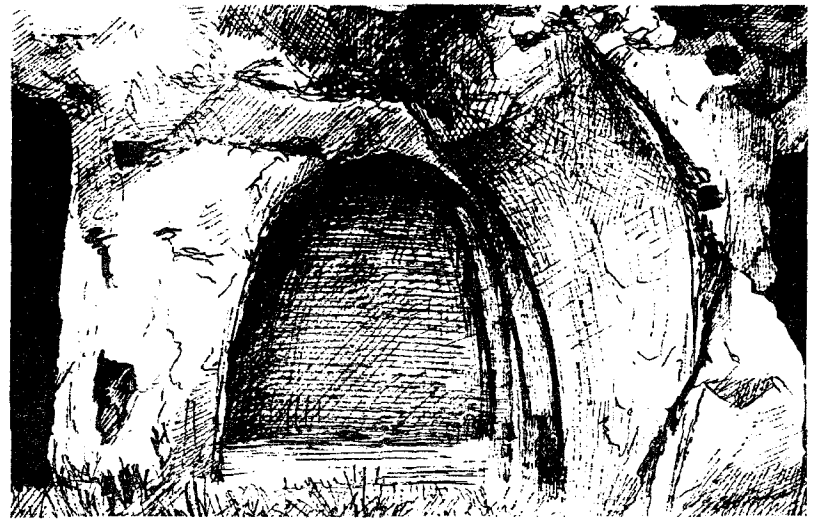

Рис. 108
Місце між келіями №2 і 3 другого ярусу. Малюнок С.Нечитайла.

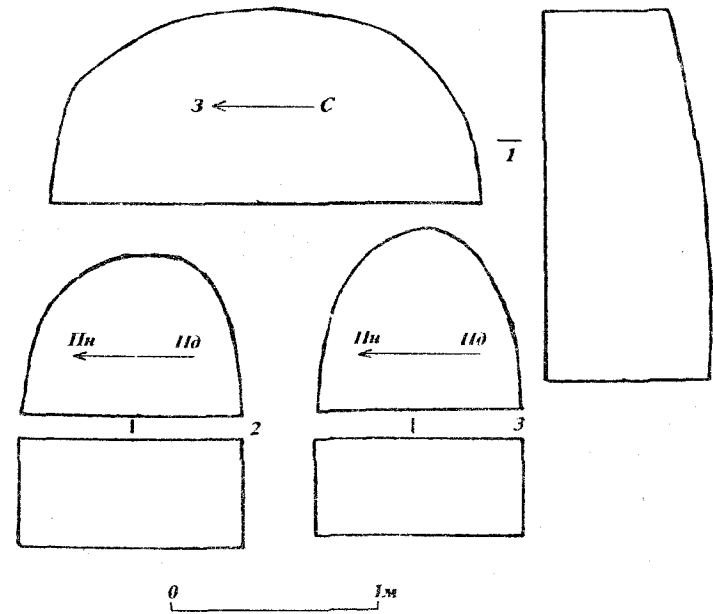

Рис. 109
Ніші, вибиті у стінах келії №3;
1-ніша зліва; 2-ніша в центрі; 3-ніша праворуч.

Рис. 110
Ніша між келіями №2 і 3. Малюнок С. Нечитайла з фотографії початку 60-х років XX ст.

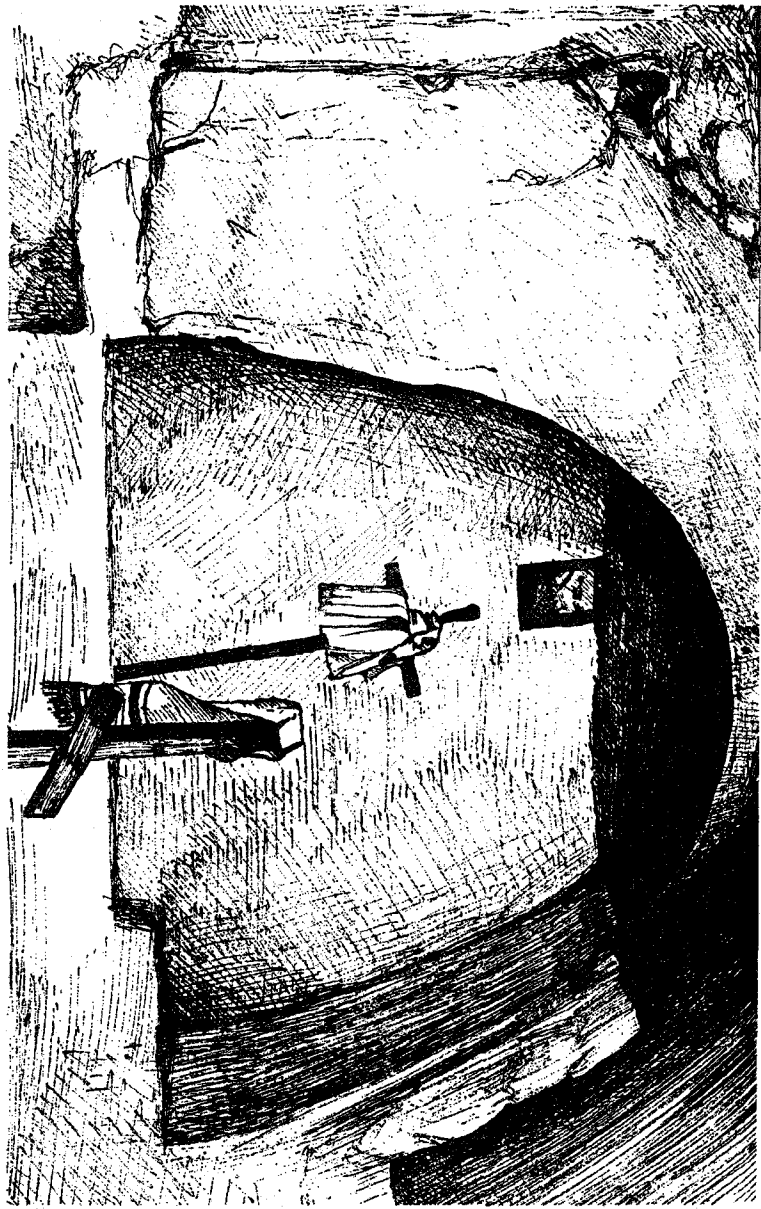

Рис. 111
Вхід до келії №3. Малюнок С. Нечитайла з фотографії початку 60-х років XX ст.

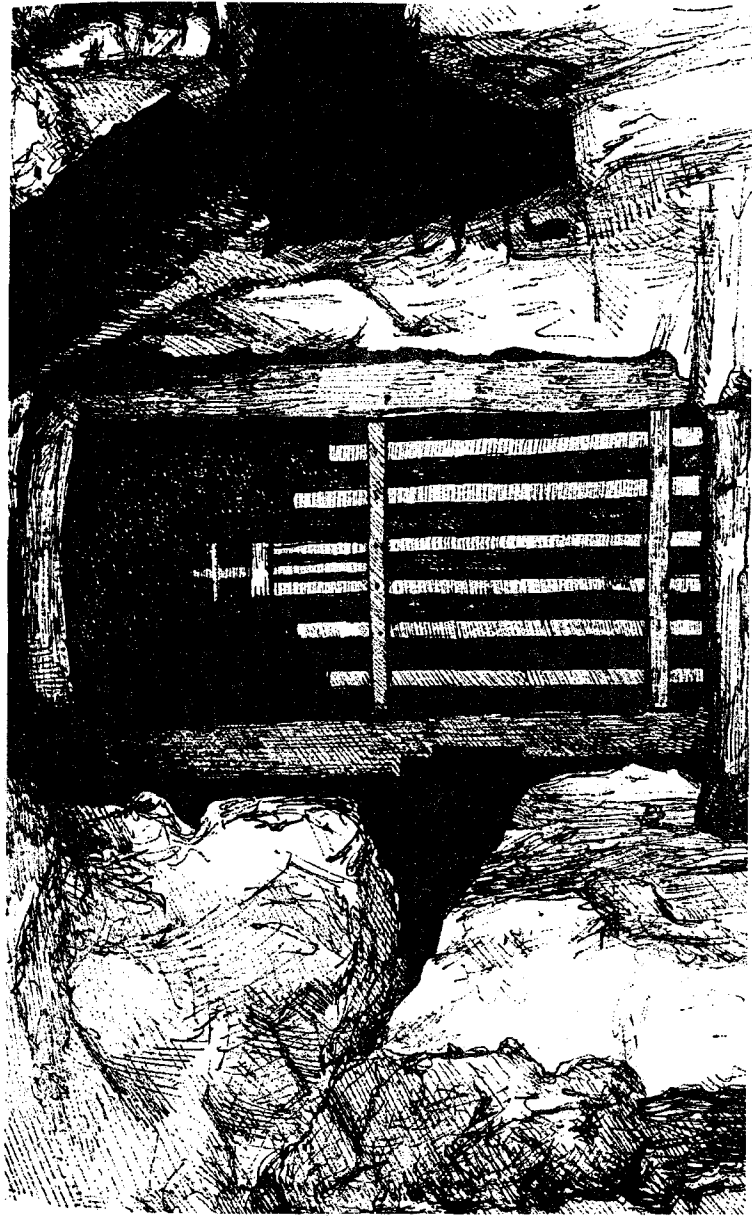
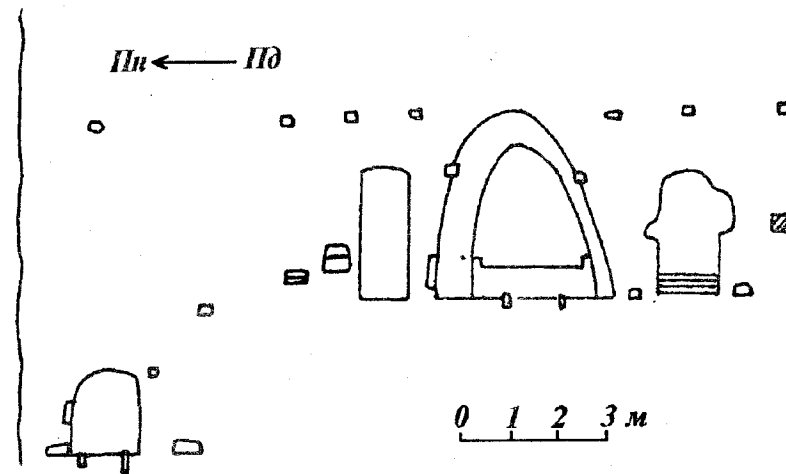

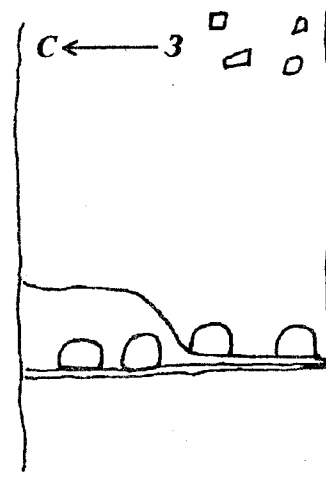

Рис. 112

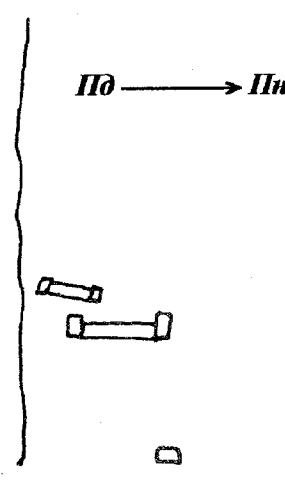
Фрагменти фресок з церкви скельного монастиря XI-XIV ст.
Прориси М.Б.Петрова з фотографій альбома Ю.Й.Сіциньського.

I

II

III

Рис. 113

Скельний печерний монастир XI-XIV ст.:
I-скельна стіна по лінії Південь-Північ з печерами-келіями і отворами для
дерев'яних конструкцій тамбуру. Зашифровано в рамці місце
давньоруського напису; II-скельна стіна по лінії Захід-Схід з нішами для
захоронень і пазом для дерев'яної конструкції; III- скельна стіна по лінії
Південь-Північ з пазами і отворами для дерев'яних конструкцій.

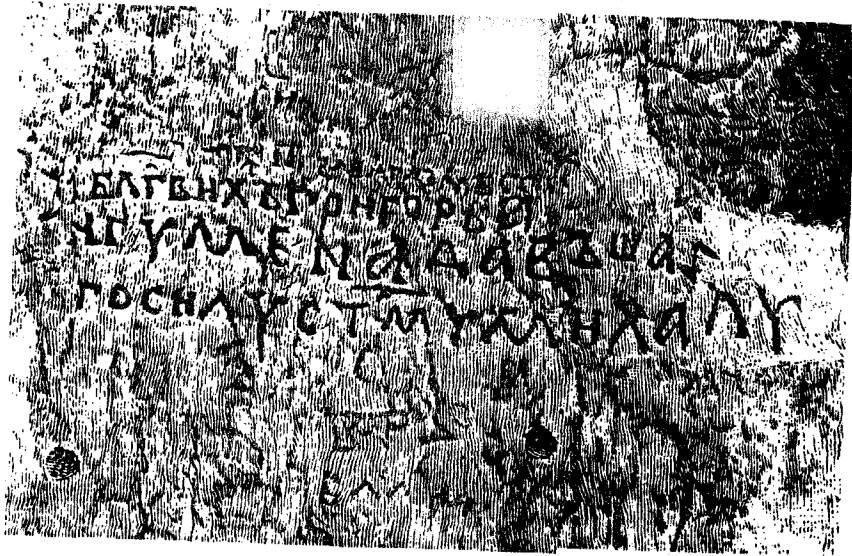

Рис. 114

Урорис давньоруського напису на скелі при вході до монастиря XI-XIV ст

Рис. 115
Шиферна іконка
XIII ст. Ймовірно, що
вона пов'язана з
дівньоруською Бакотою.

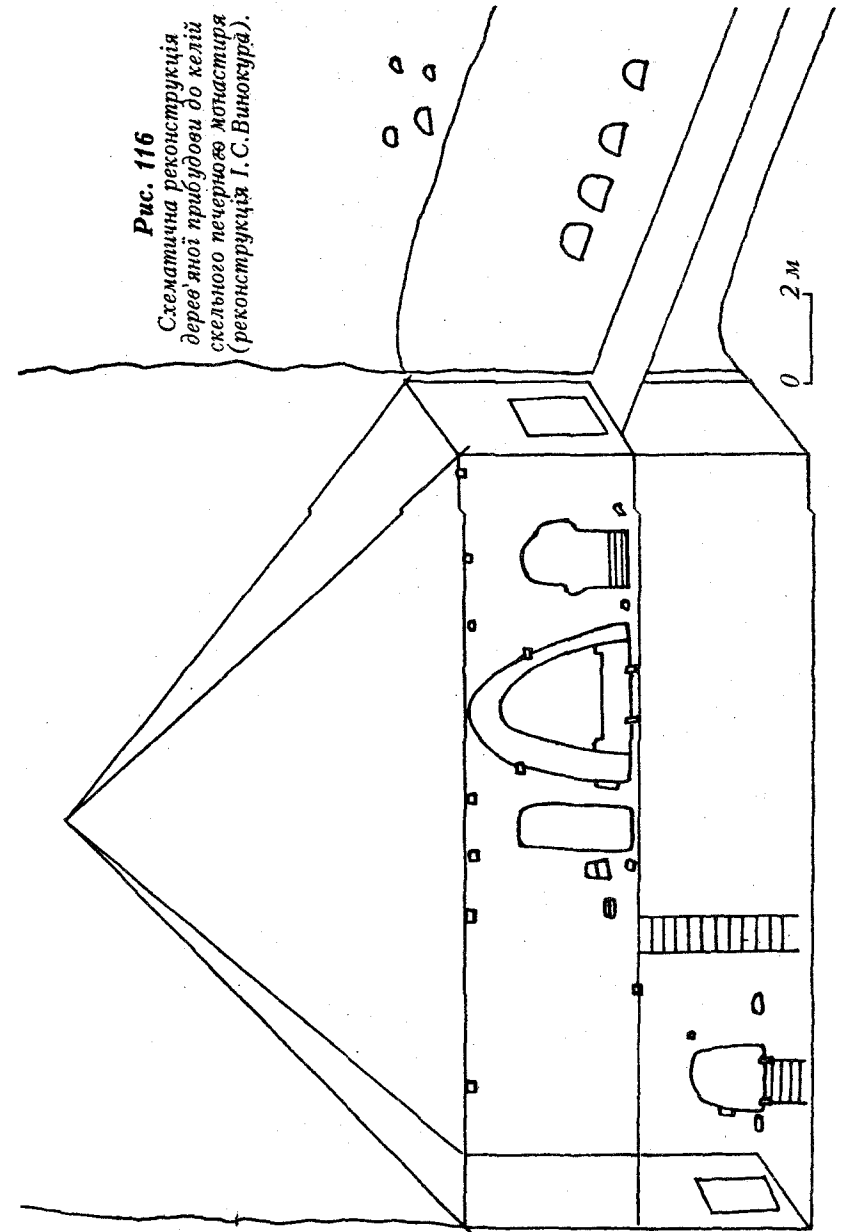

Рис. 116
Схематична реконструкція
дерева яної прибудови до келій
скельного печерного монастиря
(реконструкція І. С. Винокура).

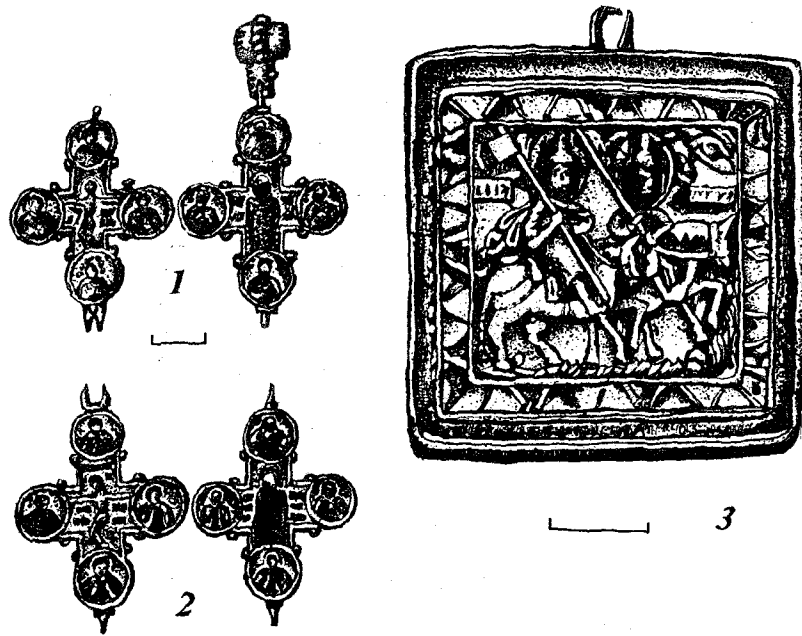

Рис. 117
 Бронзові хрести-енколпії-
 ни: 1-Бакота; 2-Каліус; 3-бронзова іконка (Каліус).
 Прориси М.Б.Петрова за фотографіями Ю.Й.Сіцинського.

РОЗДІЛ V

БАКОТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII-XV СТ.

Загальна історична ситуація, в якій опинилася Бакота в другій половині XIII і в послідуєчому XIV ст., пов'язана з подіями дальшої боротьби Південно-Західної Русі проти ординців, а також із загарбанням подільських земель литовськими, а потім - і польськими феодалами. Значну силу становили в 50-х роках XIII ст. дві монголо-татарські орди, які кочували на півдні - в Подніпров'ї: орда Мауці і орда Куремси. У 60-х роках XIII ст. у Пруто-Дністровському межиріччі з'явився темник Ногай, який розширюючи власне кочовище, обклав данною сусідні князівства. Вже в 70-ті роки XIII ст. володіння Ногая, що являли собою самий західний улус Золотої Орди, простягнулися вздовж лівого берега Дуная і далі до Дністра¹.

Степові простори між Дністром і Дніпром у XIII ст. від самого утворення Золотої орди входили до її складу. У басейні Південного Бугу монгольські кочовища поширювалися на північ, захоплюючи нижню течію його лівої притоки - р. Синюхи. Володіння Орди займали й середню течію Південного Бугу².

Особливе становище склалося у середині XIII ст. у регіоні верхів'я Південного Бугу і середньої течії Дністра. Безпосередньо до золотоординської території ці області не входили. Їхне адміністративно-політичне положення, судячи з даних літопису, було досить своєрідним, відрізняючись від суміжних володінь галицьких князів³. В першу чергу це стосується Бакоти - центра дністряньського Пониззя.

У 1254 р. Куремса із своєю ордою вирушив на Пониззя і підійшов до Бакоти на Дністрі. Тут, зрадивши інтереси народу, на бік ординців переходить намісник галицького князя - боярин Милій⁴. Далі Куремса вирушив із своїми загонами до Крем'янця.

Кременецький намісник Андрій заховався - і був убитий ординцями. В свою чергу Данило Романович виступив з військовою дружиною проти Куремси і захопив ряд міст, що потрапили в залежність від монголо-татар: Меджибіж, Болохів, Городок, Семач, Городеск та ін.

Нові кроки до підкорення Галицької землі зробив монголо-татарський воєвода Бурундай у 1259 р. Просуваючись по землях Південно-Західної Русі і направляючись до Польщі, він зажадав, щоб галицько-волинські правителі на знак своєї покори вийшли йому назустріч⁵. Сам же Данило Романович, не бажаючи підкоритися Бурундаю, направився в Польщу й Угорщину за військовою підтримкою для подальшої боротьби проти ординців. Літопис повідомляє: "І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурундаєви, узявши дари многії і пиття, зустрів його коло (города) Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурундай Василькові: "Якщо ви есте мої спільники - розмечіте ж городи свої всі"⁶.

Переважна більшість дослідників пов'язує з вказаними подіями кінця 50-х і початку 60-х років XIII ст. й зруйнування фортифікаційних споруд в Бакоті та в інших містах Пониззя⁷. З цією версією можна погодитися. Адже у пізнішому - Литовсько-Руському літописі XIV ст. засвідчується: "не стало в Подільській землі ні одного міста (города), ні деревом рубленого, ні камінням будованого". Це означає, що були знесені за наказом ординських баскаків фортифікаційні споруди по містах. Але самі ці давньоруські міста не припинили свого існування і в XIV-XV ст. Про це незаперечно свідчить список "А се имена градомъ всеѣм Русскимъ, далнимъ и ближнимъ", вставлений в текст Воскресенського літопису XV ст.⁸ У цьому списку, поруч з іншими містами Поділля, згадується й Бакота⁹.

Які ж об'єкти історико-археологічного, історико-архітектурного плану XIV-XV ст. дійшли до нас на території літописної Бакоти? Перш за все, відзначимо, що на території дитинця й посаду представлено культурний шар XIV-XV ст. Особливо чітко це простежено на місці дитинця, де з кінця XIII - початку XIV ст. починає функціонувати кладовище. Ми вже

згадували про нього в розділі про дитинець і посад давньоруської Бакоти¹⁰.

Започаткування кладовища кінця XIII - початку XIV ст. на території колишнього давньоруського дитинця з вірогідністю засвідчує перенесення адміністративно-господарського осередку Бакоти XIV ст. у якесь інше місце. Це підтвердили й археологічні дослідження, які виявили залишки кам'яного палацу і феодального двору XIV-XV ст. в урочищі Двір. Останнє розташоване в 500-600 м північніше Білої гори і печерного скельного монастиря. У 1961 р. Г.М. Хотюном було проведено тут перші розвідувальні роботи, які привели до відкриття фундаментів і частини стін пізньосередньовічної будівлі¹¹. У 1963-1965 рр. стаціонарними розкопками під керівництвом І.С. Винокура було відкрито всю основну площу палацової споруди.

Залишки кам'яного будинку палацового типу розташовані на схилі гори, площа якої - 2,3-2,5 га. З точки зору топографії, для спорудження кам'яної палацової будівлі важко знайти місце зручніше, ніж це. Фундаменти споруди розташовані у схилі гори. Терасоподібні уступи схилу підказали давнім зодчим композиційне рішення будинку. Він був двоповерховий і разом з навколишнім краєвидом створював єдиний природно-архітектурний ансамбль. Під час розкопок 1963-1965 рр. було розкрито всю площу споруди - 30x10 м. На місці колишньої будівлі, під шаром дерну (на глибині 0,35-0,40 м) було виявлено чимало уламків каменю-вапняка. При подальшій розчистці вдалося оконтурити стіни будинку.

Дослідження показали, що споруда була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Своєю північною стінкою будинок був наче "врізаний" в терасовидний уступ схилу гори. Південна, фасадна стіна будівлі, лежить у своїй основі на порівняно неглибокому щодо залягання фундаменті. Тут глибина залягання фундаменту становить всього 0,6 м. Ця стіна збереглася в середньому на висоту 0,8-1 м. Її ширина (товщина) у східній частині становить 0,76-0,80 м, а в західній - 0,60-0,70 м. Ця та інші стіни будинку складені з підтесаного каменю-вапняка на вапняковому розчині. До складу розчину, крім вапна, входили домішки з піску, включення вугликів, попелу, битої цегли і т.п.

У південно-східній частині (в куті) будівля мала виступ з

прибудованим східчастим входом. П'ять кам'яних східців вели на невелику площадку 2,2x2 м, над якою була склепінчаста стеля, складена з блоків каменю. Розчистка, здійснена біля східчастого входу, виявила на рівні першої східці (на місці приступки) у невеликій ніші - 24x15x18 см, вимашеній розчином, пригоршню горілого зерна - пшениці. Сліди пожежі зафіксовано також на каменях, що склали основу південної стіни будівлі.

Південна (фасадна) стіна довжиною 30 м мала два віконні та два дверні прорізи. Віконні отвори мали з обох боків скошені кінці, що характерно для пізньосередньовічних будинків. Дверні прорізи скошеності не мають, вони - прямі. Ширина віконних прорізів - 0,8-1 м; дверних - 1,7 м. Довжину (висоту) віконних і дверних отворів встановити точно неможливо, оскільки стіна збереглася не на повну висоту.

Західна стіна будинку довжиною 10 м мала один віконний і один дверний прорізи. Віконний отвір, розташований майже по середині стіни, мав з обох боків скошені кінці. Від вказаного дверного прорізу у північно-західному куту споруди було виявлено східчастий перехід, який вів на другий поверх будинку. Він мав п'ять східців, які значно крутіші (вищі), ніж ті, що виявлені у південно-східній частині будівлі. Ширина входу на східці - 0,82 м. Довжина східців - 1,1 м; їхня ширина - 0,25 м.

Остання (верхня) сходинка вивела на поверхню долівки коридору шириною 1,8 м і довжиною 4,6 м. Долівка коридору другого поверху була викладена добре випаленою керамічною плиткою прямокутної форми. Уламки керамічних плиток було зафіксовано і в інших частинах досліджуваної будівлі. Виявлені *in situ* керамічні плитки розмірами 22x32 см знаходять аналогії в облицювальних керамічних виробках пам'яток архітектури пізнього середньовіччя XIV-XV ст.¹²

На відстані 1,1 м від південної стіни будинку при подальшій розчистці виявлено рештки фундаменту, покладеного паралельно до фасадної південної стіни. Ширина основи цього фундаменту - 0,65 м. Очевидно, що покладений паралельно до фасадної стіни будинку фундамент служив основою криї галереї, яка спиралася на стовпи і прилягала до південної стіни будівлі. Вздовж цієї ж південної стіни будинку простежено також рештки кам'яної вимостки подвір'я в цокольній частині споруди.

При розчистці основи першого поверху будинку, біля південної стіни, поблизу дверного прорізу, відкриті рештки підлоги, викладеної квадратними і трикутними білими кам'яними плитами з місцевого дністровського вапняка. Розміри квадратних плит - 25x25 см; трикутних - висота 20 см; прямокутних - 28x16 см.

Дослідженнями виявлено й окремі елементи декору інтер'єру і фасадної частини будинку. Це фрагменти різьблених з дністровського каменю-вапняка наличників, карнизів і т.п. Розміри цих декоративних деталей - 38x5 см; 18x10 см; наявні й фрагменти різьблених деталей заокругленої форми - 18x12 см і т.п. Керамічні плитки з коридору другого поверху - 22x32 см. Отже, давні зодчі велику увагу приділили зовнішньому і внутрішньому декору будинку.

Будинок з боку своєї північної стіни був наче "врізаний" у схил гори. Для цього, як з'ясувалося в процесі розкопок, було попередньо знівлено площадку - терасовидний уступ, на якому й зведено будівлю. Тільки такою структурою використання рельєфу місцевості можна пояснити ту обставину, що південна (фасадна) стіна мала відносно неглибоке залягання фундаменту - опори криї галереї. Більше заглиблювати їх не було ніякої потреби. Білокам'яний двоповерховий будинок наче вріс в схил гори, створюючи з місцевим мальовничим пейзажем єдине художнє ціле.

Відкриті і досліджені розкопками в урочищі Двір залишки будинку за стратиграфічними спостереженнями, технікою кладки фундаменту і стін, використанням розчину, фрагментами декору інтер'єру й фасаду (кам'яні плити підлоги, різьблені карнизи і наличники, керамічні плитки підлоги другого поверху) засвідчують наявність пізньосередньовічної споруди. За характером кладки й розчину, наявністю керамічних облицювальних плиток XIV ст. на підлозі другого поверху відкритий комплекс може бути віднесений до XIV-XV ст.

Досліджена в Бакоті двоповерхова монументальна споруда належить, очевидно, палацовому пізньосередньовічному комплексу. Про це свідчать розміри будинку та його конструктивні особливості. Крім першого і другого (житлового) поверхів споруди укажемо й на рештки господарської частини, яка прилягала до будинку з боку його східної стіни. Збереженість цієї частини значно гірша, ніж у основного масиву будівлі. Йдеться лише про окремі залишки

фундаментів, які прилягали до східної стінки на площі 10x4 м. Тут, очевидно, було господарське приміщення, пов'язане з палацовим комплексом¹³.

Стратиграфічні спостереження, проведені під час розчистки будівлі, а також у контрольних шурфах біля південної стіни будинку показали наявність шару спаленини. Він відноситься, очевидно, до першого періоду функціонування будинку. При послідовних ремонтах, як показали дослідження, сліди пожежі були ліквідовані (закриті). Археолого-архітектурні спостереження дають підстави вважати, що палацова будівля відноситься до післямонгольського часу. Нижньою датою її заснування й функціонування можна вважати XIV ст. Що ж стосується верхньої дати функціонування палацового комплексу, то необхідно враховувати історичні свідчення, які торкаються Бакоти й Пониззя в цілому XV ст.¹⁴

Відомо, що Бакота, як і все Пониззя, у середині XIV ст. була окупована литовськими феодалами. На час середини і третьої чверті XIV ст. припадає відновлення міст і замків Поділля після їх руйнації у роки боротьби з ординцями. Піднімаються Смотрич, Кам'янець-Подільський, Бакота. Бакотою управляли в ті часи намісники-старости, які призначалися литовською феодалною адміністрацією. Ім'я одного з бакотських намісників - Неміри - збереглося у двох документах Литовсько-Руського літопису (1382-1392 рр.).¹⁵ Можливо, в зв'язку з цим, що палацовий комплекс, заснований трохи раніше, у вказані в літописі роки належав саме бакотському наміснику Неміру.

Таким чином, ми вважаємо, що з кінця XIII - і початку XIV ст. місце розташування адміністративно-господарського осередку в Бакоті було перенесено з території колишнього дитинця XII-XIII ст. на місце урочища Двір, де й відкрито описану пізньосередньовічну палацову будову. У функціонуванні палацового комплексу було, очевидно, два періоди: перший - до пожежі (XIV ст.) і другий - після пожежі (XV ст.) Отже, на XIV-XV ст. і припадає в Бакоті час використання монументальної двоповерхової білокам'яної палацової будівлі. Історико-топографічне розміщення палацової будівлі XIV-XV ст. і самого урочища Двір, пов'язаного з нею, показує, що цю ділянку пізньосередньовічної Бакоти можна пов'язувати з рештками замку-фортеці на території міста XIV-XV ст.

Що ж до посаду (окольного града), то він, на нашу думку, функціонував у XIV-XV ст. приблизно в тих же територіальних межах, які були характерні для столиці Пониззя XII-XIII ст. Про це свідчать окремі об'єкти міської забудови XIV-XV ст. Так, на місці колишнього давньоруського дитинця XII-XIII ст. розкопками було виявлено залишки культурного шару XIV-XV ст. Уламки гончарного посуду XIV-XV ст. були виявлені, наприклад, у розкопі №3 на колишньому давньоруському дитинці. На розкопі №4 того ж дитинця також знайдено скупчення пізньосередньовічної кераміки XIV-XV ст., яке знаходилося у заглибленні - 4,5x0,75 м (глибина лінзовидного заглиблення 0,10-0,15 м). Крім уламків звичайного кухонного посуду, тут знайдено й фрагмент теракотової кахлі. Йдеться, очевидно, про залишки погано збереженого житлово-господарського комплексу XIV-XV ст.

У східній частині колишнього давньоруського дитинця, у траншеї №1, простежено ще одне лінзовидне заглиблення з пізньосередньовічною керамікою XIV-XV ст. Культурний шар пізнього середньовіччя XV-XVII ст. простежено й у південно-східній частині колишнього давньоруського бакотського городища-дитинця.

Залишки пізньосередньовічної наземної житлової споруди було виявлено на посаді в тому місці, де стояла до затоплення водонапірна башта с.Бакоти. Тут були сліди горілих дерев'яних конструкцій житла, а також - пізньосередньовічна кераміка. На площі 4 кв.м виявлено шматки напівзгорілих і напівзліглих деревин (дуб), дощок, а також завал печини. При розчистці печини було відкрито залишки глинобитної печі з фрагментами збереженого черіння. На місці залишків наземного, очевидно, дерев'яного каркасного житла виявлені уламки гончарного посуду XV-XVII ст.

Під час розкопок в урочищі Церковщина в 1975 р. Р.О.Юрою і П.А.Горішнім були простежені й зафіксовані рештки фундаментів східної та західної стін пізньосередньовічної церкви. Ширина фундаменту - 0,6 м, глибина - 0,3 м. Фундамент було складено з великих вапнякових брил на глиняному розчині. Дослідження фундаменту показали, що довжина церкви по лінії схід-захід становила 13 м. На місці церкви та в її притворі розкопками виявлено кілька захоронень-трупокладень пізньосередньовіч-

ього часу. Церква була реставрована у XVIII ст. і мала відповідний зовнішній вигляд.

Неподалеку від залишків фундаментів пізньосередньовічної церкви при земляних роботах у 1975 р. була знайдена мініатюрна кругла бронзова іконка. Діаметр іконки 5,5 см, товщина - 2,5 мм. Вона має на собі двобічне зображення. З одного боку (аверс): зображено сцену Благовіщення. Архангел Гавриїл повідомляє діви Марії, що вона стане матір'ю Ісуса Христа (зачаття відбувається від святого духа в образі голуба). На зворотній стороні (реверс): зображено народження Ісуса Христа. Діва Марія з божественним немовлям, пастухи, які прийшли поклонитися новонародженому богові. Внизу - ягня (символ жертвеності, один з символів Ісуса Христа).

Судячи із змісту зображень, матеріалу і техніки виготовлення вказану мініатюрну іконку слід датувати XIV-XV ст. Іконки такого типу відомі під назвою - Паногія. Їх носили на грудях, як правило, архієреї православної церкви. Отже, паногії якоюсь мірою були ознакою духовного сану¹⁶. Знахідка засвідчує, що в Бакоті і на Поділлі в цілому у XIV-XV ст., не дивлячись на певні напрямки поширення католицизму, православна християнська віра залишалася основою серед місцевого українського населення.

Отже, наявні в Бакоті археологічні та історико-архітектурні пам'ятки XIV-XV ст. вказують на продовження функціонування міста у нових історичних умовах. Розгорнутий наступ литовських феодалів на землі Південно-Західної Русі розпочався у 20-х роках і завершився в основному до середини 60-х років XIV ст. На 40-60-ті роки припадає період, коли до складу Великого князівства Литовського було включено більшу частину Південно-Західної Русі - Волинська, Подільська, Київська і Чернігово-Сіверська землі¹⁷. Боярство Південно-Західної Русі (у зв'язку з антиординською активністю Великого князівства Литовського) підтримувало литовську феодальну адміністрацію. У 40-60-х роках XIV ст. військові сили Литви та князівств Південно-Західної Русі спільно виступили проти Золотої Орди¹⁸.

Литовська, а згодом - литовсько-польська феодальна адміністрація спиралася у господарсько-адміністративних справах на своїх намісників (старост, отаманів) з місцевої колишньої боярської олігархії. Разом з цим, за даними Литовсько-Руського

літопису, відомо, що Пониззя і Поділля в цілому стали землями, куди почали інтенсивно переселятися служилі литовські і польські феодалі - земляни (зем'яни). Вони одержували відповідні наділи землі від імені литовсько-польської феодальної влади¹⁹.

Однак, незважаючи на панування в краї іноземних феодалів, місцеве населення Поділля продовжувало розвивати свою економіку і культуру (природно, в нових історичних умовах). У XIV-XV ст. це знайшло свій вияв і в необхідності далі боронити подільські землі від степових кочових орд. У зв'язку з цим на території краю споруджуються могутні кам'яні замки-фортеці, які пов'язані з регіоном Середнього Подністров'я та Південного Побужжя. Замки-фортеці часто будувалися на території попередніх давньоруських міст-фортець. Так було і в Бакоті, коли традиції будівельної техніки давньоруських дерево-земляних фортець з використанням елементів кам'яної архітектури знайшли своє продовження й логічне завершення у замку-фортеці XIV-XV ст.

З плином часу, у XIV-XVII ст. на території Поділля були відновлені, а подекуди й зведені нові замки-фортеці. Йдеться про такі міста-фортеці як Брацлав, Меджибіж, Кам'янець-Подільський, Смотрич, Скала та ін. Одна з таких фортець була розташована і в безпосередній територіальній близькості від Бакоти - в невеличкому містечку Студениці, на лівому березі Дністра, у 3 км вверх за його течією.

Вперше Студениця згадується в грамоті подільського князя Федора Коріатовича під 1338 р. Вона, безперечно, входила до найближчої територіальної округи міста Бакоти. Студениця, як невелике містечко, розвивалося далі в умовах панування в краї литовсько-польської адміністрації XIV-XV ст. Розквіт Студениці, як населеного пункту Поділля, припадає на XVII ст., коли вона належала польським магнатам Потоцьким. У цей час Студениця стала значним містечком, обнесеним оборонним муром і баштами. В центрі містечка стояла ратуша, поблизу якої були споруджені костюль і православна церква.²⁰ Рештки фундаментів оборонних мурів зберігалися до затоплення села Студениці після спорудження Могилів-Подільської ГЕС на Дністрі. Рештки фортеці знаходилися у північно-східній частині села, неподалеку від впадіння р. Студениці в Дністер, на її правому березі. В плані фортеця мала форму п'ятикутної зірки - довжина у поперечнику - 70 м. Найбільша

висота стін, що збереглися, - 2,5 м. Слідів рову перед стінами не виявлено.

За своєю історичною топографією студеницька фортеця пов'язується з періодом, коли у військовій справі пізньосередньовічної Європи почали широко використовувати вогнепальну зброю. Археологічні дослідження, проведені у 1969 р. П. А. Горішнім і Р. О. Юрою показали, що фортеця у Студениці мала на кожному з п'яти кутів оборонні башти, пристосовані, як і кам'яні мури, рештки яких досліджені, для оборони в умовах застосування вогнепальної зброї.

Під час розкопок 1975 р. у північно-західному куту Студеницької фортеці були відкриті залишки фундаменту стіни. Тут, на глибині 0,10-0,20 м були розчищені великі камені - 150x35x30 см, складені на розчині з вапна і піску. Ширина основи кладки фундаменту 0,8-1 м. Кладка фундаменту північної стіни, як показали дослідження, збереглася на висоту 0,40-0,50 м, її ширина - 0,75-0,80 м. У центральній частині фортеці розкопками виявлені залишки фундаментів споруди - 14,25x7,4 м. Очевидно, це рештки господарського приміщення. При розкопках і розчищенні фундаментів виявлені залишки шару спалення, а також зафіксовано серію уламків пізньосередньовічного керамічного посуду XV-XVII ст., фрагменти керамічних кахель, козацькі керамічні люльки, уламки віконного скла прямого і з заокругленими кінцями і скляного посуду, великі ковані цвяхи. Виявлені й окремі польські монети XV-XVII ст. Йдеться, таким чином, про відкриті розкопками залишки частин пізньосередньовічної фортеці у Студениці.

За своїм характером і соціальним змістом кам'яні оборонні фортеці Поділля XIV-XVII ст. були державними (тобто перебували під владою литовської, а пізніше - польської феодалної адміністрації), а також приватними (тобто знаходилися у володінні окремих польсько-литовських і місцевих українських феодалів). Студеницька фортеця належала, як зазначалось, магнатам Потоцьким. Підкреслимо, що незважаючи на таку двоїсту соціальну та політичну структуру подільських замків-фортець XIV-XVII ст., вони виконували важливі функції оборони краю від південних степових кочових орд в умовах, коли на південних кордонах України - в причорноморських степах і в Криму панували татари. Студеницька фортеця була однією з важливих у Середньому Подністров'ї в плані боротьби з татарськими ордами.

В середині XV ст. кримські татари остаточно відокремилися від Золотої Орди. Вони організували Кримське ханство, яке з 1475 р. перебувало, як відомо, під протекторатом султанської Туреччини. Ця татарська держава була паразитарним утворенням на тілі народів Південно-Східної Європи. Татари постійно нападали на землі Поділля, грабували цей край та забирали місцевих людей в полон. Часто разом з татарами приходили також і їхні покровителі - турки.

Татари нападали на Поділля, переважно, трьома шляхами, які були дуже вигідними для кінних наскоків: Кучманським, Чорним і Волоським. Перший шлях проходив по вододілу сточищ Дністра та Південного Бугу, другий - між Південним Бугом і Дніпром і, нарешті, третій - пролягав по правому берегу Дністра. Йдучи цим останнім шляхом татари переправлялися через Дністер і з'являлися на Поділлі²¹.

В світлі сказаного можна думати, що Бакотський і Студеницький замки-фортеці стримували можливе просування татарських орд вздовж берега Дністра в його середній течії. Аналогічні оборонні споруди були зведені у XV-XVII ст. в Рихті на р. Жванчик, у Панівцях на р. Смотрич, у Китайгороді (Хмельницька область), у Чорткові, Кривчі, Кудринцях, Скалі-Подільській та ін. (Тернопільська область). Замкам-фортецям XIV-XVII ст. присвятив в свій час спеціальну роботу Ю. Й. Сіцинський²². Дослідник показав, що оборонна кам'яна архітектура Поділля XIV-XVII ст. з'явилася як результат конкретно-історичного розвитку в умовах, коли на ці землі нападали татари і турки.

В період активізації татарських нападів у Подністров'ї, крім замків-фортець, населення використовувало й пристосовувало для захисту природні печери. Історична література доносить до нас відомості про використання печер на лівому березі Дністра в момент татарських наскоків. Зокрема, йдеться про печеру між селами Черче і Залуччя, що знайшло своє відображення в акті 1543 р., укладеному між навколишніми селами на предмет утримання печери у відповідному порядку і при потребі - зводити спеціальні драбини разом²³. Отже, подністровське населення дбало про схованки для жителів під час татарських нападів і про можливу оборону території краю.

Відновлення й побудова замків-фортець у період польсько-

литовської феодальної адміністрації здійснювалися при допомозі місцевих робочих рук. Державці замків або князівські старости у військовому відношенні опинялися на чолі населення округи, яке було зобов'язано тепер йти за їх призовом на ворога "конно і оружно". Коріатовичі, а потім - і польські феодалі - увійшли "в приятнь с атаманами" - керівниками місцевого населення. Це означає, що отамани були тим органом, при посередництві якого подільські общини потрапили у повну воєнну залежність від литовсько-польської адміністрації.

На жаль, немає прямих свідчень про внутрішній розпорядок подільських сільських общин XIV-XV ст. Можна думати, що на чолі їх стояли "атамани", що виконували роль общинних старост і служили органом відносин між князівською (польсько-литовською - *Г.В., П.Г.*) владою і селами²⁴. Значна кількість заселених земель на Поділлі прилягала безпосередньо до замків-фортець і знаходилась у віданні князівських старост без посередництва з боку зем'ян і бояр²⁵. Але зем'яни і місцеві бояри все ще використовували свої адміністративно-господарські функції по відношенню до основної маси сільських общин подільського регіону і, зокрема, - у Бакоті.

Таким чином, у скрутні часи нападів на Поділля з боку татар і турок на боротьбу проти ворога піднімалося все населення краю. А замки-фортеці XIV-XVII ст. були у цій боротьбі важливими військовими осередками, навколо яких групувалося навколишнє сільське населення. Загальний зовнішній вигляд і техніка зведення фортифікаційних споруд пізнього середньовіччя тіснішим чином пов'язані з місцевими будівельними засобами, а також з розвитком тогочасної загальноєвропейської будівельно-фортифікаційної техніки.

Подільська пізньосередньовічна оборонна архітектура має і свої конкретні особливості, пов'язані з рельєфом місцевості, застосуванням місцевих будівельних матеріалів, народними будівельними традиціями тощо. Отже, подільські кам'яні замки-фортеці, створені на загальному фоні європейської військово-фортифікаційної архітектури XIV-XVII ст., є водночас переконливим свідченням використання місцевих самобутніх народних традицій у будівництві. Ось чому, незважаючи на те, що фортифікаційні архітектурні споруди Поділля часто зводилися за європейськими

проектами, ми повинні розглядати їх в першу чергу як результат творчої діяльності народних майстрів-будівельників, каменотесів, скульпторів, художників тощо.

Важливі військово-політичні події відбувалися у Середньому Подністрів'ї і, зокрема, - в Бакоті у 30-х роках XV ст., коли до частих нападів татар додалася активізація боротьби між литовськими і польськими феодалами за володіння Поділлям. Чотири західних повіті були захоплені і утримувалися поляками, а Брацлав із Східним Поділлям - лишалися під владою Литви. Польська шляхта Бакотського повіту визнавала над собою лише владу польського короля, а місцеві українські селяни - тягнулися до Литви²⁶. Саме територія Бакоти та її округи, що лежала тоді на порубіжжі захоплених Литвою і Польщею земель, стала ареною самої гострої боротьби.

Протягом 1431-1434 рр. на землях Бакоти та її сільської периферії відбулися буремні події. Скориставшись перемир'ям між шляхетською Польщею і феодальною Литвою, за умовами якого Бакота і приналежні до неї навколишні землі були визнані нейтральною прикордонною зоною між обома державами, бакотські селяни у 1431 р. вигнали з маєтків українських, польських і литовських феодалів і оголосили себе вільними людьми. Лише через три роки - у 1434 р. - переважаючим силам польсько-шляхетських військ після запеклого опору повсталих селян вдалося придушити повстання в Бакоті і загарбати значну частину Поділля.

Після вказаних подій, коли, як вважають, місту на Середньому Дністрі було завдано значних руйнацій і втрат, Бакота поступово уходить на другий план у історії Середнього Подністрів'я і Поділля в цілому.

Але життя в місті і навколишньому сільськогосподарському регіоні продовжувалося. Про це незаперечно свідчать залишки культурного шару та історико-археологічні пам'ятки XVI-XVII ст. у Бакоті, Студениці та інших навколишніх населених пунктах. З кінця XVI ст. Бакоту вже марно шукати на тогочасних географічних картах. Чи не востаннє вона фігурує як місто на карті Польщі Вацлава Гродецького (1557 р.). Але це був лише відгомін минулої слави. Бакота поступово стає рядовим сільським поселенням, а у 80-х роках XX ст. сліди давньої столиці Пониззя майже повністю зникають в зв'язку з будівництвом Дністровського водосховища.

Примітки

- ¹ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М, 1985. – С.33-34.
² Там же. – С.36.
³ Там же.
⁴ Літопис Руський. – С.413.
⁵ Там же. – С.421.
⁶ Літопис Руський. – С.421.
⁷ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К, 1885. – С.158-159; Петров Н.И., Городецкий М.И. Подолия: Историческое описание. Издано П.Н.Батюшковым в Изд. при М-ве внутр. дел. – Спб. 1891. – С.24-25.
⁸ ПСРЛ. Летопись по Воскресенскому списку. т.УП. – Спб, 1856. – С.240-241. Більш детально про це див.: Тихомиров М.И. Список русских городов. – Исторические записки. – т.40. – М, 1952.
⁹ Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М, 1983. – С.194.
¹⁰ Описи відкритих розкопками захоронень див. у додатку.
¹¹ Місцеві селяни розповідали про урочище Двір, самі не усвідомлюючи значення самої назви. Вони говорили, наприклад: “Пасемо товар (худобу) на Дворі”. Вказані розповіді старожилів про урочище і привернули увагу дослідників.
¹² Історія українського містечтва. т.2. – К, 1967. – С.17-56
¹³ Фундаменти тут збереглися тільки фрагментарно. Тому площа цієї господарської частини споруди визначена приблизно. Архітектурні дослідження Є.М.Пламеницької.
¹⁴ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – С.87.
¹⁵ Там же. – С.95-96.
¹⁶ Словарь иностранных слов. – М, 1979. – С.366.
¹⁷ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К, 1987. – С.9.
¹⁸ Там же. – С.10.
¹⁹ Там же. – С.75-77.
²⁰ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. – С.936.
²¹ Петров Н.И.; Городецкий М.И. Подолия: Историческое описание. – С.46-47.
²² Сіциньський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – К, 1928. – С.100.
²³ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – С.306-307.
²⁴ Там же. – С.335.
²⁵ Там же. – С.332.
²⁶ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – С.87.

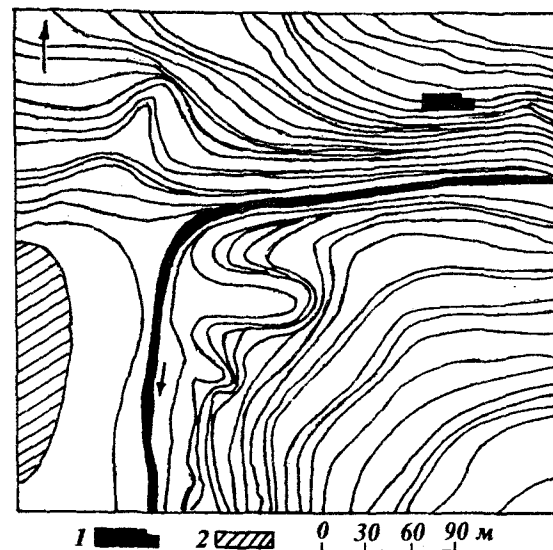

Рис. 118

Схематичний план урочища Двір:
 1-місце кам'яного палацового будинку XIV-XV ст.;
 2-північно-східна околиця колишнього с.Бакота.

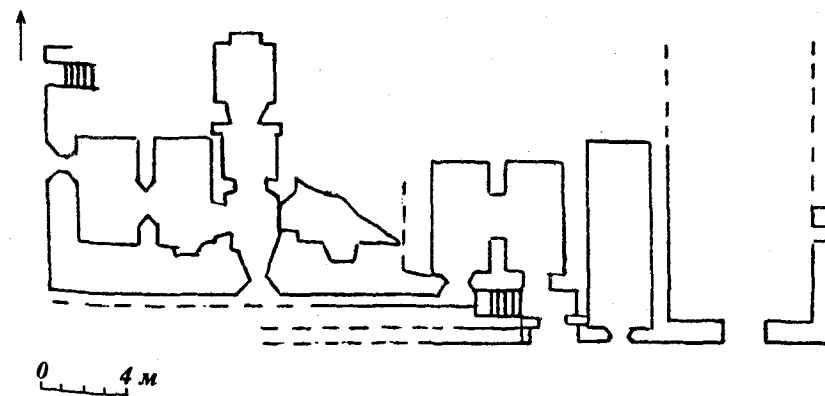

Рис. 119

Схематичний план першого поверху
 кам'яного палацового будинку XIV-XV ст.

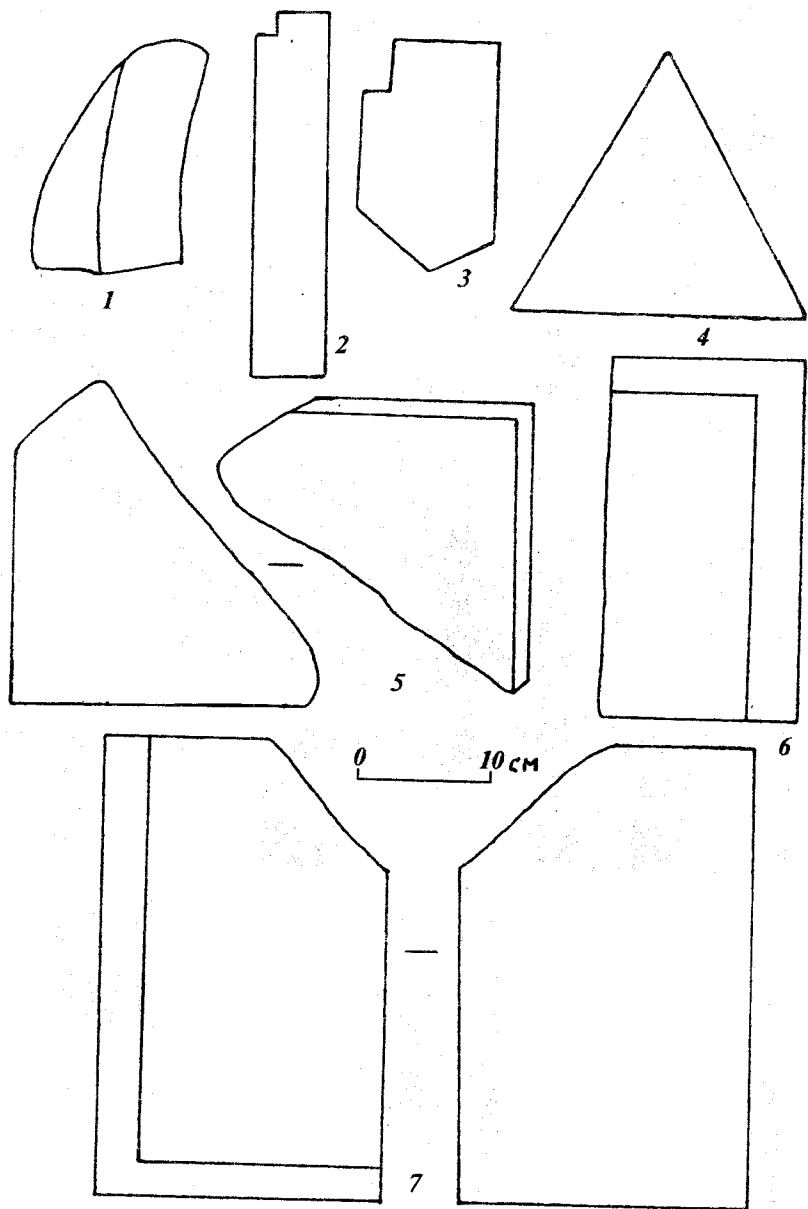

Рис. 120
 Різні кам'яні деталі підлоги та інтер'єру пізньосередньовічного
 палацового будинку: 1-6 (камінь); 7 (кераміка).

Рис. 121
 Бронзова іконка (паногія) XIV-XV ст.
 Лицьова і зворотна сторони.

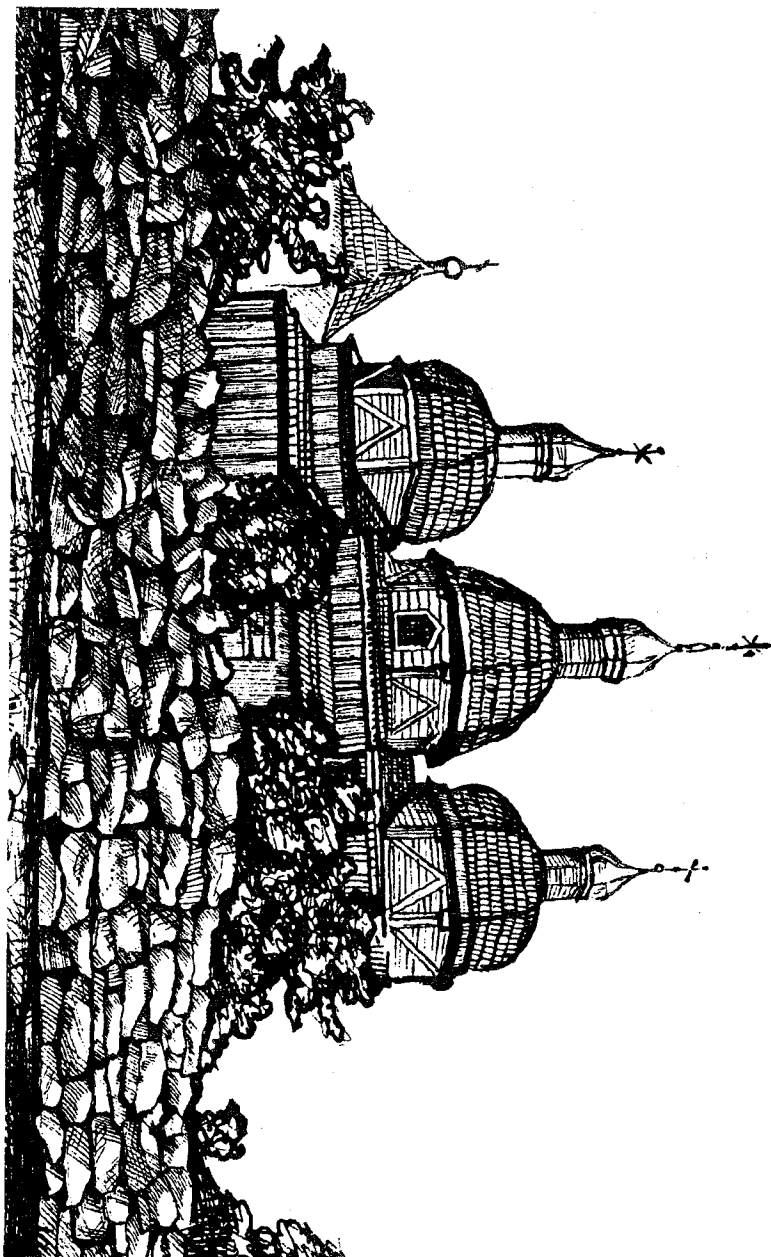
РОЗДІЛ VI

БАКОТА В ІСТОРІЇ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ.

Бакота, як один з важливих міських осередків Середнього Подністров'я, формувалася протягом тривалого часу. Вона знаходилася в регіоні порубіжжя й стикування двох розвинутих східнослов'янських союзів племен: уличів і тиверців. Після взяття у 946 р. воєводою Ігоря Свенельдом столиці уличів Пересечна уличі переселяються з межиріччя Дніпра-Південного Бугу в межиріччя Південного Бугу-Дністра¹. З цього часу відбувається активний контакт уличів з тиверцями (давніми жителями Подністров'я). В IX-X ст. все Подністров'я вже входило до складу Київської Русі. Давньоруський літописець відзначив, що уличі і тиверці "сediaху бо по Днестру оли до моря, и суть грады их и до сего дне". В процесі входження Подністров'я до складу Київської Русі, крім мирних, були і військові стосунки. Так, під 885 р. літопис зазначає, що київський князь Олег "... з уличами й тиверцями мав рать"².

У складі Київської Русі Середнє Подністров'я, як і решта території Поділля, перебували понад 200 років. Письмові історичні джерела і археологічні матеріали засвідчують, що це сприяло прискореному соціально-економічному і культурному розвитку регіону. Географ Баварський (анонімний автор другої половини IX ст.) зазначав, що численний народ уличів має 318 міст, а ... народ тиверців - 148 міст³.

Формування Галицького князівства, до складу якого увійшло і Середнє Подністров'я з Бакотою, Ушицею, Каліусом та іншими містами і замками, розпочалось у другій половині XI ст. Важливу роль засновника галицької династії князів відіграв Ростислав Володимирович, онук Ярослава Мудрого. Справу зміцнення

Церква Покрови пресвятої Богородиці XVIII ст. в Бакоті. Малюнок С.Немицького з зразку кінця XIX ст.

Рис. 122

князівства продовжили сини Ростислава - Рюрик, Василько і Володар, посідаючи відповідно перемишлянський, тербовльський і звенигородський князівські столи.

Володимир Володаревич у 1141 р. переніс столицю землі до Галича. Він зумів підкорити на якийсь час її непокірних галицьких бояр, які традиційно прагнули до сепаратизму і зміцнення своїх економічних і політичних позицій в князівстві. Розквіт Галицького князівства припадає на роки правління Ярослава Осмомисла (1152-1187). В кінці XII ст. (1199 р.) волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Волинську і Галицьку землі, а також значну частину Київського князівства. Галицька земля, як важливий регіон Південно-Західної Русі, на північному-сході межувала з Волинням, на сході - з київськими землями. Рубіж між Галицько-Волинським і Київським князівством проходив по верхів'ях Горнині, Случі і Південного Бугу, по території, яка в XII-XIII ст. належала Болохівському князівству. Південні межі Галицько-Волинської землі сягали Дунайського Пониззя. Що ж до західних кордонів Галицького князівства, то вони межували з територіями Польщі і Угорщини.

Територія Середнього Подністров'я з Бакотою, Ущицею й Каліусом була розташована на півдні Галицької землі⁴. Це, як свідчать літописні дані, був регіон, пов'язаний з бурхливими соціально-політичними подіями XII-XIII ст. Йдеться, зокрема, про міжусобну боротьбу між Київським і Галицьким князівствами, про берладників і бродників у суміжних придунайських землях, про вплив їх на вступи селян-смердів безпосередньо в районі Бакоти і Ущиці, про взаємини галицького князя Данили Романовича з бакотськими боярами, з болохівськими князями й боярами, в які було втягнуто населення Бакоти та її округи. Нарешті, Бакота і Середнє Подністров'я в цілому, за даними літопису, виступають в середині XIII ст. як територія, пов'язана з активною боротьбою Південно-Західної Русі проти ординських завойовників.

Певну роль відігравала Бакота та її округа в зв'язку з подіями XIV-XV ст., пов'язаними з загарбанням Поділля феодалами Литви та Польщі.

Розглянемо вказані аспекти в історико-хронологічній послідовності. Восени 1144 р. між київським і галицьким князями виникла міжусобна боротьба за Володимирський стіл: "У той же

рік розсварилися Всеволод з Володимирком (Володаревичем) із за сина, - бо сів син його, (Всеволода, Святослав), у Володимирі, - і почали один на одного складати вину, і Володимирко кинув йому хресну грамоту. Всеволод тоді з братами пішов на нього"⁵.

Далі літопис повідомляє, що до київського князя, у його боротьбі з Володимирком, приєдналася ціла коаліція: брати Всеволода Ігор і Святослав, Володимир Давидович, син Мономаха Вячеслав, Ізяслав і Ростислав Мстиславичі, син Святослав та деякі інші давньоруські князі⁶. В той час, як війська ворогуючих сторін стояли в нерішучості одні проти одних біля міста Звенигорода (на річці Білка - у вододілі Бузького і Дністрянського басейнів), до коаліції Всеволода поспішав Ізяслав Давидович з половцями. Він зайняв 1144 р. городи Ущицю і Микулін⁷.

Після укладення миру і виплати Всеволоду військової контрибуції ("...І ввійхав Володимир, і поклонився Всеволодові, а Всеволод зустрів його з своїми братами. І дав Всеволоду Володимирко за труд тисячу і чотиреста гривень срібла..."⁸), галицькому князю Володимирку були повернуті подністровські міста Ущиця і Микулін⁹.

Взимку 1145 р. в Галичі боярська опозиція вирішила за спиною князя Володимирка Володаревича запросити на галицький стіл Івана Ростиславича (Берладника). Останній після тривалого (понад 10 років) часу перебування князем в Берладі на Сереті (притоці Дунаю) у 1141 р. повернувся до Галичини і одержав звенигородський стіл¹⁰. Іван Берладник прийняв запрошення і прибув до Галича в час, коли Володимирко Володаревич вирушив на полювання. Дізнавшись про зраду галичан і зайняття галицького стола племінником - Іваном Ростиславичем, Володимирко негайно з'явився з дружиною під стінами Галича: "...і став навколо города ... і багато вони билися. І побили в Івана дружини багато і відрізали його од города, і не можна було йому вернутися в город. І пробіг він крізь (чуже) військо до Дунаю, а звідти полем прибіг до Всеволода в Київ"¹¹. Шлях князя Івана Берладника до Дунаю у 1145 р. безпосередньо проліг через середньодністровські землі з Бакотою, Ущицею і Каліусом.

Як бачимо, у Середньому Подністров'ї (на землі України Галицької¹²), безпосередньо у Бакотському мікрорегіоні¹³, відбувалися військові події у зв'язку з князівськими міжусобицями середини XII ст.

У 1159 р. Іван Берладник повертається з Києва до Берладі. Не виключено, що на цей раз його приходу в Подунав'я передували попередні переговори з берладниками і обіцянки останніх надати йому допомогу для походу на Галич¹⁴. Іван Ростиславич готувався до походу на Ярослава Осмомисла. "І прибуло до нього половців багато і берладників у нього скупчилося шість тисяч, і рушив він до (города) Кучелмина¹⁵, і раді були (там) йому. А звідти він до (города) Ушиці рушив. Та в город увійшла була залога Ярослава¹⁶, і стали кріпко битися вої залози з городських стін, а смерди перескакували через заборолу до Івана, і перебігло їх триста. І хотіли половці взяти город, та Іван не дав їм узяти, і, розгнівавшись половці поїхали од Івана"¹⁷.

Події 1159 р., що охопили Подунав'я й Середнє Подністров'я, ми розглядаємо як досить широкий антифеодальний рух. Недарма до війська Івана Берладника по шляху його просування вливалися загоони з числа місцевих жителів. Яскравим прикладом цього є зафіксований літописом перехід на сторону загонів Івана Ростиславича 300 селян-смердів з Ушиці, а також дружия зустріч війська Берладника у Кучулміні. Разом з цим, ми не повинні забувати й тої обставини що Іван Берладник хотів використати рух народних мас у своїх власних інтересах щодо здобуття Галицького князівського столу. Відхід союзників-половців і невдача у здійсненні плану оволодіння Ушицею примусили Івана Берладника зняти облогу і повернутися до Подунав'я. Повстання 1159 року було рішуче придушено загонами галицького князя Ярослава Осмомисла.

Після смерті Мстислава Удатного, що князував останні роки свого життя в Пониззі і в Пороссі, активізується діяльність окремих економічно міцних і політично підступних галицьких бояр. На сторінках Галицько-Волинського літопису, зокрема, часто зустрічаємо ім'я галицького боярина Судислава. Під 1221 р. в літописі відзначено, що князь Мстислав дав йому в управління Звенигород¹⁸. У 1229 р. боярин Судислав намагався захопити Пониззя з Бакотою. Воевода галицького князя Данила Романовича - Дем'ян прогнав Судислава і відновив спокій у Подністров'ї.

Дальшому соціально- економічному розвитку земель Південно-Західної Русі перешкодили напад татаро-монголів. Після захоплення у грудні 1240 р. Києва ординці обрушилися на землі Галицько-Волинського князівства. У ці скрутні для Південно-Західної Русі

часи галицькі бояри розділили між собою землі і стали в них правити як незалежні господарі. Літопис з цього приводу під 1241 р. зазначає: "Бояри ж галицькі Данила князем собі називали, а самі всю землю держали. Доброслав же Судич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (город) Бакоту, все Пониззя зібрав без княжого повеління... І була смута велика в землі (Галицькій) і грабіж од них"¹⁹.

Посилення феодальної експлуатації і боярських безчистств було причиною селянського антифеодального руху, який розгорнувся 1241 р. на Пониззі, а згодом поширився і на всю Галицьку землю. Можна думати, що й серед феодальної знаті Пониззя і, зокрема - Бакоти, були прихильники зміцнення позицій місцевого боярства. Боярство Галицької землі в боротьбі проти зміцнення центральної князівської влади підтримували і правителі Болохівського князівства, які також були переконаними прихильниками феодальних сепаратистських тенденцій.

Болохівське князівство виникло в XII ст. між верхів'ями річок Південний Буг - Случ - Тетерів, на порубіжжі між Київською і Галицько-Волинською землями. Як свідчать літописні дані, князі Болохівської землі не хотіли підкоритися владі Данила Романовича, а в колізіях боротьби з болохівцями згадується Пониззя і Бакота. Восени 1241 р., як повідомляє літопис, "...Ростислав (Михайлович) зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (города) Бакоти. Але Курило-печатник²⁰ був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр, (і) він утишив народ"²¹. У літописі далі йдеться про конкретні колізії зустрічі військ Кирила-печатника і Ростислава Михайловича: "Бо коли вони (війська Ростислава), билися коло воріт (Бакоти, Ростислава), одступивши хотів перемовити його, (Курило), багатьма словами. Але Курило відповів йому: "Осе так ти оддячеш вуям своїм за добродіяння? А чи не пам'ятаєш ти, як король угорський вигнав тебе був з отцем твоїм із землі (своєї), як тебе прийняли обидва володарі мої, вуї твої? Отця твого вони у великій честі держали, і Київ пообіцяли, і тобі Луцьк дали, і матір твою, а сестру свою з Ярославових рук одібрали і отцю твоєму оддали". І іншими словами мудрим говорив він йому багато. Але, побачивши, що той не послухав його, він ввійшов на нього з пішими воями. Він тоді, побачивши це,

пішов звідти. Так що він (Курило), мудрістю і силою вдержав Бакоту, а Ростислав пішов за Дніпро”²². Як бачимо, у 1241 р. Бакота знаходилася в центрі міжусобної боротьби галицьких і болохівських князів. У розповіді літописця детально й досить колоритно відтворено спочатку словесний поєдинок між Кирилом-печатником і Ростиславом, а потім і військову сутичку біля Бакотських воріт²³, в результаті якої Ростислав Михайлович з дружиною був змушений залишити Подністров'я й податися за Дніпро.

Колізії загострення боротьби з князями Болохівської землі у 1241 р. з'ясовуються з подальшої розповіді літопису: “Данило ж, почувши (про) прихід Ростислава з князями болохівськими на Бакоту, відразу кинувся на них: городи їх вогневі оддав і вали їх розкопав. А Василько-князь zostався стерегти землі (своєї) од Литви, (бо) воїв своїх він послав був із братом. Данило тим часом, узявши здобич велику, вернувся, а взяв він (такі) городи їх: Деревич, Губин, і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків. Прийшов також Курило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піших воїв і трьома стами кінників, і дав їм (Данило) узяти город Дядьків. Звідти ж він, (Данило, пішов назад), пограбувавши землю Болохівську і попаливши, - бо zostавили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали”²⁴.

Як видно з літописної розповіді, у каральній експедиції Данила Романовича проти князів Болохівської землі взяли участь жителі Бакоти і Пониззя. У складі загонів Кирила-печатника, що вирушили з Бакоти до Дядькова, безсумнівно, були вої й ополчення з території Пониззя. Звертає на себе увагу і та обставина, що галицькі війська карали міста й замки Болохівської землі за блокування місцевої феодальної верхівки із завойовниками-ординцями: “...щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса” і “...що вони од татар велике сподівання мали”.

Разом з тим, поганій приклад зрадників-князів болохівських - міг поширитися і дійсно поширився, як ми це побачимо трохи пізніше, і на землях Пониззя з Бакотою. Ось чому весною 1242 р. Данило Галицький робить ще одну спробу встановити порядок у Подністров'ї, і зокрема, - в районі Бакоти і Каліуса: “Данило тим

часом, прагнучи встановити порядок у (Галицькій) землі, поїхав до (городів) Бакоти і Каліуса...”²⁵

Порядок, який намагався відновити Данило Романович у зв'язку з перспективою продовження боротьби проти монголо-татар (укріплення міст Бакоти, Ушиці і Каліуса) виявився, на жаль, короткочасним. У 1254-1255 роках татаро-монгольські завойовники знову з'явилися й активізували свої дії в Подністров'ї. Куремса із своєю ордою підійшов до Бакоти. Ось як описує літопис ці події: “...приїхали татари до (города) Бакоти, і прилучився Милій, (старший города), до них. Данило тоді пішов на війну проти Литви, на Новгородок, але тому, що була розкаль, послав він сина свого Льва на Бакоту, (а) Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його”²⁶. Здавалося б, що зрадника - бакотського боярина-намісника покарано і справедливість взяла верх. Але, як свідчить літопис далі “Потім же, порадившись з сном, він, (Данило), одпустив його, (Милія), а поручником був Лев, (запевнивши отця), що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він, (Милій), учинив обман і оддав її, Бакоту, знову татарам”²⁷. То був, дійсно складний час середньовіччя, коли у політичній боротьбі представники різних боярських партій часто зраджували князю і своєму народу.

Історія боротьби з монголо-татарами на території Середньої Азії і Кавказу в XIII ст. дала приклади, коли феодальні верхи часто, зберігаючи свої особисті соціальні інтереси, блокувалися з чужинцями - завойовниками і зраджували інтереси своїх народів. Давня Русь, і, зокрема, - Галицька земля, - не були в цьому сенсі виключенням із правила. Констатуючи сказане, наголосимо, однак, що народні маси і в Середній Азії, і на Кавказі, і на Русі продовжували активну боротьбу з ординцями. Данило Романович, спираючись на народ, сміливо виступив проти Куремси і звільнив ряд давньоруських міст і замків, які потрапили в залежність від татаро-монголів: Меджибіж, Болохов, Городек, Семач, Городек та ін.

Виходячи з літописних матеріалів про Бакоту та її найближче оточення у XII-XIII ст. можна зробити й деякі узагальнення стосовно місця Пониззя і Бакоти в системі населених пунктів

Середнього Подністров'я, Галицької землі і всього Галицько-Волинського князівства до нашествия ординців. Зрозуміло, що ці узагальнення повинні ув'язуватися і з матеріалами археологічних досліджень як безпосередньо в самій Бакоті, так і в оточуючому місто мікрореєні Пониззя.

Перше, на що необхідно звернути увагу у вказаному зв'язку, - це визначення територіальних меж Пониззя. Як відомо, до поширення історико-географічного терміна "Поділля" побутувала назва "Пониззя", яка за даними літопису, вперше згадується під 1226 р. У контексті літопису йдеться, зокрема про те, що Мстислав сам узяв під свою владу Пониззя²⁸. У 1228 р. Мстислав Удатний знову підтверджує свої права на Пониззя: "... - ти (Данило) візьми Галич, а я Пониззя"²⁹. В сучасній літературі висловлені різні тлумачення щодо етимології і семантики слова "Пониззя". Одні дослідники вважають, що йдеться про низ, дол по відношенню до Карпатських гір³⁰. Інші - пояснюють етимологію і семантику слова у зв'язку з країною, розташованою в долинах³¹. Таке ж етимологічне пояснення висувається і щодо більш пізнього терміну "Поділля"³². Ми не бачимо великої розбіжності у приведених поясненнях. Зрозуміло одне, що під "Пониззям" в часи Галицько-Волинської держави розуміли територію середньої течії Дністра. Зокрема, під цим терміном мали на увазі землі в гирлі річок Ушиці, Смотрича, Збруча і Серета. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії Бар-Солобківці-Гусятин. Що ж торкається терміну "Поділля", то він вперше згадується у Литовсько-Руському літописі під 1362 р. Ця назва в контексті літопису подана як давно відома, що була вже до того у широкому вжитку³³. Таким чином, резюмуючи з приводу назв "Пониззя" і "Поділля", можна вважати їх в основному синонімічними. Перший термін з'явився раніше, а другий - пізніше. Але був, очевидно, період, коли вживали одночасно і той, і інший. Що ж до території, яку покривала назва "Пониззя", то вона, безперечно, вужча за "Поділля". Адже Поділля, крім Середнього Подністров'я, включало вже всі землі межиріччя Дністра та Південного Бугу.

Отже, визначивши приблизні межі давньоруського Пониззя, ми маємо на увазі всю південно-східну частину Галицької землі. У зазначені в літописі території Пониззя окрім давньоруських міст і замків (Бакота, Ушиця, Каліус), що знаходилися на самих

південних рубежах Галицької землі³⁴, були включені і правобережні подністровські - Кучелмин, Плав, Хотень (Хотин), Василів і Онут³⁵. Це, так би мовити, розширена територія в середній течії Дністра, яка так чи інакше була пов'язана з Пониззям. Ще у більш широкому історико-географічному та історико-етнографічному значенні дослідники говорять сьгодні про Дністро-Дунайське Пониззя, включаючи у цей термін землі між середньою і нижньою течіями Дністра-Пруту-Дунаю³⁶.

Говорячи про ту частину Пониззя, яка безпосередньо пов'язана з її стольним городом Бакотою, маємо, таким чином, на увазі лівобережжя Середнього Подністров'я з літописними містами Бакота, Ушиця, Каліус. Як ми вже зазначали у 1-му розділі книги, у цьому регіоні Пониззя могло існувати 34-35 гнізд давньоруських общин при умові, що на кожне таке гніздо припадало в середньому 70 кв.км³⁷, а загальна площа земель регіону становила 2,6 тис. кв.км. Що ж до самої Бакоти, то її дитинець займав понад 1 га, а центральна частина посаду біля 9 га. До окольного града прилягало кілька сільських поселень, які можна розглядати як пригородні села (підгороддя). Отже, загальна заселена міська площа в Бакоті становила біля 10 га.

За розмірами, і відповідно, - за кількістю населення давньоруські міста XII-XIII століть П.П.Толочко розподіляє на чотири групи. До першої він відносить найкрупніші міські центри, площа яких наближалася або й перевищувала 100 га. Другу групу складають давньоруські міста, площі яких склали від 10 до 50 га. Третя група, на думку дослідника, - це міста площею від 2,5 до 10 га. Нарешті, до четвертої групи відносяться дрібні містечка площею від 1 до 2,5 га³⁸.

Виходячи з вказаної схеми, місто Бакота потрапляє за своєю площею до третьої групи. Що ж до визначення кількості населення Бакоти в XII-XIII ст. - наші можливості обмежені. Справа в тому, що кілька літніх сезонів перед затопленням в зв'язку із спорудженням Могилів-Подільської ГЕС, які були реалізовані, дали можливість вивчити тільки окремі ділянки давньоруського міста. Тому застосувати методику дослідження демографії, запропоновану П.П.Толочком на матеріалах давньоруського Києва, археологічне вивчення якого ведеться починаючи з першої чверті XIX ст., а широкі планові дослідження пов'язані приблизно з 50-ма останніми роками,

ми, нажаль, не можемо. Адже для таких розрахунків, крім загальної площі міста, необхідно знати розміри однієї середньостатистичної садиби, коефіцієнт щільності міської забудови і, нарешті, приблизне загальне число садиб³⁹. Але, не дивлячись на обмежені щодо визначення демографії Бакоти можливості, деякі міркування з цього приводу ми все ж таки висловимо.

Як показав в свій час М.М.Тихомиров, важливою компонентою при визначенні демографії давньоруських міст є вказівки літопису про чисельність війська, що його виставляло те чи інше місто під час військових подій⁴⁰. На щастя, літописне повідомлення такого роду про Бакоту є. Йдеться про колізії військової боротьби Данила Романовича з князями Болохівської землі у 1241 р. У цій боротьбі взяли участь і загони Кирила (Курила)-печатника, який був направлений Данилом з Галича спочатку в Бакоту, а потім - брав участь в оволодінні одного з болохівських міст - Дядькова⁴¹: "...Прийшов також Курило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піших воїв і трьомастами кінників, і дав їм (Данило) узяти город Дядьків"⁴². Стосовно кількості воїв загону, який прийшов з Галича в Бакоту, свідчень в літописі немає. Але засвідчено, як бачимо, що з Бакоти під стіни Дядькова прибули триста вершників і три тисячі піших воїнів. Зрозуміло, що до складу цього загону, крім представників дружини Галича, увійшли також піші вої і кінники Бакоти та її округи. Отже, вказане літописне свідчення необхідно якоюсь мірою врахувати при визначенні кількості населення Бакоти XII-XIII ст.

За структурою ж і характером забудови давньоруських міст сучасними дослідниками визначається така закономірність: на 1 га площі міста проживало від 100 до 150 жителів⁴³. Такі параметри, очевидно, характерні для міст з садибним типом забудови. Вони обумовлені відповідним рівнем розвитку продуктивних сил давньоруського суспільства⁴⁴. При загальній площі давньоруської Бакоти в 10 га, на ній (на цій площі) могло, отже, проживати до 1,5 тисяч міських жителів. Якщо ж до цього додати населення найближчої сільської округи, то загальна кількість жителів Бакоти з підгороддям може бути умовно визначена в 2-2,5 тисяч. Це означає, що Бакота, як місто, може бути зараховане до третьої групи (за класифікацією П.П.Толочка)⁴⁵. Вона належить, очевидно, до середніх-малих міст на території Південно-Західної Русі. Для

порівняння з іншими давньоруськими містами приведемо площі великих і середніх міст регіону. Галич (250 га), Звенигород (16 га), Луцьк (10 га), Перемишль (10 га)⁴⁶. При врахуванні визначеного дослідниками і вже приведенного нами модулю, за яким на 1 га проживало від 100 до 150 жителів, легко уявити собі чисельність населення у середніх і великих за площею давньоруських містах XII-XIII ст. на території Південно-Західної Русі.

З'ясовуючи питання про витоки і еволюцію давньоруських міст до монгольського нашествия, ми преднуємося до тих вчених, які при дослідженні генезису майбутніх міських осередків враховують не тільки такі фактори як розвиток ремесла і торгівлі у тому чи іншому осередку, а й звертають увагу на місцеві, імманентні фактори еволюції сільської общини⁴⁷. На думку П.П.Толочка, общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення давньоруських міст стали природною еволюцією нових соціальних форм життя, які виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами, найдавнішими функціями яких були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація і перерозподіл надлишкового продукту), а також - культова⁴⁸.

У цьому зв'язку Бакота добре ілюструє процес формування й функціонування міста - центра високорозвинутої сільської округи, коли давньоруське місто стало природним зосередженням соціально-економічного потенціалу відповідного сільськогосподарського регіону. Оскільки в Київській Русі і в давньоруських князівствах періоду феодальної роздробленості XII-XIII ст. основним у розвитку економіки був аграрний напрям, то природно, що "міста зростали за рахунок надлишкового продукту, який створювався у сільськогосподарському секторі економіки країни, на який вони мали право завдяки значній концентрації в них землевласницької знаті"⁴⁹.

Таким чином, порівняно невелике за площею давньоруське місто Бакота стала центром досить великої і високо розвинутої, як на ті часи, сільськогосподарської округи на території Середнього Подністров'я. Бакота мала всі основні компоненти, характерні для міського осередку Південно-Західної Русі: дитинець і посад (або околний "град"), замок і скельний монастир. До міста примикали підгороддя з розвинутою сільськогосподарською

інфраструктурою. Бакота не була центром князівства. Але значення її, як центру великого сільськогосподарського району, було досить велике. До цього необхідно додати, що місто, як і все Пониззя, були в XII-XIII ст. інтенсивно пов'язані з політичною боротьбою галицьких князів проти боярської опозиції, а також проти князів Болохівської землі і коаліції, яка до неї приєдналася. Бакота виступає як значний релігійний центр у Середньому Подністрів'ї. Все це разом взяте й послужило причиною того, що Бакоті, як центральному місту Пониззя, давньоруський літописець приділив чимало уваги.

Показово й те, що саме у Бакоту - столицю Пониззя - направляв одного з своїх довірених державних діячів Данило Галицький. Мова йде в даному разі про печатника Кирила (Курила), який після наведення порядку й придушення болохівських князів був висунутий Данилом Романовичем в митрополити і був митрополитом київським (з 1246-1247 - по 1281 рр.)⁵⁰.

Бакотою управляли намісники або посадники галицького князя Данила Романовича. Безпосередньо напередодні вторгнення ординців на Пониззя в Бакоті правив боярин, галицький посадник Милій⁵¹. Ми вже про це згадували, а тепер підкреслимо лише, що Милій, блокувавшись з монголо-татарами, в середині XIII ст. став, по-суті, представником уже нової - ординської адміністрації на території Пониззя. З літопису відомо, що першими заходами нової адміністрації, під тиском ординських баскаків, стало знесення оборонних фортифікацій як в Бакоті, так і в інших містах і замках регіону. Після татарського погрому 1255 р. "не стало в Подільській землі ні одного міста (города), ні деревом рубленого, ні камінням будованого". Так розповідає літопис про події середини і другої половини XIII ст.

У 60-х роках XIII ст. в Прутсько-Дністровському межиріччі кочував із своєю ордою татарський темник Ногай. У Густинському літописі під 1277 р. записано: "в се лето в татарех царь Ногай". Про визнання верховної влади Ногаєм галицьким князем свідчить повідомлення під 1280 р. у Іпатівському літописі⁵². Вже з 70-х років володіння Ногаєм являли собою самий західний улус Золотої Орди, вздовж лівого берега Дунаю до Дністра⁵³. До 90-х років XIII ст. він, розширюючи свої кочовища, обклав даниною сусідні землі.

Особливий статус склався в середині XIII ст. у регіоні верхів'я Південного Бугу й середньої течії Дністра. Безпосередньо до Золотої Орди ці області не входили. Їхнє адміністративно-політичне становище, судячи з даних літопису, було досить своєрідним. Це, в першу чергу, відноситься до Бакоти - центру галицького Пониззя. Після того, як Милій перейшов на сторону татар, Бакота з її давньоруським населенням на якийсь час стала адміністративним центром баскачества, являючи собою своєрідну буферну зону між галицькими й золотоординськими володіннями⁵⁴. Болохівська земля також не входила безпосередньо до складу Золотої Орди. Але літопис розповідає про проживання там "людей татарських" і про міста "сидящих за татары". На думку В.Л.Єгорова, це свідчить про існування на давньоруській території "...особливого анклаву, який в адміністративному і політичному відношенні повністю підкорявся монголам"⁵⁵.

Похід 1259 р. Бурундая на Польщу проходив по Волині й Волино-Подільському пограниччю. В м.Шумську при зустрічі з князями Васильком і Левом Бурундай наказав знищити кріпосні споруди міст Данилова, Стожска, Львова, Кременця, Луцька. При цьому Бурундай загрожував у випадку непокори розгромити володіння Галицько-Волинської Русі. Рейди татар на землі Південно-Західної Русі мали своєю метою відторгнути окраїнні володіння Данила Романовича і утвердити там свою власну адміністрацію. Яскравим прикладом цього є Бакота, правитель якої Милій співпрацював з ординським баскаком. Цікаво, що від 1259 р. і на протязі наступуючих 15-ти років у літописах не зафіксовано появи золотоординських військ на землях Південно-Західної Русі. Але деякі висновки про стан подільських земель можна зробити на основі більш пізніх джерел, зокрема, - літопису великих князів литовських, складеному в першій половині XV ст.⁵⁶

Татари - "отчичі й дідичі Подільської землі", як говорить про них пізніше літопис⁵⁷, установили на Поділлі відповідну систему оподаткування: через своїх баскаків вони отримували від населення краю регулярну данину, головним чином натурою. Літописи говорять про спеціальні переписи населення для його оподаткування. Про те, що Поділля також було піддано такому перепису не може бути якогось сумніву. Мова йде про розподіл території на "тьми", на окремі округи з центральними містами: на

чолі цих округів стояли "отамани". До цих отаманів прїздили з Орди баскаки за даниною. Отамани були чимось подібні до дрібних князків, які користувалися у своїх округах й общинах досить великою владою й впливом⁵⁸. Милій в Бакоті й був, очевидно, одним із таких отаманів. Знаходячись під владою татар, населення Пониззя продовжувало дотримуватися християнської православної релігії⁵⁹. Між подільськими отаманами, які стояли на чолі народного самоуправління в часи татарщини, поряд з Милієм зустрічаються й інші слов'янські (християнські) імена, наприклад, - Дмитрій⁶⁰.

Всю Галицько-Волинську Русь зібрав під своєю владою Юрій I Львович (1301-1308 рр.) Як і його дід, Данило Романович Галицький, Юрій I Львович прийняв королевський титул, про що свідчить його печатка з написом: "Господарь Георгій король Русі" і "Господарь Георгій князь Владимирни"⁶¹. У 1303-1304 або ж у 1305-1306 роках він домігся від константинопольського патріарха возведення Галицької єпископії в ступінь митрополії⁶². Поява на початку XIV ст. православної митрополічної кафедри була важливим політичним успіхом Галицько-Волинського князівства, оскільки самостійна православна митрополія зміцнювала положення князівської влади і сприяла дальшому розвитку культури на основі місцевих традицій⁶³. Це повністю стосувалося й території Бакоти та всього Пониззя в цілому. Під 1309 р. маємо повідомлення Яна Длугоша про невдалу спробу папської курії схилити "руського короля" до покорі Римській церкві й союзу з нею⁶⁴. Юрій Львович став продовжувачем політики свого діда Данила Романовича. Мабуть, найбільш вагомими причинами прийняття ним королівського титулу могли бути посилення великокнязівської влади й поширення її на всю територію Галицько-Волинського князівства. Саме у цій ситуації Галицько-Волинське князівство повинно було вступити в черговий конфлікт із Золотою Ордою.

Але, з другого боку, внутрішня феодальна війна 1299-1300 рр. вже підірвала колишню військово-політичну могутність Золотої Орди, що тимчасово знизило її активність на міжнародній арені. Цим скористалася галицька князівська влада, яка на початку XIV ст. успішно протистояла військовому натиску ординців і одночасно сплачувала Орді щорічну данину⁶⁵. Дальша конфронтація з причорноморськими татарськими ордами, однак, підірвала військово-

економічний потенціал Галицько-Волинського князівства і, як наслідок, - невдале завершення відкритого його протистояння із Золотою Ордою, яка знову набрала силу за хана Узбека на початку 20-х років XIV ст. У 1323 р. Орда нанесла значну поразку Південно-Західній Русі⁶⁶. Білорусько-литовські літописи свідчать вже про наявність на початок 40-х років XIV ст. нової ординської адміністрації в Подільській землі, в тому числі і на території колишнього Галицького Пониззя.

У описаній політичній ситуації й розпочався наступ литовських феодалів на землі Південно-Західної Русі. Активні дії Литви розпочалися в 20-х роках і завершилися, головним чином, на середину 60-х років XIV ст. Зокрема, на 40-60 роки XIV ст. припадає період, коли до складу Великого князівства Литовського було включено велику частину Південно-Західної Русі - Волинську, Подільську, Київську й Чернігово-Сіверську землі⁶⁷. Необхідно відзначити, що боярство Південно-Західної Русі (у зв'язку з антиординською активністю Великого князівства Литовського) підтримувало литовську адміністрацію. У 40-60-х роках XIV ст. військові сили Литви й князівств Південно-Західної Русі спільно виступили проти Золотої Орди⁶⁸.

Послаблення Галицько-Волинського князівства, безперечно, сприяло спрямуванню сусідніх феодальних держав на землі Південно-Західної Русі. Крім Литви, притязання на цю територію висунула й Польща. Родючі землі Поділля, природно, були для литовських і польських феодалів "золотим дном", за володіння яким було варто й поборотися⁶⁹. Значний інтерес до земель Галицько-Волинської Русі проявляла й папська курія, що, як і раніше, відігравала роль натхненника католицької феодальної агресії у Східній Європі. В свою чергу Золота Орда намагалася зберегти своє панування в регіоні при допомозі навмисного зіткнення протирічливих інтересів тодішніх державних угруповань⁷⁰.

В історичній літературі міцно укоренилася традиційна думка про те, що литовська феодальна адміністрація з'явилася на подільських землях після перемоги над татарами у битві на Синіх водах, тобто після 1362 р. Однак, подальші дослідження показали, що влада литовських феодалів на Поділлі була відома й раніше. Зокрема, Ф. М. Шабульдо, наприклад, вважає, що є певні підстави датувати перехід Подільської землі під владу литовських Коріатови-

чів серединою 40-х років XIV ст., коли Велике князівство Литовське, приєднавши до себе Галицьку землю, зуміло створити в ній базу для розгортання наступу на півдні⁷¹. Утвердження влади Коріатовичів у Подільській землі відбувалося у короткочасний період спада зовнішньополітичної активності Орди на заході. Це було пов'язано із спалахом внутрішньодинастичної боротьби після смерті хана Узбека в 1342 р. Можна вважати, що у 40-х роках XIV ст. владу Коріатовичів визнало населення межиріччя Дністра і Південного Буга у середній течії⁷². Повідомлення руських і білорусько-литовських літописів про причетність литовського князя Ольгерда до наступальних дій Коріатовичів на підвладній ординцям Подільській землі указують на безсумнівну історичність цього факту, який, вірогідно, слід датувати 1346-1347 рр.⁷³

В свою чергу польський король Казимир III у серпні-листопаді 1349 р. захопив майже всю територію Галицько-Волинської Русі, а в 1351 р. - він домогся допомоги від папського престолу⁷⁴. За угодою 1352 р. Галицько-Волинську Русь було розподілено між Казимиром III і великим князем Литовським Ольгердом. Польському королівству дісталася Галицька земля і частина Поділля, а Великому князівству Литовському - Волинь⁷⁵. Отже, утвердження влади Коріатовичів на Поділлі і, зокрема, - в Бакотському мікрорегіоні до битви на Синіх Водах частково підтверджується й актовим матеріалом.

У 1362 р. Ольгерд одержав рішучу перемогу над татарами на берегах р. Сині Води (Синюхи - притоки Південного Бугу). Рештки розбитих Ольгердом татар втекли частково в Крим, а частково - в Добруджу. Територія Поділля була передана Ольгердом у володіння його племінникам - братам Коріатовичам: Юрію, Олександрю, Костянтину і Федору. Вони-то й панували на Поділлі. Литовські феодалі впорядкуванням і зміцненням території краю, увійшли в прязнь з місцевими отаманами, й продовжили боронити Поділля від татар. Вони заснували Смотрич, відновили Кам'янець і відбудували укріплення Бакоти. Західне Поділля було розподілено на п'ять адміністративних округів, на чолі яких стояли замки: Кам'янець, Смотрич, Скала, Червоноград і Бакота⁷⁶

Місто Бакота поступово відходить на другий план у порівнянні з Кам'янцем і Смотричем. Бакота стає центром одного з подільських повітів. Про Бакоту середини XIV ст. маємо згадку у літописі

великих князів литовських. Там йдеться про період, коли Коріатовичі з'явилися на Поділлі: "...и напервей нашли себе твержю на реце на Смотричи, тутъ пак себе нарядили город Смотричи; а оу другом месте были черници оу горе и на том месте нарядили город Бакоту"⁷⁷.

Вказане повідомлення про Бакоту середини XIV ст., очевидно, фіксує подальший соціально-економічний розвиток міста, яке вже стояло на чолі повіту. Кількісно зростаючий з кінця XIV ст. поземельний актовий матеріал Литовської метрики свідчить про те, що розширення і дальший розвиток вотчинної системи відбувалися головним чином на основі державного пожалування. Великі литовські та удільні князі жалували своїх васалів з різною повнотою прав та повинностей угіддями, селами, волостями. Це послужило основою утворення магнатських латифундій на Волині і Поділлі⁷⁸.

Населення общин переходило під юрисдикцію вотчинника, а сама община зі значно урізаними правами ставала все більше підкореною владі феодала-землевласника, перетворюючись на одне із знарядь феодальної експлуатації селянства при вотчинній системі господарства⁷⁹. На території Південно-Західної Русі за документами добре простежується і така феодальна корпоративна власність, як земельні володіння міських общин. У 1374 р., наприклад, подільський князь Юрій Коріатович та його брат Олександр, надаючи м. Кам'янцю магдебурзьке право, пожалували його жителів землею (між Мукшею і Баговицею ... аж до Дністра)⁸⁰. У 90-х роках XIV ст. Подільську землю було розподілено на три округи: Кам'янецьку, Брацлавську і Сокальську. А у грамоті Володислава-Ягайла 1395 р. названі подільські замки Кам'янець, Смотрич, Червоноград, Скала, Бакота, Меджибіж, Божський, Вінниця, Теревовля у значенні центрів окремих округ⁸¹.

Володіння Коріатовичів у Подільській землі, очевидно, відрізнялися одне від одного за розмірами та економічним значенням. Досить рано серед них проявляються переважання уділів з центрами в Смотричі і Кам'янці. Їхні володарі відігравали ведучу роль у політичному житті Поділля та його відносин із сусідніми державами. Як стверджують білорусько-литовські літописи, Олександр Коріатович загинув у битві з ординцями у 1380 р. Його нащадком став Костянтин Коріатович, який видав у 1385 р. грамоту купцям

міста Кракова на вільну торгівлю з Поділлям. А у 1388 р. він, разом з братом своїм Федором, пожалував своєму слугі Немирі маєток (помістя) в Бакоті⁸². Під 1392 р. знову зустрічаємо ім'я Неміри Бакотського у зв'язку з перестановкою у боярській еліті влади. Він (Неміра) розписався у 1392 р. на грамоті Федора Коріатовича⁸³. Отже, йдеться про бакотського отамана Неміру, який у 80-90-х роках XIV ст. був намісником Коріатовичів в одному з важливих середньодністровських уділів.

Федір Коріатович, спираючись на своїх васалів, управляв Подільським князівством досить самостійно, але недовго (з 1388 по 1393 рр.) Вже наприкінці 1393 р. Поділля перейшло під владу польського короля і верховного князя литовського Володислава-Ягайла, який у 1395 р. передав його більшу частину у володіння краківському воєводі Спитку з Мельштина. Після загибелі краківського воєводи у 1399 р. Володислав-Ягайло викупив Поділля у вдови Спитка й віддав його разом з чернігово-сіверськими землями Свидригайлу Ольгердовичу. Отже, з 1393 р. Подільська земля, в тому числі й Бакота, (за виключенням східних Брацлавського й Вінницького повітів) мала свій особливий статус, знаходячись під верховною юрисдикцією польського короля, а не великого князя литовського⁸⁴.

Кревська унія 1385 р. означала фактичне панування Польщі, а для Литви - соціально-політичний та релігійний вплив з боку Польщі. Литва прийняла католицизм і засвоїла польський зразок феодального політичного ладу. На початку 1385 р. на сеймі в Любліні Ягайла було обрано королем Польщі. Незабаром він хрестився у Кракові, прийнявши ім'я Володислава II й оженився на наслідниці (спадкоємниці) польського престолу Ядвизи. 4 березня 1386 р. Володислава було короновано. Ставши польським королем, він одночасно зберіг за собою титул і права верховного князя Литви і спадкоємного володаря ("дідича") Південно-Західних руських земель⁸⁵.

У травні 1410 р. Ягайло повернув Подільські землі Вітовту, який заплатив за них 40 тисяч коп грошей. На протязі 20 років після цього всі подільські замки знаходилися у володінні Вітовта⁸⁶. Тільки після смерті цього князя поляки знову висунули свої притязання на Поділля й хитрістю оволоділи Кам'янецьким замком⁸⁷. Між Ягайлом і нащадком Вітовта, Свидригайлом, спалахнула

війна за володіння Поділлям. Чотири західні повіти було захоплено й утримано поляками. Брацлав із Східним Поділлям лишилися під Литвою. Бакотський повіт, який лежав на порубіжжі обох зазначених територій, став театром самої впертої боротьби; між тим як польська шляхта, що оселилася тут, признавала над собою лише владу польського короля. Що ж торкається селян, то вони тягнулися до Литви. У цій боротьбі Бакотський замок було зруйновано. Було піддано розоренню й саме місто, тому що з цього часу припиняються всілякі письмові згадки про нього. Останній документ, в якому згадується Бакота, як місто, це акт про перемир'я, що було укладено між королем Ягайлом і Свидригайлом у 1431 р. У цьому документі зазначено, між іншим, що обидві сторони зобов'язуються до завершення строку перемир'я не відновлювати Бакотський замок. Слідом за цим (у 1434 р.) Бакотський повіт увійшов до складу тієї частини Поділля, яка була приєднана до Польщі⁸⁸.

Важливим соціально-економічним і політичним прошарком населення в кінці XIV і в XV ст. на території Поділля стали так звані зем'яни.

Зем'янин був одним з головних посередників між князівською владою й сільським населенням⁸⁹. Крім повинностей спеціально замкових, існував і цілий ряд поборів, які предназначалися для утримання князівських державників і інших підлеглих, що знаходилися в замковій окрузі. Поборами цими обкладалися частково самі жителі поголовно або подимно, частково різні прибуткові статті, предмети торгівлі, промислові вироби і т.п. Нарешті, взималися податі натурою, грошима, судові мита й штрафи⁹⁰.

У грамотах Коріатовичів ми кілька раз зустрічаємося з вказівками на бояр подільських, які згадуються поряд з іншими зем'янами і в уяві нових володарів нічим не відрізняються від останніх, крім самої назви. Але різниця між ними, по-суті, існувала. За Коріатовичів зем'янське сослов'я утворилося з зайшлих служилих людей, а бояри користувалися своїми земельними володіннями за спадкоємністю, на основі старих давньоруських традицій⁹¹.

Опорою литовських і польських феодалів у XIV-XV ст. були зем'яни, які розглядалися адміністрацією як проміжна ланка, що

сприяла організації відносин феодальної влади з місцевими общинними групами⁹². Зем'янське сослов'я поповнювалося переселенцями з Литви і Польщі. Вони поклали початок так званій – Подільській шляхті⁹³. І хоч подільська шляхта намагалася протидіяти татарським нападам, але з Густинського літопису під 1486 р. дізнаємося, що “татари без милости пленили Подольє и Русскую землю в течение трех годов, без всякого отпора”⁹⁴.

Селяни – “люди землянские” – називаються в актах у зв'язку з грошовими внесками на користь зем'ян і натуральними повинностями за договором. У деяких випадках давалося право зем'янину судити своїх людей⁹⁵. Але значна кількість заселених земель прилягала безпосередньо до замків і перебувала у віданні князівських старост без посередництва зем'ян чи бояр⁹⁶. На жаль, немає прямих вказівок про внутрішній розпорядок подільських сільських общин XIV-XV ст. Можна вважати, що їх очолювали, як і в попередні часи, “отамани”, які відігравали роль общинних старост і служили органом відносин між князівською владою й селами⁹⁷. І в містах, за люстраціями XVI ст., видно, що досить значну частину міського населення складали зем'яни⁹⁸. Повинності міщан загалом не відрізнялися від повинностей сільських жителів⁹⁹.

Бакота XV ст. була вже незначним міським осередком. Бакотський замок після подій 30-х років XV ст. так і не відновився. Бакотський повіт при новому адміністративному поділі території перестав існувати, а його землі увійшли до складу Кам'янецького повіту¹⁰⁰. На початку XVI ст. ми вже зустрічаємо в документах Бакоту як село. У 1516 р. татари хозяйнували у Південній Русі. Вони захопили в полон з території Волині й Поділля біля 150 тисяч чоловік. А у 1524 р. турки і татари спустошили землі Львівську, Саноцьку, Белзьку і Подільську¹⁰¹. У 1530 р. в Бакоті числилося 3 дима. З Люстрації Кам'янецького староства 1565 р. видно, що після спустошення татарського, помістя в Бакоті мав Станіслав Закревський (мешканець Кам'янця). Названі й вільні селяни, які 4 дні на тиждень повинні були працювати на поміщика¹⁰². На кінець XVI ст. (у 1583 р.) Люстрація відмічає в Бакоті 6 селянських димів. Згадується й про 5 бакотських поміщиків-шляхтичів¹⁰³.

На кінець XVI ст., як дізнаємося з документів, древні міста Бакота й Ушиця вже лежали в руїнах¹⁰⁴. У Кам'янецькому повіті

тоді з 179 поселень на 1542 р. – 15 сіл були пустими¹⁰⁵. А на XVII ст. маємо згадку про с. Бакоту (за 1661 р.) в зв'язку з підрахунками димів у містах і селах Подільського воеводства для взимання подимного податку¹⁰⁶. Під тим же 1661 р. Бакота згадується у показаннях присяжних по селах “вповні розорених”¹⁰⁷.

У тому ж XVII ст. в Бакотському мікрорегіоні зводиться фортеця у Студениці, яка, разом з містечком і навколишніми землями, належала польським магнатам Потоцьким¹⁰⁸. Значення самої Бакоти як колишнього адміністративного центра зводиться на нівець. У архівних документах XVIII-XIX ст. вона фігурує вже як звичайне село Кам'янецького повіту Подільської губернії.

Примітки

- ¹ Рыбаков Б.А. Уличи // КСНММК.–в.35.–М, 1950.–С.3-17.
- ² Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець.–К, 1989.–С.14.
- ³ Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э. МИА №89.–М, 1960.–С.173-179; Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська.–Ужгород, 1969.–С.56-57.
- ⁴ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина.–К, 1982.–С.85.
- ⁵ Літопис руський...–С.196.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Там же.–С.196-197.
- ⁹ Літопис руський.–С.197.
- ¹⁰ Толочко П.П. Историчні портрети.–К, 1990.–С.199-200.
- ¹¹ Літопис руський.–С.197.
- ¹² Там же.–С.347.
- ¹³ Відстань між містами Ушиця і Бакота – всього 6-7 км.
- ¹⁴ Толочко П.П. Историчні портрети.–С.223.
- ¹⁵ Давньоруське місто Кучулмин було розташовано на правому березі Дністра у Сокирянському районі Чернівецької області.
- ¹⁶ Йдеться про один із загонів Ярослава Осмомисла.
- ¹⁷ Союзники Івана Берладника – половці хотіли пограбувати Ушицю, але князь-ізгой відкинув їхню пропозицію.
- ¹⁸ Літопис руський.–С.378.
- ¹⁹ Літопис руський.–С.398.
- ²⁰ Кирило (Кирило) охоронець княжої печаті, начальник княжої канцелярії, канцлер – був направлений Данилом Романовичем для придушення заворушення в Позиззі.
- ²¹ Літопис руський.–С.399.
- ²² Літопис руський.–С.399.
- ²³ Очевидно, на території біля в'їзду до міста Бакоти з напольного боку.
- ²⁴ Літопис руський.–С.399.
- ²⁵ Там же.–С.400.

- ²⁶ Літопис руський. – С. 413. Бакоту тут названо королевою (державою) Данила Галицького, який у 1253 р. був коронований представниками Папського двору і одержав до свого князівського – західно-європейський титул – короля.
- ²⁷ Літопис руський. – С. 413.
- ²⁸ Там же. – С. 383.
- ²⁹ Там же. – С. 384.
- ³⁰ Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 48.
- ³¹ Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // УЩ Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 59.
- ³² Там же. – С. 59-60.
- ³³ Гуменюк С.К. Вказ. праця. – С. 48.
- ³⁴ Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – К, 1982. – С. 85, рис. 47.
- ³⁵ Там же. – С. 138-140, 181.
- ³⁶ Голочко П.П. Історичні портрети. – С. 194 (карта); Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний покажчик до книги "Літопис руський". – К, 1989. – С. 565.
- ³⁷ Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. – М, 1990. – С. 79.
- ³⁸ Голочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К, 1989. – С. 197.
- ³⁹ Голочко П.П. Древний Киев. – К, 1983. – С. 181, 192.
- ⁴⁰ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М, 1956. – С. 139, 198 та ін.
- ⁴¹ Літопис руський. – С. 399.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. – М, 1978. – С. 289-290.
- ⁴⁴ Голочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 200-201.
- ⁴⁵ Там же. – С. 197.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. – С. 112-141.
- ⁴⁸ Голочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 233.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Літопис руський. – С. 491.
- ⁵¹ Там же. – С. 413.
- ⁵² Там же. – С. 432.
- ⁵³ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М, 1985. – С. 33-34.
- ⁵⁴ Там же. – С. 36.
- ⁵⁵ Там же. – С. 37.
- ⁵⁶ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К, 1885. – С. 155.
- ⁵⁷ Там же. – С. 156.
- ⁵⁸ Там же. – С. 158.
- ⁵⁹ Петров Н.И., Городецкий М.И. Подолия: Истор. описание. – Изд. при м-ве внутр. дел П.Н.Батюшковым. – С.Петербург. – 1891. – С. 24.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Ім'я Георгій = Юрій. Написи на печатці засвідчують, що влада Юрія (Георгія) поширювалася на всю Галицько-Волинську землю.
- ⁶² Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К, 1987. – С. 12.

- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же. – С. 18.
- ⁶⁶ Там же. – С. 23.
- ⁶⁷ Там же. – С. 9.
- ⁶⁸ Там же. – С. 10.
- ⁶⁹ Петров Н.И., Городецкий М.И. Подолия: Истор. описание. – С. 164.
- ⁷⁰ Шабульдо Ф.М. Вказ. праця. – С. 25.
- ⁷¹ Там же. – С. 45.
- ⁷² Там же. – С. 45-46.
- ⁷³ Там же. – С. 48.
- ⁷⁴ Там же. – С. 49.
- ⁷⁵ Там же. – С. 50.
- ⁷⁶ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 86.
- ⁷⁷ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле... – С. 173.
- ⁷⁸ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – С. 75.
- ⁷⁹ Там же. – С. 77.
- ⁸⁰ Там же. – С. 79.
- ⁸¹ Там же. – С. 85-86.
- ⁸² Молчановский Н. Вказ. праця. – С. 203, пр. 1; Шабульдо Ф.М. Вказ. праця. – С. 87.
- ⁸³ Молчановский Н. Вказ. праця. – С. 225-226, пр. 2; Шабульдо Ф.М. Вказ. праця. – С. 87.
- ⁸⁴ Шабульдо Ф.М. Вказ. праця. – С. 87.
- ⁸⁵ Там же. – С. 97-98.
- ⁸⁶ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – С. 86.
- ⁸⁷ Там же.
- ⁸⁸ Там же. – С. 87.
- ⁸⁹ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле... – С. 304.
- ⁹⁰ Там же. – С. 307-308.
- ⁹¹ Там же. – С. 315.
- ⁹² Там же. – С. 317.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ Архив Юго-Западной России. ч. 7, т. 2. – 1890. – С. 7.
- ⁹⁵ Молчановский Н. Вказ. праця. – С. 326.
- ⁹⁶ Там же. – С. 332.
- ⁹⁷ Там же. – С. 335.
- ⁹⁸ Там же. – С. 337.
- ⁹⁹ Там же. – С. 337-338.
- ¹⁰⁰ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – С. 87.
- ¹⁰¹ Архив Юго-Западной Руси., т. 2. – 1890. – С. 14.
- ¹⁰² Там же. – С. 213.
- ¹⁰³ Гульдман В.К. Вказ. праця. – С. 87.
- ¹⁰⁴ Архив Юго-Западной России ч. 7, т. 2, 1890. – С. 61.
- ¹⁰⁵ Там же. – С. 63.
- ¹⁰⁶ Там же. – С. 506.
- ¹⁰⁷ Там же. – С. 519.
- ¹⁰⁸ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 936.

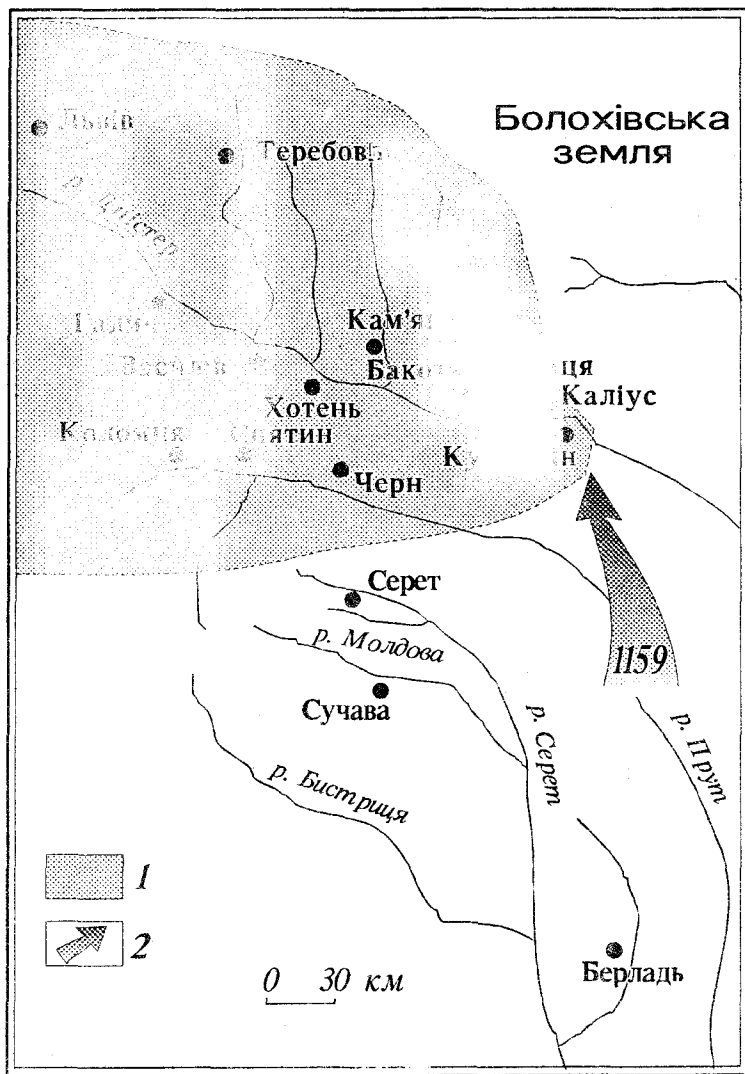

Рис. 123

Схема розміщення південного пограниччя Галицького князівства з Пониззям другої половини XII — період половини XIII ст.: 1 — основна територія князівства; 2 — напрямок походу військ Івана Берладника у 1159 р. (за матеріалами досліджень Б. О. Тимощука, І. С. Винокура).

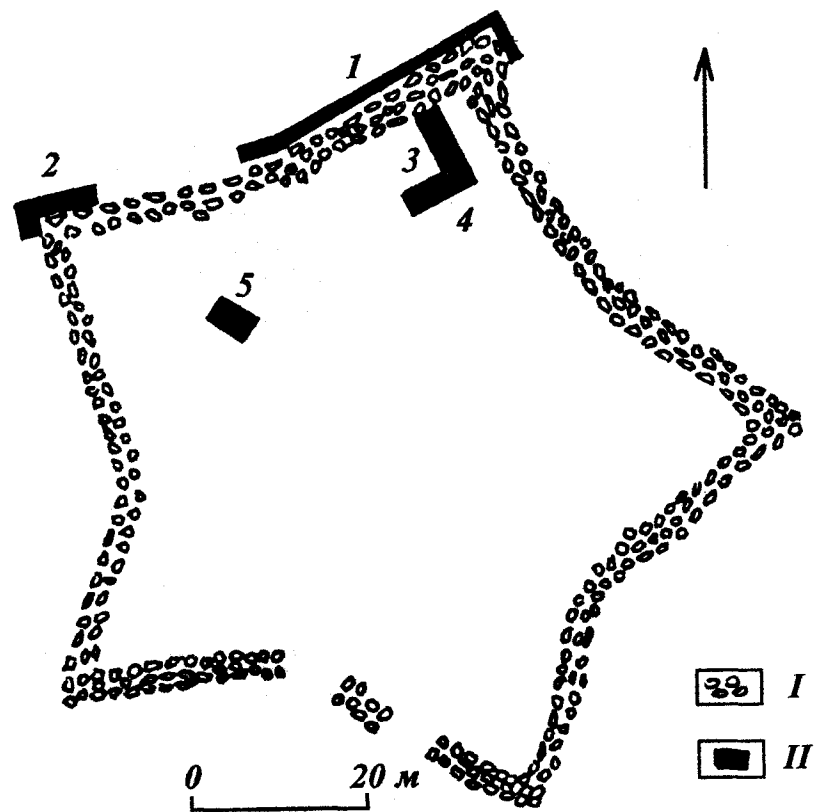

Рис. 124

Схематичний план фортеці XVII ст. в Студениці: I — камені кладки стін; II — шурфи.

ВИСНОВКИ

Літописне давньоруське місто Бакота на Середньому Дністрі привернуло увагу дослідників ще наприкінці XIX ст., коли тут було відкрито залишки скельного печерного давньоруського монастиря. Стаціонарні археологічні розкопки на території колишнього міста та його околиць (до затоплення у зв'язку з спорудженням Могилів-Подільської ГЕС с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) проведені на протязі 1963-1964 - 1980-1991 років експедиціями Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Інституту археології АН України. В результаті цих досліджень вдалося з'ясувати історію заселення Бакотського мікрорегіону починаючи від доби пізнього палеоліту до середньовіччя. На основі археологічних досліджень і залучення даних літописів й створено цю монографічну працю.

У історії стародавніх східних слов'ян-землеробів I тисячоліття нової ери відбулися прогресивні еволюційні зрушення, які привели до певної концентрації населення на місцях так званих "гнізд" слов'янських поселень. Саме з цим процесом пов'язано і формування міста Бакота, яке у XII-XIII ст. стало соціально-економічним, адміністративним і культурним центром Дністрианського Пониззя (частини пізнішого Поділля).

В археологічних матеріалах стародавньої Бакоти, як у краплині води, відбилися важливі соціально-економічні та історико-культурні закономірності, що мали місце на протязі I тисячоліття нової ери у цілому морі східнослов'янських поселень Подністров'я і Південно-Східної Європи в цілому. Йдеться, перш за все, про значну концентрацію населення у період першої і другої половини I тисячоліття н.е. Це свідчують значні осередки поселень черняхівської культури II-V ст. н.е., ранньосередньовічних східно-

слов'янських селищ V-VII ст. н.е. і давньоруських поселень VIII-IX ст. н.е. на території Бакоти та її округи.

Особливо показові в цьому плані розкопки, проведені в урочищі На клині. Вони виявили історико-культурну і соціально-економічну спадкоємність у заселенні лівого берега Дністра від II-V ст. н.е. і до XII-XIII ст. включно. Тут виявлені 54 черняхівських жител (в тому числі - 38 напівземлянок), 16 жител-напівземлянок перехідного періоду (кінця IV - першої половини V ст. н.е.) від черняхівської культури до культури ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е., 10 будинків VI-VIII ст. н.е., 7 жител і господарських споруд IX-XI і XII-XIII ст. Важливо підкреслити стабільність соціально-економічного та історико-культурного розвитку населення в середині I тисячоліття нової ери. Відкриті комплекси кінця IV-V ст. н.е. в цьому плані надзвичайно показові. Вони досліджені не тільки в урочищі На клині, а також і на селищі поблизу Теремців, яке територіально відстоїть від урочища На клині всього на 3-3,5 км.

В урочищі На клині, крім житлових комплексів і господарських споруд, були відкриті черняхівські гончарні горни, залишки залізобробного виробництва черняхівської культури, а також середини і третьої чверті I тис. н.е.

Інтересно, що на окремих поселеннях Бакотського мікрорегіону відкриті й об'єкти язичницького культу - жертвовники-капища, які фіксують певний рівень розвитку релігії і язичницького центру, що сформувався в даному регіоні Середнього Подністров'я. Разом з цим, на території майбутнього давньоруського міста зафіксовано важливий і по своєму унікальний культовий об'єкт - християнський монастир XI-XIV ст.

Оскільки Бакота була у XII-XIII ст. столицею всього Дністрианського Пониззя, то важливо простежити розміщення і співвідношення в одному з мікрорегіонів Середнього Подністров'я давньоруських городищ і цілої групи неукріплених поселень XI-XIII ст. В ньому зафіксовано 31 городище і 75 селищ відкритого типу. Безпосередньо на території літописної Бакоти це городища: в урочищі Скельки, на Білій Горі і на Теремецькій Горі. В радіусі 3-15 км навколо Бакоти функціонували городища: Ст. Ушиця, Пижівка, Подільське, Дерев'яне, Калюс, Пилипи Хребтіївські, Куча, Хребтіїв, Лоївці. Тут же - 32 відкритих, неукріплених

поселення сільського типу. В радіусі 15-30 км - відомо ще 10 городищ і 20 неукріплених селищ, а на периферії, на відстані 30-45 км від Бакоти, маємо - 8 городищ і 23 неукріплених поселення.

Серед вказаних археологічних пам'яток є й літописні міста. Це, крім Бакоти, Ушниця, Каліус, а на правому березі Дністра - Кучулмин, Василів, Хотень (Хотин). Чому ж саме Бакоті судилося стати центральним містом пониззя XII-XIII ст.? Наші археологічні дослідження показали, що цьому сприяли різні фактори: природничо-географічний, соціально-економічний, релігійно-культурний та політичний.

Основні історико-топографічні компоненти літописної Бакоти характеризуються наявністю дитинця, посаду, а також окремого замку і скельного печерного монастиря. Центральна частина давньоруського міста XII-XIII ст. була розташована на підвищенні, між двома лівими притоками Дністра - річечками Рудка і Градівка. З напольного, північного боку територія Бакоти була добре захищена підкововидною в плані грядою природних скельних підвищень. В'їзд до міста з північного-сходу надійно контролювався вже згаданим замком.

Визнаючи місце посаду або окольного града в соціально-економічній структурі Бакоти, констатуємо, що його основні риси співпадають з ознаками інших давньоруських міст XII-XIII ст. Зокрема, історична топографія та техніка домобудування в Бакоті XII-XIII століть знаходять прямі паралелі у цілому ряді інших міст Південно-Західної Русі (Галич, Пліснеськ, Колодяжин, Ленківці, Василів, Звенигород та ін.)

На території Бакотського посаду XII-XIII ст. функціонували гончарні майстерні, металургійні печі та кузні. Це знайшло своє відбиття в археологічних матеріалах. Але йдеться не тільки про розвиток ремесла і торгівлі (Бакота лежала на важливому дністровському водному шляху), а й про не менш важливу функцію самоуправління значної сільськогосподарської округи у Середньому Подністров'ї. Як складова частина літописної Бакоти повинен розглядатися і скельний печерний монастир, споруджений наприкінці XI ст. на місці попередніх язичницьких жертовників і жертовних місць. Конкретна ситуація розміщення скельного християнського монастиря показує, що він входив у південно-східну частину окольного града, топографічно домінуючи над

ним. Роль цього культового осередка повинна, безсумнівно, враховуватися при вивченні формування та подальшої історії міста Бакоти.

Важливим у розвитку Бакоти був і політичний фактор. Літопис засвідчує, що в місті перебували і виконували адміністративні функції намісники-бояри з княжого Галича. Недарма різні військово-політичні колізії в умовах міжусобної боротьби на землях Південно-Західної Русі у XII-XIII ст., а також боротьби з ординцями у середині XIII ст. знайшли своє відображення в літописі. При цьому Бакота у вказаних колізіях виступала, крім іншого, і як значний політичний осередок Галицького князівства.

Говорячи про Бакоту другої половини XIII-XV століть, ми констатуємо, враховуючи конкретні історико-археологічні комплекси, що дитинець припинив своє функціонування і колишнє призначення в середині XIII ст. у зв'язку з навалою ординців. На його місці з'являється кладовище, 55 захоронень-трупокладень якого відкрито розкопками. Вони датуються другою половиною XIII-XIV ст.

Залучення матеріалів досліджень кінця XIX ст., а також наші обстеження дозволили зробити спробу реконструкції дерев'яної прибудови-тамбуру при вході на територію скельного печерного монастиря. Справа в тому, що наявні в скелях рештки келій, монстирської церкви і монастирського кладовища розміщені у двох вертикальних ярусах. Це означає, що функціонування вказаних об'єктів могло здійснюватися тільки при наявності двоповерхової дерев'яної конструкції типу тамбуру з завершенням у вигляді башти. Перехід з першого поверху на другий міг здійснюватися при використанні системи драбини, вмонтованих у дерев'яну прибудову. Залишки на зовнішніх торцевих стінах скель спеціальних пазів і отворів дали можливість здійснити таку уявну реконструкцію. При цьому враховано досвід львівських вчених (М.Ф. Рожко та ін.), які здійснили ряд реконструкцій на місцях колишніх давньоруських дерев'яних споруд, розташованих на території Карпатського нагір'я.

Стосовно датування Бакотського скельного християнського монастиря, то, як з'ясувалося з напису, вибитого на скелі при вході до монастиря, він почав функціонувати в кінці XI - на початку XII ст. Верхню хронологічну дату комплексу з'ясує

Литовсько-Руський літопис, вказуючи на 40-60-ті роки XIV ст. Але монастир, очевидно, існував і пізніше - у XV ст. Він пережив лихоліття ординського нашестя в середині XIII ст., був свідком гострих політичних подій боротьби Литви і Польщі за Поділля у XIV-XV ст.

Для періоду XIV-XV ст. в історії літописної Бакоти ми маємо залишки дослідженого розкопками кам'яного палацового комплексу в урочищі Двір, окремі житлово-господарські об'єкти на місці колишнього дитинця та посаду. Крім того, в різних частинах Бакоти при земляних роботах були виявлені й залишки культурного шару XV-XVII ст. Отже, життя на території колишнього давньоруського міста продовжувалося, але історичне значення його, безперечно, занепадає. Події 1431-1434 рр., пов'язані з повстанням селян в Бакоті та її окрузі, разом з колізіями боротьби литовських і польських феодалів за остаточне володіння Бакотою і Поділлям в цілому завершують найважливіші етапи в історичній долі Бакоти як міста.

Що стосується конкретної ролі Бакоти в історії Південно-Західної Русі, то ми враховуємо, що середня течія Дністра була своєрідним срижнем, що об'єднував навколо себе східнослов'янські племена уличів і тиверців. Саме у цьому важливому вузловому регіоні Середнього Подністров'я на базі соціально-економічного, політичного, історико-культурного і релігійного розвитку з цілого ряду "гнізд" східнослов'янських поселень, які функціонували впродовж всього I тисячоліття нової ери, очевидно, в кінці XI - на початку XII ст. починає формуватися Бакота - літописна столиця Дністрянського Пониззя (частина пізнішого, починаючи з XIV ст. - Поділля).

Літопис руський зафіксував на своїх сторінках колоритні події соціально-політичної боротьби в районі Бакоти і в самій Бакоті. Йдеться про військову експедицію 1159 р., яку організував і очолив князь-ізгой Іван Берладник, що прибув у Середнє Подністров'я (під Ушицю) разом із своїми союзниками - половцями. В середині XIII ст. Бакота неодноразово згадується в літописі у зв'язку з галицькими намісниками у місті Судичем і Милієм, а також з антифеодальним рухом і боротьбою центральної Галицько-Волинської військово-політичної адміністрації проти зрадників загальнодавньоруських інтересів - князів Болохівської землі.

Йдеться в літописі і про керівника державної канцелярії Данила Романовича - печатника Кирила (Курила). Останній після наведення порядку в Середньому Подністров'ї й придушення болохівських князів (з 1246-1247 по 1281 р.) був висунутий Данилом Романовичем в митрополити і був митрополитом київським.

Нами здійснені й можливі елементарні демографічні підрахунки стосовно столиці Пониззя - Бакоти XII-XIII ст. Як показали стаціонарні і розвідкові археологічні дослідження площа міста становила територію в межах 10 га. 1,5 га - припадало на дитинець, решта - на прилягаючі центральні й периферійні частини посаду або окольного града. Окремо слід мати на увазі залишки замку на Горі Білій (площею до 1 га) і скельний печерний монастир, який знаходився на південно-східній околиці Бакоти. Враховуючи виведену спеціалістами з археології та історії Київської Русі закономірність, згідно якої у давньоруських містах проживало в середньому на площі кожного гектару по 100-150 чоловік, безпосередньо в Бакоті - на площі 10 га могло проживати 1,5 тисячі городян. Якщо до цього додати територію підгороддя і найближчої сільської округи, то чисельність жителів становитиме приблизно 2-2,5 тисячі чоловік.

Після лихоліття ординського пограбування, чисельність жителів Бакоти, очевидно, дещо зменшилася. Правда, у самій Бакоті не було активних військових дій, оскільки намісник Милії перейшов на бік татаро-монголів. Фортифікаційні споруди в місті за наказом ординських баскаків були в середині XIII ст. знищені (зриті). Частина населення залишила місто, ховаючись у навколійних лісах і ярах, а також вливаючись до контингенту населення сільської округи.

У XIV-XV століттях відбувається процес часткової стабілізації й дальшого соціально-економічного розвитку в регіоні літописної Бакоти. Однак, історична доля колишньої столиці Пониззя була вже вирішеною. В силу цілого ряду соціально-економічних і політичних факторів з середини XIV ст. (після 1362 р.) столицею Поділля стало місто Смотрич, а трохи згодом (1385 р.) - Кам'янець-Подільський.

Цифрами на карті позначені населені пункти:

Хмельницька обл.:

- 1-Корчик, 2-Городище, 3-Коськів, 4-Гриців, 5-Велика Шкарівка, 6-Плужне,
7-Радощівка, 8-Ізяслав, 9-Поліське, 10-Михнів, 11-Завадинці,
12-Білогородка, 13-Сахнівці, 14-Бейзими, 15-Ліщани, 16-Григорівка,
17-Переросле, 18-Коритне, 19-Гулівці, 20-Вільшаниця, 21-Зіньки,
22-В'язовець, 23-Воробіївка, 24-Денисівка, 25-Полонне, 26-Велика Березна,
27-Новолабунь, 28-Микулин, 29-Великий Чернятин, 30-Григорівка,
31-Старокопачин, 32-Губин, 33-Старий Остропіль, 34-Коржівка,
35-Махаринці, 36-Морозівка, 37-Семиреньки, 38-Колки, 39-Кузьмин,
40-Вереміївка, 41-Берегелі, 42-Волочиськ, 43-Бронівка, 44-Печеськи,
45-Аркадіївці, 46-Голосків, 47-Русанівці, 48-Меджибіж, 49-Митківці,
50-Ставниця, 51-Лисогірка, 52-Горбасів, 53-Суслівці, 54-Копитинці,
55-Кудинка, 56-Пасічна, 57-Пилівка, 58-Телжівці, 59-Іванківці,
60-Кузьмин, 61-Городок, 62-Остапківці, 63-Нове Поріччя, 64-Підлісний
Олексинець, 65-Сирватинці, 66-Скпиче, 67-Великий Карачків, 68-Шарівка,
69-Проскурівка, 70-Божиківці, 71-Коржівці, 72-Городище, 73-Вінківці,
74-Кутківці, 75-Івахнівці, 76-Демківці, 77-Юрківці, 78-Чемерівці,
79-Кугайівці, 80-Почапинці, 81-Гуків, 82-Мар'янівка, 83-Карачківці,
84-Черче, 85-Михайлівка, 86-Чаньків, 87-Мушкунинці, 88-Маліївці,
89-Слобідка Ярова, 90-Городиська, 91-Сокілець, 92-Оринин, 93-Думанів,
94-Кам'янець-Подільський, 95-Острівчани, 96-Жванець, 97-Княгинин,
98-Бабшин, 99-Гринчук, 100-Сокіл, 101-Устя, 102-Велика Слобідка,
103-Колубаївці, 104-Супруньківці, 105-Княжпіль, 106-Станіславівка,
107-Бакота, 108-Стара Ушиця, 109-Пижівка, 110-Гарячинці, 111-Хребтіїв,
112-Пилипи Хребтіївські, 113-Глибівка;

Тернопільська обл.: 114-Крутилів, 115-Городниця;

Чернівецька обл.: 116-Хотин, 117-Непоротове;

Житомирська обл.: 118-Колодяжне, 119-Миропіль, 120-Великі
Деревичі, 121-Любар;

Вінницька обл.: 122-Дяківці, 123-Лядова.

Карту складено за матеріалами І.С.Винокура, С.В.Трубчанінова.

- - городище
- - селище
- ⊕ - курганний могильник
- ⊕ - ґрунтовий могильник
- ⊕ - городище-центр язичницького культу
- ⊕ - монастир
- 1169 - дата першої згадки в літописі
- ▤ - межа земель князівства на початку XII ст.
- - центр удільного князівства
- - імовірне розташування літописного міста

ДОДАТКИ

Огляд археологічних пам'яток Бакоти та її околиць.

Тут подаються описи пам'яток, зафіксованих в процесі археологічних досліджень. Принцип викладу матеріалу - історико-археологічний: від найдавніших старожитностей доби пізнього палеолиту - і аж до пізньосередньовічних пам'яток

Пізньопалеолітичні стоянки (40-13 тис. років тому).

Рештки стоянки розташовані на північно-західній околиці Бакоти, на плато, яке підіймається над селом, за 600-650 м на північ від бакотських печер і на такій же віддалі від дороги, що вела до с. Стара Ушиця.

Література: Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР. - М.-Л., 1960. - С.107; Борисковский П.И. Палеолит Украины. - М., 1953. - С.422.

Рештки стоянки розташовані на північному схилі Пижівської гори, між селами Стара Ушиця і Пижівка.

Література: Береговая Н.А. Вказ. праця. - С.107; Борисковский П.И. Вказ. праця. - С.422.

Рештки стоянки поблизу с. Студениця, в урочищі Біла Гора.

Література: Борисковский П.И. Вказ. праця. - С.422.

Рештки стоянки поблизу с. Студениця, в урочищі Горошкова Гора.

Література: Борисковский П.И. Вказ. праця. - С.422.

Мезолітичні стоянки (13-8 тис. років тому).

Рештки стоянки розташовані поблизу с. Студениця, в урочищі Біла Гора.

Література: Борисковский П.И. Вказ. праця. - С.422.

Рештки стоянки розташовані поблизу с. Студениця, в урочищі Горошкова Гора.

Література: Борисковский П.И. Вказ. праця. - С.422.

Стародавні кремневі виробітки (IV-III тис. до н.е.).

Відкриті на східній околиці с. Студениця, в урочищі Біла Гора. Тут відомо кілька печер, розташованих під карнизом плато, поруч з відомою і вже згаданою пізньопалеолітичною стоянкою.

Основний кремневий пласт на Горі Білій, потужністю до 2 м, залягає у товщі вапняків відносно пухкої консистенції і насичених скам'янілими молюсками. Кремінь має сірий, жовтуватосірий і голубоватосірий колір, пластичний. Він широко відомий у Середньому Подністров'ї. Розчистка й огляд виходів кременю, ступінчасте залягання його у печерах, виробка прошарку кременю свідчать про те, що тут відбувалося здобування кременю з материкової породи. Простежені послідовність освоєння кремневих прошарків, техніку відколювання великих шматків кременю, а також залишені підпірні останці породи.

Підрахунки виробленої породи кременю дають уявлення про об'єми здобування цієї важливої для давніх людей сировини для виготовлення знарядь. Так, тільки в одному пункті (№7), що мав вигляд навісу, було вироблено в давнину 70 куб. метрів кремневої породи.

Література: Бибииков С.Н. Древние кремневые выработки на Горе Белой в районе Каменца-Подольска // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Хмельницький, 1965. - С.62-64.

Трипільські поселення (IV-III тис. до н.е.).

Поселення в урочищі Біла на гівденно-східній околиці Бакоти, на плато. У 1961 р. наукові працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника провели тут розвідувальні розкопки. Залишки поселення зафіксовані на площі приблизно 350x75 м. Під час розкопок у розвідувальних шурфах було відкрито залишки глинобитного житла. Були виявлені крупні шматки глиняної обмазки долівки, а також рештки глинобитної печі. Зібрані фрагменти поліхромної трипільської посуду й, зокрема, - уламки біноклеподібної посудини. На поселенні виявлено виготовлену з каменю човникоподібну сокиру з недосверленим отвором для з'єднання знаряддя з дерев'яною рукояткою. Поселення відноситься, очевидно, до розвинутого етапу трипільської культури - до III тис. до н.е. Матеріали розкопок зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Поселення в урочищі Веретеп, приблизно у 800 м північніше від урочища Біла. На місці поселення у 1961-1962 рр. було зібрано підйомний матеріал. Це переважно кераміка без розписного орнаменту, а також уламки шліфованих крем'яних сокир.

Матеріали зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Поселення в урочищі Пушкарівка, у південній частині колишнього с. Бакота, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра. Тут протягом розвідкових і стаціонарних розкопок 60-х і 70-х років, крім об'єктів черняхівської культури, ранньосередньовічних слов'ян і давньоруських, були виявлені залишки культурного шару трипільської культури.

Поселення в с. Кривчани, на північний схід від господарського двору відділення радгоспу ім. Орджонікідзе, на правому боці струмка, що тече в р. Кривчанку (притока р. Ушиця). Рештки поселення були зафіксовані у 1963 р. На протязі до 1 км вздовж берега струмка, на першій надзаплавній терасі простежено скупчення глиняної обмазки, печини, обпалених каменів. Зібрано типову розписну трипільську кераміку, піднято кремневу шліфовану сокиру-мотижку.

Поселення на схилі Теремецької Гори – у шарі чорнозему виявлено уламки трипільської кераміки, кремневі відщепи, а також - кремневу сокиру.

Поселення у 1,5 км на схід від с. Гораївка, в урочищі Серлівка II. Воно розташоване на мисовидному підвищенні лівого берега Дністра. Культурний шар, судячи по підйомному матеріалу, простежується на площі приблизно 800x150 м. Зібрано фрагменти трипільського посуду і кремневі ножевидні відщепи.

Література: до всіх трипільських поселень в Бакоті та на її околицях - Винокур И. С., Хотюн Г. Н., Бойко Ю. В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году. - Каменец-Подольский, 1964. - С. 3, 8, 9 (рукопис).

Пам'ятки доби бронзи (II тис. до н. е.).

Поселення в с. Гораївка, в урочищі Серлівка I, на лівому корінному березі Дністра. На площі приблизно 600x55-60 м було зібрано уламки ліпного посуду доби пізньої бронзи, а також різні кремневі відщепи.

Поселення в с. Бакота, в урочищі Пушкарівка, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра. На окремих ділянках тераси під час розвідкових розкопок траплялися уламки ліпної кераміки та глиняна обмазка. Кераміка відноситься до доби бронзи.

Жертовник між селами Бакота і Гораївка. На ділянці корінної верхньої тераси лівого берега Дністра у 1963 р. було досліджено курганоподібне підвищення. Воно мало овальну в плані форму (25x16 м). Висота підвищення у центральній частині насипу - 1,5-1,6 м. При розкопках по схилу насипу, ближче до його основи, було виявлено кільцеву в плані кам'яну викладку. Ширина викладки - 2,3-2,6 м.

У центральній частині насипу було виявлено скупчення каміння, що оточували вгніще округле в плані заглиблення. Діаметр заглиблення у верхній частині - 40,5 м. В розрізі заглиблення воронкоподібне.

Глибина його в центрі - 4,5-5 м. Заглиблення було заповнено прошарками попелу, вугілля, кістками тварин та уламками ліпного керамічного посуду доби пізньої бронзи. Один з уламків вінчика посуду має так званий "перлинний" орнамент. Є черепки чорні, лощені з одного боку, а з другого - вони жовтокоричневі.

Вважаємо, що вказане курганоподібне підвищення було в добу пізньої бронзи жертовником. Тут приносили жертви у вигляді частин туш забитих тварин. В центрі заглиблення палали багаття. Кільцеподібна в плані викладка з каменю і округле заглиблення символізували, очевидно, сонце, на честь якого й приносило жертви місцеве землеробське населення.

Література: Винокур И. С., Хотюн Г. Н., Бойко Ю. В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году. - Каменец-Подольский, 1964. - С. 9-10; Винокур И. С. История лесостепового Поднестров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. - Київ-Одеса, 1985. - С. 41.

Жертовне місце.

У 1961 р. під керівництвом Б. О. Тимощука були проведені розвідкові розкопки в одній з печер, розташованій в с. Бакота, поруч з рештками скельного печерного християнського монастиря. Висота печери біля входу 1,3 м, ширина - 3,7 м. У траншеї 2x1,5 м на глибині 2,6 м були виявлені уламки глиняного ліпного посуду з вушком, фрагменти ліпної миски з шнуровим орнаментом і конічне глиняне пряслице з орнаментом у крапочку. Разом з вказаними речами було виявлено шелепу дикого кабана. Вказане місце у печері і знахідки, відкриті в ній ми слідом за Б. О. Тимощуком пов'язуємо з рештками жертовного місця доби бронзи.

Література: Винокур И. С., Хотюн Г. Н., Бойко Ю. В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году. - Каменец-Подольский, 1964. - С. 3.

Мегалітичні споруди.

Вони були відкриті у 1883 р. К. Мельник на території, розташованій поблизу Бакотського скельного печерного монастиря, на схилах гори. Серед великої кількості каміння, деякі несуть на собі сліди штучної установки: а) на поверхні ґрунту помітні сліди стіни циклопічної будови, яка тягнулася від стоячого у воді величезного каменю до самого підніжжя гори; б) три довгасті плоскі плити, які лежали горизонтально в різних місцях; в) на деякій відстані від монастирської стіни - чотири глиби вапняка, відколоті в формі неправильної піраміди біля 2 м висотою і біля 1,25 м в основі. Три з них опрокинуті, четверта - ще стояла.

На основі останньої і на грані, звернутій до Дністра, глибокими

рисками вирізано малюнок, який за сюжетом і за виконанням дуже нагадує давні художні твори первісної людини. Рисунок зображує дві людські постаті. Одна, біля аршина висоти, представляє людину, що іде наліво. Але голову і тулуб подано в фас. Обличчя майже кругле, плескاته, немає ні очей, ні рота, ні носа; навколо обличчя - волосся у вигляді сіяння; шні немає, торс окреслено прямими лініями без перехвата; руки простягнуті горизонтально з розставленими пальцями; ноги окреслено однією лінією, ступні - двома, при чому обидві звернуті в один бік - на ліво.

Друга постать (фігура), в половину менша і ще простіша від першої, представлена у фас, ноги її стояли на одному рівні з простягнутою рукою першої. Обличчя таке саме плескате і голова без волосся; ноги так само окреслені однією лінією, при чому обидва кінці, які повинні замінити ступні, загнуті доверху на зразок лиж. Обидві фігури звернуті обличчям на захід, до річки, при цьому рисунок не дає ні найменшої вказівки на одяг.

Нарешті, дослідниця звернула увагу на цілу групу каміння, що утримували на собі кам'яний блок. Цей моноліт на вершині був вкритий великою кількістю правильно видовбаних круглих заглиблень на зразок чашок. Одне з них - довгасте і нагадує форму людської стопи.

Очевидно, відзначала К.Мельник, - описані вибиті на каменях фігури мали якесь символічне значення, можливо вони означали мандри душі в потойбічний світ. Дослідниця віднесла пам'ятки до різновидності менгірів з рисунками й чашечними каміннями. Можливо, що число мегалітів було значно більше. Частина з них могла, як вважала К.Мельник, бути зруйнована вже під час функціонування християнського монастиря. На думку дослідниці, мегалітичні споруди були пов'язані з печерою на вершині гори, яка була згодом використана християнськими самітниками.

Література: Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI АС, т. I. — Одесса, 1886. — С. 103-134.

Могильник доби бронзи був відкритий і частково досліджений у 1964 р. під керівництвом С.М.Бібікова в с. Студениця. Було виявлено (на підвищенні надзаплавної тераси лівого берега Дністра) два скорчені захоронення (слідів земляних насипів не простежено). Їх супроводжували уламки керамічного посуду з відбитками шнурової орнаментатії (є й ціла кварта), а також кремінні наконечники від стріл, мідний браслет і кістяні намистинки.

Література: Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. — Київ-Одеса, 1985. — С. 37, 40—рис. 8, 4, 9.

Пам'ятки передскіфського часу (IX-VIII ст. до н.е.)

Поселення. Культурний шар і залишки житла передскіфського часу (IX-VIII ст. до н.е.) було зафіксовано під час стаціонарних розкопок 1969 р. в урочищі На клині, в 2 км на південний схід від с.Бакота. У східній частині багатощарового селища там, де у зрізі берега Дністра було простежено культурний шар раннього залізного віку, було проведено зачистку. Заглибившись на 1,4 м ми виявили тут залишки глинобитної будівлі 2x6 м. Це був розвал глиняної обмазки, який лежав нерівномірно і зберігся погано. Простежено і фрагменти печини (очевидно, від зруйнованої глинобитної печі). Глиняна обмазка мала в собі окремі відбитки дерев'яних конструкцій і січеної соломи. Вважаємо, що вказаний об'єкт може бути пов'язано з рештками наземного житла. На місці решток будівлі були виявлені фрагменти й окремі розчавлені в давнину керамічні вироби ліпної роботи. Деякі з них вдалося реставрувати. Це два горщики і кухоль. Форми цієї кераміки, іноді з так званим "перлним" орнаментом, відносяться до посуду передскіфського часу IX-VIII ст. до н.е. (чорноліська культура).

Література: Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях в 1969-1970 г. — Каменец-Подольский, 1971. — С. 2-3 (рукопис); Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К, 1961. — С. 75, рис. 50.

Культурний шар передскіфського часу було зафіксовано й під час дослідження городища-дитинця в Бакоті. В кількох місцях тут траплялися уламки типового ліпного посуду (горщики, миски, кухлі), що знаходять аналогії у старожитностях чорноліської культури дніпровського Правобережжя.

Література: Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К, 1961. — С. 75, 77.

Бронзові кінські вудила пізньокімерійського (передскіфського) часу були виявлені під час польових робіт 1976 р. на околиці с.Теремці, в урочищі Веприк, на лівому березі Дністра, приблизно в 2 км на південний схід від села. На полі, де знайдено вудила, зібрано уламки кераміки ранньоскіфського (передскіфського) часу. Ніяких ознак давніх жител або поховальних споруд тут не простежено.

Згадані вудила, суцільноліті з псаліями, являють собою комбіноване з'єднання двопетельчастих вудил з підвісами для поводів і псаліями, що мають загнуту широку лопать. Вудила складаються з двох рухомо сполучених між собою за допомогою кілець ланок (мундштуків). Ліве кільце відлите в горизонтальній площині і становить продовження стержня мундштука, праве - поперек стержня. Кільця з'єднано під час лиття. Один бік стержнів мундштуків покрито двома рядами рельєфних чотирикутних рубців по 11 в кожному ряду правої та 10 - лівої ланки.

Інші сторони гладкі, розріз стержня напівовальний. Довжина лівої ланки - 10,3 см, правої - 10,5 см, загальна довжина вудил при розтягуванні - 19,2 см; діаметр внутрішніх кілець - 2,5 см, діаметр отвору - 1,4 см; зовнішні петлі круглі, такого ж діаметра. В них вставлено кільця рухомих підвісів, що з'єднували вудила з ремнем повода.

З зовнішнього боку щитка підвісу є рельєфне зображення напівовала - схематичний знак кінського копитця. Загальна довжина підвісу з кільцем - 4 см, діаметр кілець - 2,3 см, діаметр щитків - 2,1-2,35 см.

Друга зовнішня петля являє собою овальну трубчасту муфту 2,7 см довжиною і 1,2 см шириною. Разом з тим вона складає середню частину перпендикулярно відлитого щодо стержня мідштука псалія. Верхній кінець псалія прямий, закінчується шляпкою 1,5 см в діаметрі, а нижній кінець має вигляд загнутої назовні плоскої лопаті з округлим кільцем. Загальна довжина псалія - 12 см, ширина лопаті - 1,8 см.

Лівий псалій добре збережений, правий - деформований (кінчик відламаний).

Бронзові вудила з Теремців належать до невеликої, але досить компактної групи вудил доскіфського часу, відомих тепер у кількості п'яти екземплярів. Нерознімне з'єднання вудил і псалій, у тому числі сущільнолитих, було широко відоме у народів Кавказу, Передньої Азії, Греції, Фракії, Середньої та Західної Європи. За межами Північного Причорномор'я виробу подібного типу поки що не були відомі. Можна думати, що вудила з Теремців за своїм походженням пов'язані з Північним Причорномор'ям пізньокімерійського, доскіфського культурного комплексу.

Література: Горішній П.А. Бронзові вудила з с.Теремці // Археологія, 1978. - №27. - С.55-58.

Пам'ятки скіфського часу (VII-IV ст. до н.е.)

Поселення - Бакота I, зафіксовано на першій надзаплавній терасі правого берега р.Рудки (притоки Дністра). Воно знаходилося неподалеку від устя р.Рудки, при дорозі на Студеницю. По зораній поверхні ґрунту на площі приблизно 350-360 м на 75-80 м було простежено скупчення глиняної обмазки й зібрано кераміку, яка представлена фрагментами мисок з загнутим до середини краєм, горщиків баночної форми з наліпним валиком під вінцями, а також кухлів з ручкою.

Література: Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. - 31. - 1979. - С.69, рис.3, -25-27.

Поселення - Бакота II. Воно знаходилося на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, у 2 км на південний захід від села, на стику з полями с.Теремці. Тут, на протязі 700 м вздовж берега смугою шириною

60-65 м простежено два ряди зруйнованих оранкою жител і господарських споруд. Зафіксовано скупчення глиняної обмазки, перепаленого каміння, зібрано уламки ліпної кераміки. Вона представлена фрагментами горщиків, мисок і кухлів з ручкою.

Література: Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї. - С.69, рис. 3-9,10; С.72.

Поселення поблизу західної околиці с.Наддністрянка. Воно було розташовано на схилі лівої частини неглибокого яру. Підйомний матеріал представлений типовими для скіфського часу Лісостепу уламками ліпних мисок і горщиків.

Література: Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї... - С.69. - рис. 3-16,17.

Поселення поблизу північної околиці с.Комарів, на правому березі Дністра, навпроти Бакотського урочища Курники, ліворуч від невеликого яру (на правому березі ріки). В береговому зрізі на глибині 0,5 м було виявлено культурний шар завтовшки 0,3-0,4 м. Кераміка тут представлена типовими формами, характерними для скіфського часу Лісостепу VII-V ст. до н.е. На місці цього поселення у 1978 р. проводилися розкопки експедицією Інституту археології АН України під керівництвом Г.Т.Ковпаненко.

Література: Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї... - С.70, рис.4-18-24; С.72.

Пам'ятки черняхівської культури II-V ст. н.е.

Поселення черняхівської культури зафіксовані в кількох пунктах с.Бакота та її околиць. Огляд досліджених матеріалів ми розпочнемо з урочища На клині, де були проведені широкі стаціонарні розкопки.

Дослідження в урочищі На клині.

Поселення в урочищі На клині багаточислове. Дослідженнями 1969-1980 рр. тут було відкрито цілий ряд жител черняхівської культури, перехідні за часом житла середини I тис. н.е. (кінець IV - середина V ст. н.е.), житла ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е., житла давньоруського часу VIII-IX і X-XIII ст. Всього тут досліджено 87 житлових і господарських споруд. Опис відкритих розкопками об'єктів подаємо за тою польовою нумерацією, яка була встановлена при дослідженнях. Крім жител і господарських споруд маємо ряд господарських ям, а також гончарні горни черняхівської культури, залишки залізобного виробництва середини і третьої чверті I тис. н.е. Відкриті тут жертovníк-капище, жертovní місце і окреме захоронення першої половини I тис. н.е.

Подаємо всі ці пам'ятки під відповідними польовими номерами.

Житло №1 - напівземлянка відкрита на розкопці I. В плані житло - 3,6x4,3 м. Воно було заглиблено на 0,9 м від сучасного рівня і на 0,5 м від давньої денної поверхні, і орієнтовано своїми стінами за сторонами світу. У північному кутку і біля західної стіни житла розчищені вогнища, викладені камінням на земляній підсипці. Діаметр вогнищ - 1-1,2 м. Зачистка долівки житла не виявила ямок від опорних стовпів конструкції стін. Можна думати, що вказана напівземлянка мала зрубну конструкцію стін. На долівці і безпосередньо біля вогнищ виявлені уламки черняхівського ліпного і гончарного посуду. На долівці житла при розчистці знайдено римську монету імператора Нумеріана (283-284 рр. н.е.). Монета визначена В.А.Анохіним. Вона має невеликий отвір, пробитий в верхній частині.

Житло №7 - напівземлянка. В плані житло - 3x4,8 м. Воно було орієнтоване своїми кутами за сторонами світу і знаходилося на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, основа була опущена на 0,35-0,40 м. Відсутність ямок від опорних стовпів засвідчує, що стіни житла мали, очевидно, зрубну конструкцію. Від північного кута будівлі в напрямку до південно-східної частини приміщення було розчищено вирізаний материковий лежак-останець. Він піднімався над рівнем долівки на 0,2 м. У 1,3 м від східного кута будинку було виявлено розвал печі-кам'янки. Піч підквадратної форми (0,9x1 м). В її основі лежали великі конструктивні камені, перекриті зверху - більш дрібними. Біля північного кута будівлі, на борту напівземлянки виявлено уламок круглого кам'яного ротаційного жорна. На долівці при розчистці виявлені уламки черняхівської гончарної та ліпної кераміки, знайдені також і окремі кістки свійських тварин.

Житло №8 - наземне, воно було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу. Розвал глиняної обмазки було виявлено на глибині 0,35-0,40 м і мав підпрямокутну форму - 5,2x9,3 м. Поблизу північно-західної стіни будинку було розчищено рештки глинобитної печі - 1x1,2 м. У центральній частині наземного будинку знаходились також залишки відкритого вогнища, викладеного камінням - 2,7x1,3 м. На всій площі наземного житла, на його земляній долівці (під розвалом глиняної обмазки від стін), виявлено уламки гончарної і ліпної кераміки черняхівської культури, а також - окремі кістки свійських тварин. Біля вогнища знайдено залізний ніж з добре збереженою кістяною рукояткою.

У 2 м на захід від решток наземного житла, на рівні давньої денної поверхні було розчищено основу відкритого літнього вогнища. Вогнище (1x0,8 м) було викладене камінням-плитняком на земляній підсипці. Поверх кам'яної вимостки зберігся глиняний черінь. Поруч, біля літнього вогнища, знайдено уламки черняхівської гончарної і ліпної кераміки, а також - кістки свійських тварин.

Житло №9 - напівземлянка. В плані житло - 2,7x3,7 м. Воно було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу і заглиблено на 0,35 м від давньої денної поверхні і на 0,9 м - від сучасної. У південно-західному

кутку будівлі виявлено розвал печі-кам'янки (0,9x0,9 м). Розчистка не виявила ямок від опорних стовпів. Очевидно, житло мало зрубну конструкцію стін. Кераміка, виявлена на долівці та у розвалі печі-кам'янки, представлена зразками гончарного і ліпного посуду. Серед кераміки є й уламок амфори III-IV ст. н.е.

Житло №10 - напівземлянка. В плані житло - 2,2x2,8 м. Воно було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу і заглиблено на 0,35 м від давнього денного рівня і на 0,9 м - від сучасного. У північно-західному кутку будівлі розчищено рештки вогнища - 0,9x0,9 м, викладеного камінням. Розчистка не виявила ямок від опорних стовпів. Очевидно, йдеться про зрубну конструкцію стін житла. Кераміка, виявлена при зачистці долівки напівземлянки, представлена характерними зразками гончарного і ліпного посуду черняхівської культури.

Житло №11 - напівземлянка. Житло (34,2 м) було заглиблене на 0,55-0,60 м від давнього денного рівня і на 1,1 м від сучасного. Воно було орієнтовано своєю кутами за сторонами світу. У східному куті житла відкрито піч-кам'янку - 1,1x1,4 м. Вона була складена з великих і середніх уламків каменю. Цікаво, що поверхня печі (її зовнішні стінки) були підмащені в давнину шаром рідкої глини товщиною 3-4 см. Поверхня глиняної обмазки, яка збереглася у основі печі - обпалена.

Стовпові ямки при зачистці не виявлені. Йдеться про зрубну конструкцію стін.

На долівці напівземлянки та у печі-кам'янці виявлено кістки свійських тварин, а також уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду і привозної (північнопричорноморської) амфори тари. Форми ліпних горщиків із житла за типологією близькі до ранньосередньовічного східнослов'янського посуду V-VII ст. н.е.

Житло №12 - наземне. Воно було відкрито на глибині 0,40 м. Площу цього житла (7,8x4,5 м) ооконтурено за наявністю двох печей, конструктивних каменів, а також фрагментів глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій та хмизу. Вздовж продольної вісі споруди розчищено скупчення каміння у два ряди, що займали кожне окремо - 0,5x0,6 м. Це, очевидно, каміння, яке утримувало нижні частини дерев'яної конструкції будівлі. В місцях зазначених скупчень каміння виявлено уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також фрагменти амфори тари. Ліпні горщики, судячи за фрагментами, органічно близькі формам ранньосередньовічного східнослов'янського посуду V-VII ст. н.е.

На протилежних кінцях по продольній вісі житла відкрито рештки двох печей. Одна з них - на округлій вимостці з каменю-плитняка на земляній підсипці (1x0,9 м). Розчищені рештки череня, вимашеного поверх кам'яної вимостки. Друга глинобитна піч збереглася погано. Від неї залишилися шматки печини й слід обпаленої основи.

Поруч з житлом №12, з північного боку, на глибині 0,45 м

знайдено срібну римську монету імператора Антоніна Пія. Неподаляк від печі, у північно-східній частині житла, знайдено уламки залізних ножиць для стрижки овець. На всій площі земляної долівки житла разом з вкрапленнями золи й деревного вугілля, крім кераміки, виявлено окремі кістки свійських тварин.

Житло №14 - напівземлянка. Її контури були простежені на глибині 0,40 м. Житло (3,3x3,5 м) було орієнтоване своїми стінами за сторонами світу і заглиблено на 0,6-0,7 м від сучасного рівня. У північно-східному куту приміщення було розчищено розвал печі-кам'янки. Пічка вписується своїми прямими стінками у кут будівлі. Відстань цих стінок від краю котлована 0,30-0,35 м. Йдеться, очевидно, про зрубну конструкцію стін. Сама пічка прямокутної в плані форми (1,4x1,6 м) була складена з великих і дрібних шматків рваного каменю. Поблизу устя печі розчищено розчавлений горщик ліпної роботи видовженої форми з дном невеликого порівняно діаметра, вінчик прямий, злегка відігнутий назовні. На долівці напівземлянки, крім того, виявлено чимало фрагментів черняхівського гончарного посуду і окремі - привозних північно-причорноморських амфор.

Житло №15 - напівземлянка, яка була відкрита в прибережній частині селища. Контури житла вималювалися на глибині 0,7-0,8 м. Глибина залягання основи будинку (5x3,2 м) від сучасного рівня - 1,4 м; від давньої денної поверхні - 0,45-0,50 м. Житло було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. У північному куту будівлі розчищено розвал печі-кам'янки (2x1,7 м). Каміні лежали не дуже компактно.

На долівці напівземлянки виявлено уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду. Поруч з основою печі-кам'янки знайдено кістки свійських тварин, два залізних рибальських гачки та срібну арбалетовидну фібулу з пластинчастою підв'язною ніжкою.

Неподаляк від напівземлянки було відкрито окреме невелике заглиблення овальної в плані форми (0,6x0,3 м), глибиною - 0,50 м. В ньому, так само як в житлі, знайдені уламки гончарного черняхівського посуду, а також вкраплення золи і окремі кістки тварин. Очевидно, це рештки господарської ями.

Житло №17 - напівземлянка, яка була відкрита на рівні 0,30 м (на цій глибині вималювалася пляма заповнення). Житло - 3,5x2,8 м було заглиблено своєю основою на 0,30 м від давнього денного рівня. В приміщенні виявлено розвал печі-кам'янки. Вона була поганої збереженості. Черинь зберігся в основі печі тільки частково. На долівці, під розвалом печі-кам'янки, були знайдені окремі кістки свійських тварин, а також уламки черняхівської гончарної і ліпної кераміки.

Житло №19 - наземне. Воно було вивлено на глибині 0,40 м. Площа споруди - 7,4x3,8 м була визначена за розвалом глиняної обмазки, печини й каміння. Біля північно-західної стіни наземного житла було відкрито вогнище округлої в плані форми - діаметром - 1,2 м. Вогнище

споруджено на земляній підсиці товщиною 10 см і викладено камінням (плитняк і галька). Розчищено залишки череня, вимашеного поверх кам'яної вимостки.

Південніше вогнища, у 1,5 м, простежено розвал каміння - 1x3,6 м. Західніше від цього розвалу, майже паралельно до західної стіни простежено ще одне скупчення каміння. Можливо, що це рештки опор, на які лягали дерев'яні конструкції стін.

При розчистці на рівні земляної долівки виявлено уламки гончарного і ліпного посуду черняхівської культури. Ліпна кераміка знаходить типологічні аналоги у ранньосередньовічному східнослов'янському ліпному посуді V-VII ст. н.е. За межами західної стіни житла при розчистці виявлено майже цілий невеликий ліпний горщик зі злегка відігнутих назовні вінцем.

Житло №24 - наземне. Рештки будівлі були відкриті на глибині 0,50 м. Споруда (8,6x6,4 м) була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Вона включала відкрите вогнище, викладене камінням (1,2x0,9 м) у північно-західній частині приміщення. Південніше вогнища, приблизно в 1 м, лежав розвал глиняної обмазки (3,5x1,3 м). Під цим розвалом відкрито залишки ще одного вогнища на кам'яній вимостці (0,9x0,8 м), але збереженість його значно гірша. По кутах наземного житла і біля південно-західної стіни виявлені конструктивні каміні (0,45x0,40 м). Це, очевидно, рештки забутовки ямок від куткових і пристінних стовпів. У східній частині споруди розчищено розвал глиняної обмазки (2,7x1,6 м). Тут же були вкраплення каміння, а також - виявлені окремі шматки залізного шлаку.

На площі земляної долівки наземного житла та у безпосередній близькості від нього (за межами будівлі) виявлено уламки гончарного і ліпного черняхівського посуду. Гончарна кераміка представлена піфосовидними посудинами, а також столовими мисками. Серед фрагментів ліпного посуду - горщики з прямими і ледь відхиленими вінцями й біконічним туловом. Є й уламок реберчатої ручки від амфори.

Житло №25 - наземне. Воно було виявлено на глибині 0,45 м. Житло займало площу 6,5x4,2 м. Поблизу північно-західної стіни приміщення розчищено рештки печі. Вона мала підковоподібну форму в плані (1,6x1,3 м), була споруджена на земляній підсиці, вимощеній камінням. Поверх кам'яної вимостки було вимашено глиняний черинь. Розчистка показала, що пічка кілька разів ремонтувалася. Відкрито три рівні череня, які збереглися, але не на всій площі основи пічки.

До контурів наземного житла входять розчищені скупчення каміння по кутах східної стіни, кам'яні рештки від забутовки стовпа у південно-західній стіні й розвал глиняної обмазки (3,3x0,8 м) біля південно-східної стіни споруди.

Поблизу печі і в інших частинах наземного житла, на рівні земляної долівки (під глиняною обмазкою) виявлені уламки гончарної і

ліпної черняхівської кераміки. Серед гончарних виробів - нижня частина піфосовидного зерновика, уламки горщиків з прямими та злегка загнутими до середини і злегка відігнутими назовні вінцями. Наявні й фрагменти з "храповатою" поверхнею. Ці вироби знаходять аналогії серед кераміки зарубинецької та пшеворської культур.

Неподалік від каменів забутовки стовпа південно-західної стіни у житлі знайдено залізний наконечник гарпуна. Довжина його 11 см. Він має полу втулку для скріплення з деревком. Біля південно-східної стіни, під глиняною обмазкою, знайдені залізні ковані цвяхи з широкими головками, а також уламок втулки залізного списа.

Господарська наземна будівля №26 - вона відкрита на глибині 0,45-0,50 м. Площа споруди 4,8x3,4 м окреслена за розчищеними скупченнями камення, які лежали по контуру прямокутного приміщення, вздовж його стін. Кожне окреме скупчення каменю округлої або овальної в плані форми (0,4x0,5 м). Очевидно, це рештки забутовки ям від опорних стовпів будівлі. Земляна долівка споруди була добре втрамбована. На всій площі споруди не виявлено ніяких опалювальних пристроїв. Поряд з уламками черняхівського гончарного і ліпного посуду при розчищенні долівки виявлено й чимало кісток свійських тварин.

Житло №27 - наземне. Воно було відкрито на глибині 0,45-0,50 м. Площу цього наземного житла (8,2x4,3 м) було визначено за розвалами камення (решток від забутовки ям опорних стовпів), а також за наявністю печі. Житло було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. Скупчення камення в місцях стовпових ям - 0,4x0,5 м. Земляна долівка була добре утрамбована. У північно-західній частині житла було розчищено залишки печі, яка мала в плані овальну форму (1,7x1,3 м). Пічку було споруджено на земляній підсипці, викладеній камінням. Поверх кам'яну вимостку вимостили рідкою глиною й вирівняли. Розчистка показала, що пічку кілька раз ремонтували. Про це свідчать залишки череня, простежені на трьох рівнях у вертикальному перерізі.

До печі примикало невелике передпічне заглиблення (1,4x1,2 м), в заповненні якого був попіл й вкраплення деревного вугілля. Поблизу печі, на долівці, було виявлено розчавлену гончарну сіролощену миску на кільцевій підставці. Тут же були й інші уламки черняхівського гончарного та ліпного посуду: фрагменти гончарних кухонних горщиків і столових мисок; уламки ліпних горщиків з прямими або злегка відігнутими назовні вінцями. Форми цього посуду нагадують окремі зразки керамічних виробів зарубинецької культури і знаходять своє типологічне продовження у ліпній кераміці ранньосередньовічних східнослов'янських пам'яток V-VII ст. н.е.

На долівці житла (в центральній та південно-західній частині приміщення) було знайдено два залізні ножики, залізну проколку, кам'яний точильний брусок, спинку кістяного трьохчастного гребеня, кістяний стиль, уламок скляного кубка, янтарну намистинку, дві бронзові

і уламки срібної арбалетовидних фібул. У південно-західній частині житла, на долівці, знайдено також: одне ціле та два в уламках глиняні біконічні пряслиця, одне ціле і один уламок пряслиць, виготовлених з черепків посуду.

Описаний житловий комплекс добре датується на основі знахідок фібул. Одна з них відноситься до типу двочастних прогнутих підв'язаних фібул з вузькою ніжкою. Такі фібули датуються III-IV ст. н.е. (Амброз А.К. Фібулы юга европейской части СССР.-САИ.- в. ДІ-30.-М, 1966.-С.60, табл.11,-6-20 та ін.) Що ж стосується невеликої бронзової фібули з відносно вузького плескато стержня з гравіровкою, то вона датується IV ст. н.е. До кінця III-V ст. н.е. відноситься й фібула з розширеною до низу ніжкою з гравірованим орнаментом.

Господарська наземна будівля №28 була відкрита на глибині 0,40-0,45 м. Від будівлі збереглися скупчення каменів і вкраплення глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Будинок (4,9x3,2 м) був орієнтований своїми стінами за сторонами світу. На земляній добре утрамбованій долівці споруди простежено залишки горілого дерева.

У південній частині вже за межами приміщення, на глибині 0,40-0,45 м розчищено рештки глинобитної печі. Вона мала в плані округлу форму (1,2x1,1 м). Черинь, який зберігся частково, лежав на утрамбованій земляній підсипці. Товщина основи печі - 0,15-0,17 м. Навколо залишків глинобитної печі розчищено шість ямок від стовпів (діаметром 0,20-0,25 м і глибиною 0,25-0,30 м), які, можливо були пов'язані з літнім навісом. Вважаємо, що це ями від стовпів, що утримували перекриття над літньою пічкою (за межами господарської будівлі).

При розчищенні решток наземної будівлі та літньої печі за її межами виявлено гончарну і ліпну кераміку черняхівської культури. На західній периферії будинку було знайдено залізну втулку від сулиці. Довжина її - 7,5 см; діаметр втулки - 2,5 см.

Господарський комплекс №29 був відкритий на глибині 0,50 м. У невеликому заглибленні на площі 2,5x2,2 м (глибина від давнього денного рівня - 0,35-0,40 м) лежав розвал уламків черняхівської кераміки, в тому числі і фрагменти гончарних товстостінних піфосовидних посудин і ліпного горщика.

За межами вказаного заглиблення відкрито й розчищено кілька господарських ям, а також окремі ямки від стовпів навколо заглиблення зі скупченням кераміки. Господарські ями овальної та округлої в плані форми. Їхні розміри: діаметр від 1,2 до 1,8 м. Глибина від 0,9 до 1,6 м. У вказаних господарських ямах виявлено кістки свійських тварин, а також окремі черепки черняхівського гончарного і ліпного посуду. На дні ям лежали плескати камені.

Весь описаний господарський комплекс уявляється у вигляді порівняно легкої заглибленої в землю будівлі для зберігання зерна та господарських ям для зберігання інших їстівних продуктів. Разом з

черняхівською керамікою тут трапилися й два фрагменти скляних кубків.

Житло №38 - наземне. Воно було відкрито на глибині 0,45-0,50 м. Зафіксовано розвал глиняної обмазки (3x2,5 м), що лежала досить щільно. Житло було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу. У північно-західній частині житла на рівні земляної утрамбованої долівки було виявлено залишки глинобитної печі, зведеної на земляній підсилці. Пічка мала овальну в плані форму - 1x1,2 м. Частково зберігся її черинь. На долівці приміщення і, зокрема, - поблизу печі - виявлено типову гончарну і ліпну кераміку черняхівської культури.

Житло №40 - напівземлянка. Контури будівлі були зафіксовані при розчистці на глибині 0,45 м. При дальшому заглибленні виявилася підквадратна в плані напівземлянка (2,8x2,6 м). Житло було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. Долівка будівлі була заглиблена від рівня давньої денної поверхні на 0,25-0,30 м і на 0,75 м - від сучасної.

Поблизу північно-східної стіни котлована, на долівці приміщення, було розчищено піч-кам'янку (0,9x0,7 м). Особливістю конструкції цієї печі є її перехідне положення від відкритого вогнища до печі-кам'янки. В нижній частині печі було простежено рештки глиняного череня. Висота кам'яної конструкції всього 0,35-0,40 м над рівнем долівки.

На долівці і безпосередньо в розвалі печі-кам'янки виявлено уламки гончарної та ліпної черняхівської кераміки. Гончарна кераміка представлена тут уламками донець посуду на плитчастих і кільцевих підставках, а також вінцями відігнутими назовні. Ліпні черняхівські фрагменти представлені прямими і ледь відхиленими назовні вінцями. Тут же знайдено уламок рифленої амфори.

Житло №41 - напівземлянка. Контури цієї споруди були простежені при зачистці вже на глибині 0,40 м. При дальшому заглибленні й розчистці виявилось, що напівземлянка в плані підквадратної форми (3,8x3,5 м) була заглиблена від давнього денного рівня на 0,45-0,50 м і на 0,9 м - від сучасного. Житло було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу.

У північно-східному куті напівземлянки виявлено округле в плані вогнище, викладене камінням (1x0,8 м). По кутах приміщення й по середині північно-східної та південно-західної стін розчищені ямки від опорних стовпів конструкції. Діаметр ямок - 0,20-0,25 м; глибина - 0,35-0,40 м.

На долівці приміщення, поблизу вогнища при розчистці були знайдені уламки гончарного й ліпного посуду черняхівської культури.

Житло №43 - напівземлянка. Контури будівлі були зафіксовані при зачистці на глибині 0,35-0,40 м. При дальшому заглибленні виявлено основу напівземлянки - підпрямокутної в плані (3,9x3 м). Житло було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу і заглиблено від давньої денної поверхні - на 0,35 м і на 0,9 м - від сучасної. При зачистці основи

приміщення у трьох кутках виявлено ямки від стовпів. Діаметр ямок - 0,25 м; глибина - 0,40 м.

У південно-західному куту приміщення було відкрито піч-кам'янку (1,2x1 м). В основі печі простежено добре випалений глиняний черинь (0,5x0,3 м). На долівці приміщення і безпосередньо у пічці (при її розборці) виявлено ліпний горщик з ледь загнутим до середини вінцем. Поверхня горщика ошершавлена, а біля вінчика - заглажена. Тут же знайдені: конічна мисочка, а також фрагменти черняхівського гончарного посуду (миски, горщики, глечик) і ребриста ручка від амфори.

Житло №44 - напівземлянка. Контури будівлі були зафіксовані при зачистці на глибині 0,35 м. При дальшому заглибленні виявлено основу напівземлянки - підпрямокутної в плані (3,7x3,2 м). Житло було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу і заглиблено на 0,35 м від давнього денного рівня і - на 0,9 м - від сучасного. При зачистці основи приміщення біля західної стінки простежені ямки від опорних кутових стовпів. Діаметр ямок - 0,25 м; глибина - 0,40 м.

У північно-східному куту приміщення виявлено пічку-кам'янку (1x0,8 м). Під розвалом каміння від стінок печі, в її основі, розчищено випалений черинь (0,6x0,5 м). Південніше печі, на відстані 0,9 м, на долівці лежав плескатий камінь. При розчистці долівки основи печі-кам'янки виявлені уламки гончарного і ліпного черняхівського посуду. Гончарна кераміка представлена уламками мисок і горщиків; ліпна - горщиками з прямими і ледь відхиленими назовні вінцями.

Житло №45 - напівземлянка. Її контури були виявлені на глибині 0,45 м. При дальшій розчистці виявилось, що відкрита підквадратна в плані будівля (3,7x3,5 м). Вона була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. У південно-західній частині житла виявлено рештки глинобитної печі підпрямокутної форми (1x0,8 м). Розчищено рештки череня цієї печі.

Південно-західніше печі виявилася округла в плані яма. Її верхній діаметр - 0,95 м. Яма була, очевидно, перекрита в давнину дерев'яним настилом і кам'яними плитками. Рештки однієї такої плескатої плитки збереглися. Вона мала край, спеціально вибитий по округлій формі ями. Сама яма у вертикальному перерізі мала грушевидну форму. Діаметр її у середній частині профілю - 1,6 м; глибина ями - 1,5 м. Очевидно, це яма-погріб, що знаходилася безпосередньо під долівкою житла.

Біля південно-західної та північно-західної стін житла розчищено ямки від опорних стовпів каркасу. Діаметр цих ямок - 0,25-0,30 м; глибина - 0,45-0,50 м.

У північно-західному куту будівлі розчищено рештки глинобитного вогнища (0,65x0,45 м). А у південно-західному куту та поблизу південно-східної стіни розчищені плескаті камені, що лежали на долівці.

При розчистці долівки житла і безпосередньо біля череня печі виявлено уламки гончарного і ліпного посуду черняхівської культури.

Серед ліпних форм - горщики з прямими, ледь загнутими і ледь відігнутими вінцями. Знайдено й фрагмент горла рифленої амфори. На долівці, у північно-східній частині приміщення, були знайдені залізна коса і залізний якоревидний ключ. Неповдалік від вогнища - виявлені глиняне біконічне пряслице, залізний кований цвях і бронзовий дріт-заготовка. Залізна коса доброї збереженості. Довжина її - 25 см. Вона має порівняно вузьке лезо (ширина - 2,1 см). Збереглося також залізне кільце діаметром 2,8 см, шириною пластини - 1,9 см і товщиною - 3-4 мм. Це кільце скріплювало п'ятку коси з дерев'яною рукояткою. Якоревидний ключ: його довжина 23,5 см. Він мав рухоме підвішене кільце (діаметр - 5,5 см). Ширина ключа у нижній робочій частині - 9,5 см. Залізний кований цвях довжиною 6 см з широкою розплющеною головкою. Бронзовий дріт-заготовка (його довжина 12,5 см). Діаметр дроту - 2,5 мм. Глиняне біконічне пряслице - звичайне (типове) для черняхівської культури.

Житла №№ 46 і 50 - напівземлянки, які стратиграфічно частково перекривались. Зокрема, будівля №46 частково перекривала житло №50. Напівземлянка №46 (4,2x3,6 м) була заглиблена від давнього денного рівня на 0,30 м і на 0,80 м - від сучасного. Йдеться, очевидно, про житло із зрубною конструкцією стін.

У північно-західній частині напівземлянки №46 було відкрито вогнище, викладене камінням (1,1x0,9 м). На долівці житла і безпосередньо поблизу вогнища виявлено уламки гончарного та ліпного черняхівського посуду.

Житло №50 - напівземлянка (4,6x4,6 м). Основа житла була заглиблена на 0,45-0,50 м від давнього денного рівня і на 1,1 м - від сучасного. При розчистці основи споруди не виявлено ямок від опорних стовпів. Очевидно, напівземлянка мала зрубну конструкцію стін. У південно-східному куту приміщення було розчищено рештки вогнища, викладеного камінням (1,1x0,9 м). На долівці приміщення і безпосередньо поблизу вогнища зібрано при розчистці фрагменти гончарного і ліпного посуду черняхівської культури. Тут же, поблизу вогнища, виявлено уламок обрізаного пілкою рога.

Житло №47 - напівземлянка (3,8x3,1 м). Вона була заглиблена на 0,4 м від давнього денного рівня і на 1,1 м - від сучасного. Житло було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. У північно-східному куту, біля північно-східної стіни, у південно-західному куту і біля південно-західної стіни були розчищені ямки від опорних стовпів конструкції. Діаметр ямок 0,35-0,40 м; глибина - 0,45-0,55 м.

У північно-східній частині приміщення було відкрито залишки печі-кам'янки (1,7x1,6 м). Під розвалом каменю від стінок печі розчищено глиняний черінь (0,7x0,6 м).

За межами заглибленої частини приміщення, у північно-західному куту, було відкрито глинобитний черінь округлий в плані форми (діаметром

1,1 м). На черені при розчистці виявлено шматки залізного шлаку і болотної залізної руди.

На долівці і безпосередньо в розвалі печі-кам'янки знайдено уламки гончарного і ліпного черняхівського посуду.

За своїми конструктивними деталями напівземлянка №47 виділяється серед будівель Бакотського селища. Перш за все, звертають на себе увагу масивні стовпи, які повинні були утримувати стіни й перекриття будівлі. Цікаве також і співіснування печі-кам'янки в приміщенні і глинобитної, що виходила вже за межі заглибленої частини житла. Глинобитна пічка, безсумнівно, функціонувала за межами заглибленої частини приміщення. Це, очевидно, пічка виробничого призначення, пов'язана з підготовкою залізної болотної руди (з її агломерацією) для дальшого - сиродутного процесу в горні-домниці.

Спостереження при дослідженні описаної напівземлянки та деяких інших заглиблених в землю споруд на Бакотському селищі дозволяють стверджувати, що в комплекс таких об'єктів входили не тільки заглиблені в землю, а й наземні (за межами основного приміщення) їх частини. При подальших польових дослідженнях на вказану обставину слід, на нашу думку, звернути особливу увагу.

Житло №48 - напівземлянка. Будівля підквадратної форми (3,6x4 м) була орієнтована своїми кутами за сторонами світу і заглиблена своєю основою від давнього денного рівня на 0,35-0,40 м і на 0,9 м - від сучасного. У північно-східному куту приміщення було відкрито глинобитну пічку із залишками частини стінок склепіння. Розміри почі - 1,70x1,35 м. Черінь печі зберігся добре (1x0,9 м). Він був споруджений на земляній підсипці, частково викладеній камінням. Житло мало, очевидно, зрубну конструкцію стін.

На долівці житла і безпосередньо поблизу печі при розчистці виявлено фрагменти гончарного і ліпного посуду черняхівської культури.

Житло №49 - напівземлянка. Будівля підпрямокутної форми (4,5x3,4 м) була заглиблена на 0,4 м від давнього денного рівня і на 0,9 м - від сучасного. Вона була орієнтована своїми кутами за сторонами світу.

У південно-східному куту приміщення відкрито глинобитну пічку. Збереженість її погана. Судячи з розчистки пічка була прямокутною в плані (1x1,3 м). Частина череня, що зберігся (0,5x0,6 м). На долівці і безпосередньо поблизу глинобитної печі виявлено фрагменти гончарного і ліпного посуду черняхівської культури.

Житло №51 - напівземлянка. Будівля була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Житло квадратної в плані форми (3,8x3,7 м) було заглиблено на 0,30 м від давньої поверхні і на 0,9 м - від сучасного рівня. Житло мало, очевидно, зрубну конструкцію стін.

Поблизу північної стінки приміщення виявлено вогнище підпрямокутної форми (0,85x0,75 м), викладене камінням. На долівці

приміщення і безпосередньо поблизу вогнища знайдено фрагменти гончарної і ліпної черняхівської кераміки, а також кістки свійських тварин.

Житло №52 - напівземлянка. Будівля була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Житло прямокутне в плані (5,4х3,2 м) було заглиблено на 0,25 м від давньої денної поверхні і на 0,70 м - від сучасного рівня. Споруда мала, очевидно, зрубну конструкцію стін.

У південно-західному куту приміщення відкрито залишки глинобитної печі (1,25х1 м). Збереглася лише її основа - земляна підсипка зі слідами обпаленої поверхні. Черинь не зберігся. Друга пічка знаходилася на відстані 1 м східніше від першої. Тут на земляній підсипці збереглася частина череня (0,75х0,65 м).

Впритик до збереженої частини череня було відкрито господарську яму-погріб округлу в плані (діаметр - 0,95 м). Яма перерізала, таким чином, глинобитну пічку, яка перестала функціонувати. Після цього, очевидно, було споруджено нову глинобитну пічку у південно-західному куту приміщення.

Вертикальний профіль ями-погріба - грушевидний. Глибина ями - 1,25-1,30 м. Діаметр ями в середній частині профілю - 1,25 м. Як і в напівземлянці №45, ця яма, очевидно, в давнину була перекрита настилом із дерева.

При розчистці долівки і, зокрема, поблизу залишків печі - виявлено уламки гончарного і ліпного посуду черняхівської культури. Серед форм ліпного посуду цього житла виділяються горщики з прямими і злегка загнутими до середини вінцями.

Південно-східніше житла №52 виявлено дві господарські ями. Вони округлої в плані форми. Діаметр одної з них - 1,5 м, другої - 1,1 м. У вертикальному перерізі ями мали циліндричну форму. Дно на глибині 0,9 м від денної поверхні - плоске. В ямах разом з кістками тварин трапилися й черепки гончарного і ліпного посуду черняхівської культури.

Господарське приміщення №53 - напівземлянка. Будівля прямокутної в плані форми (5,8х3,1 м) була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Долівка споруди була заглиблена на 0,30-0,35 м від давнього денного рівня і на 0,90 м - від сучасного. Приміщення мало, очевидно, зрубну конструкцію стін.

У південно-східній частині господарського приміщення було відкрито круглу в плані яму. Її діаметр - 1,1 м. Яма була заглиблена від долівки приміщення на 0,25-0,30 м.

При розчистці земляної долівки господарського приміщення і ями в ньому виявлено уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також (особливо в ямі) - значну кількість кісток свійських тварин.

Господарське приміщення №54 - напівземлянка. Прямокутна в плані будівля (5х3 м) була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Долівка споруди була заглиблена від давнього денного рівня на 0,30 м

і на 0,75 м - від сучасного. Будівля мала, очевидно, зрубну конструкцію стін.

При розчистці долівки господарського приміщення знайдені окремі фрагменти черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також кістки свійських тварин.

На площі між господарськими спорудами №53 і 54 було відкрито три господарські ями і ще одну - на південний схід від них, в 4 м від житла №50. Господарські ями округлої і овальної в плані форми. Їх діаметри: від 0,8 м до 1,6 м. Глибина ям - від 1 до 1,5 м. Вертикальний профіль ям - циліндричний, дно плоске. В окремих з ям на дні знайдені плескаті камені. Заповнення вказаних ям складалося з уламків гончарного і ліпного посуду черняхівської культури і кісток тварин.

Житло №56 - наземне. Воно було зафіксовано на глибині 0,65 м від сучасної поверхні. Розвал вказаного житла представлений глиняною обмазкою, скупченням каміння та глинобитною пічкою з частково збереженим черинем. Судячи з стовпових ямок, виявлених вздовж південно-східної та північно-західної стін (середні розміри ямок: діаметр - 0,20-0,25 м; глибина - 0,18-0,22 м) житло було в плані прямокутним і орієнтовано своїми стінами майже за сторонами світу. Загальна площа будівлі складала 18,8 кв. м.

Поблизу північної стінки виявлено залишки глинобитної печі. Вона була в плані грушевидної форми (1,1х0,9 м). Частково зберігся черинь. Глиняна обмазка несла на собі відбитки дерев'яних конструкцій. У тісті глини присутні січена соломка, полова та інші рослинні домішки.

На долівці, під розвалом глиняної обмазки, виявлено уламки гончарної і ліпної черняхівської кераміки. З гончарних виробів представлені горщики і миски з лощеною та шерохатою поверхнею. Ліпний посуд - горщики, що можуть бути розглянуті за формою як прототипи ранньосередньовічної східнослов'янської кераміки V-VII ст. н.е. Є й уламки привозної північнопричорноморської амфорної тари. Процентне співвідношення кераміки: гончарна - 69%; ліпна - 31%. Крім кераміки, на долівці житла №56 знайдено й уламок залізного ножа.

За межами житла відкрито дві господарські ями округлого плану діаметром - 1,2 і 1 м. Глибина ям від давнього денного рівня - 1 і 1,3 м. Профіль ям по вертикалі циліндричний, дно плоске. В ямах були окремі кістки тварин й черняхівська кераміка (уламки ліпного і гончарного посуду).

Житло №57 - напівземлянка. Контури цієї будівлі було простежено на глибині 0,70 м. Розчистка показала, що основа споруди була заглиблена на 0,45-0,50 м від давньої денної поверхні і мала прямокутну форму (3,6х3,1 м). Житло було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. Простежено стовпові ямки, що мали такі середні розміри: діаметр - 0,30-0,35 м; глибина - 0,35-0,45 м. У південно-західному куту напівземлянки при розчистці виявлено яму-погріб округлої в плані форми (1,63х1,44 м).

Глибина ями від рівня долівки - 0,75 м.

У північно-східному куту приміщення відкрито пічку-кам'янку (1,2x1,1 м). Залишки печі підносилися над рівнем долівки житла на 0,45-0,50 м. З боку кутової частини східної стіни (південно-східний кут) був, очевидно, вхід до приміщення. Біля західної стіни (вже за межами заглибленої частини будівлі) знаходилася кругла в плані глинобитна пічка (її діаметр - 1,25 м). Вона була вирізана у матеріку й пов'язана з виробництвом (поблизу неї виявлено залізні шлаки).

У цьому житлі, як і у черняхівській напівземлянці №47, використовувалася, очевидно, не тільки заглиблена частина, а й якась площа за її межами. На долівці житла №57 і у печі-кам'яниці при її розчищенні і розборці виявлено уламки гончарного і ліпного черняхівського посуду. Процентне співвідношення кераміки: гончарний посуд - 76%; ліпний - 24%. В основі печі-кам'янки був глиняний черінь (0,6x0,5 м).

За межами житла №57, з боку його південно-західного кута, було відкрито й розчищено господарську яму округлу в плані (діаметр - 1 м; глибина - 1,2 м). Вертикальний профіль ями конусоподібний. Нижній діаметр (у дна ями) - 0,65 м. На дні ями виявилися плескати камені, в її заповненні були фрагменти черняхівського гончарного і ліпного посуду.

Житло №59 - напівземлянка. На глибині 1 м були зафіксовані в процесі розчистки розвал каменю і глиняної обмазки, а під ними - глинобитну піч. Житло було прямокутним в плані (3,8x4,8 м) і орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. Глинобитну пічку, овальну в плані, (1,3x1,1 м) виявлено в центральній частині приміщення. Черінь печі зберігся тільки частково. Північніше впритик до печі лежав розвал каміння (3,8x1 м). У цьому розвалі, а також поблизу самої печі, виявлено шматки залізного і керамічного шлаку. Тут же під час розчистки знайдені уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також залізний гребінь з високою дуговидною спинкою, з отвором, і пустотілий глиняний предмет яйцевидної форми. Можливо, що це один з тиглів для ювелірної справи. Деякі аналогії цій знахідці дають глиняні тигли з черняхівського поселення в урочищі Острови у Середньому Подністрів'ї (Вакулєнко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. - К., 1984. - С.24, рис.18, 2-6).

Південніше глинобитної печі, на відстані 0,8 м, знаходилася овальна в плані яма (1x0,8 м). Її глибина - 0,45 м від рівня долівки приміщення. В ній виявилися уламки гончарної і ліпної черняхівської кераміки. Напівземлянка №59, вірогідно, використовувалася не тільки як житло, а і для виробничих потреб.

Північніше напівземлянки №59, на відстані 2 м, виявлено дві господарські ями округлої в плані форми. Діаметр ям - 1 і 1,2 м. Глибина їх - 0,75 і 0,90 м. У вертикальному профілі вони циліндричної форми. Дно - плоске. У заповненні цих господарських ям виявлено черняхівську гончарну і ліпну кераміку, а також окремі кістки тварин.

Житло №61 - напівземлянка підпрямокутної форми (2,7x3,2 м). Будівля була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Основа споруди була заглиблена на 0,35-0,40 м від рівня давньої денної поверхні і на 0,9 м - від сучасного. В процесі розчистки простежено ямки від кутових опорних стовпів, а також від стовпів - вздовж стін. Діаметр ямок - 0,25 м; глибина - 0,30 м.

У південно-західному куту приміщення відкрито розвал викладеного камінням вогнища на земляній підсипці (1,7x1,5 м).

За межами напівземлянки розчищено рештки овальної в плані господарської ями (0,8x0,9 м). Глибина ями - 0,75 м.

На площі долівки житла і, зокрема, - при розчищенні вогнища - виявлено фрагменти черняхівського гончарного і ліпного посуду. Таку ж кераміку, а також кістки тварин, виявлено і в господарській ямі за межами житла.

Житло №62 - наземне. Воно було зафіксовано за контурами розвалу глиняної обмазки й каміння. Площа будівлі становила, очевидно, 3x4,8 м. Житло було орієнтовано своїми стінами майже за сторонами світу.

У північно-східній частині приміщення було виявлено глинобитну пічку. Вона - овальна в плані (1,1x0,9 м). Черінь печі, спорудженій на земляній підсипці, зберігся тільки частково.

На земляній утрамбованій долівці, під шаром глиняної обмазки й каміння, при розчищенні зібрано уламки гончарного і ліпного посуду черняхівської культури.

За межами житла, з північно-західного боку (на відстані 2 м) виявлено господарську яму округлої в плані форми (1,2x1,1 м) глибиною 0,9 м. У вертикальному перерізі яма конусовидна. Дно - 0,55-0,60 м. У її заповненні були черепки черняхівської культури, окремі кістки тварин.

Господарська споруда №66 - напівземлянка. Вона була підквадратної в плані форми (3x2,7 м). З північного сходу до житла примикала господарська яма. Будівля своєю основою була заглиблена від давнього денного рівня на 0,60 м і на 1,35 м - від сучасного. Житло орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. Розчищені кутові ямки від опорних стовпів конструкції (діаметр ямок - 0,30-0,35 м; глибина - 0,25-0,30 м).

У північно-східній стінці котлована, при переході до господарської ями, простежено проїом для переходу в бік господарської ями. Господарська яма-погріб - округла в плані (діаметр - 1,3 м). Глибина ями від давнього денного рівня - 0,80 м. На дні ями-погріба розчищено камені, які лежали по периметру заглиблення. Вертикальний профіль ями - циліндричний.

При розчистці долівки господарської споруди і ями були виявлені уламки гончарного і ліпного посуду черняхівської культури. Процентне співвідношення гончарного і ліпного посуду: гончарна кераміка - 80,6%; ліпна - 19,4%.

Господарська споруда №68 - наземна. Вона була відкрита на

глибині 0,40 м у вигляді розвалу глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Площа будівлі - 4,6x5,9 м. Під глиняною обмазкою не виявлено залишків опалювальних пристроїв. Зачистка показала, що основу будинку становив добре утрамбований земляний ґрунт. Ямки від опорних стовпів стін простежити не вдалося. При розчистці долівки виявлено уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також кістки свійських тварин.

Житло №69 - напівземлянка. Будівля була підпрямокутною в плані (3,6x2,5 м) і заглибленою на 0,55-0,60 м від давнього денного рівня і на 1,1 м - від сучасного. Житло було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу.

У північно-західному куту приміщення відкрито залишки вогнища, викладеного камінням (0,9x1 м). Долівка приміщення виявилася не зовсім рівною. Південно-східна частина мала додаткове заглиблення (1,7x1,6 м). Вважаємо, що це частина ями-погріба (глибина ями - 1,1 м, у вертикальному профілі, вона циліндрична).

З долівки житла №69 походить виявлена при розчистці кераміка черняхівської культури (гончарна і ліпна). Це фрагменти мисок і горщиків.

Житло №70 - напівземлянка. Будівля мала площу 3,5x4,6 м і була заглиблена на 0,65 м від давньої денної поверхні і на 1,1 м - від сучасного рівня. Житло було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу.

У південно-східній частині приміщення було розчищено рештки глинобитної печі, спорудженої на рівні долівки (1x1,5 м). Черинь зберігся тільки частково. З розчистки долівки житла походить черняхівська гончарна і ліпна кераміка, є її фрагменти привозних північно-причорноморських амфор.

Житло №71 - напівземлянка. Будівля мала площу 4x4,6 м і була заглиблена своєю основою на 0,68 м від давнього денного рівня і на 1,2 м - від сучасного. Житло орієнтовано своїми стінами за сторонами світу. У південно-західному куту приміщення знаходилося вогнище, викладене камінням на земляній підсиці (1,4x0,9 м). При розчистці поблизу вогнища і на долівці житла виявлено ліпну і гончарну кераміку черняхівської культури.

Житло №72 - напівземлянка. Будівля площею 3,2x2,8 м була орієнтована своїми стінами майже за сторонами світу. Контури житла були простежені за вкрапленнями глиняної обмазки від стін, а також за конструктивними ямками від опорних стовпів по кутах споруди. Основа житла була заглиблена на 0,25 м від давнього денного рівня.

На відстані 0,65 м від східної стіни приміщення було розчищено глинобитну пічку підкововидної в плані форми (0,95x0,80 м). Пічка була споруджена на земляній підсиці, викладеній зверху камінням - галькою. Поверх вимостки було вимашено черинь, який зберігся непогано.

Поблизу печі, а також на долівці в центральній частині приміщення

виявлено при розчистці черняхівську ліпну і гончарну кераміку, а також уламок кам'яного круглого ротаційного жорна. Є й уламок привозної північнопричорноморської амфори III-IV ст. н.е.

За межами житла, з північно-східного боку, на відстані 1,5 м було виявлено округлу господарську яму діаметром 1,3 м. Глибина ями - 1 м. Вертикальний профіль - циліндричної форми. На дні ями був плескатий камінь. У її заповненні знайдені черепки черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також окремі кістки тварин.

Житло №73 - наземне. Воно було підквадратної в плані форми (3x4 м) і орієнтовано своїми стінами майже за сторонами світу. Розміри житла встановлено за вкрапленнями глиняної обмазки, конструктивним камінням та кутовим ямкам від опорних стовпів конструкції на глибині 0,40-0,45 м.

У південно-східній частині будівлі було відкрито глинобитну пічку овальної в плані форми (1,4x1,2 м). Пічка порівняно доброї збереженості. Частково збереглися стінки від склепіння печі. Черинь доброї збереженості. Він був вимашений глиною на земляній підсиці, викладеній поверх камінням-галькою.

Поруч з пічкою знайдено уламок круглого кам'яного ротаційного жорна.

Рештки печини було відкрито й поблизу західної стіни будівлі (1,3x1,4 м). Можливо, що це залишки печі, яка функціонувала раніше, а потім була зруйнована.

На долівці приміщення й безпосередньо поблизу печі доброї збереженості були виявлені при розчистці фрагменти типової черняхівської гончарної і ліпної кераміки (горщики, миски, глек).

За межами житла, на відстані 1,2 м на схід розчищено господарську яму. Вона була округлої в плані форми (діаметр 1,3 м). Глибина ями - 0,9 м. Вертикальний профіль її конічний. Вона звужувалася до дна (діаметр дна - 0,75 м). У заповненні ями була черняхівська кераміка (гончарна й ліпна), а також окремі кістки тварин.

Житло №74 - наземне. Контури його виявлені при розчистці на глибині 0,35-0,40 м. Вони були визначені за заповненням уламків глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, конструктивним камінням і кутовими ямками від опорних стовпів. Площа житла - 4,2x5,6 м. Будівля була орієнтована своїми стінами за сторонами світу.

У північно-західному куту приміщення було відкрито округле в плані вогнище на кам'яній вимостці (1,3x1,2 м). Поблизу вогнища, на рівні долівки житла, лежав круглий нижній камінь від ротаційного жорна. Його діаметр - 0,65 м. Крім того, на площі будівлі виявлено уламки ще одного круглого (верхнього) жорна. На долівці житла №74 і безпосередньо поблизу вогнища були знайдені при розчистці уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду (миски, горщики, ручка північнопричорноморської амфори).

За межами житла, на відстані 1,3 м від його південно-західного кута, відкрито і розчищено господарську яму. Вона кругла в плані (діаметр - 1,3 м). Глибина ями - 1 м. У вертикальному перерізі яма мала циліндричну форму. На дні ями лежало два камені. У заповненні господарської ями траплялися уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також кістки тварин.

Житло №75 - напівземлянка. Пляма заповнення заглибленої частини споруди була зафіксована при розчистці на глибині 0,30-0,35 м. При подальшому дослідженні було виявлено долівку напівземлянки, що була заглиблена на 0,45-0,50 м від давнього денного рівня і орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Площа будинку - 2,9x3,8 м. Оскільки кутові та пристінні ямки від стовпів не виявлені, то можна вважати, що житло мало зрубну конструкцію стін.

У північно-східному куту приміщення було виявлено пічку. Конструктивні особливості її дуже важливі, оскільки являють собою приклад переходу від відкритого вогнища на земляній підстиці до печі-кам'янки. Збереглася нижня частина печі (1,2x1,1 м). При дальшій розчистці було виявлено і вимашений глиною, випалений черинь (0,5x0,6 м). Пічка мала в порівнянні з іншими невисокі стінки (збереглися вони на висоту 0,30-0,35 м).

У основі печі, а також на долівці приміщення виявлено при розчистці фрагменти гончарного і ліпного посуду черняхівської культури (миски і горщики). Деякі з ліпних форм горщиків знаходять своє типологічне продовження у корчакській кераміці V-VII ст. н.е.

За межами житла, на відстані 2,5 м від північної стіни будинку, відкрито і розчищено господарську яму. Вона круглої в плані форми. Діаметр ями - 1,3 м; глибина - 1,1 м. У вертикальному перерізі вона конусоподібна (діаметр дна - 0,6 м). У заповненні цієї ями були уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду.

Господарська споруда №77 - напівземлянка. Вона мала не зовсім правильну підпрямокутну форму в плані (2,9x3,8 м) і була заглиблена від давнього денного рівня на 0,35-0,45 м. Споруда була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. У північно-східному та південно-західному кутах приміщення виявлені ямки від опорних стовпів каркасу (діаметр ямок - 0,25-0,30 м; глибина - 0,35-0,40 м). Три пристінні конструктивні камені зафіксовано поблизу західної стіни приміщення.

На долівці і в заповненні основи заглибленої частини господарської споруди виявлені кістки свійських тварин і окремі фрагменти гончарного та ліпного черняхівського посуду.

Господарська споруда №78 - напівземлянка. Вона мала підквадратну в плані форму (2,9x3,6 м) і була заглиблена своєю основою на 0,45 м від давнього денного рівня. Орієнтовано приміщення своїми стінами за сторонами світу. Будівля мала, очевидно, зрубну конструкцію стін. У південній половині приміщення, на долівці, збереглася частина розвалу

глиняної обмазки. Під цією обмазкою, на долівці, при розчистці виявлено кістки свійських тварин і окремі фрагменти гончарної та ліпної кераміки черняхівської культури.

За межами господарських споруд №77 і 78 були простежені рештки двох літніх вогнищ, викладених камінням-галькою (діаметр їх - 0,50-0,70 м). Очевидно, що ці вогнища разом з господарськими спорудами мали відношення до жител №№ 72, 73, 74.

Житло №79 - напівземлянка. Будівля підквадратної в плані форми (4x4,6 м) була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Заглиблення долівки від давнього денного рівня - 0,50-0,55 м.

Поблизу південно-східної стіни котлована виявлено рештки глинобитної печі. Пічка була, очевидно, підквадратної форми. Про це свідчать залишки глиняної обпаленої печини (1,2x1,6 м).

На долівці приміщення розчищені заглиблення - ями. Одна з них знаходилася ближче до північно-західної стіни. Вона овальної в плані форми (0,95x0,80 м). Глибина ями - 0,40-0,45 м. Дві інші ями - діаметром 0,40-0,45 м були відкриті при розчистці на північний схід і на південний захід від решток печі.

На долівці та в заглибленнях - ямах приміщення виявлено уламки гончарної і ліпної кераміки черняхівської культури. В ліпній кераміці представлені форми, які є прототипами корчакського посуду V-VII ст. н.е.

За межами північно-західного кута житла було виявлено дві господарські ями. Вони округлі в плані (діаметр - 1,3 і 1,2 м). Ями заглиблені від давнього рівня на 0,9 м. У вертикальному перерізі вони мали циліндричну форму. У заповненні ям виявлені фрагменти черняхівської кераміки, а також окремі кістки тварин.

Житло №80 - напівземлянка в плані підпрямокутної форми (3,8x5,6 м). Будівля була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Її основа була заглиблена на 0,45-0,50 м від давньої денної поверхні.

Поблизу північно-західної стіни житла розчищено рештки глинобитної печі, яку було споруджено на невеликому підвищенні, вирізаному в ґрунті. Пічка, судячи з її решток, була прямокутної форми (1x0,75 м). Перед пічкою розчищено яму-погріб округлої в плані форми (діаметр 1,8-1,9 м). Яму було опушено вглиб від рівня долівки житла на 0,75-0,80 м. Очевидно, погріб був перекритий дерев'яним настилом. Значно меншу округлу яму було розчищено біля західної стіни (діаметр - 0,65 м; глибина - 0,45 м).

Кераміка, виявлена на долівці та в ямах, представлена уламками ліпного і гончарного черняхівського посуду. Є фрагменти піфосовидного зерновика. Знайдено також і кам'яний точильний брусок.

За межами житла, за 2,3 м від його південно-східного кута, зафіксовано дві господарські ями. Вони круглої в плані форми - діаметром 1,3 м. Заглиблення ям від давнього рівня - 1 м. У вертикальному

перерізі вони мають циліндричну форму. У їхньому заповненні, крім окремих кісток тварин, трапилися й черепки черняхівської культури.

Житло №81 - напівземлянка в плані підпрямокутної форми (6,8x5,1 м). Будівля була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Її основа була заглиблена на 0,45-0,50 м від давньої денної поверхні. В центральній частині приміщення, на земляній підсиці, було споруджено глинобитну пічку. Від неї збереглася добре випалена печина (0,9x0,8 м), деревне вугілля й попіл.

У південному куту приміщення, а також у його північно-східній частині виявлено скупчення каміння. Можливо, що це рештки вогнищ (особливо - в південному куту, де на каменях були помітні сліди вогню).

На долівці приміщення, а також разом з печиною (рештками глинобитної печі) виявлено фрагменти ліпного й гончарного черняхівського посуду (горщики та миски).

За межами житла, на відстані 2,3 м від південно-східного кута приміщення, відкрито господарську яму. Вона кругла в плані, діаметром 1,5 м; глибиною - 1,2 м. У вертикальному перерізі яма була конусоподібна. Діаметр дна - 0,75 м. У заповненні ями були окремі черепки черняхівської культури, а також кістки тварин.

Житло №83 - наземне. Рештки його були виявлені на глибині 0,55-0,60 м за фрагментами глиняної обмазки, скупченням каменю й прошарками попелу та деревного вугілля. Судячи з результатів розчистки основи приміщення, будівля була прямокутною в плані (4,2x7,5 м).

На добре утрамбованій земляній долівці житла виявлено чотири відкритих вогнища, викладених камінням. Збереженість їх різна. Ті, що збереглися краще, мали округлу форму (діаметр 0,50-0,55 м). Це вогнище поблизу північно-західної стінки і аналогічне - в центральній частині приміщення. Два інші - збереглися тільки фрагментарно.

При розчистці долівки й вогнищ було знайдено типову черняхівську кераміку (ліпну і гончарну).

За межами житла, з північного і південного боку від нього - на відстані 2-2,5 м, зафіксовані дві господарські ями. Вони округлі в плані. Їхні діаметри - 1,5 і 1,3 м. Заглиблення ям - 1 і 0,9 м. Вертикальний переріз господарських ям циліндричної форми. У заповненні ям були окремі черепки черняхівського посуду і кістки тварин.

Господарська споруда №84 - наземна (ледь заглиблена на 0,25 м в ґрунт). Це була будівля прямокутної в плані форми (6x8,8 м). Вона була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. При розчистці на глибині 0,30 м вдалося уловити кутові ямки від опорних стовпів конструкції (діаметр ямок - 0,30-0,35 м).

Крім того, поблизу північної стіни, а також у південно-західній частині приміщення було виявлено плескаті камені, які, очевидно, використовувалися у господарському приміщенні.

З долівки приміщення походять уламки ліпного і гончарного посуду черняхівської культури (горщики, миски).

За межами приміщення, на відстані 2,2 м від південної стіни, розчисткою було відкрито округлу в плані господарську яму - діаметром 1,8 м; глибиною - 1,2 м. У вертикальному перерізі яма була конусоподібною. Дно мало діаметр - 0,90 м. У заповненні цієї ями трапилися уламки черняхівської кераміки, а також окремі кістки тварин.

Господарська споруда №85 - напівземлянка. Будівля мала прямокутну форму (6,3x5,2 м). Основа приміщення була заглиблена на 0,30-0,35 м від давньої денної поверхні. Будівля була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. При розчистці долівки було виявлено дві ями. Одна з них знаходилася в північній половині споруди (2,2x2 м), друга - в південній частині (1x0,85 м). Першу яму було заглиблено на 1,1 м від рівня долівки, другу - на 0,75 м.

Кераміка, виявлена при розчистці долівки будівлі і ям, представлена фрагментами ліпного і гончарного посуду черняхівської культури.

За межами приміщення, на відстані 2 м від його південно-західного кута, розчищено господарську яму. Вона була округлою в плані форми (діаметр - 1,6 м). Яма була заглиблена на 1,2 м. Вона мала у вертикальному перерізі форму циліндра. В заповненні ями трапилися уламки черняхівської кераміки.

Гончарні горни.

Серед пам'яток черняхівського культурного шару в урочищі На кліні досліджено чотири гончарні горни.

Гончарний горн №1 - його контури були простежені під час зачистки на глибині 0,35-0,40 м. В процесі подальших досліджень з'ясувалось, що гончарну піч у її усті було перерізано житлом-напівземлянкою VII-VIII ст. н.е. (напівземлянка №4).

Гончарна пічка мала в плані грушевидну форму. Продольна її вісь (довжина) становила - 2,3 м. Ширина (діаметр) випалювальної камери - 1,5 м. Добре збереглися глинобитні стінки і рештки решітки - основи випалювальної камери. В основі верхнього череня-решітки випалювальної камери розчищено сім люфтів-продухів, які були розміщені по периметру основи і ближче до її центру. Діаметр продухів - 8-10 см.

У заповненні випалювальної камери виявлено при розчистці уламки лощеної й шерехатої черняхівської гончарної кераміки, переважно - фрагменти були деформовані від дії вогню. Основа випалювальної камери, як показала розчистка, спиралася на глиняний випалений стовпчик висотою 0,5 м і діаметром 0,4 м. На торцевій поверхні стовпчика-опори збереглися відбиті у глині великі пруті - до 5 см в діаметрі. Очевидно, центральний опорний стовпчик, як і основа горну, були вирізані безпосередньо в материк, а потім підмащені рідкою глиною. На верхній торцевій частині стовпчика-опори лежали пруті, які спиралися, крім того, й на край нижнього заглиблення основи печі.

Поверх цієї дерев'яної конструкції поклали рідку глину і, загладивши основу випалювальної камери, зробили люфти-продукти. Розчисткою виявлено сліди підмазки череня випалювальної камери. Підмазка глиною, очевидно, здійснювалась після закінчення чергового технологічного циклу. Крім підмазки глиною, у вертикальному перерізі основи печі простежено чотири шари глини: 10 см, 4 см, 6 см і 4 см завтовшки. Очевидно, це сліди чотирьохкратного ремонту основи пічки.

Глиняний випалений стовпчик спирався на основу нижнього череня печі. Товщина підмазки нижнього череня - 6-7 см. У топочній частині і в каналах (навколо центрального опорного стовпчика) при розчистці виявлено: чимало дрібних фрагментів кераміки і обпалені кістки тварин. Вважаємо, що кістки тварин, разом з деревом, могли використовуватися як паливо для випалення посуду в гончарному горні. Стінки топочної камери і каналів, по яких проходило гаряче повітря, добре підмащені рідкою глиною й випалені.

Гончарний горн №2 було відкрито в 3,8 м західніше від горна №1. Збереженість горна №2 погана. При розчистці на глибині 0,75 м вдалося простежити рештки основи гончарної печі, заглибленої в материк. Судячи по цим решткам, можна думати, що цей горн, на відміну від першого, мав човникоподібну в плані форму. Дуже погано збереглася в фрагментах - опорна стінка, на якій утримувався черень з люфтами-продуктами випалювальної камери. Довжина основи цього (зруйнованого в давнину) гончарного горна 2,6 м; ширина - 1,5 м. Товщина опорної стінки, судячи з її уламків, становила - 0,25 м. При розчистці основи гончарного горна було виявлено чимало уламків черняхівської лощеної й шерехатої кераміки, а також простежено перепалені кістки тварин.

При розчистці основи горна було знайдено виготовлений з кістки штамп з солярним знаком (для циркульного орнаменту) на його торцевій частині. Штамп, безсумнівно, використовувався майстром при нанесенні орнаменту на вологу поверхню керамічного посуду.

Гончарний горн №3 було відкрито у 80 м на схід від місця розташування горнів №№ 1 і 2. Цей горн, як показали дослідження, припинив своє існування і на його місці пізніше спорудили викладене камінням вогнище, що увійшло в систему капища-жертovníка (його опис див. далі). Цей горн мав округлу в плані форму і тільки на місці устя (топки) простежено прямокутний отвір. Ширина устя горна - 0,5 м. Діаметр основи випалювальної камери - 1,4 м. Добре збереглися нижні частини стінок випалювальної камери. Товщина їх - до 10 см. Простежено сліди підмащування і підправки стінок рідкою глиною.

Простежено рештки центрального опорного стовпчика-опори решітки випалювальної камери. Він круглий в плані (діаметр - 0,36 м). З внутрішнього боку стінок випалювальної камери в двох місцях збереглися підмащені глиною упори. На них, очевидно, і центральний опорний стовпчик було покладено пруття, поверх яких і спорудили основу випалювальної камери горна.

При розчистці горна №3, в його нижній частині, заглибленій в материк на 0,40 м, знайдені уламки черняхівської кераміки, а також вкраплення деревного вугілля й обпалені кістки тварин.

Гончарний горн №4 було відкрито у 50 м на північний схід від горнів №№ 1 і 2. На відміну від перших трьох горнів, розташованих на відстані 10-18 м від берегової кромки Дністра, горн №4 виявився у майже 70 м від берега річки. Цей горн частково стратиграфічно перекривався напівземляною давньоруського часу №55. Рештки горна були відкриті на глибині 0,75-0,80 м. Збереглися сильно випалені глиняні стінки основи печі. Судячи з них, діаметр випалювальної камери становив 1,1 м. Крім того, частково простежено й топочну частину споруди. Сама решітка двохярсного горна не збереглася. Виявлено тільки рештки опорного стовпчика у фрагментах. В середині нижньої частини печі знайдені фрагменти черняхівського посуду.

Отже, на черняхівському поселенні в урочищі На кліні досліджено залишки чотирьох гончарних горнів. Не всі вони діяли одночасно в період функціонування селища. Можемо констатувати лише, що горни №№ 1 і 2, розташовані компактно, очевидно відносилися до однієї пори. На основі геомагнітного вивчення основи випалювальної камери горна №1 (за спеціально взятими для цього зразками) науковці співробітники Інституту геофізики АН України О.М.Русаков і Г.Ф.Загній визначили час функціонування печі - III ст. н.е.

Що стосується горна №3, який з часом став основою одного з вогнищ язичницького капища-жертovníка, то його функціонування, очевидно, може бути віднесено до IV ст. Можна думати, що на кінець IV ст. припадає період функціонування гончарного горна №4, на місці якого пізніше (у давньоруський час) було споруджено житло №55.

Горни з опорною стінкою і опорним стовпчиком були характерними для гончарного виробництва Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття нової ери.

Література: Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. - К, 1972. - С.64-67.

Жертovníки і жертovní місця.

При розкопках в урочищі На кліні, а також на сусідньому Якоцькому урочищі Пушкарівка були виявлені залишки жертovníків-капищ і жертovníх місць.

Жертovníк-капище.

Його було відкрито і досліджено на невеликому підвищенні надзаплавної берегової тераси Дністра, в урочищі На кліні. Тут на денну поверхню виступали на 0,25-0,30 м камені з обпаленою і частково

підправленою поверхнею. Навколо цих каменів було закладено розкоп площею біля 125 кв. м. Цією площею розкоп охопив камені, що виступали на сучасну денну поверхню, а також оточуючі суміжні ділянки, які примикали до каменів.

На глибині першого і другого штихів виявлено чимало черняхівської кераміки та кісток тварин. На глибині 0,45-0,50 м при розчистці були окреслені місця давніх ям-заповнень і рештки давнього викладеного камінням вогнища. Вказане вогнище перекривало зруйновану гончарну пічку (горн №3). Діаметр вогнища й розвала каменів його вимостки - 1,9 м. При розчистці на місці цього вогнища простежено чимало попелу, деревного вугілля й кісток тварин. Вогнище було розташовано суворо на схід від великих каменів жертовника. Основа вогнища пропалена досить інтенсивно. Простежено сліди ремонту і підмазки основи вогнища рідкою глиною. Потужність перепаленої глиняної обмазки разом з черняхівською керамікою і окремими кістками тварин, попелом, вугликами становила 0,35-0,40 м вглиб.

Південно-західніше вказаного вогнища, впритик до великих каменів, розчищено яму, заглиблену на 0,3 м від давньої і на 0,7 м - від сучасної поверхні. В плані ця яма (2x1,3 м) овальної форми і наче звернута в бік центральних каменів.

Південніше описаного заглиблення, у 3 м від нього, було розчищено круглу в плані яму діаметром 1,7 м. Глибина її від сучасної поверхні 0,75 м; від давнього денного рівня - 0,45 м. У цій ямі при розчистці виявлено чимало черняхівської кераміки, кераміки середини I тис. н.е., й кісток тварин.

Між вказаними ямами, поруч з південним краєм великих каменів, виявлено й розчищено ще одне лінзовидне заглиблення. Воно було овальним в плані. Продольна вісь його - 0,8 м. Глибина від давньої поверхні - 0,3 м; від сучасної поверхні - 0,7 м. У цьому заглибленні при розчистці знайдено два розчавлені людські черепи.

З західного боку від великих каменів відкрито й розчищено заглиблення овальної в плані форми - 1,5 м в діаметрі. Глибина від давнього рівня - 0,30 м; від сучасного - 0,65 м. У цьому заглибленні виявлено чимало уламків черняхівського посуду і кісток тварин.

У північно-західному куту розкопа, приблизно по одній лінії з викладеним камінням вогнищем, у 4 м від нього, розчищено круглу в плані яму. Її діаметр 1,5 м. Глибина від давнього рівня 0,50 м; від сучасного - 1 м. В ямі виявлені кістки тварин і уламки черняхівської кераміки, а також посуду середини I тис. н.е.

У західному куту розкопа розчищено круглу в плані яму. Її діаметр 1,8 м. Глибина ями від давньої поверхні - 0,7 м; від сучасної - 1,3 м. У цій ямі було чимало уламків черняхівського посуду, кістки тварин, вкраплення попелу й деревного вугілля.

Уся давня денна поверхня поблизу каменів і на всій площі споруди

обпалена, простежені вкраплення вугликів, попелу. Самий великий камінь із скупчення має на своїй поверхні сліди дії вогню. Крім того, у своїй північно-східній частині цей камінь мав сліди підтесування, а також кілька невеликих отворів. У південній частині скупчення каменів - лежав уламок добре підтесаного прямокутного у поперечному розрізі каменю-вапняка. Його розміри 0,6x0,5x0,25 м. Цей камінь, безсумнівно, зміщений зі свого первісного місця. Вважаємо, що це нижня частина кам'яного тесаного язичницького ідола. Розміри і пропорції у цього каменю такі ж як і у інших дністровських скульптур черняхівської культури. Найбільш вірогідно, що ідол стояв між двома великими каменями.

Таким чином, перед нами рештки капища-жертовника черняхівської культури. Цікаво, що крім кісток тварин на місці капища зафіксовано людські черепи - рештки, очевидно, жертвоприношень людини. Людські жертвоприношення здійснювались рідко, очевидно, в найбільш екстремальних ситуаціях. На рівні давньої поверхні біля великих каменів (між вогнищем і північно-східним краєм каменю) знайдено шліфовану кам'яну плитку - брусок для ножів. Ця знахідка має пряме відношення до принесення жертв на місці язичницького капища-жертовника.

Капище-жертовник, судячи з комплексу знахідок, датується кінцем III-IV ст. н.е. Про це свідчить та обставина, що один з горнів черняхівської культури (гончарний горн №3) після його зруйнування став місцем спорудження жертовного вогнища. Цілком вірогідно, що жертовник продовжував існувати і пізніше - в середині I тисячоліття нової ери. Про це може свідчити кераміка середини I тис. н.е. з території жертовника і знахідка залізного ножа з есвидними завершеннями рукоятки (для жертвоприношень) у житлі середини I тис. н.е. №58, яке розташовано неподалеку від жертовника-капища (у 40 м від нього).

Література: Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен.-К., 1972.-С.112-114.

Жертовник-капище.

Його було відкрито на лівому березі Дністра, на південно-західній периферії Бакоти, в урочищі Пушкарівка. На місці черняхівського поселення, на невеликому підвищенні надзапальною тераси. На вказаному підвищенні лежало два уламки тесаного каменю-вапняка. Камінням придано правильну форму. Вони мають прямокутну у поперечному перерізі форму (ширина їх 0,50-0,55 м; товщина - 0,29-0,30 м). Уламки складаються - це, очевидно, розбиті частини одного кам'яного підтесаного стовпа. Висота збереженої частини (якщо скласти обидва уламки) досягає 1,7 м. На одному з уламків у верхній частині була округлість.

На місці виявлених уламків було закладено розкоп. На глибині 0,25-0,30 м траплялися фрагменти черняхівської кераміки, а також шматки обпаленого каміння. На глибині 0,35-0,50 м простежувалася

черняхівська кераміка та кістки тварин. Можна думати, що перд нами рештки кам'яного ідола, зміщеного і розбитого в давнину. Ситуація знахідки якоюсь мірою нагадує місце жертovníка-канища, відкритого і дослідженого в Ставчанах на Середньому Дністрі. Там так само були зустрінуті обпалені камені вогнищ, кераміка і кістки тварин.

Література: Винокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднепровья // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. — МИА, №139. — М., 1967. — С.138-139.

Жертвоне місце №60 було відкрито при розкопках в урочищі На клніні. Цей об'єкт представлений порівняно невеликим округлим в плані заглибленням, відкритим на глибині 0,85-0,90 м від сучасної поверхні ґрунту. Діаметр заглиблення 3,2-3,5 м. По периметру заглиблення і ближче до його центру виявлені ямки від опорних стовпів діаметром від 0,30-0,40 м і глибиною 0,25-0,35 м. В центрі споруди була невелика кам'яна вимостка на земляній підсиці (0,45x0,35 м). Поруч з нею простежено залишки відкритого вогнища (0,5x0,6 м).

На всій площі досліджуваної споруди, заглибленої своєю основою на 0,25 м від давнього денного рівня, виявлено уламки черняхівського гончарного і ліпного посуду, а також кістки тварин і вкраплення попелу, деревного вугілля.

Вважаємо описаний об'єкт жертвоним місцем III-IV ст. н.е.

Окреме захоронення. Було виявлено північніше житла №57 (у 4 м від нього) і у 55 м на південний схід від жертвонного місця №60. Поховання було відкрито на глибині 1,25 м. Це трупнокладення, орієнтоване головою на захід. Під черепом знаходився прямокутної форми камінь (15x10x5 см). Права рука була зігнута і кістки її знаходилися на животі; ліва - була витягнутою вздовж тулова. Ноги були дещо зігнуті в колінях. Біля голови знайдено поставлений доверху денцем черняхівський гончарний горщик з частково відбитим вінцем. Під час розчистки вказаного захоронення було простежено вкраплення деревного вугілля й попелу. Це, очевидно, пов'язано з традицією посипати тіло померлого попелом та вугликами - як пережиток обряду трупоспалення.

Розвідкові розкопки на поселенні поблизу с.Конилівка.

Це поселення на периферії Бакоти. Воно було розташоване на південно-західній околиці села Конилівка, в урочищі Пулі (на лівому березі Дністра). Селище займало край першої надзаплавної тераси. Рештки селища, судячи з поширення підйомного матеріалу, простягнулись вздовж лівого берега Дністра на протязі до 1 км. Ширина смуги, зайнятої під поселення - 75-100 м. Рівень підвищення тераси над літнім дзеркалом води в Дністрі - 9-10 м.

На місці поселення було закладено розкоп площею біля 288 кв.м. В результаті розкопок відкрито одне наземне і одне напівземлянкове житла.

Рештки наземного житла №1 були представлені глинобитною пічкою, розвалом глиняної обмазки і ямками від стовпів каркасної споруди. Пічка - підпрямокутна в плані (0,80x0,75 м). Черинь зберігся тільки частково. Ямки від стовпів мали діаметр 0,35-0,40 м; глибина їх - 0,45 м. В систему вказаного наземного житла входила й округла в плані господарська яма (0,8x0,9 м). На земляній долівці житла №1 (під розвалом глиняної обмазки) при розчистці виявлено уламки гончарної і ліпної кераміки черняхівської культури, а також - кістки свійських тварин.

Житло №2 - напівземлянка (5,2x6,4 м). Вона виділялася своїм заповненням у заглибленій частині і, крім того, була добре оконтурена ямками від опорних стовпів каркасу (діаметр ямок - 0,35-0,40 м; глибина - 0,45 м). На площі житла розчищено рештки викладеного камінням вогнища, підмащеного рідкою глиною (1,8x1,4 м). Крім того, на площі будівлі розчищено заглиблену у долівку яму овальної в плані форми (0,90x0,85 м). Глибина ями від рівня долівки - 0,55 м. В заповненні ями були окремі кістки тварин і уламки черняхівської гончарної і ліпної кераміки. Таку ж кераміку виявлено і під час розчистки на долівці житла.

За межами напівземлянки №2 було відкрито господарську яму (1,5x1,3 м). Глибина ями від давньої денної поверхні - 0,95 м; від сучасного рівня ґрунту - 1,35 м. У ямі виявилися кістки тварин, а також фрагменти черняхівської гончарної і ліпної кераміки. Простежені й окремі вкраплення деревного вугілля та попелу.

Пам'ятки середини I тис. н.е.

Вони були відкриті і досліджені при розкопках в урочищі На клніні.

Житло №13 - напівземлянка. Контури будівлі було простежено на глибині 1 м від сучасної поверхні. Житло (2,4x3,7 м) було заглиблено своєю основою на 0,35-0,40 м від давньої денної поверхні і орієнтоване своїми стінами за сторонами світу.

Майже вся площа напівземлянки була заповнена розвалом печі-кам'янки, основу якої вдалося зафіксувати у північно-східному куту приміщення. На площі долівки житла і безпосередньо в основі печі-кам'янки (1x0,9 м) при її розчистці було виявлено ліпну кераміку корчакського типу (ранні форми) і гончарну кераміку черняхівської культури. Черинь в основі печі був глиняний (0,5x0,4 м). Поблизу печі знайдені також окремі шматки керамічного шлаку. Можливо, що вказане житло середини I тис. н.е. використовувалося і для виробничих потреб.

Житло №22 - напівземлянка. Вона була зафіксована на глибині 1,75 м від сучасного рівня і 1,1 м - від давньої денної поверхні. Така

глибина залягання вказаного житла пов'язана з його розташуванням, де мав місце частковий зсув ґрунту з верхньої частини надзаплавної тераси. Будівля (3,8x3,5 м) була орієнтована своїми стінами майже за сторонами світу. Поблизу північної стінки, але вже за межами заглибленої в землю частини приміщення, розчищено округле в плані вогнище (1,4x1,1 м). У вертикальному перерізі воно лінзовидної форми і мало добре випалену підмазану глиною поверхню - черінь.

Долівка і стінки котлована споруди були наче викладені камінням, яке поступово опускалося до центру приміщення. На самій долівці (в центральній частині приміщення) лежали плескаті камені, на яких і біля яких виявлені залізні шлаки, деревне вугілля й попіл. Тут же знайдені уламки гончарного та ліпного посуду. Ліпна кераміка за типологією органічно близька ранньосередньовічному східнослов'янському посуду V-VI ст. н.е. У цій же будівлі, на рівні долівки, виявлені й уламки північнопричорноморської амфори типу кінця IV ст. н.е. Процентне співвідношення гончарної і ліпної кераміки з вказаного житла: гончарний посуд - 60%; ліпний - 40%. На долівці приміщення, крім того, знайдено дві кістяні проколки.

Житло №23 - напівземлянка. Вона була відкрита за 1,5 м південніше від будівлі №22. Контури напівземлянки були зафіксовані на глибині 1,4 м від сучасного рівня і 0,9 м - від давньої денної поверхні. Будівля (4,1x3 м) була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Поблизу північно-східного кута споруди, але вже за межами заглибленої частини напівземлянки, було розчищено округле в плані вогнище (1,1x1,3 м) з глизяним добре випаленим черінем. Черінь у вертикальному перерізі - лінзовидної форми.

Вздовж північної та східної стінок будівлі розчищено ямки від опорних стовпів конструкції. У центральній частині споруди відкриті залишки вогнища (0,8x0,7 м) з глинобитним черінем, обкладеним камінням. Поруч з вогнищем знайдені шматки залізного шлаку, деревне вугілля, попіл.

На долівці напівземлянки при розчистці виявлені уламки гончарного і ліпного посуду, а також фрагменти північнопричорноморської амфори типу кінця IV ст. н.е. Процентне співвідношення гончарного і ліпного посуду з вказаної будівлі: гончарний посуд - 65%; ліпний - 35%. На долівці приміщення знайдено також бронзову литу пряжку з пластинчастою обоймочкою.

Житло №30 - напівземлянка. Контури підквадратної в плані споруди було зафіксовано при розчистці на глибині 0,35-0,40 м. Напівземлянка (4x3,8 м) була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Її основа була заглиблена на 0,45 м від давнього денного рівня. При розчистці долівки приміщення біля північної, східної та південної стін були виявлені ямки від опорних стовпів каркасної конструкції житла. Діаметр ямок - 0,25-0,35 м; глибина - 0,30-0,40 м. В одній з ямок (ближче до північно-західного кута приміщення) лежав плескатиий камінь.

У південно-східному куті приміщення було виявлено розвал печі-кам'янки (1,8x1,6 м). Пічка була скаладена з рваного каменю середніх і малих розмірів. На долівці приміщення і безпосередньо під розвалом печі-кам'янки були виявлені уламки ліпного ранньокорчакського посуду і гончарної пізньочерняхівської кераміки. В основі печі-кам'янки розчищено глинобитний черінь (0,6x0,6 м).

Співвідношення ліпної і гончарної кераміки із цього житла таке: ліпний посуд - 50%; гончарний - 50%. На долівці приміщення, крім кераміки, трапилися уламки кісток свійських тварин.

Житло №31 - напівземлянка. Вона була відкрита в 5 м на північній схід від житла №30. На глибині 0,40 м при зачистці тут вималювалися контури будівлі (це була пляма з камінням і вкрапленнями деревного вугілля та попелу). Дальша розчистка виявила рештки заглибленого житла площею 4x3,2 м. Будівля, судячи з контурів заповнення напівземлянки, була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Вона була заглиблена від давнього денного рівня на 0,6 м і на 1 м - від сучасного.

Розчищено пічку-кам'янку (1,4x1,1 м), яка знаходилася у північно-західному куту приміщення. Вздовж східної та в кутку південної стін у котловані житла було вирізано в матеріку лежак. Його довжина 3,2 м, ширина - 0,5-0,6 м. Оскільки ямки від опорних стовпів не простежені, то йдеться про зрубну конструкцію стін будівлі.

В основі печі-кам'янки розчищено рештки глиняного череня (0,6x0,6 м). На долівці приміщення, а також під розвалом печі-кам'янки виявлено ліпну кераміку середини I тис. н.е. (ранньокорчакського типу) і гончарну - пізнього етапу черняхівської культури. Співвідношення кераміки з житла: ліпна кераміка - 70%; гончарна - 30%. На долівці, поблизу основи печі-кам'янки, виявлено кістяну голку з відбитим вушком.

Господарська виробнича споруда №32 - напівземлянка. Вона була зафіксована вже на глибині 0,35-0,40 м завдяки насиченому темному заповненню - плями. При дальшому заглибленні й розчистці з'ясувалося, що споруда (3x3,8 м) була заглиблена на 0,5 м від давнього денного рівня і мала не зовсім правильні абриси в плані. У центральній та північно-східній частинах заглиблення, на глибині 0,65-0,70 м від давнього денного рівня було виявлено розвал сильно перепаленого каміння разом із залізними шлаками та уламками криці. Діаметр заглиблення в його нижній частині - 0,55-0,60 м; глибина - 0,15 м. Вважаємо, що це рештки залізорозного сиродутного горна із заглибленою в землю нижньою частиною. Крім вказаного заглиблення нижньої частини горна за перепаленою землею й обпаленим камінням було простежено безпосереднє оточення залізоплавильної печі.

У 2,3 м західніше від решток горну було виявлено майданчик (2,2x1,6 м), добре вимашений глиною і сильно випалений (на зразок череня). На цьому майданчику і поруч з ним знайдені шматочки болотної руди та залізні шлаки. Можливо, що вказаний майданчик служив для

підогріву (агломерації) шматків болотної залізної руди перед загрузкою їх у залізобудівний горн-домницю.

Фрагменти кераміки, виявлені у заглибленій частині виробничої споруди, представлені гончарним черняхівським посудом і керамікою протокорчакських (ранньокорчакських форм). Процентне співвідношення кераміки: 55% - гончарний посуд; 45% - ліпний.

Житла №№ 33 і 37 - напівземлянки, які стратиграфічно перекривалися. Напівземлянка №33 площею 3,1х4 м була заглиблена на 0,5 м від давнього денного рівня і на 0,9 м від сучасного. У південно-східному куті приміщення виявлено рештки печі-кам'янки (0,9х1,1 м), а біля північної стіни котлована - рештки вогнища, вимашеного глиною з випаленою поверхнею (0,7х0,6 м). Оскільки при розчистці ямки від опорних стовпів не виявлені, то, очевидно, житло мало зрубну конструкцію стін. Воно було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу.

Напівземлянку №33 з північно-західного боку частково перерізала господарська яма не зовсім правильної (близької до овальної в плані) форми - 1,8х1,6 м. Глибина ями - 0,75 м від давньої денної поверхні і 1 м - від сучасного рівня.

На долівці напівземлянки, у розвалі печі-кам'янки (на черені - 0,5х0,3 м) та поблизу глинобитного вогнища були виявлені уламки ліпного посуду середини I тис. н.е. (ранні корчакські форми) і разом з ними - гончарна пізньочерняхівська кераміка. Співвідношення гончарної і ліпної кераміки: 60% - гончарна; 40% - ліпна.

Напівземлянка №37 - її контури зафіксовані стратиграфічно під житлом №33. Будівля (її рештки) була зафіксована на глибині 1,1 м. Площа споруди була заглиблена на 0,75 м від рівня давньої денної поверхні. Житло мало площу - 2,8х3,7 м. У південно-східному куті цього житла виявлені рештки печі-кам'янки (1,2х1 м). Цікаво, що у верхній частині цієї печі частково збереглися великі шматки добре обпаленої глиняної обмазки. При розчистці основи напівземлянки №37 не виявлено ямок від опорних стовпів. Оже, вона так само, як і житло №33, мала, очевидно, зрубну конструкцію стін.

В основі печі-кам'янки розчищено залишки череня (0,4х0,5 м). На долівці приміщення, поблизу печі і під самим розвалом стінок печі-кам'янки виявлено фрагменти ліпної кераміки ранньокорчакського типу, а також уламки гончарного черняхівського посуду. Процентне співвідношення гончарної і ліпної кераміки таке ж, як і у напівземлянці №33.

Вказане співвідношення гончарного та ліпного посуду з напівземлянок №№ 33 і 37, що стратиграфічно перекриваються, підтверджується й змістом господарської ями, яка частково перерізала північно-західну частину житла №33. У цій господарській ямі, крім окремих кісток свійських тварин, виявлено 75% ліпної кераміки типу корчак і 25% гончарного пізньочерняхівського посуду.

Комплекси напівземлянок №33 і 37 ми відносимо до середини I

тис. н.е., коли традиції черняхівського гончарного виробництва поступово угасали й відроджувалися та вдосконалювалися знані раніше форми домашнього ліпного посуду.

Житла №35 і 36 - напівземлянкове та наземне. Житло №36 (наземне) частково перекривало стратиграфічно напівземлянку №35. Житло №35 (3,3х3,32 м). Основа цього житла лежала на глибині 1,1 м від сучасного рівня ґрунту. Від давньої денної поверхні будівля була заглиблена на 0,55-0,60 м. При розчистці основи котловану біля західної та північної стінок були виявлені ямки від опорних стовпів дерев'яного каркасу споруди. Діаметр ямок - 0,25-0,30 м; глибина - 0,35-0,40 м. На площі напівземлянки збереглися частково залишки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій.

У південно-східному куті приміщення виявлено рештки печі-кам'янки (1,4х1,2 м).

На місці будівлі при розчистці простежено сліди пожежі. Поблизу північної стіни знайдені фрагменти горілих колод, а під ними - горіле зерно. Знайдені горілі зерна належали м'якій пшениці, ячменю, посівному вівсу й посівному гороху (визначення горілого зерна проведено в лабораторії кафедри рослинництва Кам'янець-Подільського сільсько-господарського інституту доцентом Н.М.Макрушиним).

Крім того, на долівці житла простежено вкраплення попелу й деревного вугілля. А за межами північної стіни збереглася згоріла (обвуглена) нижня частина опорного стовпа.

В основі печі-кам'янки розчищено залишки глиняного череня (0,6х0,5 м). На долівці житла №35, під фрагментами розвалу глиняної обмазки, а також безпосередньо в печі-кам'янці виявлено ліпний горщик ранньокорчакського типу, а також уламки інших ліпних горщиків V ст. н.е. з різним профілюванням вінець. Знайдено й частину ліпного горщика з біконічною формою тулова. Разом з ліпною керамікою на долівці, під шматками глиняної обмазки і в розвалі печі-кам'янки знайдені уламки гончарного черняхівського посуду (горщики й миски), а також типове черняхівське глиняне біконічне пряслице з лощеною поверхнею.

Співвідношення ліпної і гончарної кераміки з напівземлянки №35: ліпний посуд середини I тис. н.е. - 60%; гончарний черняхівський посуд - 40%. Звертає на себе увагу одночасне побутування ліпної кераміки з різною профілюванням вінець у Середньому Подністров'ї, як і в Молдові (Рафалович І.А. Культура славян Молдавії (VI-IX вв.) // У кн. Древня культура Молдавії. - Кишинев, 1974. - С.93-95), на відміну від так званих "чистих" корчакських комплексів Волині (Русанова І.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. - САИ. - в.ЕІ-25. - М., 1973. - С.56-63 та ін.)

Що стосується черняхівського гончарного посуду з напівземлянки №35, то він представлений формами типових горщиків і мисок. Серед них лощена й шерехата кераміка. Денця посуду прямі і на кільцевих підставах. Є й уламки біконічного гончарного посуду.

Стратиграфічно над напівземлянкою №35 було виявлено наземне житло №36. Північно-західна частина цієї будівлі перекривала східну стінку й південно-східний кут з пічкою-кам'янкою напівземлянки №35. Наземне житло №36 було відкрито на глибині 0,45-0,50 м. Контури будівлі (3,8x7,6 м) було встановлено за включеннями глиняної обмазки, а також за конструктивним камінням вздовж стін і двох вогнищ, викладених камінням. На місці одного з цих вогнищ лежав уламок круглого кам'яного ротаційного жорна, що входив у конструкцію основи вогнища. Діаметр круглих в плані вогнищ - 0,6-0,7 м.

Керамічний комплекс наземної будівлі №36 складався з уламків пізньочерняхівського гончарного посуду і ліпної кераміки типу корчак. Серед черняхівських зразків представлені фрагменти лощеного посуду, посуду з шерехатою поверхнею, а також уламок північнопричорноморської амфори з прокресленою на поверхні готового виробу буквою К. Процентне співвідношення гончарної і ліпної кераміки, виявленої на долівці та у вогнищах житла №36 приблизно таке ж як і в напівземлянці №35, що знаходилася стратиграфічно під будівлею №36.

Житло №58 - напівземлянка. Контури будівлі вималювалися вже на глибині 0,5-0,6 м від сучасного рівня ґрунту. Житло виявилось підквадратним у плані - площею біля 18 кв.м. Воно було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. Від давнього денного рівня основа житла була заглиблена на 0,65-0,70 м. Пристінні ямки свідчать про стовпову конструкцію каркасу. Шість ямок розчищено біля стін і одну - в центрі приміщення. Середні розміри ямок: діаметр 0,25-0,30 м; глибина - 0,30-0,35 м.

У північно-східному куту приміщення виявлено рештки печі-кам'янки (1,6x1,1 м). Стінки цієї печі збереглися на висоту 0,55-0,60 м над рівнем долівки. Поблизу південно-західної стіни житла виявлено вогнище, викладене камінням на земляній підсилці (1,5x1 м). При розчистці цього вогнища виявлено шматки залізного шлаку.

На долівці і в розвалі печі-кам'янки, а також поблизу відкритого вогнища знайдено гончарну і ліпну кераміку. Гончарна - представлена формами пізньочерняхівського посуду, ліпна - формами ранньокорчакської кераміки V ст. н.е. Процентне співвідношення таке: гончарний посуд - 38%; ліпний - 62%.

Крім кераміки, на долівці житла під час розчистки виявлені: біконічне пряслице, бронзова фібула з підв'язною ніжкою, залізне шило, залізний ніж з есовидними завершеннями на рукоятці і частина коромисла від ваги-безмена (?). Тут же знайдено амулет з клика кабана і морська раковина.

Знахідка ножа специфічної форми по-своєму знаменна. Справа в тому, що такі ножі пов'язуються дослідниками з жертвними, а їх поширення - з слов'янським і аварським світом. Датуються вони переважно VII-X ст. (Szymanski W. Noze z rekojesciami zakonczonymi wolutami

zagadkowe komponenty kultury slowianskiej i awarskiej // Studia nad etnogeneza sowian. t. II.-Warszawa, 1985.-С.141-159). Наша же напівземлянка №58 відноситься до середини I тисячоліття нової ери і розташована вона була, до речі, неподалеку (в 35-40 м) від жертovníка-капища. Жертovníк функціонував, очевидно, не тільки в черняхівський час, а і в середині I тис. н.е. До речі, у названій статті В.Шнманського приведені окремі пункти, де такі культові ножі знайдені безпосередньо в об'єктах VII ст. н.е. (Жукозіце - Польща, Мікульчице - Моравія, Кішшомбар - Угорщина, Пліснесько - Україна, Городище - Білорусь та ін. Див. вказ. працю.-С.145-149). Цілком можливо, що поява таких жертвних ножів пов'язана з серединою I тисячоліття нової ери. Це тим більш цікаво у зв'язку з тим, що в Бакотському мікрореєоні в середині I тис. н.е. і в посліуючі століття формувалася важливий релігійний язичницький центр.

Житло №63 - напівземлянка, яка була заглиблена від давньої денної поверхні на 0,45-0,50 м і від сучасного рівня ґрунту - на 0,9 м. Площа житла - 3,9x4,1 м. Споруда була орієнтована своїми кутами за сторонами світу.

У південно-східному куту приміщення знаходилася пічка-кам'янка (1,1x1,4 м). Вона була складена з рваного каменю. У верхній частині розвала печі, а також на всій площі заглиблення у приміщенні розчищені рештки глиняної обмазки, що залишилися від розвалу стін та перекриття будівлі.

Поблизу західної стіни приміщення виявлено невелике вогнище підкововидної в плані форми (0,6x0,7 м). Воно було вимашчене глиною і мало випалену поверхню. Ще одне вогнище округлої в плані форми (0,6x0,7 м) було виявлено у північній частині приміщення, безпосередньо на долівці. Долівка житла рівна, добре утрамбована.

Будівля мала стовпову конструкцію стін. Про це свідчать сім ямок від стовпів, розчищених по кутах і вздовж стін споруди. Їх діаметр - 0,25-0,35 м; глибина - 0,20-0,25 м. Глиняна обмазка від стін так само указує на стовпову конструкцію каркасу житла.

На площі долівки житла виявлено дві господарські ями. Одна з них знаходилася поруч з вогнищем, її діаметр 0,6 м; глибина - 0,5 м. Яма була заповнена білою глиною.

Поблизу південної стіни, неподалік печі-кам'янки, виявлено другу господарську яму - також округлу в плані. Її діаметр - 0,75 м; глибина - 2,35 м. У верхній частині профілю яма була порівняно вузькою, але розширювалася у своїй середній частині. У цій ямі при розчистці виявлено значну кількість ліпного і гончарного посуду. Ліпна кераміка - корчакського типу, а гончарна - пізньочерняхівська. Така ж ліпна і гончарна кераміка знайдена й на долівці та у розвалі печі-кам'янки. Звертають на себе увагу уламки ліпного горщика з прокресленням ще по сирій глині рисунком, а також кістяна голка і кам'яний точильний брусок, виявлені на долівці приміщення.

Процентне співвідношення ліпної і гончарної кераміки з житла №63: ліпний посуд - 65%; гончарний - 35%. Цей об'єкт ми також відносимо до середини I тисячоліття нової ери.

Господарська споруда №64 - напівземлянка. Контури цієї будівлі були виявлені на глибині 0,40 м, коли вдалося зафіксувати пляму заповнення споруди. В заповнення, як з'ясувалося під час дальшої розчистки, входили глиняна обмазка, камені, попел з вкрапленнями деревного вугілля. При остаточній розчистці з'ясувалося, що будівля мала прямокутну в плані форму (6,4x4,2 м) і була орієнтована своїми стінами майже за сторонами світу. Це підтвердили конструктивні пристінні і продольні по осі споруди ямки від опорних стовпів. Останні досить чітко оконтурюють площу приміщення за периметром його стін. Основні опорні стовпи, судячи по ямках, мали в діаметрі 0,35-0,40 м; глибина ямок - 0,45-0,50 м. Менші ямки в кутових частинах приміщення мали в діаметрі 0,20 м і глибину - 0,20-0,25 м. Основа будинку була заглиблена від давньої денної поверхні на 0,6-0,7 м і на 1,2-1,3 м - від сучасного рівня ґрунту.

Можна вважати, що будівля мала двоскатну покрівлю. Про це свідчать ямки від опорних стовпів по продольній вісі будинку, які разом з пристінними і кутовими - утримували на собі стіни і дах будівлі.

З західної та східної сторін простежено входи до приміщення. Ширина входів біля 1 м. Східний вхід був трохи довшим (до 1 м) ніж західний (до 0,6 м).

На долівці приміщення, під розвалом глиняної обмазки від стін було виявлено під час розчистки уламки ліпної і гончарної кераміки. Процентне співвідношення ліпного і гончарного посуду таке: ліпна кераміка ранніх корчакських форм - 75%; гончарна пізньочерняхівська - 25%. Крім кераміки, з долівки господарської споруди походять уламки рогів оленя і фрагмент кам'яного точильного бруска. Кераміка та інші знахідки, виявлені у закритому комплексі споруди №64, безсумнівно, вказують на середину I тисячоліття нової ери як на час її функціонування.

Житло №65 - напівземлянка. Це прямокутна в плані будівля (2,6x4 м), орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Долівка приміщення була заглиблена від давнього денного рівня на 0,65-0,70 м і від сучасного рівня - на 1,4 м. У заповненні котловану, на долівці, лежали уламки глиняної обмазки від стін будівлі.

В північно-західному куту приміщення було відкрито пічку-кам'янку. Вона безпосередньо підходить своїми стінками до материкової стіни котловану. Пічка прямокутної в плані форми (1,30x1,25 м). В основі печі, після розборки каменів, розчищено підмащений глиною і випалений черинь (0,50x0,65 м). Своім устям пічка була звернута на південь.

Біля північно-східного кута приміщення розчищено господарську яму (2,15x1,8 м). Глибина ями від сучасної поверхні - 1,65 м; від давнього денного рівня - 1,25 м. Перше враження таке, що ця яма була викопана

пізніше функціонування житла. Але при уважному вивченні конструкції напівземлянки, співставленні кераміки з цієї ями і основи житла з'ясувалося, що господарська яма конструктивно і функціонально пов'язана з напівземлянкою №65, хоч і виходила за її межі. Вона, безперечно, була перекрита дерев'яним настилом і знаходилася за межами північно-східного кута приміщення, але - впритик до нього. Вірогідно, що яма-погріб сполучалась з житлом-напівземлянкою через спеціальний прохід.

У південно-західному куту житла, а також у його південно-східній частині розчищено ямки опорних стовпів каркасу (діаметр стовпових ямок - 0,30-0,35 м; глибина - 0,30 м).

На долівці приміщення, під глиняною обмазкою стін, у розвалі печі-кам'янки, а також у господарській ямі виявлено уламки ліпної та гончарної кераміки. Ліпний посуд відноситься до ранньокорчакських форм, а гончарний - до пізнього періоду черняхівської культури. Зокрема, на долівці поруч з пічкою-кам'янкою виявлено ранньокорчакський ліпний горщик. Тут же, на долівці, знайдено залізну двохчастну фібулу з прямокутною в перерізі дужкою, а також уламки гончарного пізньочерняхівського посуду. Фібула датується кінцем IV - першою половиною V ст. н.е. і знаходить прямі аналогії у двох залізних фібулах з слов'янського селища Кодин на Буковині (Русанова І. П., Тимошук Б. А. Кодин-славянське поселення V-VIII вв. на р. Прут. - М., 1984. - С. 21, рис. 19).

Речовий комплекс напівземлянки №65 важливий для датування перехідних - пізньочерняхівських і ранньокорчакських пам'яток Середнього Подкістров'я. Знахідка у закритому комплексі напівземлянки вказаної фібули разом з типовим ліпним і гончарним посудом засвідчує продовження існування черняхівських традицій і формування корчакської культури в середині V ст. н.е.

Процентне співвідношення ліпної та гончарної кераміки з напівземлянки №65: ліпна кераміка - 72%; гончарна - 28%.

Житло №76 - напівземлянка. Контури будівлі були зафіксовані при зачистці на глибині 0,40-0,45 м. При дальшому дослідженні було відкрито заглиблену частину - долівку напівземлянки, яка відстояла на 0,55 м від давнього денного рівня. Житло (2,8x3,9 м) було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу. Воно мало, очевидно, зрубну конструкцію стін.

У північно-західному куту приміщення було відкрито пічку-кам'янку підпрямокутної в плані форми (1,5x2 м). Пічка мала добру збереженість. В процесі її дослідження було простежено й зафіксовано досить цікаву деталь, пов'язану з перебудовою печі. справа в тому, що чітко відчленяється периметр кутової частини печі-кам'янки від тої печі, яка була споруджена пізніше на цьому самому місці. Добре зберігся черинь, вимашений глиною і добре випалений (0,6x0,8 м).

У східному куту приміщення, на долівці, виявлено підмащене глиною і добре випалене вогнище (0,76x0,65 м).

У розвалі печі-кам'янки і на долівці напівземлянки виявлені уламки гончарних і ліпних горщиків. Миски в цій будівлі не представлені. Що стосується форм гончарних і ліпних горщиків, то вони прямо указують своїми морфологічними особливостями на функціонування приміщення в середині I тисячоліття нової ери.

Можна вважати, що напівземлянка №76, як і інші перехідні комплекси селища в урочищі На клині, належала до останнього періоду функціонування черняхівської культури в Середньому Подністров'ї, коли на її основі, в нових історичних умовах формуються ранньосередньовічні східнослов'янські старожитності V-VII ст. н.е.

Житло №82 - напівземлянка підпрямокутної форми (3x4 м), яка була орієнтована своїми стінами майже за сторонами світу. Основа житла була заглиблена від давнього денного рівня на 0,65-0,70 м і на 1,1-1,2 м від сучасної поверхні ґрунту. Будівля мала, очевидно, зрубну конструкцію стін.

У північно-східній частині приміщення було виявлено рештки вогнища, вимашеного глиною на основі долівки. Вогнище округле в плані (0,80x0,75 м). Поверхня його була добре випалена.

По поперечній вісі житла розчищено камені, які могли служити основою для дерев'яного помоста всередині житла. Біля південно-східного кута приміщення, але вже за межами заглибленої частини, виявився плоский, вирізаний в ґрунті останець зі скупченням попелу та деревного вугілля.

На долівці приміщення і безпосередньо поблизу вогнища при розчистці виявлено ліпну і гончарну кераміку. Ліпні форми представлені уламками горщиків з прямими або злегка відігнутими вінцями (корчакського типу), а гончарні - фрагментами горщиків і мисок пізнього етапу черняхівської культури.

Вказаний житловий комплекс ми розглядаємо як перехідний від черняхівських пам'яток до старожитностей ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е. Він датується, очевидно, серединою I тисячоліття нової ери.

Поселення поблизу с.Теремці.

Поселення було відкрито під час розвідок Середньо-Дністровської експедиції 1968-1969 рр., а у 1970 р. І.С.Винокуром і А.Ф.Гуцалом тут були проведені невеликі розвідувальні роботи. У 1979-1980 рр. розкопки на поселенні проводила експедиція Інституту археології АН України під керівництвом В.Д.Барана. У 1979 р. на місці поселення було відкрито 15 напівземлянок з печами-кам'янками; 3 без опалювальних пристроїв; 13 ям-погрібів. Матеріали розкопок 1980 р. поки що не опубліковані.

У 16 житлах і 8 господарських ямах керамічні комплекси складаються з ліпного та гончарного посуду в різному кількісному співвідношенні. В

житлах №1 і 6, в яких 78-80% кераміки складав гончарний посуд, виявлені і імпорتنі глеки, що датуються кінцем IV-V ст. н.е. В житлі №14, яке добре датоване бронзовою трьохпальною фібулою кінцем IV - першою половиною V ст. н.е., гончарна черняхівська кераміка складала 53, а ліпна - 47% всього керамічного комплексу. В цілому у напівземлянках, за виключенням №3 і 13, ліпна кераміка складала 51, а гончарна - 49%.

До нижнього горизонту селища В.Д.Баран відносить напівземлянки №3 і 13, а також п'ять господарських ям, в яких переважав гончарний черняхівський посуд, а ліпний - складав 1-2%. Це підтверджує й чітка стратиграфія, коли названі об'єкти перекривались спорудами пізнішого часу.

Верхній горизонт селища і представляє пам'ятки перехідного етапу від черняхівської культури до культури ранньосередньовічних східних слов'ян V-VII ст. н.е. Він датується кінцем IV - першою половиною і серединою V століття нової ери.

Література: Баран В.Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // У кн. Славяне на Днестре и Дунае. - К, 1983. - С.14-24.

Ранньосередньовічні пам'ятки V-VIII ст. н.е.

Під час розкопок в урочищі На клині були відкриті житлово-господарські комплекси ранньосередньовічних східних слов'ян.

Житло №2 - напівземлянка прямокутна в плані - 3,7x3 м. Вона була заглиблена в ґрунт на 0,5-0,7 м від сучасної поверхні. Будова орієнтована кутами майже за сторонами світу. В центральній частині приміщення, ближче до північної стіни, на рівні долівки розчищено розвал печі-кам'янки (2x1,6 м). Біля неї простежено скупчення залізних шлаків. Вздовж східної стіни тягнувся материковий лежак. Висота уступу 0,3 м, ширина в східній частині 1,1 м, в західній - 0,2 м. На ньому лежав уламок круглого кам'яного жорна з отвором в центрі. У північному кутку знаходився ще один невеликий останець з розмірами 0,8x0,8 м і висотою 0,3 м від рівня долівки.

У заповненні напівземлянки знайдено ліпну слов'янську кераміку (горщики), фрагменти жаровні. На відстані 1 м на північ від споруди знайдено залізний наральник трикутної форми довжиною 18 см. Поза житлом, біля його східної стіни, було овальне глинобитне вогнище, більший діаметр якого становив 1,2 м.

Черинь вогнища на основі геомагнітного датування віднесено до середини VIII ст. н.е. (Визначення наукових співробітників Інституту геофізики АН України О.М.Русакова і Г.Ф.Загня).

Література: Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) - К, 1975. - С.83.

Житло №4 - напівземлянка прямокутна в плані (3,7х2,6 м). Долівка була заглиблена на 0,9 м від сучасної поверхні. Приміщення орієнтоване кутами за сторонами світу.

Своєю північною стороною житло перерізало устя черняхівського гончарного горна.

У східному куту приміщення розчищено піч-кам'янку (1,1х0,9 м). Глиняний плоский черінь споруджено на рівні долівки. Устя шириною 0,4 м простежено з південно-східної сторони. У верхній частині печі знайдено розвал трьох ліпних горщиків. У північному кутку напівземлянки знаходився ще один глиняний черінь, споруджений на рівні долівки. Вдвож південно-східної стіни, між печами, розчищено яму витягнутої форми (2х0,65 м) і глибиною 0,3 м від рівня долівки. В ямі були кістки тварин і риби.

Заповнення житла складалося з темного перепаленого ґрунту, серед якого виявлено ранньосередньовічну слов'янську кераміку V-VII ст. н.е. Були й окремі гончарні черепки черняхівської культури, що цілком природно, оскільки напівземлянка №4, як вказувалося, перерізала устя черняхівського гончарного горну.

Геомagnetне датування череня, здійснене науковими співробітниками Інституту геофізики АН України О.М.Русаковим і Г.Ф.Загнієм, встановило дату - середина VIII ст. н.е.

Література: Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі...-С.84.

Житло №5 - напівземлянка, прямокутна в плані (4х2,7 м). Основа житла була заглиблена на 0,7 м від сучасної поверхні. Споруду орієнтовано кутами за сторонами світу.

У північному куту стояла прямокутна пічка-кам'янка доброї збереженості (1,7х1 м) і висотою 0,5 м, збудована з тесаного та необробленого каміння. Плоский глиняний черінь - на рівні долівки. Устя шириною 0,4 м простежено з північно-східної сторони. Поблизу печі знайдено уламки ранньосередньовічного посуду V-VII ст. н.е. і окремі черняхівські черепки. Вдвож північно-східної стінки вирізано материковий лежак шириною 0,5-0,9 м і висотою 0,2 м від рівня долівки. Житло заповнювала жовта глина, очевидно, воно було заспане ще в давнину.

Геомagnetне датування череня, здійснене науковими співробітниками Інституту геофізики АН України О.М.Русаковим і Г.Ф.Загнієм, вказує на другу половину VII ст. н.е.

Література: Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі...-С.84.

Житло №6 - напівземлянка. Вона була виявлена безпосередньо на краю берега. Більша його частина провалилася ще в давнину внаслідок осідання берегової смуги. Від напівземлянки непорушеним лишився північний кут з частиною печі-кам'янки (0,8х0,8 м). На лінзовидному черені лежав фрагмент сковорідки з пальцевими вдавленнями по краю бортика.

Решта житла осіла на 0,9 м.

Література: Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі...-С.84.

Господарська споруда №1 - наземна. Знаходилася неподалік від південно-західної стіни напівземлянки №4. Основу будови прямокутної форми (4х2,6 м) простежено на глибині 0,40 м від сучасної поверхні. Майже в центрі приміщення розчищено глинобитне вогнище (0,7х1 м). На рівні долівки в північному кутку стояла округла кам'яна ступа діаметром 0,55 м з робочим заглибленням в центрі. На долівці виявлено значну кількість ранньосередньовічної кераміки, прикрашеної пальцевими вдавленнями по вінцях, сковорідок, фрагментів двох жаровень, бронзову платівку, кістяні проколки.

Знайдено й окремі черепки черняхівської культури. Серед них виділяється фрагмент сковорідки, виготовлений з щільної глини, характерної для черняхівського посуду.

Література: Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі...-С.84-85.

Житло №20 - напівземлянка, яку було зафіксовано вже на глибині 0,40 м. Житло (2,5х4,2 м) було заглиблено своєю основою на 0,35-0,40 м від давньої денної поверхні і було орієнтовано своїми стінами майже за сторонами світу.

Пічка-кам'янка знаходилася у північно-східному кутку, але її розвал лежав майже на всій площі житла. В основі печі був черінь поганої збереженості.

Після зняття розвалу каміння з'ясувалося, що поблизу від печі, а також у південному куті будівлі знаходилося скупчення попелу і деревного вугілля. На долівці житла знайдені й окремі шматки залізних шлаків. Кераміка, виявлена під розвалом каміння й у самій пічці-кам'янці, представлена формами ліпного посуду, характерного для ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст. н.е. Це переважно фрагменти горщиків і сковорідок.

Західніше і східніше від кутів напівземлянки №20 були розчищені ями (вже за межами житла). Західна яма овальної в плані форми - 1,2х0,7 м. Її глибина - 0,45 м. Східна яма округлої в плані форми - 0,7х0,7 м. Її глибина - 0,45 м. Ще одна яма, округла в плані, мала діаметр 0,9 м і глибину 0,6-0,7 м. Невелике округле заглиблення діаметром 0,55 м виявлено й у південно-східному куті приміщення. У вказаних ямах, крім окремих фрагментів кераміки V-VII ст. н.е., траплялися шматки залізного шлаку і кричного заліза.

Вважаємо, що житло №20 було пов'язано з залізобудівним виробництвом.

Житло №21 - напівземлянка. Вона була розташована у 2,7 м південніше від напівземлянки №20. Споруда лежала, по-суті, на одній осевій лінії з житлом №20. Контури житла вдалося зафіксувати вже на

глибині 0,30 м. Основа приміщення (3,2x4,3 м) була заглиблена на 0,25-0,30 м від рівня давньої денної поверхні. Житло було орієнтовано своїми кутами за сторонами світу. Майже в центрі приміщення було відкрито пічку-кам'янку (1,1x1,3 м), звернуту своїм устям в бік південного заходу. Черинь печі зберігся добре (0,8x0,5 м).

За межами житла, неподалік від його західного кута, розчищено округлу яму (0,8x0,9 м). Яма глибиною 1,1 м у вертикальному перерізі мала циліндричну форму. В ній було каміння, а також уламки залізного шлаку.

Неподалік від напівземлянки №21, крім вже описаної ями, було ще одне заглиблення підпрямокутної форми (3,4x3,8 м). А впритик до нього (з південно-західного боку) примикала інша яма діаметром 1,2 м і глибиною 0,7 м. У цьому заглибленні і в круглій ямі, крім ліпних черепків V-VII ст. н.е., виявлено й шматки залізного шлаку.

За межами напівземлянок №№20 і 21 було також розчищено рештки відкритих вогнищ округлої в плані форми. Діаметр одного з них - 1,1 м. Вогнище було споруджено на глиняній основі і сильно випалене. Друге вогнище що збереглося гірше, було викладено камінням (частина цього вогнища, що збереглася - 0,45x0,50 м - мала на кам'яній вимостці сильно обпалену поверхню, а також - шматки залізного шлаку та кричного заліза).

Таким чином, досліджені напівземлянки №№20 і 21, а також пов'язані з ними ями овальної, круглої і підпрямокутної форми і рештки двох відкритих вогнищ, очевидно, пов'язані між собою. У всіх об'єктах, крім ліпної кераміки V-VII ст. н.е., виявлені шматки залізного шлаку й кричного заліза.

Вважаємо, що йдеться про виробничий комплекс. Описані напівземлянки, очевидно, використовувалися для виробничих потреб. На вогнищах відкритого типу могли підігрівати, агломерувати шматки болотної залізної руди. Виявлені шматки шлаку й кричного заліза безпосередньо пов'язані із залізобудівним виробництвом.

Господарська споруда №34 - напівземлянка - її контури були зафіксовані при розчистці на глибині 0,40 м. При дальшому заглибленні і розчистці з'ясувалося, що перед нами напівземлянка підквадратної форми (2,7x3 м). Вона була заглиблена своєю основою на 0,35 м від давньої денної поверхні і на 0,75-0,80 м від сучасного рівня ґрунту.

По периметру будинку збереглися рештки кам'яної конструкції. Крім того, у південно-західному кутку приміщення були розчищені уламки глиняної обмазки, що лежали досить компактно. З північного боку споруди розчищено ямки від опорних стовпів (діаметр - 0,20 м; глибина - 0,35 м). По центральній вісі будинку, на його долівці, а також в бік південного сходу від неї, розчищені плескаті камені, які лежали компактно.

Будівля №34 навряд чи могла служити житлом особляво в зимовий

період. В ній немає печі або вогнища. Судячи з набору речей, виявлених на долівці приміщення (кістяні проколки, залізні ножі і проколка, кістяні поробки, в тому числі й зрізаний пилюкою ріг), будівля №34 могла використовуватися для господарських, виробничих цілей, пов'язаних з обробкою кістки та шкір. Уламки ліпної кераміки, виявлені на долівці приміщення, датують споруду VI-VII ст. н.е.

Житло №42 - напівземлянка. Вона стратиграфічно перерізала житла-напівземлянки черняхівської культури №№ 43 і 44. Це була підквадратна в плані будівля (4x3,5 м) орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Вона була заглиблена своєю основою на 0,50 м від давнього денного рівня і на 1,4 м - від сучасного.

У північно-східному куту житла виявлено пічку-кам'янку. Вона прямокутної форми (1,2x0,9 м). Під розвалом каменю печі виявлено випалений глиняний черинь (0,6x0,5 м).

У північно-західному та південно-східному кутах споруди при розчистці зафіксовано ямки від опорних стовпів каркасної конструкції. Діаметр ямок - 0,25 м; глибина - 0,45 м.

На долівці житла №42 при розчистці виявлені уламки ліпних горщиків VI-VII ст. н.е. А безпосередньо при розборці печі-кам'янки (на рівні череня) знайдено майже цілий ліпний горщик корчакського типу, з прямим вінчиком - VI-VII ст. н.е.

Господарська споруда №67 - напівземлянка. Будівля (5x4 м) у своєму вертикальному перерізі мала ступінчасту структуру. Центральна частина приміщення була заглиблена своєю основою на 0,8 м від давньої денної поверхні і на 1,4 м - від сучасного рівня. Від цієї частини долівка споруди піднімалася уступами, які виходили на рівень давньої денної поверхні. Контур господарської споруди визначені і за стовповими ямками (діаметр ямок - 0,35-0,45 м; глибина - 0,45-0,50 м).

У північно-західній частині будівлі, за межами заглиблення, на рівні давньої денної поверхні виявлено обпалену глиняну обмазку, яка займала площу 1,2x0,6 м. Далі за межами господарської споруди, у 1,1 м на південний схід, було розчищено скупчення каменів на площі 1,2x1,1 м.

Кераміка, зібрана при розчистці долівки заглибленої частини споруди, а також з давньої денної поверхні навколо неї, представлена уламками ліпного посуду типу корчак VI-VII ст. н.е.

Піч №1 - виробничого призначення виявлено в стінках молодого яру за скупченням перепаленого каміння та залізних шлаків на глибині 1 м від сучасної поверхні. Її викладено з великого необробленого каміння та гальки. Піч овальна (1x1,1 м), з кам'яним черенем, опущеним в материк на 0,3 м. Східна її частина зруйнована яром. Збереглася частина шатроподібного перекриття, що знаходилася на висоті 0,8 м від основи. Невеликі камені перекриття були скріплені глиною. Черенем служили плоскі камені, вздовж стінок обкладені круглими гальками. У печі була

зола, шматки кричного заліза, залізних шлаків, фрагмент стінки глинобитного, сильно ошлакованого залізоплавильного горна та вуглики. Серед каміння знайдено глиняний плоский виріб витягнутої форми та фрагмент сковорідки з пальцевими вдавненнями по краю бортика. Очевидно, піч пов'язана з обробкою кричного заліза.

Література: Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі... - С. 85-87, рис. 23.

Господарські ями.

Яма №1 була викопана на відстані 1 м на північний схід від житла №6. Вона овальна в плані, з більшим діаметром 1,3 м і глибиною 0,5 м від сучасного рівня. Стінки її вертикальні, дно - плоске. В заповненні виявлено кістки тварин та небагато ліпних ранньосередньовічних черепків VI-VII ст. н.е.

Яма №2 розташовувалася на відстані 0,3 м на південь від західного кута житла №2. Яма овальна в плані, з більшим діаметром 0,8 м і глибиною 0,6 м від сучасної поверхні. Стінки звужені до плоского дна. В заповненні були кістки тварин і дрібні фрагменти ранньосередньовічної ліпної східнослов'янської кераміки VI-VIII ст. н.е.

Яма №3 знаходилася на відстані 0,5 м на північний захід від західного кута напівземлянки №2. Вона овальна, з більшим діаметром 0,45 м, заглиблена на 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки звужені до плоского дна. В заповненні було кілька ліпних ранньосередньовічних черепків VI-VIII ст. н.е.

Яма №9 виявлена за 0,2 м від західного кута житла №5. Вона овальна в плані, з більшим діаметром 1,7 м, глибиною - 1,2 м, із звуженнями до плоского дна стінками. У заповненні знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку VI-VIII ст. н.е.

Поселення Бакота II.

Воно було розташовано за 2 км на південний захід від села, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, на висоті 3 м над літнім рівнем води в річці. Розвідкою 1968 року тут було зібрано підйомний матеріал, на основі якого визначені приблизні межі селища (550 на 65-70 м). У 1970 р. при розвідкових розкопках тут було виявлено рештки двох жител-напівземлянок VI-VII ст. н.е. з печами-кам'янками. Житла мали зрубну конструкцію стін і були підквадратними в плані (4x4,2 м і 3,8x4 м). Печі-кам'янки - підквадратної форми (1x0,9 м) з череннями в основі (0,5x0,4 м). Кераміка, виявлена при дослідженні цих жител, представлена ліпними фрагментами горщиків VI-VII ст. н.е.

Давньоруські пам'ятки IX-XIV ст.

Вони досліджувалися в урочищі На клині, на території дитинця Бакоти, а також на території посаду. Важливе місце серед цих пам'яток займають також городище-замок і рештки скельного печерного монастиря XI-XIV ст.

Пам'ятки VIII-IX ст.

Житло №16 - напівземлянка. Вона була відкрита в урочищі На клині у центральній частині прибережної смуги селища. Контури цієї будівлі були виявлені при зачистці вже на глибині 0,30-0,35 м. Вони були окреслені за чорною зольно-вугільною плямою. При дальшому заглибленні й послідуєчій розчистці було відкрито прямокутну в плані споруду (2,1x1,8 м). Основа житла була заглиблена на 0,25-0,30 м від давньої денної поверхні.

На площі заглибленої частини приміщення лежав розвал печі-кам'янки (1,2x1,3 м) і уламки глиняної жаровні - 1,07x0,63 м. В основі печі відкрито глиняний черинь непоганої збереженості (0,4x0,5 м).

Ямок від опорних стовпів при розчистці основи житла не виявлено. Отже, будівля мала, очевидно, зрубну конструкцію стін.

На долівці приміщення, під розвалом печі-кам'янки, виявлено ліпну кераміку типу Луки-Райковоцької.

Поруч з вказаним житлом, у 1,2 м на північ від нього, розчищено господарську яму округлої в плані форми (1x1,1 м). Глибина ями - 0,65-0,70 м. У заглибленні - на дні ями - виявлено уламки ліпної кераміки типу Луки-Райковоцької (горщики і сковорідки).

Житло і господарська яма датуються, очевидно, VIII-IX ст.

Залишки поселення VIII-IX ст. Вони були зафіксовані на сусідній з урочищем На клині з західного боку, через яр, - ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега Дністра, на території, розташованій ближче до Бакотського скельного печерного монастиря.

Тут, судячи з підйомного матеріалу і часткової шурфовки, культурний шар VIII-IX ст. був поширений на площі приблизно 300 на 50-60 м.

На вказаній площі зібрано уламки ліпного посуду (горщики з ледь відігнутим назовні вінцем, орнаментовані врізаними хвилястими лініями по тулову). Траплялися уламки глиняної обмазки й камені, це, очевидно, рештки жител VIII-IX ст. н.е.

Залишки житла VIII-IX ст. було відкрито у 1975 р. під час розвідкових робіт в с. Бакота, на ділянці між водонапорною баштою і садибою М.І. Родумана. Під час розкопок встановлено, що одне з наземних жител давньоруського посаду перекривало залишки напівземлянки VIII-IX ст. На глибині 0,7 м, стратиграфічно під давньоруським житлом №8, було зафіксовано рештки напівземлянки, на долівці якої було виявлено нижню частину товстостінного горщика ліпної роботи. Знайдені й фрагменти

вінця, що мав косо зрізані краї. Горщик відноситься до пам'яток типу Луки-Райковецької.

Поселення VIII-IX ст. було простежено на межі сіл Бакота і Теремці під час розвідкових робіт 1965 р. Тут, на підвищеній ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега Дністра на площі 200 на 50-60 м, було простежено під час збору підйомного матеріалу фрагменти кераміки типу Луки-Райковецької разом з глиняною обмазкою, перепаленим камінням, кістками тварин і т.п.

Пам'ятки X-XI ст.

Житло За - напівземлянка площею 4x3,6 м. Вона була заглиблена своєю основою на 0,25-0,30 м від давнього денного рівня. Житло було орієнтовано своїми стінами за сторонами світу.

У північному кутку приміщення знаходилося вогнище, споруджене на земляній підсипці і вимашене глиною. Воно було округлим в плані (1,1x1 м). Збереглися частково рештки обпаленого глиняного череня. У південно-східній половині житла, в невеликому заглибленні долівки, на площі 1x1,2 м, було розкрито при розчистці скупчення давньоруського посуду IX-XI ст. Це були розчавлені горщики, які частково вдалося реставрувати. Серед них горщики ліпної роботи типу Луки-Райковецької. До гончарних виробів належать горщики з манжетовидним профільованим вінцем. Кераміка орнаментована по тулову паралельними прямими і хвилястими лініями.

Житло №39 - напівземлянка, яку було відкрито при розкопках в урочищі На клині. Контури цієї будівлі були чітко простежені вже на глибині 0,50-0,55 м. При дальшому заглибленні й розчистці тут виявилось заглиблене в землю приміщення в плані підпрямокутної форми (1,9x2,9 м). Основа житла була заглиблена на 1,2 м від давнього денного рівня і на 1,7 м - сучасного.

У південно-східному куту приміщення було виявлено пічку-кам'янку (1,2x1,5 м). Вона трохи виступала за межі будівлі і була врізана своєю основою в материк. Пічка була складена з рваного каменю середніх розмірів. Причому, у верхній частині печі збереглася глиняна обмазка, а також уламок глиняного корита (жаровні) з невеликим бортом, яке було вмонтовано у верхню частину пічки-кам'янки. Поверхня корита (жаровні) випалена нерівномірно. У глиняному тісті - домішки січеної соломи й полови. Судячи з уламків, корито (жаровня) мало приблизно такі розміри: 0,68x1,2 м. Воно могло використовуватися, будучи вмонтованим у верхню частину печі, для просушування зерна, інших продуктів, а може - й для випікання хліба.

По всьому периметру напівземлянки №39 при розчистці було виявлено канавку-уступ шириною 12-13 см. Це, очевидно, конструктивна деталь, яка використовувалася при спорудженні будинку.

На добре утрамбованій долівці і безпосередньо - поблизу печі-кам'янки виявлено давньоруську ліпну і гончарну кераміку X-XI ст. Це горщики з манжетовидним вінцем, які прикрашені по тулову прямими й хвилястими врізаними лініями.

Господарська яма з керамікою X-XI ст. була відкрита у прибережній частині селища в урочищі На клині. Вона мала овальну в плані форму (1,2x1,5 м) і була заглиблена на 0,65 м від давнього денного рівня. В ямі були фрагменти ліпних і гончарних горщиків. Останні - з манжетовидним вінцем, орнаментовані по тулову врізаними прямими і хвилястими лініями. Разом з керамікою траплялися і окремі кістки свійських тварин.

Рештки поселення X-XI ст. зафіксовано під час розвідкових розкопок на території Бакотського посаду. Тут траплялися окремі уламки гончарного і ліпного посуду X-XI ст. Це переважно горщики з манжетовидним вінчиком і з орнаментом - прямими і хвилястими лініями по тулову й під вінцем.

Разом з керамікою траплялися уламки глиняної обмазки, кістки тварин (вони простіжені на площі приблизно 250x45 м).

Пам'ятки XI-XIV ст.

Вони зафіксовані в різних частинах Бакоти та її околиць.

Житло №3 - напівземлянка, яка була відкрита у прибережній частині селища в урочищі На клині, в його південно-західній частині. Вже на глибині 0,45 м після зачистки були виявлені контури напівземлянки по темній плямі її заповнення. Збереженість нижньої частини будівлі досить добра і це дає можливість фіксувати цікаві деталі конструкції споруди, її планування тощо.

Дослідження показали, що перед нами трьохчастна в плані будівля. Вона мала два житлових приміщення, а також сіни з невеликою коморкою. Житлові приміщення невеличкі (всього по 7,5 кв.м). У кожному житловому приміщенні збереглося вогнище з каменю-плитняка. Стіни будинку були підмашені глиною біля основи, при переході до долівки. Крім того, збереглися й окремі приставлені до основи стін плескаті камені. Будівля була заглиблена на 0,55-0,6 м від давнього денного рівня. Між двома житловими приміщеннями був, як зазначалося, перехід у вигляді сіней.

Крім того, з північного боку до сіней прилягала викладена каменем основа коморки. Дослідження дали можливість чітко зафіксувати великі і малі ямки від опорних стовпів каркасу споруди. В деяких з них збереглися рештки горілих дерев'яних конструкцій. Дві великих ямки діаметром 0,75 м виявлено в конструкції східної та західної стін. Вони були розташовані по центральній вісі будинку. Їхнє призначення - було, як ми вважаємо, утримувати конькову частину двоскатної покрівлі споруди. По кутах житлових приміщень також відкриті ямки від опорних стовпів. Діаметр їх 0,40-0,45 м. Крім того, при переході з одного

житлового приміщення в друге розчищено ще дві ямки від стовпів діаметром 0,20-0,25 м. Враховуючи добру збереженість заглибленої основи трьохчастної будівлі, а також потужність опорних стовпів споруди, можна думати, що будинок був двоповерховим. Ми пропонуємо його уявну графічну реконструкцію.

Відкрита трьохчастна будівля добре датується на основі уламків посуду XII-XIII ст., виявлених на долівці приміщень. Тут же були знайдені фрагменти скляних браслетів XII-XIII ст.

Господарська яма - округла в плані була виявлена в 13 м на північ від трьохчастного давньоруського житла XII-XIII ст. Вона мала діаметр - 1,3 м і була заглиблена на 0,7 м від давнього денного рівня. У цій ямі, що звужувалася поступово до дна (діаметр дна - 0,95 м), були знайдені окремі кістки тварин, а також кераміка XII-XIII ст. (фрагменти горщиків, виготовлених на гончарному крузі, з добре профільованими вінцями).

Між господарською ямою і трьохчастним житлом, на глибині 0,55-0,60 м було знайдено надзвичайно цікаві кістяні дрібні вироби, які лежали компактно і належали, безсумнівно, одній перетлілій в давнину дерев'яній речі. Про те, що кістяні вироби були з'єднані з дерев'яною основою, свідчать кістяні цвяхи-заклепки, які збереглися досить добре. Розчистка компактно розташованих кістяних виробів-накладок показала, що перед нами обрамлення антропоморфної ікони. Накладки були з'єднані з дерев'яною основою. Причому, вони були вирізані й зігнуті саме за формою самої антропоморфної дерев'яної ікони. Знахідка сама по собі надзвичайно цікава, а особливо, - в зв'язку з тим, що давньоруські об'єкти в урочищі На клині розташовані неподалік від скельного печерного давньоруського християнського монастиря XI-XIV ст.

Житло №6а - напівземлянка, яка була виявлена у прибережній, південно-західній частині селища. Пляма заповнення споруди була простежена вже на глибині 0,45-0,50 м. При дальшому заглибленні і розчистці з'ясувалося, що перед нами напівземлянка площею 3,5x5,9 м. Вона була заглиблена своєю основою на 0,50 м від давнього денного рівня. У північно-західному куту приміщення виявлено розвал глинобитної печі (0,9x1 м), а також великі конструктивні камені. Житло мало, очевидно, зрубну конструкцію стін. Виявлений на земляній долівці житла керамічний матеріал, а також уламки скляних браслетів, добре датують будівлю XII-XIII ст.

Між житлами №№3 і 6а при розчистці, на рівні давньої денної поверхні, були виявлені, крім кераміки XII-XIII ст., залізна сокира, залізні ножиці, залізний ніж.

Житло №18 - напівземлянка, яку було відкрито у південно-західній частині селища в урочищі На клині, західніше від жител №№3 і 6а. Пляма заповнення споруди була простежена вже на глибині 0,45-0,50 м. При дальшому заглибленні й розчистці було виявлено нижню частину будинку - 4,7x5 м. Долівка була заглиблена на 0,6-0,7 м від давньої денної поверхні і на 1,5 м - від сучасної.

У північно-західному куту приміщення відкрито рештки вогнища, викладеного камінням на основі долівки. Вогнище було частково зруйновано (0,9x0,8 м).

У західній частині житла, поруч з вогнищем, простежено лежак вирізаний у материковому ґрунті. Його довжина 2 м; ширина - 0,7 м. Долівку житла було викладено великими кам'яними плитами, які лежали на підсиці з піска. У південний бік долівка житла різко понижувалася. У південній частині долівки розчищено яму - 2,9x1,7 м. Глибина ями - 3,15 м. На дні ями виявлені великі кам'яні плити. Очевидно, йдеться про погріб у житлі.

Керамічний матеріал, виявлений при розчистці на долівці приміщення, відноситься до гончарного давньоруського посуду XII-XIII ст. Така ж кераміка траплялася і в заповненні ями-погріба. Неподалеку від вогнища, на долівці житла, знайдено уламок скляного браслета XII-XIII ст.

Житло №55 - напівземлянка. Це підквадратна в плані будівля (3,2x3,1 м). Вона була орієнтована своїми кутами за сторонами світу. Основа житла була заглиблена на 0,25-0,30 м від давньої денної поверхні і на 0,75-0,80 м - від сучасного рівня ґрунту. Будівля мала, очевидно, зрубну конструкцію стін.

У західному куту приміщення виявлено рештки глинобитної печі підрямокутної в плані форми (1,25x1,15 м). Вказана частина житла стратегічно перекривала й частково зрізала один з гончарних горнів черняхівської культури.

Поблизу від решток глинобитної печі у напівземлянці №55 виявлено два розчавлених давньоруських гончарних горщики XII-XIII ст.

Господарські ями давньоруського часу XI-XIII ст. виявлені у південно-східній частині селища в урочищі На клині. Ями - округлі в плані (1,5x1,2 м). Глибина їх - 1,2 м. Вертикальний переріз циліндричної форми. В ямах виявлено, крім окремих кісток тварин, фрагменти гончарного посуду XI-XIII ст.

Пам'ятки XII-XIV ст. на території дитинця і посаду.

Дитинець літописної Бакоти знаходився у південно-західній частині одноіменного села, в урочищі Скельки. Тут, на мисовидному скельному підвищенні, при впадінні в Дністер р.Рудки, були зафіксовані залишки городища XII-XIII ст. Його площа - понад 1 га.

На городищі-дитинці у 1974-1975 рр. було закладено п'ять розкопів загальною площею 282 кв.м. Потужність культурного шару коливалася в межах від 0,2 до 1,5 м.

Рештки наземного житла із злегка заглибленою основою було досліджено у південно-східній частині городища. Тут, поблизу східного валу, на глибині 1,1 м було відкрито підквадратне в плані житло - 4,2x3,8

м. Будинок мав, очевидно, зрубну конструкцію стін. Приміщення мало у північно-західному куту залишки глинобитної печі, основу якої було вирізано в материковому ґрунті (1x1,2 м). Збереглися черинь і частина стінок склепіння, які були підмащені рідкою глиною й випалені.

У центральній частині приміщення було зафіксовано залишки ще однієї глинобитної печі, черинь якої лежав на 0,25-0,30 м нижче від основи кутової печі. Ця пічка мала в плані грушевидну форму (0,8x0,6x0,4 м). Вона була вирізана своєю основою в материковому ґрунті. Висота челюстей печі - 0,38 м; їх ширина - 0,46 м; розміри череня - 0,65x0,50 м.

Вжиті, поблизу кутової печі, були знайдені уламки давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст. (горщики), а також уламки двох кам'яних точильних брусків і уламок круглого жорнового каменю. Тут же були великі фрагменти керамічної корчаги. Неподалік печі в центральній частині приміщення було виявлено людський череп, а також - три залізні ножі, кілька кованих цвяхів, уламки скляних браслетів, фрагменти глиняних пряслиць й грузила.

На північній та північно-східній ділянках городища були відкриті також залишки господарських споруд. Це господарська яма діаметром 1,2 м і глибиною 0,35-0,40 м від давнього денного рівня і 1,45-1,50 м - від сучасного. В ямі були знайдені кістки тварин, шматки перепаленої глини і великий уламок керамічної жаровні.

У східній частині городища було виявлено залишки господарської споруди, які були представлені заповненням її основи - 2x2,5 м (на глибині 1,77 м від сучасного і 0,25-0,30 м - від давнього денного рівня). В основі споруди знайдено при розчистці кераміку XII-XIII ст. Неподалік від вказаного об'єкту було зафіксовано шматки силікатного шлаку, гутію скла, уламки печини, кістки тварин. Знайдений шматок залізної криці, що лежав разом з фрагментом давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст.

На південно-східній ділянці городища також простежені рештки господарських ям з керамікою XII-XIII ст. Зокрема, тут знайдено невеликий розчавлений гончарний давньоруський горщик XII-XIII ст.

Могильник другої половини XIII-XIV ст.

Його було відкрито і досліджено у мисовій частині городища. Розкопками відкрито 55 захоронень-трупокладень. Вони були виявлені на різних глибинах - від 0,45 і до 1,55 м. Така різниця щодо глибини захоронень пояснюється тим, що у південній частині мису верхній шар ґрунту було значною мірою змито, оскільки майданчик городища мав досить значний ухил в південному напрямку.

Поховання розташовувалися майже паралельними рядами, відстань між якими - 2,8-3,3 м. Скелети орієнтовані черепами на захід, тільки з деякими відхиленнями до півночі або півдня. Це можна пояснити різними

періодами річного циклу, коли здійснювалися захоронення (весна, літо, осінь, зима). У кількох випадках було простежено рештки дерев'яних труп.

Поховання здійснено за християнським ритуалом, в переважній більшості захоронень кістки рук лежали зігнутими в ліктях на грудях або в районі живота. Переважна більшість захоронень не мала ніякого супроводжуючого речового інвентаря. Тільки в кількох випадках - у захороненнях виявлені окремі речі. Це, зокрема, фрагменти давньоруської гончарної кераміки XII-XIII ст. В жіночому похованні №28 (на межі квадратів 15 і 16) біля правої скроні виявлено два срібних скроневих кільця в півтора оберти. Тут же була знайдена срібна трьохбусинна сережка київського типу (бусини прикрашені зерню). Біля лівої скроні було три срібних скроневих кільця і трьохбусинна сережка (бусини прикрашено сканню). На середньому пальці лівої руки було срібне кільце, яке нічим не відрізнялось від скроневих кілець.

Багате за інвентарем жіноче поховання №11 (в домовині) було виявлено на межі квадратів 17 і 18. На пальці правої руки було знайдено срібне кільце типу скроневого (в півтора оберти). Біля лівої скроні лежало скроневе кільце. На шні - чотири мініатюрні бронзові гудзики у вигляді грибків. Біля правої скроні знайдено маленьке червоне кругле скельце з рештками бронзової оправы.

В інших захороненнях на могильнику знайдені: уламок рогу благородного оленя, фрагмент давньоруського горщика, мідна бляшка трикутної форми з невеликими отворами, що, очевидно, нашивалася на одяг або головний убір.

Судячи з поховального ритуалу, орієнтації й речового інвентаря, кладовище відноситься до другої половини XIII-XIV ст. Воно було започатковане, очевидно, після руйнації укріплень дитинця в середині XIII ст. за наказом ординських баскаків.

Література: Грішній П. А., Юра Р. О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 році // Архів ІА АН України. - К, 1975. - С. 19.

Дослідження на території посаду.

Вони були пов'язані з виявленням житлово-господарських і виробничих об'єктів XII-XIII ст., розміщених в західному та східному напрямках від городища-дитинця.

Житло №1 - наземне. Воно було виявлено в урочищі Пушкарівка. Площу споруди - 4x3,3 м було визначено за поширенням вкраплень глиняної обмазки й печини. Стіни житла мали, очевидно, зрубну конструкцію. Долівкою служила добре утрамбована земляна основа. Скупчення печини (0,4x0,7 м) було розчищено у північно-східному куті приміщення. Частково зберігся черинь печі - 0,5x0,4 м. Поверх нього лежав шар попелу. У

перепаленій печині, що залишилася від склепіння споруди, знайдено уламок давньоруського горщика. Поблизу решток глинобитної печі при розчистці знайдені фрагменти давньоруської кераміки XII-XIII ст. разом з вкрапленнями деревного вугілля.

Житло №2 - напівземлянка. Воно було відкрито приблизно в 20 м південніше від решток наземного житла №1. На глибині 0,9 м було простежено й розчищено основу споруди (5,4x3,8 м). Будівля була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Житло мало, очевидно, зрубну конструкцію стін, оскільки при розчистці його основи ямки від опорних стовпів не виявлені.

У північно-західній частині житла виявлено рештки глинобитної печі, представлені скупченням печини (0,9x1 м). Поряд з рештками печі було розчищено скупчення уламків давньоруських гончарних горщиків XII-XIII ст. та два фрагменти скляних браслетів зеленого кольору.

Житло №3 - наземне. Його рештки були зафіксовані на глибині 0,35-0,40 м за поширенням глиняної обмазки і печини, а також вкрапленнями деревного вугілля. При дальшій розчистці з'ясувалося, що перед нами основа наземної споруди - 3x2,8 м, орієнтованої своїми стінами за сторонами світу. Будівля мала, очевидно, зрубну конструкцію стін.

У північно-західному кутку приміщення було відкрито залишки печі-кам'янки (1,6x1,5 м). Стінки печі збереглися на висоту - 0,40 м над рівнем добре утрамбованої земляної долівки.

У південній половині приміщення при дальшому заглибленні й розчистці було відкрито на глибині 1 м залишки вогнища, викладеного камінням (0,75x0,60 м).

І на рівні 0,40-0,45 м, і на рівні 1 м знаходилися фрагменти давньоруської кераміки XII-XIII ст. Очевидно, житло перебудовувалося. Спочатку воно було напівземлянковим, а потім при перебудові зробили земляну підсіпку у котловані і спорудили наземний будинок.

На всій площі будівлі, особливо поблизу печі й відкритого вогнища, на рівні долівки виявлено чимало гончарної кераміки XII-XIII ст., а також залізний ніж, кілька фрагментів гладких і з скрученою поверхнею скляних браслетів, зрізані рогові заготовки для рукояток ножів. Були тут і окремі кістки свині та великої рогатої худоби.

Житло №4 - напівземлянка. Її було зафіксовано вже на глибині 0,40 м. При дальшій розчистці з'ясувалося, що основа житла була заглиблена в ґрунт на 0,30 м від давнього денного рівня. Будівля - 3,2x2,8 м була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Судячи з результатів розчистки основи будинку, вказане напівземлянкове житло мало зрубну конструкцію стін.

У північно-західному кутку житла було відкрито залишки глинобитної печі - 1x0,9 м. Частково зберігся черінь (0,6x0,5 м). Поблизу основи глинобитної печі розчищено передпечну яму діаметром 0,70-0,60 м, глибини 0,5 м.

У східній половині приміщення виявлено і відкрите глинобитне вогнище (0,7x0,6 м).

На рівні добре утрамбованої земляної долівки приміщення при розчистці виявлено гончарну давньоруську кераміку XII-XIII ст.

Житло №5 - наземне. Залишки його були відкриті на глибині 0,40 м. Наземна будівля - 3,4x3 м була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Житло мало, очевидно, зрубну конструкцію стін, оскільки ямки від опорних стовпів не виявлені.

У північно-західному куту приміщення розчищено рештки печі-кам'янки - 1x0,8 м. Висота стінок печі над рівнем утрамбованої земляної долівки - 0,3 м. Черінь печі глиняний - 0,6x0,5 м. Устя печі було звернуто в бік - південного сходу. На долівці приміщення і, особливо, поблизу печі-кам'янки при розчистці виявлено уламки давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст., а також окремі кістки свійських тварин.

Житло №6 - наземне. Рештки житла - 4x3,8 м були зафіксовані на глибині 0,35-0,40 м за насиченістю шматками глиняної обмазки, печини, деревного вугілля, давньоруської кераміки.

У північно-західному куту приміщення були виявлені рештки глинобитної печі, яка мала в плані грушевидну форму. Її довжина - 0,8 м, ширина - 0,7 м, ширина устя - 0,6 м. Збереглися рештки череня - 0,6x0,7 м. Черінь лежав на глиняній обмазці товщиною 10 см.

На рівні долівки житла при розчистці знайдено серію уламків давньоруської кераміки, кілька фрагментів скляних браслетів і залізу давньоруську шпору.

З житлом пов'язано також наземну господарську споруду і чотири господарські ями. Наземна господарська споруда - 3x2,8 м. Вона була злегка заглиблена своєю основою в ґрунт на 0,15 м, що простежено за лінзовидним заповненням, яке включало кераміку XII-XIII ст., окремі камені і кістки свійських тварин. Господарські ями округлі в плані. Їх діаметр - 1,1-1,4 м. Глибина ям - 1,2-1,5 м. У вертикальному перерізі ями мали циліндричну форму. В ямах траплялися кістки тварин і окремі давньоруські черепки XII-XIII ст.

Житло №7 - напівземлянка. Вона була відкрита у 1968 р. О.М.Приходнюком на південний схід від городища-дитинця і течії річки Градівки. Житло мало в плані підквадратну форму - 4x3,8 м і було заглиблено своєю основою на 0,25-0,30 м. Будівля була орієнтована своїми стінами за сторонами світу. Ямки від опорних стовпів не простежені. Йдеться, очевидно, про зрубну конструкцію стіч будинку.

У північно-західному куту приміщення виявлено залишки глинобитної печі - 1x0,9 м. Черінь зберігся непогано (0,7x0,6 м).

При розчистці на рівні утрамбованої земляної долівки та безпосередньо поблизу печі виявлено давньоруську гончарну кераміку XII-XIII ст., уламок кам'яного точильного бруска і кілька фрагментів скляних браслетів.

Житло №8 - наземне. Рештки його були відкриті при розвідувальних

розкопках на ділянці між водонапірною баштою с.Бакота і садбою М.І.Родумана, на глибині 0,45 м. Залишки наземної будівлі - 4х3,8 м належали споруді зі зрубною конструкцією стін.

У північній половині приміщення було відкрито скупчення печини - рештки глинобитної печі поганої збереженості.

На долівці житла при розчистці знайдено уламок кам'яного круглого ротаційного жорна діаметром 0,40 м, а також фрагменти давньоруських гончарних горщиків XII-XIII ст.

Житло №9 - напівземлянка. Її було відкрито під час земляних господарських робіт на садбі В.І.Левченка (одна з ділянок посаду на другій назавпавній терасі). Житло мало підквадратну в плані форму - приблизно 3,5х3 м і було заглиблено на 0,65-0,70 м своєю основою в ґрунт. Разом із залишками глинобитної печі в житлі були виявлені уламки давньоруського горщика XII-XIII ст., кам'яне кругле ротаційне жорно і залізний серп.

Житло №10 - його рештки було відкрито в урочищі Курники, на схід від течії р.Градівки, під горою, на якій знаходяться залишки давньоруського скельного печерного монастиря. Тут, на глибині 2 м, відкрито шар спаленини товщиною 6-7 см. У вказаному шарі на площі 1х2,4 м було знайдено гончарну давньоруську кераміку XII-XIII ст., глиняну обмазку з включенням печини, а також залізний кований цвях.

Рештки житла №10 опинилися на глибині 2 м в зв'язку із зсувом і намівом ґрунту та скельної породи зі схилу гори в урочищі Монастирисько.

Колективне захоронення середини XIII ст.

Його було відкрито на території посаду, у придністровській частині урочища Пушкарівка. Це групове захоронення виявилось вже на глибині 0,25-0,30 м у зв'язку з тим, що прибережна ділянка була значною мірою змитю під час весняних паводків. На глибині 0,35-0,45 м при дальшій розчистці окреслилася могильна яма - 1,8х1,1 м. Два скелети лежали в ямі черепами на захід в повному анатомічному порядку на спині, а один - мав східну орієнтацію і лежав ниць. Оскільки при розчистці ями траплялися давньоруські гончарні черепки XII-XIII ст., то це колективне захоронення вірогідніше всього пов'язувати з серединою XIII ст. - з періодом ординського нашестя.

Рештки залізобрих домниць.

Вони були зафіксовані у прибережній частині ділянки Бакотського окольного града. Тут, на площі приблизно 20х10 м, що примикала до неглибокого природного яру, спрямованого до берегової лінії Дністра, у розвідкових траншеях було виявлено залишки залізобрих виробництва. Вони частково простежувалися візуально у вигляді скупчень залізних шлаків, що виходили на поверхню ґрунту після оранки.

При дослідженнях вдалося зафіксувати нижні частини трьох металургійних домниць. Це були заглиблення округлої в плані форми - діаметром 0,75-0,85 м. Їхня глибина становила 0,15-0,20 м. У вказаних заглибленнях виявлено перепалене каміння, включення глиняної обмазки, залізні шлаки, деревне вугілля й попіл. Поруч були знайдені окремі шматки залізних криць і шлаків разом з камінням, до якого наче "прикіпіли" частки шлаку. Вапнякове каміння могло використовуватися в процесі плавки як флюс.

Оскільки при розвідкових розкопках поблизу від нижніх (ямних) частин печей-домниць знайдено окремі фрагменти давньоруського гончарного посуду XII-XIII ст., то рештки залізобрих домниць, безсумнівно, відносяться до вказаного періоду історії давньоруської Бакоти.

Гончарні майстерні.

Вони виявлені на території окольного града (на лівому і правому берегах Дністра).

Майстерня №1.

Вона була розташована на ділянці другої надзапавної тераси лівого берега Дністра, приблизно у 400 м північно-західніше урочища На кліні і в 500 м від основи гори, на якій знаходяться руїни скельного печерного давньоруського монастиря.

Гончарна майстерня представлена залишками двох гончарних печей-горнів. Один з них - горн №1 - дуже поганої збереженості. На його місці простежено вирізану в материковому ґрунті основу грушевидної в плані форми - 1,4х1 м. Ця основа горна була обмашена рідкою глиною і добре випалена на товщину 6-7 см. Це, безсумнівно, рештки нижньої (топочної) частини печі. Решітка з люфтами-продухами - основа випалювальної камери не збереглася.

В нижній частині печі разом з деревним вугіллям знайдені деформовані (очевидно, браковані) уламки гончарного давньоруського посуду (горщики) XII-XIII ст.

Горн №2. Він зберігся значно краще. Це була двохярусна у вертикальному перерізі конструкція печі, вирізана у материковій основі ґрунту. Діаметр округлої в плані випалювальної камери - 1 м. Стінки склепіння випалювальної камери збереглися на висоту 12 см. Основа цієї камери, як і стінки склепіння, були вимашені рідкою глиною, а потім - випалені.

Товщина вирізаної в материковому ґрунті решітки-основи випалювальної камери - 18 см. В цій основі розчищено п'ять люфтів-продухів, які були розташовані хрестовидно. Діаметр люфтів-продухів - 7-10 см. Центральний з продухів найбільший за діаметром.

Вертикальна конструкція печі-горну не передбачала наявності

опорного стовпа або стінки. Це горни першого типу - без "козла" за Б.О.Рибаківим.

В нижній частині горну і поблизу нього виявлено уламки типового гончарного давньоруського посуду - горщики XII-XIII ст.

Майстерня №2.

Вона була розташована на правому березі Дністра. Її відкрили у 1978-р. під час розкопок поселення раннього залізного віку, що проводились Дністровською новобудовною експедицією під керівництвом Г.Т.Ковпаненко. Відкрита майстерня складалася з трьох горнів, розміщених поблизу кромки правого берега Дністра, неподалік від переправи до Бакоти. Тут, навпроти бакотського урочища Курник, потужність культурного шару становила 15-20 см. Він залягав під верхнім розорюваним шаром світлокоричневого наносного піску і мулу. Материк на всій площі розкопу було досягнуто на глибині 1,5 м. В культурному шарі, що складався з гумусованого чорнозему, було знайдено скупчення крупних фрагментів кількох розчавлених посудин, уламок давньоруського скляного браслета та дрібні шматки печини й кераміки XII-XIII ст.

Під час розкопок було виявлено спочатку темну пляму нечітких контурів (2,5x3 м), а також два кола з добре обпаленої глини, діаметром до 1 м. В процесі подальших досліджень з'ясувалося, що пляма і два кола - це залишки гончарної майстерні, яка складалася з трьох горнів для випалу посуду. Два з них збереглися добре, а третій - лише частково. Біля горнів були також розчищені пригребіща, тобто ходи до топчих камер печей.

Округлі плями з випаленої глини, як з'ясувалося, були частинами купольних перекриттів горнів №№1 і 2. Печі були споруджені в материковому ґрунті. Спочатку тут були вирізані випалювальні і топочні камери, з послідуною обмозкою стінок камер рідкою глиною, а потім - споруджувались пригребіща та глиняні решітки з люфтами-продухами, які розділяли камери між собою.

Горн №1 був двоюрисним. Перекриття випалювальної камери було зруйновано глибокою оранкою поля. Висота камери, що збереглася - 0,6 м. Нижній край випалювальної камери, діаметр якої 1,2 м, йшов на склепіння, що мало, очевидно, сферичне завершення. Стінки камери були обмозчені рідкою глиною і добре випалені. Товщина глиняної обмозки становила 2-3 см. В коричневому суглинку заповнення камери знайдені фрагменти давньоруської кераміки. На дні камери - розчищено чотири люфти-продухи діаметром 8-9 см, які розташовані хрестовидно. Товщина решітки з продухами - 0,4 м. Решітку було вирізано в материковій глині. Верхня частина продухів була прикріплена до основи випалювальної камери глиняними наліпними кільцями, діаметр яких становив - 15 см.

Топочна камера мала напівсферичне глиняне склепіння і плоске дно. Вхід в топку був значно вужчий, ніж центральна частина топочної

камери. Його розміри: висота - 0,4 м, ширина - 0,93 м, довжина топки - 1,15 м. Висота топочної камери - 0,5 м, ширина - 0,93 м. У заповненні топочної камери знайдені в значній кількості фрагменти давньоруської кераміки, скупчення залишків деревного вугілля й попелу.

Горн №2 - знаходився у 20 м північніше від залишків горна №3. Він також був двоюрисним з топочною та випалювальною камерами. Верхня частина випалювальної камери була зруйнована, але судячи по її основі, вона була куполоподібною. Камера у верхній частині мала близьку до овалу форму. Діаметр її устя становив 1,2 м. Висота випалювальної камери в тій частині, що збереглася, - 0,9 м. Стінки камери, як і в горні №1, були вирізані в материковій глині і зсередини обмозчені рідкою глиною. Товщина обмозки 2-3 см, вона добре випалена.

У заповненні камери, яке складалося з коричневого суглинку, знайдені фрагменти давньоруської кераміки XII-XIII ст. На глибині 0,3 м від верхнього краю камери, біля її західної стінки, розчищені залишки обрушеного склепіння. На дні камери відкрито приблизно 7 розчавлених посудин. Очевидно, цей горн був залишений майстрами, коли посуд в горні ще не був випалений остаточно.

На дні випалювальної камери, як і в горні №1, відкрито чотири продухи діаметром 10 см, що розташовані хрестовидно. Продухи проходили через материковий шар решітки, товщина якого 25 см. Верхня частина продухів виділялась глиняними наліпними кільцями так само, як і в гончарному горні №1.

Топочна камера горна №2 аналогічна топці горна №1. Вхід в топку був значно вужчий (висота - 0,4 м, ширина - 0,6 м) порівняно з центральною частиною, висота якої становила 0,55 м, а ширина - 0,95 м. Довжина топочної камери 1,2 м. В заповненні камери були фрагменти давньоруської кераміки, деревне вугілля й попел.

Горн №3 - був, як показали дослідження, майже повністю зруйнований під час спорудження горну №1. Від тривалого користування залишилась лише південно-західна частина верхньої випалювальної камери, діаметр якої становив приблизно 1 м, і одна бокова стінка топочної камери, довжина якої 1,9 м, а висота - 0,4 м.

Підхід до топок усіх трьох горнів був можливий тільки через пригребіще, яке примикало до них зі сходу. Воно мало несиметричну форму: вузьку вхідну частину, широку - центральну та звужувалося біля топок. Загальна довжина пригребіща по лінії схід-захід - 4,9 м; ширина біля входу - 1,4 м. Підхід до пригребіща був можливий тільки з боку Дністра.

В заповненні пригребіщ, в коричневому суглинку, були знайдені у великій кількості фрагменти давньоруської кераміки, аналогічні тій, що була знайдена в випалювальній камері горна №2. Серед кераміки заслуговує на увагу знахідка нижньої частини глиняних горщиків з отвором у денці, діаметром біля 1 см. Всередині деяких з них було

деревне вугілля й попіл. Можливо, що горщики з отвором у денці використовувалися для зберігання деревного вугілля.

З інших знахідок, крім кераміки, відмітимо два залізних рибальських гачки, уламок зернотерки, намистину, фрагменти скляних браслетів, залізне долото, які свідчать, очевидно, про тривале функціонування гончарної майстерні.

Знайдена при розкопках гончарної майстерні кераміка досить однорідна і представлена, в основному, кухонними горщиками. Більшість із них мають короткий горизонтально відігнутий вінчик, злегка потовщений біля краю, чітко виділену шийку і плечики. Орнамент складається з 4-5 вузьких паралельних ліній. Представлені також і зразки - з хвилястим орнаментом. Керамічний комплекс належить до першого і другого типів кераміки Галицької землі XII-XIII ст.

Що ж торкається типології самих печей-горнів, то вони відносяться до типу двоюрусних без "козла" за Б.О.Рибаківим.

Література: Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли. - КСИИ АН СССР. - в. 120, - М., 1969. - С. 7; Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. - М., 1948. - С. 351; Горішній П.А. Гончарний комплекс у с.Бакота. - Археологія, №48. - К., 1984.

Дослідження городища в Ушиці.

У 1976-1977 рр. М.П.Кучерою та П.А.Горішнім проводилися розкопки на городищі в с.Стара Ушиця (літописна Ушиця). Воно знаходилося в 0,5 км південно-західніше села, безпосередньо на лівому березі Дністра. В даний час городище затоплено водами Дністра після спорудження Могилів-Подільської ГЕС.

Городище займало мис, обмежений з південного-сходу обривом до річки, а з північного-сходу та південного-заходу - ярами. З західного і північно-західного боку по краю городища були рештки валу, який сильно розплився, а також - ледь помітні сліди рову перед ним. Городище в давнину мало площу близьку до 2 тис. кв.м. Частина цієї площі (600 кв.м) була збереженою до затоплення. На цій площі і проводилися археологічні розкопки.

Як показали дослідження, в'їзд на городище знаходився біля північного краю валів. Від в'їзду збереглися два паралельних рови, витягнутих з північного-заходу на південний-схід. Відстань між ровами 2,4-2,6 м, довжина самого в'їзду - 6 м. Розкопки валу показали, що в його основі були дерев'яні кліті, знищені пожежею. Висота насипу валу становила в середньому 1,2 м. З'ясовано, що в давнину висота валу на городищі була в 2,5-3 рази вищою. Кліті у валу мали різну ширину (відкрито 6 клітей) 1,8x2,6; 1,8x3 м і т.д. Встановлено, що кліті і дерев'яні городні були вузькими, витягнутими поперек валу. У частині валу, що зберігся, могло бути 19-20 клітей. Городні за кількістю й

розмірами відповідали клітям, їхня ширина була також різною від 1 до 2,2 м. Кліті і городні у зв'язку із згином валу нерідко мали в плані трапецевидну форму. Рештки городень простежено в довжину до 4,4-4,8 м - тобто вони доходили до краю рову.

Під внутрішнім схилом оборонного валу 1^й приміщень-клітей загинули під час пожежі. В одній з цих клітей посередині у долівці було вогнище з обпаленим глиняним черінем. У приміщенні знайдено два горщики, бронзова шпора, бойовий залізний ніж, два срібних кільця, на яких прикріплювався ніж до пояса, залізне долото. У другій кліті - дві напівсферичні бронзові з позолотою прикраси від кінської зброї. В інших клітях знайдено уламки давньоруського посуду і окремі кістки тварин. Очевидно, кліті на городищі використовувалися як тимчасові сховища.

На городищі відкрито рештки чотирьох жител (дві напівземлянки і два наземних будинки). Всього під час розкопок знайдено 550 уламків вінчиків давньоруських корщиків, 50 фрагментів амфор, 37 металевих виробів в т.ч. списовидний дротик, чотири наконечники для стріл, два кресала, два ножі, вісім кованих цвяхів, ключ від замка, рибальський гачок, шило, пряжка, дверний гачок, уламок бронзового браслета, п'ять фрагментів скляних браслетів, хрустальну бусину, два шиферних пряслиця. Керамічний комплекс пам'ятки дає всі підстави відносити її до часів Галицького князівства. Городище використовувалось для військово-оборонних цілей і було, очевидно, князівською фортецею.

Література: Кучера М.П., Горішній П.А., Моця А.П. Раскопки летописной Ушицы // у кн.: Археологические открытия 1976 года. - М., 1977. - С. 320; Кучера М.П., Горішній П.А. Раскопки Староушицкого городища // у кн.: Археологические открытия 1977 года. - М., 1978. - С. 345; Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. - Київ-Одеса, 1985. - С. 99.

Залишки поселень XII-XIII ст.

Поселення, яке було розташоване у 45 м західніше Староушицького городища, між його ровом і балкою. Тут на площі 250x50 м знайдені окремі фрагменти кераміки XII-XIII ст. Дослідники вважають, що тут проживали поселенці, які були зобов'язані нести повинності на користь князя, в тому числі - забезпечувати господарські потреби Ушицької фортеці.

Поселення, розташоване при впадінні р.Ушиці в Дністер. Тут, на підвищенні, на площі 300 на 60-70 м було зафіксовано фрагменти давньоруського посуду, глиняну обмазку, камені і т.п. Жителі цього селища, очевидно, поставляли на городище продукти харчування й брали участь в обороні міста.

Залишки трьох поселень XII-XIII ст. простежено під час обстежень

лівого берега Дністра на першій надзаплавній терасі поблизу с. Теремці. Одне з них було розташовано на стику бакотських і теремецьких полів, займаючи площу, судячи з підйомного матеріалу, 300x80 м. Два інших були розташовані на південно-східній околиці Теремців при переході від першої до другої надзаплавної тераси. Кожне з них займало площу приблизно 250x60 м.

При збиранні підйомного матеріалу на місцях цих поселень сільської округи Бакоти виявлено давньоруську кераміку XII-XIII ст. разом з включеннями глиняної обмазки, камінням, кістками тварин і т. п.

Поселення зафіксовано на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, на південно-східній околиці с. Студениця. Тут на площі приблизно 300x75 м було зібрано давньоруську гончарну кераміку XII-XIII ст. Простежено скупчення глиняної обмазки, печини, каміння, виявлені кістки тварин.

Поселення було обстежено на західній околиці с. Конилівка, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра. Тут, на площі приблизно 350x75 м, зібрано гончарну давньоруську кераміку XII-XIII ст. Простежено виходи на поверхню ґрунту глиняної обмазки, печини, перепаленого каміння, кісток тварин і т. п.

Поселення зафіксовано біля с. Грушка на полях, які виходять до колишньої дороги з Старої Ушиці на Бакоту. Тут, на площі приблизно 450x100 м простежено виходи на поверхню ґрунту глиняної обмазки, печини, каміння, кісток тварин і типової гончарної давньоруської кераміки XII-XIII ст.

Давньоруський печерний скельний монастир.

Історія досліджень та основні об'єкти Бакотського християнського печерного скельного монастиря XI-XIV ст. вже описані у спеціальному розділі цієї книги. Тут, у додатках, маємо на меті з'ясувати сучасний стан пам'ятки і запропонувати можливий варіант графічної реконструкції тієї дерев'яної прибудови, яка, безсумнівно, існувала в давньоруський час, прикриваючи собою вхід до келій, монастирської церкви та вихід до монастирського скельного кладовища.

На даний час збереглися залишки трьох келій, місце, де була монастирська церква і за межами келій - залишки гробниць у скелях. Проведені нами обстеження й обміри показали, що як вірно зазначав в свій час Ю.Й. Сіцинський, рівень першої келії по вертикалі на 1,4 м нижчий від рівня, на якому знаходяться дві інші келії і монастирська церква (її залишки) поблизу них. Крім того, по горизонталі перша келія відстоїть від входу до другої келії - на 4,5 м. Це дозволяє відчленити по вертикалі і горизонталі цю північно-східну частину монастиря першого ярусу від решти споруд, які були розміщені у його другому ярусі.

Об'єкти другого ярусу розташовані досить компактно - вони займають вздовж торцевої частини скель відстань у 8 м. Біля входу до

третьої келії, де скеля має природний кут і поворот по лінії захід-схід, знаходяться рештки давньоруського напису про заснування монастиря (див. IV-й розділ книги).

Крім вибитих у скелі отворів-входів до келій і до місця колишнього знаходження монастирської церкви, над цими входами і біля їх основи простежені вибиті в камені торцеві заглиблення-отвори діаметром 0,45-0,50 м, що, безперечно, служили для стовпових кріплень дерев'яних перекриттів. Відстань між нижнім і верхнім рядами вказаних торцевих заглиблень в скелі становить 3 м, що відповідає висоті другого поверху дерев'яної прибудови.

Відстань між основою майданчика при вході на обійстя монастиря до нижнього ряду торцевих стовпових заглиблень у скелях становить 3,8 м. Це відповідає висоті першого поверху дерев'яної споруди.

Осторонь від другого ярусу, уже за межами монастирських скельних приміщень, знаходяться вибиті у скелях торцеві і прозовжні ніші для здійснення в них захоронень. Вихід до цих ніш-гробниць монастирського кладовища був можливий тільки з другого ярусу прибудови, що прикривала доступ до монастирських келій і церкви.

Враховуючи рельєф місцевості і конкретне розміщення залишків давньоруського скельного печерного монастиря, торцеві отвори і зарубки в скелях для дерев'яних конструкцій, ми пропонуємо варіант графічної реконструкції дерев'яної прибудови у вигляді тамбура-башти. Основа прибудови повинна була становити 14-метрову смугу вздовж торцевих частин скель з келіями і монастирською церквою. Перший і другий поверхи споруди мали висоту - 6,8 м, а над ними могло бути завершення у вигляді башти. Висоту цього завершення допомагають встановити окремі торцеві отвори для дерев'яних конструкцій, які простежуються подекуди над завершенням другого ярусу. Це становить близько 8 м. Отже, висота дерев'яної прибудови разом з завершенням могла становити біля 15 м.

Сполучення по вертикалі між першим і другим ярусами дерев'яної прибудови-башти могло здійснюватися при використанні системи дерев'яних драбин-переходів. Вхід до першого поверху, вірогідніше всього, мав бути з боку розміщення нижньої - першої келії. Вихід до монастирського кладовища у скелях - з другого поверху споруди.

Рештки могильника були зафіксовані приблизно у 100 м на південний схід від Бакотського скельного печерного монастиря, на краю плато. Тут у 1975 р. розкопками П.А. Горішнього і С.Е. Баженової було виявлено два захоронення (дитяче і жіноче). Біля голови жіночого захоронення, орієнтованого по лінії захід-схід, знайдено срібне скроневе кільце XII-XIII ст. Це дає підставу вважати, що крім монастирського кладовища у скелях, існувало і окреме давньоруське кладовище XII-XIII ст.

Література: Горишний П. А., Юра Р. А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // у кн.: Археологические открытия 1975 года. — М., 1976. — С. 318.

Пам'ятки XIV-XVII ст.

Пам'ятки доби пізнього середньовіччя представлені на території Бакоти та її периферії. Вони частково досліджувалися шляхом розкопок, а частково - зафіксовані під час розвідок.

Дослідження в урочищі Двір.

Археологічними розкопками 1963-1965 рр. І. С. Винокура і Г. М. Хютюна було відкрито залишки фундаментів і частини стін кам'яного будинку палацового типу XIV-XV ст. Досліджений об'єкт детально описано у V-му розділі книги.

Будинок площею 30x10 м знаходився на схилі гори і своєю основою був наче "врізаний" в терасовидний уступ схилу. З фасадного (південного) боку у стіні було два віконні та два дверні прорізи. Західна стіна будинку мала один віконний і один дверний проріз, що вів на другий поверх (по сходах).

На відстані 1,1 м від південної, фасадної, стіни будинку було виявлено рештки додаткового фундаменту, покладеного паралельно до фасадної стіни. Цей фундамент, очевидно, служив основою критої галарей, яка спіралася на стовпи і йшла вздовж південної стіни будинку. Вздовж цієї ж фасадної стіни простежено також рештки кам'яної вимостки подвір'я.

Перший поверх будинку, судячи з характеру відкритого розкопками приміщення з склепінчастою стелею у південно-східній частині споруди, а також з стратиграфічних спостережень архітекторів Є. М. Пламеницької та А. П. Тюпича, - мав висоту 2,24 м.

Реконструювати висоту другого поверху можна тільки гіпотетично, оскільки збереглася і була розчищена в процесі досліджень тільки основа коридору приміщення другого поверху. Враховуючи, однак, товщину стін будинку і висоту першого поверху, вважаємо, що висота другого поверху повинна бути вищою, ніж у першому поверсі.

Виходячи з викладеного, можна уявити монументальну білокам'яну двоповерхову палацову споруду з критою галереєю, яка органічно вписалася у навколишній рельєф місцевості.

Подаємо схематичний план першого поверху, а також різні кам'яні і керамічні деталі підлоги та інтер'єру палацового будинку XIV-XV ст.

Окремі об'єкти міської забудови і периферії Бакоти XIV-XVII ст.

Крім палацового комплексу пізнього середньовіччя в урочищі Двір, на території дитинця та посаду виявлені окремі об'єкти пізнього середньовіччя. Вони засвідчують, що в XIV-XVII ст. в Бакоті та на її периферії продовжувалось життя в нових конкретно-історичних умовах.

Культурний шар XIV-XVII ст. зафіксовано у східній частині колишнього давньоруського дитинця. Тут у траншеї №1 було виявлено лінзоподібне заглиблення з пізньосередньовічною керамікою XIV-XV ст.

Культурний шар XV-XVII ст. простежено й у південно-східній частині колишнього давньоруського городища-дитинця.

Це означає, що у вказаний період після відповідних перебудов на території колишнього дитинця були житлово-господарські об'єкти часів пізнього середньовіччя.

Залишки пізньосередньовічної наземної житлової споруди було виявлено на території посаду в тому місці, де знаходилася до затоплення села водонапірна башта Бакоти. При шурфуванні у вказаному місці було відкрито сліди горілих дерев'яних конструкцій житла. На площі 4 кв. м було виявлено шматки напівзгорілих і напізотлілих деревин (дуб), дошок, а також завал печини (0,9x1 м). На місці скупчення печини було відкрито залишки глинобитної печі з фрагментами череня. На місці долівки наземного, очевидно, дерев'яного каркасного житла виявлені уламки гончарного посуду XV-XVII ст.

Залишки фундаментів пізньосередньовічної церкви були відкриті в 1975 р. Р. О. Юрою та П. А. Горішнім в урочищі Церковщина. Тут зафіксовано фундаменти східної та західної стін храму. Ширина фундаменту - 0,6 м, глибина - 0,3 м. Фундамент було складено з великих вапнякових брил на гліняному розчині. Дослідження показали, що довжина фундаменту по лінії схід-захід становила 13 м. На місці фундаменту стояла, очевидно, дерев'яна церква. Її заснування відноситься, судячи по фундаменту та пізньосередньовічній кераміці, виявленій разом з кладкою і поблизу неї, до XV-XVI ст. Церква простояла, судячи з гравюри, до XIX ст.

На місці церкви та в її притворі розкопками виявлено кілька захоронень-трупокладень пізньосередньовічного часу.

Дослідження Студеницької фортеці.

Уперше Студениця згадується в грамоті подільського князя Федора Коріатовича під 1388 р. Розквіт Студениці, як містечка, припадає на XVII ст.; коли вона належала польським магнатам Потоцьким.

Залишки фортеці виявлено на незначному підвищенні в східній частині колишнього села, затопленого водами Дністра після спорудження Могилів-Подільської ГЕС. Фортеця знаходилася неподалік від впадіння р. Студениці в Дністер. Вона мала форму майже правильної п'ятикутної

зірки (70 м в поперечнику). Від фортеці збереглися на 1969 рік, коли проводилися перші дослідження, лише нижні частини стін, викладені з місцевого каменю-вапняку на вапняково-глиняному розчині. Найбільша висота стін сягала 2,5 м, товщина їх - 2,8 м. Слідів рову перед стінами фортеці не простежено.

З метою дослідження фундаментів стін фортеці з зовнішнього боку північної та північно-західної частин було закладено траншеї №№1 і 2.

У траншеї №1 нижній зріз фундаменту стіни було виявлено на глибині 2,7 м. Він залягав на материковій глині. Фундамент викладено з великих брил камення (60x40 см), добре припасованих один до одного. Камені покладено "насухо", без застосування розчину. В траншеї простежено прошарки вапнякового розчину, попелу та перепаленої глини. Знайдено також оброблений камінь з двома зубцями, очевидно, від верхньої частини стіни, чимало кісток тварин, уламків керамічного й скляного посуду XVII-XVIII ст., а також три фрагментовані глиняні люльки, на одній з яких є турецьке клеймо.

У траншеї №2 найнижчий зріз фундаменту оборонної стіни залягав на глибині 1,9 м. Тут простежено суцільний завал каменів і вапнякового розчину. Завал утворився внаслідок руйнування зовнішньої поверхні стіни. Фундамент викладено з добре підігнаних один до одного каменів, без застосування розчину.

У траншеї №3, закладеній зсередини, у північній частині фортеці, було виявлено завал каменів і перепаленої глини, перемішаної з попелом і вугликами. Під час розчистки цього завалу знайдено уламки керамічного посуду і кахлів XVII-XVIII ст. Можливо, це залишки наземного житла, що загинуло в результаті пожежі.

У траншеї №4 на глибині 0,8 м виявлено шар перепаленої глини і камення як продовження решток наземного житла з траншеї №3.

У шурфі №1, закладеному в західній частині фортеці, на глибині 1 м залягав шар піску, поряд з яким розчищено невелике лінзоподібне заглиблення перепаленої глини (діаметр - 0,45 м). Під шаром піску зафіксовано чимало уламків керамічного і скляного посуду XVII-XVIII ст.

Таким чином, розвідувальні розкопки Студеницької фортеці показали, що вона була споруджена у XVII ст. Всередині фортеці, за її стінами, знаходилися дерев'яні споруди, які неодноразово знищувалися пожежами. Про це свідчать виявлені у траншеях і шурфі на різній глибині прошарки перепаленої глини, попелу, вугликів.

Література: Юра Р. О. Дослідження Студеницької фортеці // у кн.: Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. - в. IV. - К., 1972. - С. 303-307.

РЕЗЮМЕ

Восточнославянское население Среднего Поднестровья I и начала II тыс. н.э. сыграло большую роль в истории Юго-Западной Руси. Административным и культурным центром древнерусского Поднестровского Понизья XII-XIII вв. был город Бакота. С Бакотой связан ряд летописных упоминаний XII-XIV вв. И это не случайно, так как столица Понизья находилась в орбите важных социально-политических и военных событий, происходивших на землях Галицко-Волынского княжества.

Научный интерес к истории летописной Бакоты прослеживается по работам исследователей Подолья XIX в. (В. Марчинский, О. Яблоновский, А. Ролле и др.). Первые археологические исследования на территории Бакоты были начаты в 1883 г. В. Б. Антоновичем, Е. Н. Мельник, а затем продолжены в 1891-1892 гг. В. Б. Антоновичем и Е. И. Сицинским. В процессе этих исследований были открыты остатки древнерусского скального пещерного монастыря.

В конце 50-х и в начале 60-х годов XX в. начался новый этап археологического изучения памятников летописной Бакоты (Г. Н. Хотюн, Б. А. Тимошук). С 1963 г. в Бакоте начала работы объединенная археологическая экспедиция Каменец-Подольского пединститута, Каменец-Подольского и Хмельницкого музеев под руководством И. С. Винокура. Были открыты древности I - начала II тысячелетий новой эры в Бакотском микрорегионе, которые дали возможность проследить эволюцию заселения конкретной территории и создания на основе "гнезда" восточнославянских поселений VIII-X вв. исторических предпосылок для формирования города Бакоты - центра важной, экономически развитой, сельской округи.

Для изучения истории Среднего Поднестровья и региона Бакоты I тыс. н.э. важное место заняли разведки и раскопки, проведенные в 50-70-х гг. М. А. Гыхановой, И. С. Винокуром,

О.М. Приходнюком, Л.В. Вакуленко, В.Д. Бараном, А.Т. Смиленко, А.И. Журко и другими археологами. Речь идет, в особенности, об открытии в Среднем Поднестровье восточнославянских памятников середины I тыс. н.э. и об изучении последующего этапа истории края V-VIII вв. н.э. (Бакота, Устье, Городок, Сокол, Лука-Каветчинская, Бернашовка, Теремцы и др.). Исследования, проведенные на территории Бакоты в 1969-1981 гг. экспедициями Каменец-Подольского пединститута (И.С. Винокур) и Института археологии АН Украины (О.М. Приходнюк, Р.А. Юра, М.П. Кучера, П.А. Грешиний) дали возможность составить представление об исторической картине формирования и дальнейшего развития древнерусской столицы Понизья и ее судьбе в период позднего средневековья. Настоящая монография суммирует материалы археологических исследований в Бакоте и синтезирует их с данными летописей и специальной историко-археологической литературы. На основе комплексного изучения письменных исторических документов, исследованных археологических материалов и историко-архитектурных памятников сделана попытка реконструировать историческую топографию Бакоты XII-XV вв., выяснить ее место в истории Юго-Западной Руси-Украины.

В разделе I представлены археологические памятники Бакоты и ее периферии. Здесь сведены воедино и систематизированы древности микрорегиона от палеолита до позднего средневековья. Отмечена, в частности, значительная концентрация древнего земледельческого населения энеолитической трипольской культуры IV-III тыс. до н.э. В эпоху бронзы (II тыс. до н.э.) Бакотский среднестровский микрорегион был также довольно плотно заселен праславянскими земледельческими племенами. Кроме поселений, от указанной эпохи в Бакоте и ее округе сохранились языческие жертвенники и жертвенные места.

Дальнейшая эволюция земледельческого уклада в микрорегионе прослеживается по группе праславянских поселений раннего железного века - предскифского (IX-VIII вв. до н.э.) и скифского (VII-IV вв. до н.э.) времени. Большое значение в микрорегионе имело раннеславянское население рубежа и первых веков н.э. и черняховской культуры II-V вв. н.э. Как показывают материалы исследований, черняховская культура сформировалась в результате взаимодействия и интеграции субстратных культур: зарубинецкой, гето-фракийской и восточношеворской при влиянии со стороны культуры Северного Причерноморья и римских провинций.

Черняховские древности Среднего Поднестровья и, в частности, - Бакотского микрорегиона, - представлены целой серией хорошо исследованных памятников первой половины I тыс. н.э. Это поселения (Лука-Врублевецкая, Бакота - несколько пунктов, Конилровка, Теремцы, Сокол, Бернашовка и др.), а также могильники (Устье, Романковцы, Бернашовка, Думанов, Малиновцы и др.). К материалам раскопок примыкают и данные разведок, в результате которых в Среднем Поднестровье зафиксировано около 400 памятников черняховской культуры. На черняховских поселениях в Бакоте исследованы и остатки языческих жертвенников и жертвенных мест, которые мы связываем с продолжением традиций языческого центра в середине I тыс. н.э.

В Бакоте и ее окрестностях открыты и изучены хорошо датированные поселения середины I тыс. н.э. Они датируются концом IV-V вв. н.э. (Бакота, Теремцы, Сокол, Устье и др.). Тем самым заполнена лакуна, якобы существовавшая в истории Среднего Поднестровья с конца IV и в V веках н.э. При изучении указанных памятников раннесредневековых восточных славян прослежена интересная закономерность топографического совпадения поселений черняховского и послечерняховского этапов. Это означает, что история населения Среднего Поднестровья V-VIII вв. н.э. была генетическим, потомственным продолжением жизни на предшествующих черняховских селищах региона. Вместе с тем, зафиксированы и селища V-VIII вв., которые возникли на новых местах. Это можно связывать, очевидно, с постепенным и поступательным расширением заселения Бакотского микрорегиона в третьей четверти I тыс. н.э.

Последующий этап истории населения Среднего Поднестровья связан непосредственно с формированием экономики, социальных отношений и культуры накануне и в процессе создания Киевской Руси. В Бакотском микрорегионе и округе открыты и исследованы "гнезда" древнерусских селищ VIII-IX вв. В Бакоте, кроме того, зафиксированы два городища XII-XIII вв. и Теремецкая гора, связанная, очевидно, с летней резиденцией бакотских феодалов. К ним примыкает 9 неукрепленных селищ XII-XIII вв. Вокруг Бакоты, в радиусе 3-15 км, расположено еще 9 городищ и 19-20 селищ XII-XIII вв. В радиусе 15-30 км расположено 11 городищ и 20 селищ, связанных с ними. Наконец, в радиусе 30-45 км от Бакоты известно еще 10 древнерусских городищ и 23 сельских селища.

Природно-географическое расположение Бакоты в центре экономически развитой сельскохозяйственной округи, развитие ремесел и торговли способствовали тому, что именно Бакота стала административным и культурным центром древнерусского Днестровского Понизья. Не последнюю роль в формировании Бакоты сыграл и религиозный центр, который сложился сначала на основе языческих традиций, а затем - превратился в широко известный древнерусский христианский скальный монастырь.

В разделе II поданы материалы археологических исследований, проведенных в урочище На клину. Здесь была вскрыта площадь более 6 тысяч квадратных метров, на которой выявлены остатки 54 жилищ и хозяйственных построек черняховской культуры (в том числе - 38 полуземлянок), 16 полуземлянок середины I тыс. н.э. (конца IV - первой половины V вв. н.э.), 10 полуземлянок VI-VIII вв. н.э., 7 жилищ и хозяйственных сооружений IX-XI и XII-XIII вв.

Важно подчеркнуть стабильность социально-экономического и историко-культурного развития населения в середине I тыс. н.э. Об этом свидетельствуют пересекающиеся, стратиграфически перекрывающиеся жилища, относящиеся к черняховской культуре и к середине I тыс. н.э.

Эволюцию домостроительства первой половины и середины I тыс. н.э. фиксируют в принципе единые формы подквадратных в плане полуземлянок со столбовой и срубной конструкцией стен, с печами-каменками в них. В керамическом комплексе жилищ прослеживается определенная закономерность. На черняховском этапе в жилищах представлена гончарная и лепная керамика. Последняя имеет формы - прототипы корчакской лепной посуды. В комплексах середины I тыс. н.э. происходит постепенная трансформация керамического комплекса в сторону его "архаизации" но с сохранением элементов черняховской гончарной посуды.

Кроме черняховских и послечерняховских жилищ и хозяйственных сооружений в урочище На клину открыто 4 гончарных горна черняховской культуры, остатки железодельного производства в виде шлаков и кричного железа, а также остатки металлургической печи и полуземлянок середины и третьей четверти I тыс. н.э., связанных с железодельным производством.

В урочище На клину открыты остатки жертвенника-капища IV-V вв. н.э., а также жертвенное место черняховской культуры.

Домостроительство VI-VIII, IX-XI и XII-XIII вв. в указанном

урочище продолжает традиции, выработанные местным населением в первой половине и середине I тыс. н.э. Это полуземлянки со столбовой и срубной конструкцией стен и наземные постройки с печами-каменками, глинобитными печами и очагами. Среди древнерусских построек XII-XIII вв. выделяется трехчастное в плане сооружение, с несколько углубленной нижней частью. Его реконструкция показывает, что трехчастная постройка была, очевидно, двухэтажной.

Среди находок, свидетельствующих о хозяйственной деятельности населения I и начала II тыс. н.э. в урочище На клину обнаружены железные наральник и лемех, коса, серп и их фрагменты, обломки круглых каменных ротационных жерновов. В глиняной обмазке стен построек прослежены отпечатки дерева, сеченой соломы и половы. В культурном слое представлены кости домашних животных: крупного рогатого скота, свиньи, коня, мелкого рогатого скота и т.п. Из бытовых находок представлены лепная и гончарная керамика, железные ножницы, ножи, шилья, ножницы для стрижки овец, костяные лопатка, проколки, иглы, глиняные пряслица, стеклянные браслеты (в связи с объектами XI-XIII вв.). Значительный интерес представляет костяное обрамление деревянной антропоморфной иконы XII-XIII вв.

В разделе III рассмотрены материалы исследований Бакотского городища-детинца и посада. К детинцу (площадью свыше 1 га) примыкала центральная застройка (площадью около 9 га). Остальная площадь окольного града составляла примерно 130 га. Таким образом, соотношение площади детинца (вместе с центральной городской застройкой) и посада выражается: 10 га : 130 га или 1:13. Керамический материал датирует возникновение детинца XII в., а его дальнейшее функционирование - первой половиной и серединой XIII в. На территории детинца открыто 55 погребений второй половины XIII-XIV вв. Это означает, что в указанное время на месте бывшего детинца было размещено кладбище.

Остатки еще одного городища-замка расположены с напольной стороны, над скальным пещерным монастырем. Площадь городища - около 1 га. Замок, очевидно, контролировал подступы к Бакоте с напольной - северо-восточной стороны.

На территории детинца и посада (в его различных частях) было открыто 10 жилищ (наземных и полуземляночных). Их средняя площадь 13-15 кв. м. Кроме одночастных зафиксированы двухчастные и одно трехчастное жилище. Отопительные устройства

в жилищах - глинобитные печи, печи-каменки и открытые очаги. Стены жилищ срубной и столбовой конструкции. Керамические материалы датируют объекты XII-XIII вв. Об этом же свидетельствуют и другие находки: обломки стеклянных браслетов, железные ножи, шпора, наконечники для копий и стрел и др. Представляют интерес найденные на детинце и посаде бронзовая застежка для обложки книги, бронзовые пуговицы и бронзовая нашивка для одежды или головного убора.

На территории посада обнаружены остатки металлургических домниц, железные шлаки и кричное железо. Зафиксированы и две гончарные мастерские. Горны этих мастерских датируются керамикой XII-XIII вв.

В IV разделе представлены материалы древнерусского скального пещерного монастыря XI-XIV вв. Наблюдения за техникой врубки в скальной породе Белой горы в Бакоте при сооружении коридоров, помещений для келий монастыря и ниш для гробниц в стенах и в каменной основе показывают, что ближайшие аналоги мы имеем в сооружениях Бушанского, Лядовского, Непоротовского, Слободско-Сатановского и других средневековых монастырей Поднестровья. Имеются аналогии и среди укреплений древнерусских "градов" на территории скальных возвышений Карпатского региона (Розгирче, Бубнице, Камень, Острый камень, Урич, Тустань и др.).

На основании обследования открытых в конце XIX в. помещений скального монастыря сделана попытка графической реконструкции деревянного двухярусного тамбура, который прикрывал доступ к келиям, монастырской церкви и выводил к скальному монастырскому кладбищу. Мы вводим в научный обиход и фрагменты фресок, которые сохранились благодаря прориси и фотографий с них, сделанных в 1891 г. Е. И. Сидчинским.

Датировка монастыря установлена на основании древнерусской надписи, выбитой на скале при входе к одной из келий, а также на основе перечня находок, которые были обнаружены при расчистке помещений и площадки перед ними в начале 90-х годов XIX в.

V раздел посвящен истории Бакоты второй половины XIII-XV вв. Здесь приведены в систему письменные летописные свидетельства, характеризующие общую историческую ситуацию, в которой оказалась Бакота во второй половине XIII, в XIV и в начале XV вв. Это период, связанный с событиями дальнейшей

борьбы Юго-Западной Руси-Украины против ордынцев, а также с захватом подольских земель литовскими и польскими феодалами.

Центр Бакоты во второй половине XIII - в начале XIV вв. переместился в урочище Двор, расположенное севернее пещерного скального монастыря. Это показали археологические исследования, в результате которых были открыты остатки каменного дворца XIV-XV вв. Остатки двухэтажной дворцовой постройки - 30x10 м были как бы врезаны своей основой в склон горы. Постройка составляла единое целое с живописным рельефом. По характеру каменной кладки, известкового раствора, наличию каменных плит пола первого этажа, керамических плиток пола второго этажа, фрагментам каменных резных карнизов и наличников монументальное сооружение относится к XIV-XV вв. Бакотой в те годы управляли наместники-старосты, назначаемые литовской феодальной администрацией. Имя одного из них - Немиры - сохранилось в двух документах Литовско-Русской летописи (1382-1392 гг). Возможно, что дворцовый комплекс, основанный несколько ранее, в указанные годы принадлежал бакотскому наместнику - Немиру.

Что касается посада, то он, очевидно, продолжал функционировать в XIV-XV вв. примерно в тех же территориальных пределах, которые были характерны для города XII-XIII вв. Культурный слой и отдельные жилищно-хозяйственные объекты XIV-XV вв. зафиксированы на территории бывшего детинца и в разных частях посада.

На протяжении 1431-1434 гг. на землях Бакоты и ее сельской округи происходили бурные события. В 1431 г. поднялись на борьбу против феодалов бакотские крестьяне. Только в 1434 г. феодальная Польша подавила восстание и захватила значительную часть Подолья. Жизнь в Бакоте продолжалась в новых исторических условиях. Об этом свидетельствуют остатки культурного слоя и историко-архитектурные памятники XV-XVII вв. в Бакоте, Студенице и в других окружающих населенных пунктах.

Раздел VI посвящен выяснению роли Бакоты в истории Юго-Западной Руси-Украины XII-XVII вв. Территория Среднего Поднестровья с Бакотой, Ущицей и Калиусом была расположена на юге Галицкой земли. Это, как свидетельствуют летописные данные, был регион, связанный с бурными событиями XII-XIII вв. Речь идет, в частности, о междоусобной борьбе между Киевским и Галицким княжествами, о берладниках и бродниках в смежных придунайских землях, о их влиянии на выступление крестьян

непосредственно в районе Ушицы и Бакоты, о взаимоотношениях галицкого князя Данила Романовича с бакотскими боярами, с болоховскими князьями и боярами. Во все эти события было втянуто население Бакоты и ее округи.

Определенную роль сыграла Бакота и ее сельскохозяйственная периферия в связи с событиями XIV-XV вв., связанными с захватом Подолии феодалами Литвы и Польши.

Бакоту XII-XIII вв., судя по материалам исследований, можно отнести к третьей группе древнерусских городов (по классификации П. П. Толочко). Она относится, очевидно, к категории сравнительно небольших городов Юго-Западной Руси. На городской площади в 10 га здесь могло жить 1,5 тысячи горожан. Если же к этому добавить население ближайшей сельской округи, то общее количество жителей Бакоты с пригородами может быть установлено условно - 2-2,5 тысяч человек. Материалы Бакоты хорошо иллюстрируют процесс формирования и функционирования города - центра высокоразвитой сельской округи, когда древнерусский город стал естественным средоточием социально-экономического потенциала соответствующего сельскохозяйственного региона.

В политическом отношении показательно, что именно в Бакоту - столицу Понизья - посылал одного из своих доверенных государственных деятелей Данил Галицкий. Речь идет о печатнике Кириле (Куриле), который после наведения порядка в Среднем Поднестровье и подавления болоховских бояр был выдвинут Данилом Романовичем в митрополиты и был митрополитом киевским с 1246-1247 по 1281 гг.

Бакотой управляли наместники галицкого князя Данила Романовича. Непосредственно накануне вторжения ордынцев на Понизье в Бакоте правил боярин Милей. Он блокировался с монголо-татарами и в середине XIII в. стал, по-сути, представителем новой - ордынской администрации на территории Понизья.

В сложной политической ситуации началось наступление литовских феодалов на земли Юго-Западной Руси-Украины. Активные действия Литвы начались в 20-х годах и завершились, главным образом, к середине 60-х годов XIV в. Отметим, что местное боярство в связи с антиордынской активностью Великого княжества Литовского поддерживало литовскую администрацию. В 40-60-х годах военные силы Литвы и княжеств Юго-Западной Руси сообща выступили против Золотой Орды.

Кроме Литвы, притязания на Юго-Западные земли Руси-

Украины выдвинула и феодальная Польша. С 1434 г. Бакота с округлой вошла в состав той части Подолии, которая была присоединена к Польше. Бакота XV в. была уже незначительным городом. Бакотский замок после событий 30-х годов XV в. уже больше не восстанавливался. В начале XVI в. мы встречаем в документах Бакоту уже как село. Под 1661 г. Бакота упоминается среди сел "вполне разоренных". В том же XVII в. в Бакотском микрорегионе возводится Студеницкая крепость, которая вместе с местечком и окрестными селами принадлежала польским магнатам Потоцким.

В заключительной части книги приведены общие выводы на основании проведенных исследований.

В Приложениях поданы краткие описания археологических и историко-архитектурных объектов, открытых и зафиксированных на территории Бакоты и ее ближайшей периферии. Материалы подаются в хронологической, историко-археологической последовательности.

SUMMARY

The administrative and cultural centre of the Old Russian Dniester-river region (Ponizie) in 12th-13th centuries was the town of Bakota. Bakota is mentioned more than once in the records of the 13th-14th centuries. Actually the Ponizie capital was the venue of many social, political and military events, going on in the Galitsko-Volynsky principality.

The first archaeological investigations in the village of Bakota were started by V.B. Antonovich and E.N. Melnik in 1883 year, later on they were continued by V.B. Antonovich and E.I. Setsinsky in 1891-1892 years. These investigations resulted in discovering the remains of an Old Russian rocky cavern monastery.

A new stage of the archaeological investigations of the Bakota annals dates back to the late fifties-early sixties (B.A. Timoshchuk, G.N. Khotyun, I.S. Vinokur). The investigations and excavations of the 50th-70th years played an important role for studying the history of the Middle-Dniester-river region and Bakota in the middle of the I millennium A.D. (M.A. Tikhanova, I.S. Vinokur, O.M. Prikhodnyuk, L.V. Vakulenko, V.D. Baran, A.T. Smilenko, A.I. Zhurko and others).

The 1969-1981 investigations conducted by joint expeditions of the Kamenets-Podolsky Teachers Training institute researchers and those of the Ukrainian Academy of Sciences Archaeology Institute (I.S. Vinokur, O.M. Prikhodnyuk, R.A. Yura, M.P. Kuchera, P.A. Gorishny) enabled us to get an idea about the formation and further development of the Old Russian Ponizie capital. This monograph summarizes the Bakota archaeological excavations results and synthesizes them with the data of old records and special historical literature dealing with the problem in question. An attempt has been made to reconstruct the prehistory of the town of Bakota, its 12th-15th centuries historical topography, as well as to elucidate its role in the history of South-West Russia-Ukraine.

Section I presents the archaeological monuments of Bakota and its periphery. It focuses attention on the micro-region antiquities from palaeolite to the medieval period and systemizes them. A considerable concentration of old agricultural population oeneolithic trypol culture (IV-III thousand years B.C.), the Age of Bronze (II thousand years B.C.) and the Early Iron Age (I thousand years B.C. - middle of I thousand years A.D.).

The settlements of the Chernyakhov culture referring to the 2nd-5th centuries A.D., those of the early medieval Slavs (6th-8th centuries A.D.) and settlements of the 9th-13th Old Rus epoch were discovered in Bakota and its suburbs and thoroughly investigated (Bakota, Teremtsi, Sokol, Ustye, Luka-Vrublivetska and others). Monuments of paganism - an altar and an offering place are discovered and investigated in Bakota. Bakota as a town grew up from the "nest" of Old Russian 8th-9th centuries settlements. A significant role in the growth of the town was played by the pagan centre; a rocky cavern christian monastery was functioning at its site in the 11th-14th centuries.

Section II is devoted to the results of archaeological investigations in the country Na klinu. Here 54 dwellings and economic constructions of the Chernyakhov culture were discovered (among them there are 38 half-mud-huts), 16 half-mud-huts referring to the late 4th-5th centuries A.D., 10 6th-8th centuries half-mud-huts, 7 dwelling and economic constructions of the 9th-11th and 12th-13th centuries. It is necessary to point out the stability of socio-economic and historical and cultural development of the Eastern Slavs during the I millenium and the beginning of the II millenium A.D.

Among the findings testifying to the economic activity of the population in the country Na klinu we should mention: an iron naralnic and a plougshare, a scythe, a sickle and fragments of sickles, debres of round stone rotary millstone. Among domestic finds plastic and pottery ceramics, iron scissors, knives, awls, scissors for shorning sheep, a bone spade, pierces, needles, a clay hand-spinning, glass bracelets (among the 11th-13th centuries finds) are worth mentioning. The bone frame of a 12th-13th centuries Old Russian anthropomorphous wooden icon is of special interest.

Section III considers the results of investigating the site of the ancient town and its suburbs. The remains of another ancient town-castle can be seen on the field side. This castle must have guarded the approach to the town. Ten dwellings were discovered on the

territory of the ancient town and its suburbs during the excavations. The dwellings were heated by clay stoves, stone stoves and hearths. The walls of the dwellings are of felling and pillar constructions. Ceramic materials testify that the objects belong to the 12th-13th centuries. Other finds, such as debris of glass bracelets, iron knives, a cavalry spur, spears and arrows heads, a bronze fastening for a book cover, bronze buttons and clothes and head-dresses tabs, also testify to this fact. Remains of metallurgy blast-furnaces as well as two pottery workshops with 12th-13th centuries clay stove-furnaces were also discovered on the suburb territory.

Section IV presents materials dealing with an Old Russian rocky cavern monastery dating to the 11th-14th centuries. An attempt is made to reconstruct graphically a wooden two-storeyed tambour which covered the access to cells, the monastery church and led to the rocky monastery cemetery. The frescos fragments which were preserved due to the late 19 century photographs are presented graphically.

Section V systematizes written records characterizing the general historical situation of the town of Bakota in the second half of the 13th, the 14th and the early XV centuries. This period witnessed the further struggle of South-West Russia-Ukraine against the Horde as well as the seizure of the Podolie lands by Lithuanian and Polish feudals.

Stormy events took place on Bakota land its countryside in the period of 1431-1434 years. In 1431 year the peasants rose against their feudals. Only in 1434 year Polish feudals succeeded in supressing the uprising and they seized a considerable part of the Podolie.

New historical conditions took shape in Bakota. The remains of the cultural layer as well as historical and architectural monuments of the 15th-17th centuries in Bakota, Studenutsa and other nearby settlements testify to this fact.

Section VI illuminates the role of Bakota in the history of South-West Russia-Ukraine. The territory of the Middle Dniester region including Bakota, Ushitsa and Kalius was situated in the south of Galitsia. According to the records it was an area which witnessed the events of intestine struggle of Kiev and Galits principalities in the 12th-13th centuries. The relationship between Great Galits duke Danila Romanovich and Bolokh princes and boyards as well as Bakota boyards is given prominence to in this

section. Bakota and its agricultural periphery played an important role in the developments of the 14th-15th centuries when Polish and Lithuanian feudals seized the Podolie.

The final part is devoted to the conclusions made on the basis of the investigations which were carried out. The appendix contains short descriptions of the archaeological, historical and architectural monuments which were discovered on the territory of Bakota and around it. Chronological, historical and archaeological succession of materials in question is observed here.

Список скорочень.

- АО – Археологические открытия.
 АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР.
 АС – Археологический съезд.
 КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
 КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.
 МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волли.
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.
 ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости.
 ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.
 СА – Советская археология.
 САИ – Свод археологических источников СССР.
 Труды АС – Труды Археологического съезда.

З М І С Т.

Від редактора.....	3
Передмова	5
Вступ	8
Розділ I. Археологічні пам'ятки Бакоти та її периферії.....	20
Розділ II. Дослідження пам'яток в урочищі На клині.....	46
Розділ III. Дослідження Бакотського городища-дитинця і посаду.....	150
Розділ IV. Скельний печерний монастир	197
Розділ V. Бакота другої половини XIII-XV ст.	227
Розділ VI. Бакота в історії Південно-Західної Русі.....	245
Висновки	270
Додатки. Огляд археологічних пам'яток Бакоти та її околиць.....	278
Резюме	347
Summary	356
Список скорочень	360

*Центр Поділлязнавства
готує до видання:*

1. Історія Поділля та Південно-Східної Волині.
Книга II.
2. Ю. Сіцінський. Оборонні замки Західного
Поділля XIV-XVII ст. Історико-археологічні
нарис (перевидання).
3. Ювелірний центр східних слов'ян V-VI ст. н. е. в
Бернашівці на Дністрі.

**Центр Поділлязнавства шукає
спонсорів для видання краєзнавчої
літератури**

Тимчасова адреса:

*м. Кам'янець-Подільський,
пл. Польський ринок, 18.
Редакція газети «Подільнин»,
тел. 2-74-78.*

ББК 84 Ук 7-5

В 0505040000-153 51-94 без оголошення.
М 211 (04) - 94

Наукове видання

ВИНОКУР Іон Срулевич
ГОРІШНІЙ Павло Андрійович

Бакота. Столиця давньоруського Пониззя.

Автори вдячні Кам'янець-Подільському районному відділу освіти (завідуючий І. І. Ясінський) і Кам'янець-Подільському міському відділу освіти (завідуючий В. П. Тюрін) за допомогу у виданні книги.

Комп'ютерний набір та макет МП «Водограй»
(м. Хмельницький)

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Стор., абз., стр.	Надруковано	Слід читати
Стор., 67, абз. 3, стр. 8	продовжувалося	продовжувалося
Стор. 68, абз. 4, стр. 2	наближчих	найближчих
Стор. 233, абз. 1, стр. 4	сідчать	свідчать
Стор. 246, абз. 3, стр. 7	вступи	виступи
Стор. 280, абз. 1, стр. 4	ранньосередньовічних	ранньосередньовічних
Стор. 302, абз. 8, стр. 3	прміщення	приміщення
Стор. 352, абз. 1, стр. 3	датурубт	датируют
Стор. 355, абз. 1, стр. 2	округлой	округой
Стор. 357, абз. 1, стр. 4	oeneolitic	of eneolithic

Кам'янець-Под. друк. 1994. Зам. 1294—2000 аб

Підписано до друку 11.04.1994 р. Формат 60x84¹/₁₆. Умовн. друк. арк. 22,5. Зам. 679. Ціна договірна. Кам'янець-Подільська міська друкарня.
М. Кам'янець-Подільський, майдан Польський ринок, 18.

Галицько-Волинське князівство

Львів
Звенигород

Кременець Шумськ

Гнійниця Ізяславль

Полоний

Болохів

Микулин

Чернятин

Губин

Тихомель

Кобуд

БОЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ

Білобережжя

Кудин

Межибоже

Дядьків

Божський

Теребовля

ГАЛИЧ

ПОНИЗ

(Кам'янець)

Бакота

Каліус

Ушиця

Василів

(Хотин)